

Jože Maček

Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva

Podobnik te zapovedane Pro-
zente odrajuvat se branil, inu
tudiradovolnu salopiti se ne

Jože Maček
ZGODOVINA SLOVENSKEGA
AGRARNEGA PREBIVALSTVA

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI

IV. RAZRED ZA NARAVOSLOVNE VEDE

Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva

Jože Maček

SPREJETO NA SEJI IV. RAZREDA ZA NARAVOSLOVNE VEDE SLOVENSKE
AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI DNE 21. OKTOBRA 2019
IN NA SEJI PREDSEDSTVA DNE 18. FEBRUARJA 2020.

Izdala: Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Grafična priprava in tisk: Salve d.o.o.
Naklada: 250 izvodov

Ljubljana 2020

Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva

Jože Maček

SPREJETO NA SEJI IV. RAZREDA ZA NARAVOSLOVNE VEDE SLOVENSKE
AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI DNE 16. DECEMBRA 2019 IN NA
SEJI PREDSEDSTVA DNE 18. FEBRUARJA 2020.

Izdala: Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Grafična priprava in tisk: Salve d.o.o.
Naklada: 250 izvodov

Ljubljana 2020

Na naslovnici: Janez Vajkard Valvasor: *Slava Vojvodine Kranjske*, Gorenjci

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)
323.3:63-051(497.4)(091)

MAČEK, Jože, 1929-

Zgodovina slovenskega agrarnega prebivalstva / Jože Maček. - Ljubljana :
Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2020

ISBN 978-961-268-067-1
COBISS.SI-ID 304437248

VSEBINA

Uvod	7
Izhodišče, okolje in vzročnost	13
Slovani v pradomovini in njihov družbeni ustroj.....	15
Doba naselitve in staroslovenska družba.....	19
Prehodno obdobje do vključitve v frankovski fevdalni red.....	37
Pravi fevdalizem	51
Čas zgodnjega fevdalizma do konca 13. stoletja.....	62
Čas ob koncu srednjega veka od 13. do 15. stoletja.....	72
Koroški upor 1478.....	80
Zajmi ali podložniške posestne oblike	83
Prosta saja (freie Stift, Freistift).....	84
Zakupna huba.....	85
Kupna huba.....	87
Domci.....	89
Drugi zajmi na obdelanem svetu.....	89
Premoženjska razmerja na neobdelanem svetu.....	94
Obveznosti podložnikov do zemljiških gospošte	97
Obveznosti do domačega zemljiškega gospoda.....	97
Obveznosti do teritorialnega zemljiškega gospodstva.....	119
Prva stoletja novega veka (15. stoletje do srede 18. stoletja)	127
Slovenski upor leta 1515.....	137
Hrvaško-slovenski upor v letih 1572-1573.....	140
Slovenski upor leta 1635.....	144
Tolminski upor leta 1713.....	146
Stoletje absolutizma in razkroja zemljiškega gospodstva	149
Prehod v nov družbeni red - kapitalizem in zemljiška odveza	175
Po zemljiški odvezi.....	190
V stari Jugoslaviji.....	200
Delavci v agrarnem gospodarstvu	205
1. Pojem in vrste.....	205
Zgodovinski razvoj.....	208
Pregled.....	210
Razvoj posameznih vrst poljedelskih delavcev.....	222
Razlaga manj znanih izrazov	251
Literatura	255

UVOD

Slovenski narod so dolgo šteli za kmečki narod. To je bilo kar upravičeno nekako do sredine 19. stoletja, saj je bilo mest in trgov z meščani in tržani malo; na večini podeželskih območij pa je živelo in se s kmetijstvom ukvarjalo kar blizu 90 odstotkov ljudi. Pa tudi tržani so se še v velikem številu ukvarjali s kmetovanjem kot stransko dejavnostjo. Navadno so imeli nekaj zemlje v okolici, da so si pridelali nekaj živeža. Pogosto so redili kako glavo živine, skoraj vedno svinje, da so imeli svoje koline. Tako je bilo dolgo časa tudi še v mestih, seveda v manjšem obsegu zaradi bolj specializirane obrti in trgovine in zaradi omejitev, ki so jih za ukvarjanje s kmečkimi opravili ustvarjala obzidja. Tudi uradniki na podeželju, na zemljiških gospostvih, ki so do marčne revolucije leta 1848 bila poleg gospodarskih obratov hkrati upravna, policijska, naborna in sodna oblast, so imeli pravico do ustreznih deputatnih zemljišč, da so si pridelali nekaj živeža in redili živino, seveda zlasti konje za službene potrebe. Povsem brez zveze s kmetijstvom so bili le redki meščani v večjih mestih, kakor so bila Ljubljana, Maribor, Celovec, Trst, morda Celje in še kakšno. Z zemljo v pridelovalnem smislu tudi večinoma niso bili povezani rudarji živosrebrnega rudnika v Idriji, ki je bil dolgo časa edini veliki neagrarni delodajalec na Kranjskem, pa tudi v Sloveniji. Ta veliki rudnik je namreč po tedanji navadi svoje delavce in nameščence, sicer izkoriščevalsko, vendar pa sam oskrboval z živežem. V prvi polovici 19. stoletja so šele nastale skupine prebivalstva, ki so bile sicer večinoma kmečkega izvora, niso pa se več niti postransko ukvarjale s kmetijstvom. Tedaj so se namreč z odpiranjem večjih rudnikov in postavljanjem industrijskih obratov oblikovali rudarji in industrijski delavci, povečalo se je število uradnikov, začeli so se širiti trgi in mesta, v njih pa je stranska dejavnost kmetovanja postopoma usihala.

Osnovni naselitveni enoti sta bili na podeželju zaselek in vas. V obeh so se ponekod že ob naselitvi, zanesljivo oblikovale vaške skupnosti ali soseske (sosednje, sosečka) – skupnost sosedov v nekem naselju, torej skupnost gospodarjev in gospodarstev, ki jih je povezovalo prebivanje v istem kraju in iz tega izvirajoči skupni gospodarski interesi. V začetku naselitve je bilo ogromno in sila težavno delo s krčenjem gozdov, sčasoma pa tudi izvedba tedanje infrastrukture (naprava kolo-vozov, napeljava vode, postavljanje brvi in mostov, neredko tudi škarp za varstvo pred manjšimi plazovi). Kmalu se je pokazala tudi potreba po skupnem gospodarjenju na vaških zemljiščih. Ker se ti iz žive govorice vzeti izrazi (soseske, sosodne, sosečke) nekdanj skoraj izključno uporabljali samo za vasi, mu po smislu ustreza

knjižni izraz *vaška skupnost*, vendar ima naziv *soseska* tudi posebne pomene sestanek vaške skupnosti; skupnost vaščanov, ki so se čutili povezani po isti podružnični cerkvi, s čimer so se povezovale nekatere oblike sodelovanja in še vrsta zadev.

Beseda srednja izvira – podobno kot *soseska* – iz živega govora in se izvaja od *sredine* (v pomenu srede vasi, kjer so se sestajali vaščani). Zato je srenja v prvi vrsti pomenila zborovališče *soseske*. Odtod je njen pomen prešel na sestanek *soseske* in na njo samo. Včasih pa se naziv uporablja na njo samo. Včasih pa se naziv uporablja tudi za skupnost upravičencev do nekega planinskega pašnika, čeprav taka skupnost ni vedno zajemala vasi kot celote in čeprav so bili upravičenci iz različnih vasi.

V pomenu *soseske* se je včasih uporabljala tudi beseda *komun* (iz latinščine oziroma romanskih govorov *sploh*) čemur bi ustrezali tudi: nemška *Gemeinde*, iz nje izvedena slovenska *gmajna*, pa tudi slovenska občina. V pomenu nečesa skupnega je naziv občina najprej (1625) izkazan kot zemljiščno ime, in tudi v prevodu gozdnega reda za Kranjsko (iz 1771) je pomenil gmajno kot skupni svet. V pomenu naselbinske skupnosti je bil do srede 19. stol. v najboljšem primeru le lokalizem, nakar ga je razširil šele uradni jezik, v bistvu kot izposojenko iz hrvaščine. Obenem pa se je pomen besede občina oddaljil od *soseske*, ker je občina bila predvsem upravna (politična) enota, ki jo je na novo ustanavljala in ki jo je urejala država, ne da bi pri tem nadaljevala tradicije starih *sosesk*. – V knjižni rabi je poleg tega nastala zveza *vaška občina*, ki se uporablja za prve pojave *soseske* ali *vaške skupnosti*.

Po *družbeni vsebini* se razločujeta svobodna in podložna *soseska* (*vaška skupnost*, *vaška občina*). Svobodna *soseska* je tista, v kateri so bili vsi člani osebno svobodni, popolni lastniki svojih kmetij, in ki so kot taki udeleženi tudi pri skupnih vaških zemljiščih. Člani svobodne *vaške skupnosti* in skupnost sama niso imele nad sabo nikakega zemljiškega gospoda. V okvir te opredelitve sodijo le take vasi, v katerih so se v predfevdalnem obdobju že razvile neke stalnejše individualne upravičenosti do zemljišča. Kot svobodno *vaško skupnost* pa je mogoče označiti tudi neko skupnost svobodnih kmetovalcev, ki živijo še v taki obliki kolektivnega gospodarjenja, v kateri upravičenosti do zemlje še niso bile tako trdno razdeljene med posamezna gospodarstva, da bi mogli govoriti o vasi v pomenu skupnosti večjega števila individualnih kmečkih gospodarstev. Tako pojmovana svobodna *vaška skupnost* bi približno ustrezala predstavi, ki jo danes imamo o najstarejši obliki slovenske župe. Slednjič bi svobodna *soseska* lahko bila vsaka krajevna skupnost svobodnih kmetov v kateri koli dobi. Običajno pa se izraz uporablja predvsem za predfevdalno dobo. *Podložna soseska* (*vaška skupnost*) je skupnost individualnih gospodarjev, ki so za svojo posamično posest podložni enemu ali več zemljiškim gospodarjem, kot celota pa upravljajo skupni svet pod bolj ali manj občutno oblastjo

njihovih zemljiških gospodov. Zemljiškega gospoda posamezne kmetije je treba namreč razločevati od zemljiškega gospoda vaške gmajne. Če je neko zemljiško gospostvo gospodar gmajne ali ima vaško nižje sodstvo za vse prebivalce vasi (ne glede na to komu so podložniki podložni), gre za vaško gospostvo.

Doslej navedeno izrazoslovje se že po izbiri nazivov bolj ali manj jasno veže na vas. Poleg teh nazivov pa se pojavlja na Slovenskem v zgodovini vasi in drugih podeželskih skupnosti tudi izraz župa. Medtem ko je doslej navedenim nazivom z neko previdnostjo mogoče pripisovati splošno veljaven, do neke mere abstrakten pomen, to pri župi ni mogoče. Župa je zgodovinski termin, ki je v preteklosti večkrat spremenil svoj pomen in ki označuje več pojmov, ki se po času in kraju med seboj razločujejo. Samo eden izmed teh pomenov se je včasih in ponekod kril s pojmom soseske. Zato za župo ne kaže iskati splošne opredelitve, pa tudi ne glavnega in stranskih pomenov, temveč je treba pojem župe pojmovati kot zgodovinski termin, ki je bil neke vrste gospodarska enota Slovencev v njihovi pradomovini.

S kmetovanjem pa je bil od začetkov uvajanja frankovskega fevdalnega reda na območje tedanje slovenske naselitve v 8. stoletju in nato dokončno od druge polovice 10. stoletja naprej vse do revolucijskega leta 1848 povezan poseben družbeni položaj podeželskega, pretežno kmečkega prebivalstva - podložništvo. Kdor je prevzel ali dobil od zemljiškega gospoda zemljo v obdelavo, hubo ali kmetijo, je postal »vezan na grudo« (*glebae adscriptus*), te vezanosti pa se razen s posebno odkupnino (kar je uspelo sila redkim), ni mogel več rešiti. Ta vezanost je pomenila, da podložnik in njegovi potomci niso smeli zapustiti dodeljene hube, še manj seveda območja zemljiškega gospostva, da se potomci brez dovoljenja zemljiškega gospoda, ki ga je bilo zelo težko dobiti, niso smeli učiti obrti ali trgovine ali se šolati, brez dovoljenja se niso smeli poročati in seveda, da so se prevzemniki posestev smeli poročati le z nevestami, ki so bile podložne istemu zemljiškemu gospostvu. Gospodarji, njihovi odrasli otroci ali hlapci in dekletke so morali služiti tlako in oddajati razne naravne dajatve (žito, živino, vino, lan ali predivo, kolje za vinograde, doge za sode, itn.). Spone podložništva sta začela rahljati prosvetljena absolutistična vladarja Marija Terezija (1740-1780) in njen sin Jožef II. (1780-1790), dokler ta družbeni sistem leta 1848 ni bil dokončno odpravljen in so vsi kmečki ljudje postali svobodni državljani, podobno kakor so bili že prej tržani in meščani, ki so morali državi plačevati davke, in moški po potrebi služiti vojaščino, več stoletij do onemoglosti pozneje 14, še pozneje 7 let.

Iz gornjega prikaza sledi, da bomo obravnavali družbeni položaj slovenskega kmečkega stanu od naselitve slovanskih prednikov, skozi ves srednji in novi vek do zemljiške odveze leta 1848 dokaj natančno. Obdobje od tega leta do konca stare Jugoslavije, od leta 1941 pa bolj površno. V tem času so bili kmečki gospodarji in

njihovi otroci v svojih pravicah in dolžnostih povsem izenačeni z drugimi prebivalci, bili so enako vpeti v družbene in gospodarske tokove.

Ker se družbeni status prebivalcev, še zlasti kmečkih, v srednjem in novem veku kaže najbolj izrazito v številnih pravnih predpisih, smo morali pri njegovi obravnavi posebej upoštevati agrarno pravno zgodovino, ki zajema te predpise v zgodovinskem razvoju. Opis drugih zgodovinskih dogajanj bo nujno podrejen omenjeni zahtevi.

Ker gre v tej knjigi v bistvu za zgodovino slovenskega kmečkega stanu, ki je bil precej več kot tisoč let v bolj ali manj izrazitem podložniškem razmerju z zemljiškimi gospodstvi, bomo ta seveda veliko obravnavali, lahko bi se komu zdelo, da kar preveč. Toda ker so bili podložniki z mnogoterimi ali skoraj vsemi vezmi dolgo v dobrem in slabem, predvsem seveda slabem, vezani nanje, je bilo treba strukturo gospodstev, predvsem pa njihovo ravnanje, pravice in zahteve dobro predstaviti, da bi tako dobili vpogled v realno življenje podložnikov, v njihove obveznosti in pravice. V modernem času smo navajeni, da nam življenje v velikem obsegu kroji država, seveda posebej družbene in gospodarske razmere. To je bilo v obravnavanem času močno drugače. Življenje podložnikov so več stoletij krojila zemljiška gospodstva sama, pozneje pa njihove korporacije deželni stanovi. Država v srednjem in še dolgo v novem veku vsebinsko ni smela posegati v razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki, ker se po tedanji ustavni ureditvi dežel tudi ni smela. Vladarji, od katerih so podložniki stalno veliko pričakovali, so mirili in gladili le prehude ekscese zemljiških gospodov. Šele v 18. stoletju, v dobi tako imenovanega »osvobajanja kmetov« je država s številnimi reformami energično začela reševati podložniško vprašanje, vrh teh prizadevanj pa je bila zemljiška odveza leta 1848.

V zadnjih desetletjih se v zgodovinopisju uveljavlja mnenje, da za zgodnje obdobje po naselitvi naših slovanskih prednikov iz severovzhoda in vzhoda, ne bi kazalo govoriti o Slovencih, pač pa o alpskih Slovanih ali kaki podobni oznaki. Slovenci kot narod seveda nismo nastali kot narod že tedaj, ampak več stoletij pozneje. Ker pa je ta knjiga pisana bolj poljudno, se bomo raje ravnali po starejših piscih, npr. Milku Kosu, ali tudi novejših, npr. Sergiju Vilfanu, ki so ljudi na našem območju že od začetka naselitve preprosto imenovali Slovence. Še bolj izrazita je v tem smislu znanstveno nepriznana venetska teorija, ki trdi, da smo Slovenci potomci avtohtonih prednikov - Venetov, ki pa so vsaj na delih našega ozemlja živeli zdavnaj pred doselitvijo Slovanov.

V kmetijskem gospodarstvu pa niso delovali le gospodarji kmečkih posestev s svojimi družinskimi člani, temveč še vrsta drugih (pomožnih) delavcev kot so hlapci in dekle, dninarji, viničarji in vrsta gozdnih delavcev. Ker izraz kmečki stan po ljudskem pojmovanju pomeni le kmečke gospodarje in kvečjemu še njegove

družinske člane, ne pa tudi drugih delavcev v kmetijstvu in gozdarstvu. Te pa je bilo prav tako nujno zajeti in obdelati v tej knjigi. Zato se mi je zdelo bolj prav, da se naslov knjige ne glasi Zgodovina slovenskega kmečkega stanu, temveč Zgodovina slovenskega kmečkega prebivalstva. Tako bodo zajete vse skupine prebivalcev, ki so na ta ali oni način delale v kmetijstvu in gozdarstvu.

Ker je knjiga pisana poljudno za širši krog bralcev, je razen nekaj izjem, ki so se mi zdele res potrebne, nisem želel obremenjevati z opombami pod črto, kjer bi za vsako trditev navajali ustreznega avtorja. Takih opomb bi bilo namreč zelo veliko. Snov knjige je že sama na sebi precej težka, opombe pod črto bi branje le še oteževale. Seveda pa so vse knjige in razprave, ki sem jih uporabljal pri pisanju, navedene v seznamu slovstva. Sem pa za večino slovenskih strokovnih izrazov v oklepaju navajal latinska in nemška imena, ki so se v obravnavanem obdobju uporabljala in so pogosto pustila sled tudi v slovenskem poimenovanju. Najbolj pogoste pojme oz. izraze sem razložil v kratkem slovarčku manj znanih izrazov.

V knjigi bo veliko govora o zemljiških gospodstvih, zato smo za popestritev besedila nameravali dodati tudi precejšnje število slik gradov in graščin, ki so imela svoja zemljiška gospodstva, ki jih bomo v knjigi obravnavali in ki so skoraj tisoč let gospodovala, vedrila in oblačila nad slovenskim kmečkim prebivalstvom. Isti avtor je že objavil knjigo "Na zemlji domači", kjer je prikazanih precej fotografij gradov, gradičev in grajskih objektov. V tej knjigi smo jih dodali le nekaj. Ker knjiga obravnava predvsem pravne predpise, bi lahko vključili predvsem naslovne strani številnih zakonov, patentov, kodeksov in podobnih dokumentov. To pa ne bi bilo posebno zanimivo. Zato smo vključili le faksimile nekaj zares pomembnih pravnih odlomkov.

IZHODIŠČE, OKOLJE IN VZROČNOST

Zgodovina vsakega naroda je povezana s pokrajinami in okoljem v katerem živi. Slovenska zgodovina zajema zgodovino ozemlja na katerem živimo Slovenci in to od nekdanj, tudi od tedaj, ko Slovencev tukaj še ni bilo. Zgodovina Slovencev se začne po uveljavljenem zgodovinopisju tedaj, ko so se naši predniki začeli naseljevati v vzhodnih alpskih pokrajinah ali v njihovi soseščini. Tu se je iz staroslovanskih plemen in njihovih drobcev začelo oblikovati slovensko ljudstvo. Prej ni mogoče govoriti o resnični zgodovini niti o posebnem ljudstvu - še manj o narodu - Slovencev. Ko so posamezne skupine Slovanov v 6. stoletju napredovale ob toku rek v te kraje, so ti imeli za seboj že burne dogodke. Pred Slovani so se tod pomikale trume ljudstev, ki so prispevale k padcu rimskega imperija ali pa so izkoristile njegov padec in deloma plenile, deloma se naseljevale na njegovih tleh. Da pri tem ni šlo zlepa, pričajo višinske utrdbe, ki so jih ustvarili prebivalci iz nižin in dolin v skritih hribovskih krajih in kamor so se skrili, ko so po dolinah hrumele trume raznih narodov. Langobardi so bili zadnji, ki so se pred prihodom Slovanov iz gornjega Posavja leta 568 umaknili v Furlansko nižino oziroma v severno Italijo.

Predniki Slovencev so prišli v pretežno gozdnate pokrajine. V času rimske vladavine je bilo gotovo precej sveta obdelanega, toda odtlej so se zaradi nemirnih časov in zmanjšanja števila prebivalstva pokrajine močno zarasle z gozdom. V teh pokrajinah so tu in tam ostanki nekdanjega prebivalstva ohranili nekatere sledove prejšnje orne zemlje in gospodarstva. Proti zahodu in severu je slovansko naseljevanje postopno napredovalo dotlej, dokler ni trčilo na ozemlja, ki so si jih bili že prej prilastili drugi: Langobardi v Furlanski nižini, Bavarci v Alpah, druga slovanska plemena, predniki Čehov in Slovakov, severno od Donave.

Ta svet je odslej dalje zunanji zemljepisni okvir, v katerem se dogaja zgodovina Slovencev. Naravna razbitost oz. razčlenjenost pokrajin ima gotovo svoj delež pri tem, da se pri nas niso pojavljala močna slovanska plemena ali da so pozneje družbeni procesi in pravo bili dokaj neenotni, tako da smo Slovenci imeli v nekaterih obdobjih morda več različnih pravnih redov kot narečij in že teh, kakor vemo, ni malo. Kakor je goratost pokrajin prispevala k temu, da so se Slovenci uspešneje otresali nomadskih plemen, ki so na njih pritiskala iz nižinskega sveta ob srednjem Podonavju, tako je na drugi strani slabila povezavo v močno državno tvorbo, ki bi mogla kljubovati pritisku zahodnih držav.

Za nadaljnji razvoj je bilo posebno pomembno, da se je slovensko ljudstvo izoblikovalo v pokrajinah, ki so po svoji zemljepisni legi prometno ugodne in ki povezujejo jadransko obalo, alpske pokrajine, panonske ravnine in dinarski svet. Vsaka stran neba je pomenila drugačno proizvodnjo, drugačno ponudbo blaga in drugačno povpraševanje. Tako so se križala na slovenskem ozemlju prometna pota, trgovski interesi, pa tudi - na zunaj še bolj občutno - politične silnice, ki so se konec koncev izražale tudi v posebnih posledicah pri razvoju države in prava na Slovenskem. Slovenija je postala ne le stikališče raznih gospodarskih območij, ne le mejno področje raznih kultur, marveč tudi križišče nekaterih, po vsebini in obliki različnih pravnih sistemov. V zgodovini Slovencev in še posebej v njihovi pravni zgodovini, ki nas v zvezi s statusom kmečkega prebivalstva še posebej zanima, se zato na razmeroma majhnem ozemlju stekajo mnogi pojavi in problemi, ki se drugod pojavljajo mnogo čisteje in na mnogo večjih ozemljih. Zgodovina Slovencev in še posebej njihova pravna zgodovina je v malem nekako osredinjenje mnogo širše evropske problematike.

To ji ne jemlje njene samostojnosti, kajti njen samostojni problem je prav to, kako so se izvršila križanja z domačim elementom, ki so privedla do učinkov, kakršnih ne najdemo nikjer drugod. Tudi ni šlo skoraj nikdar v celoti za mehaničen prenos posameznih zgodovinskih pojavov ali že izoblikovanih pravnih sistemov v naše kraje. Stek različnih sistemov, ki je posebno občuten v razdobju fevdalne razcepljenosti, močno otežuje preglednost o razvoju družbe in prava pri Slovencih.

Pokrajine pa moramo šteti v zgodovini Slovencev le za zunanji okvir, za skupnost določenih naravnih razmer, ne pa za vzrok zgodovinskih dogajanj. Pokrajine so se v času tisočstiristoletne naselitve Slovencev le malo spreminjale, razen kolikor so jih spremenile človeške roke. Spreminjal se je prvenstveno človek in njegova proizvodnja, za te spremembe pa ne moremo iskati vzroka v pokrajinah. Od stopnje, ki jo je v določenem času dosegla človekova proizvodnja, to je njegova sposobnost za obvladovanje naravnih razmer v pridobivanju in transportu dobrin, je odvisen njegov gospodarski in družbeni napredek in s tem tudi nastanek in razvoj za našo obravnavo posebno pomembnega prava. Tako je na primer naravna razbitost pokrajin vplivala na razcepljenost prava toliko časa in v taki meri, kolikor ni gospodarski napredek čedalje bolj premagoval to oviro in deloval nasprotno, v smeri povezave.

Osnovna vzročnost je tudi v zgodovini Slovencev in njihovega prava zvezana z velikimi družbenimi delitvami dela, posebej med poljedelstvom in živinorejo - razmerjem med Slovani in živinorejskimi plemeni in poznejšo organizacijo vaških sosesk. V zvezi z delitvijo dela med kmetijsko pridelavo ter obrtjo in trgovino se

pojavlja meščanstvo in s tem tudi globoke spremembe v družbenem in pravnem sistemu.

Po drugih pojmovanjih naj bi bila osnovna vzročnost za razvoj družbe in prava bodisi v razvoju družbenih in pravnih idej samih, bodisi v »narodnem duhu« po-sameznih narodov kot nosilcev različnih družbenih in pravnih redov, tu kolektivi-stičnih, tam individualističnih; nekateri narodi pa naj bi sploh ne bili pravotvorni, tj. da ne bi ustvarjali svojega lastnega prava. Dejstva, ki jih bomo spoznavali v zgodovini Slovencev, zlasti pa v njihovi pravni zgodovini, in ki jih ni mogoče raz-ložiti drugače kot z neposrednim ali posrednim vplivom gospodarskega razvoja na razvoj družbe in prava pri Slovencih, govore proti takim idealističnim pojmo-va-njem družbene in pravne zgodovine. Povzamemo lahko, da se osnovna vzročnost katerega koli družbenega in pravnega reda vedno znova vrača na razvoj proizva-jalnih sil.

SLOVANI V PRADOMOVINI IN NJIHOV DRUŽBENI USTROJ

Pred podrobnejšim opisom naseljevanja si moramo ponazoriti kak družbeni in gospodarski ustroj so imeli Slovani v svoji pradomovini. O tem so se ohranili le drobni zapisi iz poznejšega časa, zato je oboje še vedno velika neznanka. Gre za organizacijske oblike brezrazredne družbe in za običaje, po katerih so ljudje v tej družbi urejali svoja medsebojna razmerja. To pravzaprav še ni pravo, le zaradi krajšega izražanja ga imenujemo tako. Lastnih (slovanskih) zapisov o družbenem in organizacijskem redu pri Slovanih seveda ni. O staroslovanski družbi dajeta nekaj vpogleda dva bizantinska pisca. Prokopios, opisovalec zgodovine iz časov cesarja Justinijana (482-565), govori o demokratičnem načinu življenja pri Slo-venih in Antih, ki nimajo enega moža za vladarja, marveč opravljajo vse javne zadeve skupno. Drugi, po imenu neznani pisec, iz 7. stoletja, daje bizantinskim vojakom navodila, kako naj se bore proti Slovanom in Antom. Pri tem opisuje lastnosti njihovih plemen. Govori o njihovi svobodoljubnosti, toda anarhični nes-ložnosti, ki vlada tudi med njihovimi mnogimi »kralji«, z ujetniki pa si ne vedo kaj prida pomagati in jih ne drže dolgo pri sebi. Selišča od časa do časa menjavajo, v vojski so pešci, za nastop na odprtem polju pa nič kaj pripravi. Taki zelo skopi podatki so v zgodovinopisju dopuščali prav nasprotujoča si tolmačenja. Nekateri so poudarjali bolj temne plati - nesposobnost za lastno državno življenje, drugi svetle - svobodoljubnost in demokracijo. Podobno razvojno stopnjo družbe po-sredno kažejo tudi arheološke izkopanine. Pridevki v grobovih in sledovi selišč

dajejo slutiti kolektivno gospodarjenje in skromno družbeno razslojevanje (diferenciacijo) starih Slovanov. Znatno mešanje s Turko-Tatari po telesnih ostankih ni izkazano. Toda tudi tolmačenje takega gradiva ni nesporno.

Več nam o staroslovanski družbi lahko povedo besede, ki se v večjem obsegu pojavljajo pri vseh slovanskih ljudstvih. Te obravnava primerjalno jezikoslovje. Če se pri različnih slovanskih ljudstvih v novejši dobi od nekaj uporablja isti izraz, je bil ta izraz skupen že v pradomovini in pojem, ki ga ta izraz označuje, vsem znan. Za gospodarstvo so taka sklepanja navadno preprosta in dovolj zanesljiva. Pokaže nam na primer katere gospodarske rastline so Slovani že poznali in s katerimi orodji so si pri delu pomagali. Vsa taka sklepanja kažejo, da je že staroslovanska družba temeljila na starejših oblikah kmetijske pridelave. To kaže na primer tudi skupnost besede ralo za orodje, ki zemljo samo razriva, ne da bi jo obračalo, medtem ko smo si besedo plug za orodje, ki zemljo obrača, Slovenci izposodili od Nemcev (Pflug). Od načinov obdelave pa je le še korak k pravnim razmerjem, ki iz njih izvirajo. Obdelava z ralom ne vede do zasebne prisvojitve stalne orne zemlje v toliki meri kakor obdelava s plugom, ki je eden od glavnih tvorcev individualne lastnine enorodbinskih gospodarstev na ornem svetu.

Mnogo težje je ugotavljati zveze tedaj, kadar gre za pravno izrazoslovje, ki označuje abstraktne, mnogo manj otipljive pojme. Nekaj splošnih sklepov pa tudi ta del besednega zaklada gotovo dopušča. Že skupina besed pravo, pravda, pravica izhaja iz skupnega izvora »tisto kar je prav«. Prvotno sakralno dejanje rote v smislu prisege se nam je ohranilo v izrazu rotiti in je postalo sestavni del mnogih poznejših državnopravnih in pravnih dejanj. Za pojme, ki označujejo zasebno lastnino, kolobajo moderni izrazi med izvedenkami iz »last« in iz »svoj« ali »sopstven«. Popolne enotnosti v nazivu ni in tudi kolikor bi bila, utegne biti prvotni skupni pomen omejen le na predmete osebne uporabe. Taka lastnina pa je po svojih družbenih učinkih malo pomembna, po pravnih pa tudi kaj skromna. Na drugi strani pa ista beseda »last« tvori podlago ne le za označbo zasebne lastnine, temveč tudi za pojem oblasti, kar kaže prvotno tesno povezavo med obema.

Pomembnejši so sklepi, ki jih jezikovno gradivo nudi o organizacijskih oblikah pri Slovanih. Besedi rod in pleme sta se ohranili kot taki in v nešteti izpeljankah. Tega o besedi bratstvo, ki naj bi pomenila neko splošno vmesno stopnjo med obema, ne bi mogli tako splošno trditi. Za pojem države pa imajo slovanski jeziki kaj različne označbe in sam slovenski naziv je le izpeljanka iz »držati« nekaj v rokah, torej v oblasti. Zareza med rodovno-plemensko ureditvijo z enotnim slovanskim izrazoslovjem in med državno organizirano družbo z razbitim izrazoslovjem dokazuje, da je bil prehod iz starejše v novejšo družbo dovolj izrazit in opazen.

Osebe, ki so na čelu neke stalne ali priložnostne skupnosti se pogostoma označujejo kot starešine. Ni nujno, da bi morala biti že sama beseda starešina prvotno skupna, pač pa je očitno, da so imeli Slovani na neki zgodnji skupni razvojni stopnji navado, priznavati vodilno vlogo najstarejšemu članu določene skupnosti. Ko so pozneje vodstvo postavljali na druge načine, je označba starešina vendarle ostala. Še dva naziva spominjata na ta razvoj: vojvoda, ki »vodi« in vladika, ki »vlada«. Beseda vladika se je v smislu vladanja ohranila do 19. stoletja pri Črnogorcih, kjer je bil cerkveni poglavar hkrati posvetni vladar. Pozneje, v valu slovanskega navdušenja, so besedo vladika pri nas uporabljali namesto škofa, ki je latinskega izvora (*episcopus*). Pri besedi vladika se zopet bližamo pojmu »v-lasti«, ki smo ga srečali že pri lastnini. Ali se v teh izrazih za poglavarje izraža tudi neko stopnjevanje v razvoju iz starešinstva na vodenje in slednjič na vladanje? Ali so tudi starešine, vojvode in vladike v nekem času tvorili neko oblastno lestvico? Tega za zdaj ne vemo.

Na bolj realna tla se povrnemo, ko ugotovimo, da se v nekaterih slovanskih jezikih pojavljajo še drugačne označbe za poglavarje, označbe, ki jih ne moremo izvajati iz slovanskega besednega zaklada. Nekatere izmed njih so starejše in bolj skupne, druge mlajše in zato manj razširjene. Beseda knez je morala na primer že zelo zgodaj pomeniti višjega plemenskega poglavarja in je prišla med Slovane iz germanske soseščine (»kunig«), še preden so se ti razpršili po vsej vzhodni Evropi. Precej pozneje je prišla med manjši del Slovanov, predvsem med Hrvate, od obrskega bajana beseda ban. Knez in ban sta se, prvi bolj, drugi v manjšem obsegu udomačila ne le v slovanskem izrazoslovju, temveč tudi v poznejši domači državni ureditvi. Slovani so te vrste poglavarjev poznali očitno ne le po imenu, ampak tudi mnogo bliže. Podobno je, vendar še pozneje in bolj pri vrhu tudi kralj, slovanska preuredba imena Karla Velikega, prešel v slovansko državno ureditev in prav tako po tujem zgledu Cezar, prek Carigrada car oziroma prek nemškega jezika cesar. Vprašanje o takih tujih vplivih na označbo raznih vrst poglavarjev se nam bo ob slovanskih županah in kosezih razraslo v obsežno problematiko praslovanskega prava, ki je pri Slovencih v specifični obliki tesno vraščena v najstarejšo pravno zgodovino Slovencev v obdobju po naselitvi.

Kako so poglavarji in drugi organi opravljali javne zadeve? O tem nam največ pove beseda veča, ki je nedvomno praslovanski izraz za zbor ali skupščino, na kateri so se sestajali pripadniki ali predstavniki širše ali ožje skupnosti, prvotno gotovo rodovne ali plemenske. Demokratičnost na eni strani, anarhičnost na drugi in pričkanje na tretji strani - o čemer so nam govorili bizantinski pisci - so v bistvu z bizantinskimi očmi gledane več posameznih skupnosti ali njihovih poglavarjev. Na večah so sklepali o skupnih zadevah in najbrž tudi odločali o sporih. Slovenski koren sod-, iz katerega izvajamo besede soditi, sodba, sodišče pomeni

tudi sklepanje na veči, ne da bi nam bilo treba zato misliti na pravi sistem tega določenega pravnega postopka. Razmerja, opravila in dejanja, ki bi terjala razvejen sistem pravnih pravil, gotovo niso bila niti številna niti zapletena. Da pa so bila vsaj glavna izmed njih znana že pri starih Slovanih, kaže skupnost nekaterih izrazov, ki spadajo v zgodovino posameznih zasebnopravnih panog. Te pa so za naš poljudni prikaz preveč podrobne in jih zato ne bomo navajali.

Družbena in oblastna organiziranost Slovanov v njihovi pradomovini izhaja iz zgoraj opisanih pojmov. Slovanska plemena so v nasprotju z antičnimi narodi, npr. Grki in Rimljani živela v nepismenosti in se zato niso mogla ohraniti nikakršna njihova lastna pisna pričevanja, kar nam je v veliko škodo. Taka pričevanja bi bila namreč bolj avtentična, kakor pisanje drugih o njih. Kar sta pisala omenjena dva bizantinska pisca ni nujno povsem resnično ali ni nujno objektivno. Ker so Slovani svoja bivališča gradili iz lesa, ali pa so živeli v »zemljankah«, plitkih pokritih jamah v tleh (ki so jih arheologi pred nekaj leti odkrili tudi v severovzhodni Sloveniji), v nasprotju s sredozemskimi plemeni, ki so svoja bivališča zidala s kamenjem, se je tudi arheoloških ostankov ohranilo zelo malo. Ti ostanki pa lahko seveda kažejo le materialno kulturo, le redko kdaj pa nakazujejo kaj o družbenih razmerah in oblastnih odnosih. Zato se o družbeni in oblastni organizaciji v novi domovini sklepa retrogradno (za nazaj) iz stanja kakršno se je ohranilo v zgodnji srednji vek, ko so po dolgi nepismenosti nastali prvi zapisi.

Čeprav je o družbi, organizacijskih oblikah in pravu starih Slovanov še veliko nedognanega, so ti pojavi vendarle toliko raziskani, da lahko tvegamo njihov posplošeni oris, ki pa nam daje tudi nekatere podlage za poznejši opis razvoja družbe, družbene organizacije in prava pri Slovencih. Potem ko so Slovani odhajali iz svoje pradomovine za Karpati in se pomikali v kraje nove naselitve, so preživljali zadnjo stopnjo v razvoju rodovno-plemenske družbe - vojaško demokracijo. Ta razvojna stopnja nastopa v splošnem tedaj, ko pridobivanje in obdelava železa pospešuje delitev dela in razvoj menjave. Izboljšujejo se proizvodna sredstva in ker ljudje proizvajajo več kot potrebujejo za najnujnejše življenje, se pojavi presežni proizvod. Pri prilaščanju tega presežka izkoriščajo družbeno močnejši družbeno šibkejši. Tem ostajajo samo najnujnejša sredstva za življenje. Prvo tako popolno izkoriščanje se pojavlja pri vojnih ujetnikih. Podrejeni prihajajo v položaj sužnjeva, vendar ostajajo še v ožji življenjski skupnosti z gospodarjem. Ne gre še za razvito, temveč za patriarhalno suženjstvo. Po brezpravnosti in nesvobodi je patriarhalno suženj podoben sužnju razvitega sužnjelastništva npr. v rimskem cesarstvu, ne pa po svojem vsakdanjem življenju.

Skupine rodov, plemen ali vmesnih skupnosti se zaradi obrambe svojih interesov povezujejo in nastajajo plemenske zveze kot izrazit pojav vojaške demokracije.

V besedi »vojaška« se izraža posebnost te ureditve. Plemenske zveze plenijo sosedne. Presežni proizvod prilaščajo predvsem kot vojni plen. Vojna zaradi pridobivanja plena je stalna panoga pridobivanja. Beseda »demokracija« pove, da se skupne zadeve urejajo na ljudskih skupščinah, na katerih ima svoboden član skupnosti še vedno besedo. Sama rodovno-plemenska skupnost še ni razredno, pač pa gmotno razslojena, kajti prvi sužnji ne izvirajo iz nje same. Znamenje te razvojne stopnje je slednjič zlasti pri poljedelskih plemenih stalnejša naselitev in s tem vsaj začetki stalnejšega prilaščanja orne zemlje.

Nekatere od teh značilnosti vojaške demokracije so v doslej znanem gradivu o starih Slovanih v dobi selitve različno spoznavne, druge vsaj zelo verjetne. Posebnost pri Slovanih, ki so napadali Bizanc, je v tem, da jim je naprednejša država nudila posebno množino presežnega proizvoda. Zato je pri njih prisvajanje presežnega proizvoda v obliki plena imelo večji pomen kakor izkoriščanje sužnjev. Odtod razmeroma majhen pomen patriarhalnega suženjstva pri Slovanih.

Plemenske zveze se pojavljajo tako med samimi slovanskimi plemeni kot med njimi in konjeniški nomadi. Gibčnejši in strateško učinkovitejši nomadi imajo pri tem bolj odločujočo vlogo kot Slovani, ki se bojujejo peš. To je naravna posledica prve družbene delitve dela med poljedelstvom in živinorejo, posebno konjerejo. Pri tedanji produktivnosti dela med slovanskimi plemeni to medplemensko razmerje ne more imeti nič skupnega z lastnino na sužnjih. Sicer pa to razmerje ni niti stalno, niti povsod enako. Ne toliko razmerje med Slovani in živinorejski nomadi kot notranja diferenciacija v samih plemenih bi bila po normalnem razvoju privedla do sužnjelastniške družbe tudi pri Slovanih. Vendar se to ni zgodilo. Njihov nadaljnji družbeni razvoj je že potekal v stiku s kraji in ljudstvi, kjer se je sužnjelastniška družba že preživela. To velja še prav posebno za Slovence, ki niso prišli le na ozemlje nekdanjega rimskega imperija, marveč tudi v neposredne stike z ostanki starega prebivalstva, še bolj pa s posrednimi nasledniki poznoantične kulture v sosedstvu. Podobno kakor drugi narodi v severovzhodni in vzhodni Evropi so tudi Slovani živeli v rodovno plemenski družbi, na čelu večjega ali manjšega plemena je bil knez, na čelu manjših enot - žup pa župani. Družbena in oblastna organizacija je bila sicer v skromnih zametkih, bila pa je, ker si ni mogoče zamisliti, da bi bila brez nje mogoča selitev na tako velike razdalje.

DOBA NASELITVE IN STAROSLOVENSKA DRUŽBA

V tem poglavju bo obravnavana doba, ki se začneja z naselitvijo Slovanov v 6. stoletju in zajema čas bolj ali manj samostojnih slovenskih kneževin do njihove

ukinitve v začetku 9. stoletja, kot posledice neuspelega upora Ljudevita Posavskega. Tedaj se je severno od Karavank začel intenzivneje uveljavljati frankovski fevdalni red. V drugih pokrajinah, npr. južneje od omenjenega gorstva je razvoj tekkel počasneje, najpočasneje pa na najbolj vzhodnem obrobju.

Osnovna značilnost te dobe je razvijanje domačih zemetkov razredne družbe na temeljih vojaške demokracije. Pri tem nastane prva država, sorodna barbarskim državam tistega časa, ki so bile značilne za razna germanska plemena. Iz podobnih razlogov kot pri Germanih - zaradi stika z naprednejšo družbo - tudi pri Slovencih ta razvoj ni usmerjen nazaj v sužnjelastniško družbo, marveč naprej v fevdalizem. Odločujoča vloga družbene delitve dela med poljedelstvom in živinorejo je pri Slovencih še prav spoznavna. Z njo so v bistvu zvezana vsa osnovna vprašanja, ki se nam postavljajo za to dobo.

Doba starslovenskega prava obsega zlasti pri severnih Slovencih pravzaprav dve različni obdobji. Prvo, ko še ni države in smemo zato »pravo« razumeti le v smislu nekih pravil za urejanje medsebojnih razmerij v rodovno-plemenski družbi; drugo, ko moremo govoriti o državi, ki šele razvija elemente fevdalizma. Ostre ločnice pa ne kaže postavljati, ker so ohranjeni podatki premalo jasni in ker razvoj zaradi zunanjih vplivov ni bil premočrten, posebej pa še zato, ker je osnovna problematika obeh neločljivo povezana. Pri Slovencih južno od Karavank se v tej dobi tudi srečujeta vojaška demokracija in država, vendar bolj v tem smislu, da država včasih prekrije razkrojeno plemensko družbo, ne da bi jo že preobrazila. Po opisani naselitvi in spremembah pa je seveda nastal velik zastoj pri družbeni in državni ureditvi. Propadla so mesta; območja, kjer so bila prej mesta središča vsega življenja, so postala podeželje. Uveljavile so se popolnoma nove oblike kmetijstva. Namesto antičnega pismenstva je nastopilo obdobje zgodnj srednjeveške nepismenosti.

Z naselitvijo Slovanov v Vzhodne Alpe se strogo vzeto ni začela niti slovenska zgodovina, niti zgodovina Slovencev. Prva v bistvu pomeni zgodovino slovenskega ozemlja in je precej starejša; druga je mlajša, saj so se Slovenci na ozemlju, na katerem živijo zdaj, izoblikovali šele postopno, v dolgem zgodovinskem razvoju, katerega težišče je v 2. tisočletju, še zlasti od 16. stoletja naprej. Zgodovinski pomen slovanske naselitve v Vzhodne Alpe v začetku srednjega veka je utemeljen drugje. Ozemlju na katerem živijo Slovenci zdaj, je dala ta naselitev jezikovno identiteto (istovetnost), ki jo ima to ozemlje še zdaj. Predvsem zato je mogoče reči, da so Slovenci Slovani, čeprav so se razvili tudi iz drugorodnega prebivalstva in imajo tako kot vsi drugi moderni narodi veliko prednikov (antično prebivalstvo, staroselce, Slovane, Obre, Karantance, Karniolce, Hrvate, Nemce, Uskoke, Furlane). V tem smislu so tudi Slovenci avtohtoni. Ne kot prvi prebivalci na Slovenskem, ampak

kot posledek zgodovinskega razvoja, ki je privedel do njihovega izoblikovanja na tem ozemlju, na katerem so v raznih zgodovinskih obdobjih izpričane različne identitete in je slovenska le ena (zadnja) od njih.

Naj na kratko ponazorimo kako se je dogajala naselitev. Pri tem bomo seveda zajeli tedanji zemljepisno velik obseg naselitve in ne sedanje slovensko ozemlje, ki je veliko manjše. Prvi slovanski sunek v Vzhodne Alpe je prišel z območja zahodnoslovanske jezikovne skupine. Okoli leta 550 se je slovanski val z območja sedanje Moravske obrnil čez Donavo proti jugu, zajel najprej ozemlje sedanje Zgornje in Dolnje Avstrije in se nato širil po dolinah alpskih rek Murice (Müritz) in zgornje Mure v notranjost do Karavank in ob Dravi še naprej proti jugovzhodu. Drugi z jugovzhoda prihajajoči slovanski val iz južnoslovanske jezikovne skupine je bil nekoliko poznejši. To prodiranje Slovanov na novo ozemlje se je dogajalo večinoma skupaj z Obri v nekaki obrsko slovanski plemenski zvezi. Ker so bili Obri konjeniški narod, navajen na obširne stepe in ravnine, jim hribovito, gorato in stisnjeno alpsko ozemlje ni ustrezalo in se v njem po osvojitvi niso radi naseljevali, Slovani pa so se na njem dokončno naselili.

Leta 582 so Obri osvojili Sirmij (sedanji Srem) in se začeli skupaj s Slovani usmerjati proti severozahodu. Do okoli leta 588 so si pridobili zgornje Posavje, do 591 je bilo osvojeno zgornje Podravje in v naslednjih letih (592, 595) je na območju zgornjega toka reke Drave na sedanjem vzhodnem Tirolskem že prišlo do spopadov s severozahodnimi sosedi, Bavarci. Po teh bojih, ki so se ponovili še okoli leta 626 se je izoblikoval mejni pas (Pusta ali Pustriška dolina, Pustertal), ki je za daljše obdobje razdelil vzhodnoalpsko območje: frankovsko (bavarsko) opredeljena zahodna polovica se je ločila od slovanskega in obrskega vzhoda in jugovzhoda.

Na jugu ob Soči in v Istri se je meja ustalila nekoliko pozneje. V bojih s furlanskimi Langobardi v začetku 8. stoletja, ki so se v Furlanijo naselili šele leta 568, so Slovani poselili gričevnato ozemlje onstran Soče do roba Furlanske nižine; nastala je slovansko-romanska etnična meja, ki se je skoraj brez sprememb ohranila do zdaj. V Istro so Slovani prišli s severovzhoda in do okoli leta 600 naselili ozemlje do naravnega praga, kjer se Kras ostro spušča v buzetsko in tržaško zaledje. To mestno zaledje so Slovani poselili šele v 12. stoletju, ko se je tržaško mestno prebivalstvo posvetilo izključno obrti, trgovini in pomorstvu. Že za frankovsko gospodarsko politiko konec 8. stoletja pa je značilno prizadevanje za naseljevanje Slovanov s kraškega zaledja v osrednji del polotoka na opustela območja istrskih mestnih ozemelj.

Slovanska poselitev in obrsko gospostvo sta povzročila, da se je ozemlje Vzhodnih Alp dokončno ločilo od rimske ekumene, večinoma pa tudi od antične tradicije. Uveljavili so se nov način življenja in novo gospodarstvo, drugačna družbena

ureditev in tudi nov pogled na bogove. Toda kljub velikim spremembam kontinuiteta v zgodovinskem razvoju slovenskega ozemlja ni bila čisto pretrgana. Krajevna imena povezana z imenom Vlah (Lah), s katerim so Slovani označevali Romane (ostanke prebivalcev iz večstoletnega obdobja, ko je rimski imperij vladal tudi nad slovenskimi kraji), kažejo, da so tudi v novi dobi živeli na tem območju staroselci in da so bili v stiku in sožitju s Slovani. Krajevnih imen z obliko Lah je zlasti veliko v okolici Laškega (dve Laški vasi, Lahomno, Lahomšek, Lahomščica, Lahov graben itn.), ki je bilo tedaj še povsem odročno in prometno nepovezano območje, kjer so se staroselci lahko ohranili v večjem številu. Takih krajev je v Sloveniji še nekaj. Tu se je ohranilo tudi precej izvirnih priimkov Lah, še več pa z različnimi izvedenkami iz njega.

Od staroselcev so Slovani prevzeli kultivirano krajino (kolikor je je ostalo od prej), nekatere oblike vsakdanjega življenja, hkrati pa tudi antična krajevna in vodna imena. Kljub propadu škofij (Celeia-Celje, Emona-Ljubljana, Poetovio-Ptuj, Virunum-Gospa Sveta na Koroškem) se je krščanstvo med romanskimi staroselci vsaj ponekod ohranilo in preživelo do ponovnega pokristjanjevanja v 8. in 9. stoletju.

Sedanje vzhodnotirolsko in koroško ozemlje se je konec 6. stoletja že imenovalo dežela Slovanov (*Sclaborum provincia*). Zmaga nad Bavarci leta 595, ki jo je odločil obrski vladar - kagan - pa priča, da je bil ta gorati alpski svet vključen v gospodstvo Obrov, ki je na zahodu segalo do Italije. V razmerju do Obrov so imeli Slovani obrskega političnega območja podrejeno vlogo, ki pa je bila odvisna od prostora in časa in zato različna. Intenzivnost obrskega gospodstva nad Slovani je bila večja v središčnih delih kaganata, v Panonski nižini in ob cestah proti Italiji (Petovionia-Ptuj-Emona-Ljubljana-Vipavska dolina) oz. Srednji Evropi (ob Donavi), manjša pa na obrobju, na goratem in gozdnatem vzhodnoalpskem in severozahodnobalkanskem območju, neustreznem za življenje nomadskih konjenikov. Okoli leta 623 so se zaradi obrskega nasilja uprla slovanska plemena severno od Donave; pridružil se jim je frankovski trgovec Samo (623-658), ki se je izkazal v boju proti Obrom in postal kralj prve znane slovanske državne tvorbe - Samove plemenske zveze. Ta je na jugu segala do Karavank: najpozneje po neuspelem obrskem obleganju Carigrada leta 626, ki je za štiri desetletja uničilo obrsko vojaško moč, so se Samovi zvezi pridružili Slovani na območju poznejše Karantanije, ki so imeli svojega lastnega kneza Valuka in so živeli v posebni »krajini Slovanov« (*marca Vinedorum*). Okoli let 623-626 so furlanski Langobardi tem Slovanom odtrgali okoliš, »ki se imenuje *Zellia*« v Kanalski dolini, nato pa so sodelovali pri neuspelem koncentričnem napadu, ki ga je proti Samovi zvezi leta 631 sprožil frankovski kralj Dagobert (623-639). Po Samovi smrti, ko je njegova zveza razpadla, so Obri leta

658 obnovili oblast nad večjim delom slovanske srednje Evrope, ne pa tudi nad Valukovimi Slovani.

Tudi južno od Karavank se je po sredi 7. stoletja obnovilo - če je sploh prenehalo obstajati - obrsko gospodstvo, ki je segalo do Italije. Leta 664 so Obri vdrli v Furlanijo in v Vipavski dolini premagali upornega furlanskega vojvodo Lupa, njegov sin Arnefrit pa je zbežal k Slovanom v Karantanijo (*Carantanum*), ki se v tej zvezi prvič omenja in je v »brezzračnem« prostoru med frankovsko in obrsko silo zmogla ohranjati svojo samostojnost skoraj do srede 8. stoletja. Karantansko ime je bilo sprva povezano z območjem Gosposvetskega polja (*Carentana*), od tam pa se je razširilo na vso pokrajino, ki ji je vladal knez s Krnskega gradu. Iz pokrajinskega imena je bilo izpeljano plemensko (gentilno) ime njenih prebivalcev Karantancev (*Carontani*). Ljudstvo ali pleme Karantancev je bilo polietnično, sestavljeno iz že omenjenih dveh skupin Slovanov, ki sta se do konca 6. stoletja naselili v Vzhodne Alpe s severa in juga, ter še iz Hrvatov, Dudlebov in domačih romanskih in romaniziranih staroselcev. Mogoče so bili med njimi tudi obrski, bolgarski in germanski drobci. Kljub temu so bili Karantanci slovansko ljudstvo; njihovo jedro je bilo slovansko opredeljeno in tudi sodobniki so jih imeli za Slovane. Karantanska etnogeneza, ki je od splošnoslovanskega imena, ki so ga konec 6. stoletja imeli koroško ozemlje in njegovi prebivalci, je privedla do izoblikovanja posebnega slovanskega plemena z lastno individualno identiteto, izraženo v plemenskem imenu. Ta etnogeneza je bila zaključena pred sredo 8. stoletja, verjetno okoli leta 700, ko so Karantanci v zanje dramatičnih in za prihodnost odločilnih okoliščinah jasno stopili v zgodovino. Okoli leta 743 so pod knezom Borutom, ogroženi od Obrov, prosili za pomoč sosede Bavarce, ki so bili tedaj že v (bolj rahlem) sestavu frankovskega kraljestva. Ti so se odzvali, skupaj s Karantanci premagali Obre, a hkrati podredili Karantance oblasti bavarskih vojvod oz. frankovskih kraljev. Za karantansko zvestobo so jamčili kneževski talci, med njimi Borutov sin Gorazd in nečak Hotimir, ki sta bila odpeljana na Bavarsko v samostan na otočku Chiemskega jezera (Herrenchiemsee), kjer sta bila krščena in sta tako sprejela krščansko vero. Klientelne ali vazalne kneževine so bile sicer podrejene Frankom, vendar pa so ostale navznotraj v svoji ureditvi zelo samostojne. Frankom so morale plačevati nek tribut, sicer pa jim le zagotoviti, da se jim ne bodo upirale ali jih celo napadale. Zato so jim morale po tedanjih običajih izročiti neko število talcev, praviloma iz knežje družine, ki bi jih Franki usmrtili, če bi se kneževina ne ravnala po dogovorih. Kot smo videli, sta bila taka talca iz knežje družine tudi knežev sin Gorazd in nečak Hotimir.

O Slovencih izven Karantanije ni tedaj skoraj nič gotovega, razen to, da so trpeli v deželi vsaj nekaj obrskih postojank, dopuščali Obrom tudi prehod čez svoje kraje

in včasih z njimi tudi skupno nastopali. Pokrajine pa so vendar veljale za slovenske in tudi samostojni slovenski nastopi so bili mogoči.

Po Borutovi smrti so Bavarci leta 749 na prošnjo Karantancev in z dovoljenjem Frankov poslali domov Gorazda, ki so ga Karantanci ustoličili za svojega kneza. Toda že okoli leta 751 je Gorazd umrl in na podoben način je postal knez bratranec Hotimir. Z njim je v Karantanijo prišel tudi prvi salzburški duhovnik in začelo se je obdobje intenzivnega misijonarstva, čeprav je bila cerkvena podrejenost Karantanije salzburški nadškofiji s papeško odločitvijo zagotovljena že za časa kneza Boruta (morda pred letom 743). Salzburški škof, učeni Irec Virgil, je karantanski misijon institucionalno okrepil, tako da je okoli leta 757 poslal v Karantanijo posebnega pokrajinskega škofa, Modesta, ki je posvetil prve znane karantanske cerkve. Njegova smrt leta 763 je sprožila prvi proti krščanski veri in z njo povezanemu knezu naperjeni upor karantanskega, pač poganskega, prebivalstva. Pri tem je morda šlo tudi za zgledovanje po istočasnem uporu bavarskega vojvode Tasila III. (748-788) proti Frankom. V času Tasilovega upora (763-787/788) je bila Karantanija kot klientelna kneževina podrejena samo Bavarski. Leta 765 se je upor ponovil in tudi tega je Hotimir hitro zatrl. Njegova smrt leta 769, s katero je morda povezano tudi izumrtje do tedaj vladajoče knežje dinastije, je sprožila tretji in najsilovitejši upor, ki je iz Karantanije pregnal vse duhovnike in bil zatrt z neposredno zunanjo vojaško intervencijo Bavarcev. Novi knez v Karantaniji, ki je bila zdaj še tesneje navezana na Bavarsko, je postal Valtunk, obnovil pa se je tudi misijon. Tasilo III. je že leta 769 ustanovil samostan v Innichnu ob izviru Drave, kmalu po svoji zmagi pa še samostana v Molzbichlu blizu Spittala ob Dravi in leta 777 v Kremsmünstru blizu reke Traun v sedanji Gornji Avstriji. Vsi trije samostani so imeli izrecno nalogo misijonarjenja med Slovani.

Proti koncu 8. stoletja si je frankovski kralj Karel Veliki leta 788 podredil langobardsko državo v Italiji in priključil pod svojo oblast še Bavarsko in od nje odvisno Karantanijo. Ko je hkrati prišla pod frankovsko oblast še bizantinska Istra – sta si frankovska in obrska sila stali nasproti na črti od Donave do Jadranskega morja. Še istega leta je prišlo na meji ob dolnjeavstrijskem toku Donave in v Furlaniji do prvih bojov in frankovskih zmag. Ti območji sta bili tudi izhodišči za veliko frankovsko ofenzivo leta 791, ki je uradno začela obrske vojne (do 803). Do odločilnih zmag je prišlo v letih 795-796, ko sta zaporedoma dve frankovski vojski iz Furlanije prodrli do središča obrske države v medrečju Donave in Tise. Pri tem jim je pomagal slovenski knez Vojnomir, ki je vladal v neki slovenski kneževini južno od Karantanije. Ta obrski poraz je bil tolikšen, da odtlej Obri v zgodovini niso imeli več nikakršne vloge. Omenjeni knez ali sploh slovenski knezi, ki jih je bilo najbrž več, so priznali frankovsko nadoblast, ki so jo karantanski knezi priznavali že prej.

Območje frankovske države se je razširilo do Srednje Donave in Srema, nekdanjo nadregionalno in polietnično skupnost, ki je živela pod imenom Obri, pa je zajelo veliko preslojevanje: slovanski in drugi deli so se začeli povezovati v nove lokalne in regionalne skupnosti. Del Obrov pa se je z dovoljenjem Karla Velikega leta 805 povezal v posebno klientelno kneževino na frankovskem ozemlju v Zgornji Panoniji. Šele zdaj so bili vsi Slovenci zopet v približno enakem položaju, ki ga obeležuje politična odvisnost od Frankov pod domačimi knezi, torej s samostojno notranjo ureditvijo. Novoosvojeno ozemlje je bilo treba upravno in cerkveno urediti. Že med vojaškim pohodom leta 796 je Karlov sin Pipin določil Dravo za mejo med salzburškim (salzburška nadškofija) in oglejskim (oglejski patriarhat) cerkvenim območjem v Panoniji, kar je njegov oče potrdil leta 803 in nato leta 811 določil Dravo še za cerkveno mejo v Karantaniji. Ta temeljna cerkvena ureditev slovenskega ozemlja se je ohranila do cerkvenih reform sredi 18. stoletja.

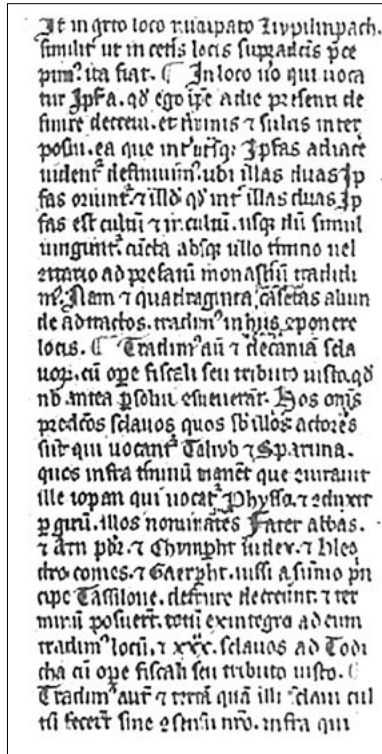
Ogrodje upravne sestave novega frankovskega jugovzhoda je bilo razvidno že iz vojaških pohodov proti Obrom na Bavarskem in v Furlaniji. Najpozneje od leta 803 je na severu obstajala posebna, od Bavarske ločena Vzhodna krajina (*plaga orientalis*) pod posebnim prefektom (upravnikom, krajišnikom), ki je poleg Panske nižine do Rabe obsegala še Traungau na nekdanj starobavarskem ozemlju (zdaj v deželi Gornji Avstriji) ter Karantanijo. Na jugu je nastala obsežna Furlanska krajina, ki je iz Furlanije prek sedanje Slovenije segala v medrečju med Dravo in Savo morda do Srema, vanjo pa sta spadali tudi širša okolica Siska in zahodnodalmatinsko zaledje. Meja med bavarskim in furlanskim vzhodom ni jasna, gotovo je le, da se cerkvena in upravna meja nista pokrivali, vsaj v Karantaniji ne. Slednja je v času upora Ljudevita Posavskega (819-823) prišla pod oblast furlanskega krajišnika, ki je imel za nalogo zatreti upor. Znotraj tako organiziranega jugovzhodnega dela frankovske države so poleg ozemlja, ki je bilo pod neposredno upravo obeh krajišnikov ali prefektov, obstajale še klientelne plemenske kneževine, ki so pod frankovskim pokroviteljstvom obdržale notranjo samostojnost in hkrati tvorile prvo obrambno črto karolinške države. V bavarski Vzhodni krajini sta bili to kneževini Karantancev in tistih Obrov, ki so od leta 805 živeli severovzhodno od Rabe; na ozemlju Furlanske krajine pa so živeli Karniolci (poznejši Kranjci), Guduskani (Gačani) v Liki in tudi tisti slavonski Slovani, ki jim je iz Siska vladal Ljudevit Posavski. Njegovi poslanci so se leta 818 zaman pritoževali cesarju Ludoviku Požnemu nad prefektom Furlanske krajine Kadalohom. Leta 819 je Ljudevit začel odkrit upor, ki je kmalu prerastel v vojno. Z vojaškimi uspehi podprta Ljudevitova plemenska tvorba je delovala na sosednja plemena izrazito združevalno in je zajela del Karantancev, Karniolce, Timočane ob bolgarski meji, idr. Ta skupni upor pa se ni posrečil. Ponavljajoči se frankovski napadi so tako uničili gospodarske temelje

Ljudevitove oblasti, da je nazadnje moral zbežati v zahodno Dalmacijo, kjer je bil leta 823 umorjen. Karantanski in karniolski zavezniki Ljudevita so se v letih 819-820 aktivno bojevali proti Frankom, dokler jih ni leta 820 novi furlanski krajišnik Balderik zopet pritegnil pod svojo oblast, ki se je razširila tudi na Panonijo severno do Drave. Neuspešno sobojevanje obeh klientelnih kneževin Karantancev in Karniolcev v uporou Ljudevita Posavskega pomeni odločilno zarezo v političnem in družbenem življenju Slovencev. Verjetno okoli leta 820 so Slovenci izgubili svoje lastne kneze.

Pri Slovanih, ki so od južnih Slovanov prodrli najbolj na zahod, ni misliti na velika plemena, temveč bolj na posamezne rodove in plemenske drobce. Naselitve v goratih predelih in sploh v geografsko precej razčlenjeni pokrajini ni bila v prid nastajanju novih, večjih sorodniških skupin; prej so se že obstoječe skupine še nadalje rahljale in cepile. Slovani so vsaj v prvem obdobju po naselitvi v novi domovini svobodno živeli v vaških skupnostih - župah, ki so jim kot predstojniki načelovali župani. V plemenu je bilo več žup. Plemenu pa je načeloval knez. Odnosi med ljudmi so bili patriarhalni, torej očetovski, domači in ne oblastni. Skoraj vsi ljudje so se ukvarjali s kmetijstvom, zlasti poljedelstvom, le nekateri so poleg kmečkega dela opravljali še preproste obrti, ki so bile za življenje nujno potrebne, ki pa so se jih le priučili. Posamezna župa kot osebna zveza sorodnikov (osebna župa) je zato v splošnem zavzemala ozemlja, ki so bila manjša kot hrvaške župe po Konstantinu Porfirogenetu (bizantinskem cesarju in piscu iz 10. stoletja), vendar večja, kot so bila območja posameznih poznejših slovenskih vasi. Pri tedanjih še zelo preprostih agrarnih pridelovalnih načinih je neka skupina potrebovala za obdelavo precej več sveta kot poznejša srednjeveška po hubah (kmetijah) urejena vas. Župe so bile med selitvami, ki si jih ne smemo predstavljati kot enkratni dogodek, temveč kot postopno dogajanje, predvsem osebne sorodniške zveze. Po stalni naselitvi so se te župe ustalile, sorodniške zveze so usihale, župe so se teritorializirale, postale so skupnosti prebivalstva neke geografske enote. Vez prebivanja je prevladala nad čisto osebno (sorodniško) vezjo in pojem župe se je prenesel od skupine ljudi tudi na njeno ozemlje (ozemeljska župa). S tem so tudi župani postali iz starešin osebno povezanih skupin starešine nekih ozemeljsko vezanih skupin prebivalcev. Po mnenju nekaterih raziskovalcev, med njimi je tudi Janko Babnik (1883) je bila župa prvotno zadruga (velika družina); pozneje se je župa kot združitev več zadrug razvila v občino, na katere čelu je bil župan. Ta je bil sodnik v medzadružnih zadevah, svečenik in predstojnik bojne uprave. Vladimir Levec (1905) je župane opredelil kot voljene nižje uradnike. Ali je župana postavljaj knez, ali je bil voljen ali pa je bila njegova funkcija dedna, o tem po zdaj prevladujočem mnenju raziskovalcev ni mogoče niti ugibati. Župe naj bi imele tudi

svoja utrjena gradišča. Ker so bile slovenske župe majhne, je malo verjetno, da bi bila vsaka imela svoje lastno utrjeno gradišče. Da pa so župani imeli v vojski neke funkcije, bi kazalo določilo poznejšega cerkvenega Zakona sodnega ljudem o vojnem plenu. Na neke sodne funkcije županov utegne kazati njihovo veliko pozneje izkazano sodelovanje (prisedništvo) v deželskih sodiščih.

Velikost žup je bila pri Južnih Slovanih in Slovanih na sploh v različnih predelih različna. Ta različnost izvira predvsem iz razmer, v katerih se je izvedla naselitev, med njimi so predvsem geografske. Na razmerja med ozemeljsko župo, vasjo in veliko družino ne smemo gledati preveč togo. V ustanovni listini že omenjenega kremsmünstrskega samostana je 777 prvič zapisano ime župana (**sl. 1**). Ta je načeloval vsaj več kot dvema velikima družinama, verjetno pa več zaselkom ali celo več vasem. Mogoče pa je ena župa ponekod obsegala le eno vas ali izjemoma le eno veliko družino. Poznejši razvoj župe pri Slovencih dopušča domnevo, da so ti ob nastanku novega naselja radi ustanavljali tudi novo župo. Morebiti bi lahko ime zaselka Župa pod Kumom in ime kraja Župca (pri Sv. Andreju nad Zmincem) šteli kot spomin na slovensko župo. Lahko da to velja tudi za vasi Župnica in Župenca, Župeno, Župani, Županja draga, Županje njive, Županj vrh, Župank, Žapanova jama, Županov laz, Županov spodmol in še kakšne.

Slika 1. Prva omemba besede župan iz leta 777. Prepis iz 13. stoletja.

Vir: J. Maček: Na zemlji domači, Celje 2007, 33. Tudi vse slike v tej knjigi so povzete iz istega vira.

Zelo velika verjetnost je, da so Slovani v prvi fazi naselili že od prej vsaj delno kultivirani svet, ki je bil tedaj lahko seveda že pust ali nekoliko zaraščen, ki pa ga je bilo mogoče vendarle brez večjih težav kmalu ponovno kultivirati. Krčenje gozdov za pridobitev novih kmetijskih zemljišč in za nastanek novih vasi (notranja kolonizacija) je znano šele od 11. stoletja naprej. Slovani so se ukvarjali predvsem s poljedelstvom, redili pa so seveda tudi živino. Sprva še neustaljene njive so v okviru župe po splošno uveljavljenem mnenju obdelovale velike družine, ki so s tem imele pravico do pridelka, ne pa še lastninske pravice na ornem svetu. Kako daleč sega župski svet, se je v praksi najbolj kazalo v tem, do kod so člani neke župe pasli svojo živino in sekali les.

Zemljišče je praviloma v celoti pripadalo župi kot kolektivu, ki ga je začel sčasoma navzven posebljati njegov župan. Kolikor so se njive že v dobi pred splošnim uveljavljanjem zemljiških gospostev (zlasti od 10. stoletja naprej) ustaljevale, pa se je mogla sčasoma razvijati zavest, da obdelani svet stalno pripada (je lasten) posamezni veliki družini, ponekod morda celo že poglavarju pojavljajoče se male družine. Neobdelani svet pa je bil še naprej v vsakem primeru skupen vsej župi, v

večjih župah lahko tudi že v ločeni rabi posameznih naselij. Zelo verjetno je, da so si posamezne naselbinske enote znotraj večnaselbinske župe že prej med seboj razmejevale zemljišča.

Kadar in kjer je prihajalo do stalnejše delitve ornega sveta med posamezna gospodarstva, neobdelani svet pa je ostajal skupen župi ali naselju v njej, so v staroslovenski družbi nastopale razmere, ki v bistvu ustrezajo sociološkemu pojmu svobodne vaške skupnosti (soseske). Župa in vaška skupnost torej že v tej dobi nista bila popolnoma enaka pojma. Vaška skupnost je poseben tip združitve osebno svobodnega individualnega gospodarstva na obdelanem svetu s kolektivnim uživanjem neobdelanega sveta ene ali več vasi, Župa je bila prvotni kolektiv oseb z manj ustaljenimi zemljiškimi pravicami posameznih gospodarstev; šele v neki fazi razvoja je začela ustrezati pojmu vaške skupnosti, namreč ko so se pravice posameznih gospodarstev ustalile, župski svet pa je ostal skupen. Kljub možnosti raznih variant se je pojem župe hkrati tudi prepletal s pojmom vaške skupnosti, da sta ob poznejšem prehodu vaške skupnosti (soseske) iz svobodnega v odvisni položaj naziv župe in funkcija župana preživela in pri tem znova spremenila svoj pomen.

Vse kaže, da je bila večina slovenske družbe v dobi pred prevlado zemljiških gospodstev organizirana v župah, v katerih je župan sicer imel veliko avtoriteto, ustrezajočo njegovemu izvoru v patriarhalni družbi, v katerih pa je bila odvisnost posameznika od župana prav tako patriarhalnega značaja. Taka podrejenost ni ustvarjala nesvobode v smislu suženjstva (kakor v rimski sužnjelastniški družbi) ali odvisnosti v smislu poznejšega frankovskega fevdalnega reda. Zato sosesko, ki se je razvijala v župi, štejemo za svobodno vaško občino. Res pa je starešinski položaj župana vseboval kali za njegov socialni dvig v neko zvrst malih zemljiških gospodov, manj perspektiv pa je pri Slovencih imel za dosego vladarskega položaja, ki so ga medtem v staroslovenski družbi že zavzeli knezi, tem pa so bili župani podrejeni. V sestavu teh staroslovenskih žup pa niso živeli potomci staroselcev - Vlaha. Na župana gotovo spominjajo krajevna imena Župan, Županca, Župančič, Župančiči, Županec, Županek, Župani, Županja Draga, Županja draga, Županje Njive, Županj Vrh, Župank, Županova jama, Županov laz, Županov spodmol, Županov vrh, Županšček, seveda hišna imena Špan (iz imena župan) in še kakšna. Seveda pa bi bilo treba raziskati, če imajo ti kraji navedena imena iz zgodnjega ali poznejšega županskega obdobja.

Kakšne so bile dajatve članov žup županom in knezom, če so sploh bile, za začetno obdobje ne vemo. Zelo verjetno je, da so imeli knezi in njihove rodbine kot tudi župani znotraj svojih skupnosti večje komplekse ornega sveta, od katerih so uživali donose. Seveda pa je bila nujna pomoč v naturalijah lastnim bojevnikom.

Denarnega gospodarstva na ozemlju slovenske naselitve tedaj namreč niti v zasnovi še ni bilo.

V poznejših obdobjih po naselitvi je obstajala razen županov tudi še posebna plast svobodnih kmetov - k o s e z o v - ki so vsaj ponekod živeli v posebnih skupinah, v svojih vaseh z imeni Koseze, Kasaze po skoraj vsem slovenskem ozemlju (na Koroškem, pri Ljubljani, pri Žalcu, na Teharjah pri Celju, pri Zagorju ob Savi, idr.). Imeli so tu in tam javne funkcije, pravico do orožja in svoje posebno sodstvo. Iz pravice do orožja izhajajo najbrž tudi vojaške obrambne ali tudi napadalne funkcije. Nekateri kosezi so imeli pomembne funkcije pri ustoličevanju slovenskih knezov v Karantaniji oz. pozneje na Koroškem, zadnjič leta 1414, ko se je kot zadnji koroški vojvoda dal ustoličiti Ernest Železni. Kak je bil njihov položaj v prvih stoletjih po naselitvi ne vemo, pozneje so bili kosezi sicer kmetje z nekoliko večjimi hubami (kmetijami). Te koseške vasi niso bile v sestavu navadnih žup. Kosezi so bili pozneje napol plemiči, kar kaže njihova nemška oznaka Edlinger. Po družbenem položaju so bili na sredi med podložniki in nižjimi plemiči. Odkar so se pojavili v zgodovinskih virih se je njihov družbeni in gmotni položaj neprestano poslabševal.

Naposled je že čas, da zapišemo nekaj besed o slovenskih knezih in njihovem ustoličevanju. Že ob naselitvi so večjim skupinam, praviloma plemenom ali večjim oddelkom plemen načelovali knezi. Pod tem, nekaj tujim nazivom se tedaj ni mogel skrivati tujec. Knezi so slovenski plemenski starešine. Ob naselitvi postane plemenski starešina obenem poglavar večjega ali manjšega ozemlja in oblast se čedalje bolj navezuje na neko ozemlje - kneževino. Število kneževin se je nedvomno spreminjalo. Zdaj je bilo njihovo število večje, zdaj manjše. Toda zaman bi poskušali določiti obseg posameznih kneževin v posameznih časih, niti ne moremo izključiti možnosti, da bi bili kdaj pa kdaj enemu knezu podrejeni neki drugi knezi, tako da bi knezi tvorili neko hierarhijo.

Razvoj kneza v državnega poglavarja moremo ugotoviti le pri karantanskem knezu. V Samovem času more biti ta proces šele na začetku, v času Boruta, Gorazda in Hotimirja pa je bila kneževa oblast očitno že krepko razvita. To moremo sklepati iz vrste poročil o teh dogodkih, sporočenih v spisu neznanega avtorja, ki je v času nadškofa Metoda, kot vse kaže leta 871, sestavil spis o Spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev (*Conversio Bagoarorum et Carantanorum*), skratka *Conversio*. Spis, ki naj bi bil tedaj dokazoval pridobljene pravice salzburškega nadškofa med Slovenci proti nosilcem slovanskega bogoslužja, je danes pomemben kot glavni pisani vir za spoznavanje staroslovenske družbe in države. V Karantaniji poznamo še mnoga stoletja pozneje, tja do prvih Habsburžanov, obred ustoličevanja karantanskega kneza na Gosposvetškem polju, ki kaj malo ustreza razviti fevdalni družbi.

Samo po sebi se postavlja vprašanje, s kakšnimi koreninami sega ta obred v pravadnino. S tem vprašanjem smo se po mnenju našega uglednega pravnega zgodovinarja, rajnega akademika prof. dr. Sergija Vilfana, zopet znašli v najhujši goščavi domnev in razlag o staroslovenski državi, s katero se seveda prerašča že označeni problem županov, kosezov in staroslovenske svobode. V živahnem vrvežu neusahljive polemike okrog gosposvetskega obreda je več misli kot glav, včasih tudi več domišljije kot misli. Na vsaki podrobnosti poznejšega obreda grade nekateri drzne hipoteze, ki naj bi kot čarobna palica odprle pot do skrivnosti ustoličevanja.

Odkod ta prizadevnost okrog tega obreda, ki je postal evropska zanimivost, o kateri zgodovina več razpravlja kakor o kronanju pomembnih cesarjev. Njegova posebnost je v tem, da se je tako dolgo, prav do leta 1414 ohranil kot očitna okamenina iz najstarejših dob. In prav pri domnevno brezpravnih Slovencih v osrčju Evrope, ki so jih že stoletja držali v oblasti Nemci, naj bi se bil ta obred mogel toliko časa ohraniti?

Kdor ni hotel pritrdilno odgovoriti na to vprašanje, se je moral napotiti na iskanje primerjav in same primerjave, postavljene brez upoštevanja razvojne zveze, lahko dokažejo, karkoli si kdo želi. Kdor pa je hotel dokazati domač, slovenski izvor obreda, je moral rešiti vprašanje, kako se je obred ohranil skozi šeststo let fevdalizma. Taka dokazovanja so se le prevečkrat omejevala na preozka področja.

Ustoličevanje in njegova trdoživost ni osamljen pojav, marveč je sestavni del družbe in prava na Slovenskem. Razložiti ga je mogoče le, če ga opazujemo v vsem njegovem okolju in ne morda po tem, zakaj sta bili živali, ki ju je držal knez, marogasti. Kljub vsej očitnosti tega dejstva je šele akademik Bogo Grafenauer v petdesetih letih prejšnjega stoletja objavil kompleksni poskus postaviti gosposvetsko ustoličevanje v širše domače razvojne zveze.

Če ne drugače, se bo vrašččnost ustoličevanja v slovensko pravno zgodovino pokazala v njeni sledeči sintezi, v kateri bo odpadla vsa nerazumljivost njegove ohranitve ob dejstvu, da je fevdalizacija na Slovenskem morala prevzeti številne staroslovenske elemente. S tem se vprašanje ustoličevanja omejuje na vprašanje njegovega izvora. Razvoj podobnih obredov po svetu kaže, da je ustoličevanje nastalo iz volitev starešine plemena ali plemenske zveze na veči vseh svobodnjakov. Najpozneje v prvi polovici 8. stoletja je bila karantanska kneževska oblast že dedna v moškem rodu, in to ne le od očeta na sina (Borut-Gorazd), temveč celo od bratranca na bratranca (Gorazd-Hotimir). Držala se je torej moških sorodnikov ene rodbine. Ustoličevanje je v primeru dedovanja pomenilo samo izbor izmed več enako upravičenih sorodnikov, sicer pa slovesno proglasitev in simbolično postavitve novega kneza. Volitve so se pri njem ohranile bolj v obredni kakor v pravni funkciji. Če je neznani nasprotnik slovanskega bogoslužja zapisal, da so

slovenski Karantanci kneževega naslednika »napravili za kneza« (*ducem fecerunt*), je tu mišljen tak slavnosten umestitveni obred. Volitve izven dednega reda so se torej praktično izvajale le, če je kneževa dinastija izumrla v moškem rodu in je bilo treba izbrati novo.

V plemenski družbi, vojaški demokraciji in v začetkih države tak obred ni bil nič nenavadnega. Nenavadno bi bilo, če bi morali obred zanikati, ali če bi ga uvedla tuja država. Umeščanje vladarjev je na tej stopnji splošen pojav, umeščanje pri Slovencih slovensko in diskusija o tem, ali je ta ali oni simbol znan morda tudi pri Germanih, na vsem tem ne more ničesar spremeniti. Bolj težaven je odgovor na vprašanje kako so dobili glavno vlogo pri tem obredu kosezi. Tega na tem mestu ne moremo podrobno prikazovati. Dejstvo je, da so bili kosezi že vraščeni v slovensko družbo in vse glavne prvine kneževstva in ustoličevanja so slej ko prej slovenske.

D v o r i i n n e s v o b o d n j a š t v o. Slovenska beseda dvor pomeni prvotno morda sedež katerega koli kmetijskega obrata, prehaja pa zelo zgodaj na sedež takega kmetijskega gospodarstva, pri katerem je individualno prilaščanje zemlje bolj razvito kakor v kolektivni župi. V tem individualiziranem pomenu besede je bil dvor pri Slovencih lahko navadna svobodnjaška kmetija, ki je imela lastno zemljišče in ki jo je gospodar obdeloval s svojo družino (svobodnjaški dvor). Razen tega pa je beseda dvor pomenila tudi večji kmetijski obrat, ki ga je gospodar obdeloval predvsem z nesvobodnimi delovnimi močmi. Dvore z nesvobodnjaki so najbrž imeli le starešine na najvišjih položajih, praviloma knezi in člani njihove najožje družine ali okolice. Zdi se, da so se dvori v staroslovenski družbi razvijali bolj severno od Drave kakor južno od nje.

Dvori so bili sami po sebi še zelo podobni zgodnjim oblikam sužnjelastništva. Po svojem načinu obratovanja pa so se že razvijali v smer pridvornih kmetijskih obratov v zgodnjefevdalnih državah. Na dvoru je patriarhalni suženj, npr. krščernica (dekla po izvoru od praprebivalcev, ki je prešla v zaslužjen položaj), v teku razvoja dobil značaj zgodnjefevdalnega pridvornega nesvobodnjaka. Zdi se, da smemo z dvori v staroslovenski družbi računati le v zelo majhnem obsegu in jim pripisovati le zelo majhne okoliše v nekaterih pomembnejših središčih, praviloma v bližini knežjih sedežev. V staroslovenski dobi, ko še ne moremo govoriti o ustaljenih družbenih kategorijah, pa je popolnoma mogoče, da so tudi posamezne župe ali njihovi starešine uporabljali kot delovne moči posamezne nesvobodnjake.

Ker moramo odkloniti domnevo o splošnem pridvornem nesvobodnjaštvu v staroslovenski družbi, ostaja slej ko prej osnovni tip tedanje družbene ureditve staroslovenska župa. Pri tem gre za širšo ozemeljsko skupnost enega ali več naselij na podlagi družinske zadruge s pretežno kolektivno prilastitvijo zemlje, ki še ne ustvarja trajnih pravic posameznega enodružinskega gospodarstva na stalno

odmerjenih zemljiščih, temveč le skupinske navade pri obdelavi in skupinsko izrabo pašnih zemljišč ter gozdov.

Pojem lastnine je najbolj razvit glede obdelovalne zemlje dvorov. Malo manj glede druge obdelovalne zemlje. V župi se individualna lastnina na njivah pravzaprav še ne razvije. Način obdelave v okviru župe je še ni dovoljeval, potrebe po krčenju gozda za pridobitev novega kmetijskega sveta pa je še niso zahtevale, ker je nekdanj kultiviranih zemljišč bilo očitno še dovolj. Še manj je pojem lastnine razjasnjen glede pašnega sveta, ki sicer pripada tej ali oni župi, morda tudi tej ali oni soseski, vendar daleč od tega, da bi veljal za predmet zasebne lastnine. Ta povprečna podoba velja s tem, da intenzivnost razvite lastnine popušča iz središča na Gosposvetskem polju proti obrobju, le na skrajnem robu proti Bavarski se oblikuje zasebna lastnina hitreje. Kljub temu, da je morebiti staroslovenska župa morala dati tribut (neke vrste dajatev ali davek nadrejenim), ali je bila upravno podrejena, gre vendarle v bistvu za svobodnjaško (svobodinsko) župo, ki jo kot člani sestavljajo svobodnjaki. Možnost materialnih (naturalnih) tributarnih bremen ustvarja iz župskih svobodnjakov podobno plast prebivalstva, kakršno so poznala razvitejša ljudstva v tako imenovanih polsvobodnjakih. Vendar je pri Slovencih razvoj v tej smeri kvečjemu šele nakazan in podobnost še zelo zunanja, tako da nastopa prehod svobodnjaške župe v fevdalno omejeno svobodo šele v naslednjih obdobjih.

Družbena diferenciacija prebivalstva staroslovenske dobe v svoji najbolj razviti obliki je naslednja: knez kot vladar in gospodar svojih pridvornih nesvobodnjakov; maloštevilni velikaši iz knežje okolice kot gospodarji svojih pridvornih nesvobodnjakov; kosezi kot privilegirana, a skupinsko naseljena plast z vojaškimi, a ne materialnimi obvezami, toda verjetno z nekimi materialnimi pravicami; svobodnjaki po župah kot obvezanci določenih javnih dajatev, zlasti pojezde in morda poklona in pravde (te dajatve bomo prikazali pozneje); posamezni svobodnjaki z lastnimi dvori; Lahi kot svobodni ostanki prejšnjih prebivalcev (kolikor niso bili zaslužnjeni pod dvor), ki so verjetno sčasoma prehajali v položaj svobodne župe in nesvobodnjaki, ki so izšli iz zaslužnjenega dela Lahov in vojnih ujetnikov, na položaju, podobnem položaju zahodnoevropskih sužnjev (servov).

Kakšne so bile upravne podlage in struktura slovenskih kneževin? Naseljitveno območje Slovencev je po svoji naravni oblikovanosti razpadalo na porečja velikih rek, ki so jih morali ob naselitvi upoštevati tudi naseljitveni tokovi. Po njih so se pomikala posamezna plemena ali njihovi deli. Vsako tako porečje je dajalo možnost za nastanek posameznih kneževin. V naravnem središču takega porečja, praviloma ob kaki bolj odprti ravnini, kakršna je Gosposvetsko polje, je nastalo tisto, čemur bi zdaj rekli upravno središče. Na primernem, nekoliko zavarovanom

prostoru je bil knežji dvor. Okrog njega se je razprostiral k samemu knežjemu dvoru prilášeni obdelovalni in pašni svet. Razen kneževega dvora so bili v bližini lahko še drugi, in tudi posamezni dvori zunaj samega središča niso izključeni. Poleg kneževe (tudi širše) družine so bili prebivalci dvorov zlasti pridvorni nesvobodnjaki. Nedaleč od kneževega dvora ali kneževih dvorov so najbrž bila starejša koseška naselja s pripadajočim obdelovalnim in pašnim svetom.

Največji del kneževine moramo pripisati svobodnjaškim župam ali njim pridruženim naseljem, razporejenim po stranskih dolinah ali ob robovih večjih dolin, kjer je omogočal njihov obseg ekstenzivno obdelavo in pašo. Pripadnost sveta k posameznim sestavnim delom kneževine se je presojala po dejanski rabi. Ta se je praktično vedno najbolj kazala v tem, do kod so ponavadi pastirji pasli svoje črede. Pastirji so torej ustvarjali prva »upravna območja« in na to kažejo tudi mnoge, zelo stare in splošno razširjene pripovedke o mejnih sporih med pastirji. Kjer so se pašna ozemlja dotikala, so bile med župami in dvori ostreje začrtane meje. Sicer so se kot meje uveljavili zlasti gorski grebeni in razvodja. Posebej v težje dostopnih ali gospodarsko manj ustrežajočih in zato neizrabljenih delih nižjega sveta pa so nedvomno ostali ogromni kompleksi zemlje nerazdeljeni. Tako moremo kot sestavine staroslovenskih kneževin šteti dvore (svobodnjaške in nesvobodnjaške), svobodnjaške in koseške župe ter neizrabljeni svet. Tudi med domačimi kneževinami, kaj šele med tujimi (npr. med slovenskimi kneževinami in Bavarsko) je potekala razmejitev na podobnih podlagah, in so nedvomno mnogi nepristopni ali pa tudi pristopni tereni ostali nerazmejeni kot široki mejni pasovi, npr. Pustriška dolina - Pustertal na vzhodnem Tirolskem. Zlasti med kneževinami je moglo priti do združevanj in odcepitev, do razmerja nadrejenosti ali podrejenosti. Sicer pa moremo glede njihovih posameznih sestavnih delov računati s precejšnjo ustaljenostjo.

Izvrševanje knežje oblasti. Glavni način izvrševanja knežje oblasti v staroslovenski dobi je bila večja (skupščina). Razen volilne večje, ki se je sestajala le ob spremembah kneževe osebe, je bilo najbrž več rednih več. Svobodnjaška (svobodinska) večja kot zbor vseh župskih svobodinov se najbrž ni več sestajala za vse območje kneževine, temveč za posamezne župe (župska večja) ali večje skupine žup. Za vse območje kneževine je po vsej verjetnosti delovala koseška večja, kolikor niso posamezne koseške vasi zunaj kneževega sedeža imele posebnih koseških več. Kadar je svobodnjaška večja delovala za skupino žup, se je prej ali slej iz nje razvilo prisedništvo županov v županski pravdi (županskem sodišču) ali pa posebej voljeno samostojno prisedništvo. Večam višjega tipa smemo pripisovati neko oblast, sprejemati splošno veljavne sklepe (nekaka zakonodajna oblast), nižjim večam pa vsaj določanje obveznih pravil za ureditev notranjega življenja v smislu nekake avtonomije. Kakor drugod ljudski zbori so bile tudi slovenske večje nasploh sestaneke,

na katerem so sklepali o zadevah, ki so bile pomembne za celoto. Temu bi lahko rekli nekaka upravna oblast, ki pa ima seveda z razvito upravo le malo podobnosti. S podobnim pridržkom je spadalo pred večo tudi sodstvo. Ker so prihajali na take zборе le moški svobodnjaki z orožjem, so drugod in skoraj gotovo tudi pri nas imeli značaj nekakega vojaškega zbora.

Veča je zborovala na prostem. To pravilo se je preneslo še na poznejše veče v fevdalni dobi in je do 16. stoletja veljalo tudi za mestne veče, da načeloma niso hotele zborovati v zaprtih prostorih. Le ponekod so pozneje odstopili vsaj toliko, da so zborovali pod odprto lopo. Spočetka je bilo odprto zborovališče nujno že iz praktičnih razlogov, ker ni bilo na voljo dovolj velikega zaprtega prostora. Pridružili so se že zgodaj sakralni vidiki - večja je gotovo bila združena z obeti - in pozneje pravno prepričanje, da velja kot polnopravni organ le večja, ki zboruje na prostem.

Knežja oblast je prvotno razen vojaškega poveljstva obsegala predvsem predsedovanje na večah, pri katerih je mogel knez vplivati le s svojo avtoriteto, ne pa sam odločati. Kakor drugi poglavarji na tej razvojni stopnji je knez izvrševal svojo oblast tudi zunaj svojega sedeža s tem, da je potoval po svoji kneževini. To je bilo tedaj običajno tudi v drugih velikih državah, npr. Frankovski. Frankovski kralji iz rodovine Merovingov in kralji oz. cesarji iz rodovine Karolingov, katere utemeljitelj je Karel Veliki (768-814), sploh še niso imeli stalne prestolnice in so se s svojo družino in spremstvom selili po državi in bivali v cesarskih pfalcih (na cesarskih posestvih). Ena takih pfalc je bila tudi na Koroškem ob Krnskem gradu. Ob takih potovanjih z ožjim vojaškim spremstvom kosezov so knezi praviloma predsedovali večam po župah ali po skupinah žup. Taka potovanja oblastnikov iz kraja v kraj so se pri Slovencih imenovala pojezde. Pozneje ko so kneževe pojezde prenehale, se je to ime preneslo na obhod mej posameznega trga, mesta ali gospostva, da so si navzoči predstavniki osvežili spomin na prave meje. Take pojezde so ponekod opravljali vsako leto, drugod pa s presledkom nekaj let. V zvezi s tem so se razvijale tudi prve javnopravne dajatve. Vzdrževanje kneza in njegovega spremstva je bilo v razmerah naturalnega gospodarstva dolžnost prebivalcev okolice, v kateri se je knez mudil. Ob pojezdah je bilo treba zbrati čim več hrane in pijače za kneza, spremstvo in najbrž tudi za župane in prebivalstvo, ki je na taka srečanja prišlo. Naturalne dajatve, ki so se zbirale za ta namen so tudi dobile ime pojezda. Na veliko starost teh dajatev kaže dejstvo, da so jih v fevdalnih časih še mnogo pozneje zbirali pod tem imenom v raznih slovenskih krajih, ko so ponekod »pojezde« trajale v enem kraju tudi po več dni in so bile težko materialno breme za tedanje člane župe in poznejše podložnike. Morda tiči v pojezdah tudi glavni način naturalnega obremenjevanja v prid kosezov kot knežjih spremljevalcev.

Pojezda je bila dajatev, ki so jo praviloma použili na kraju samem in je niso shranjevali na kneževem dvoru. Tako dajatev za shranjevanje je morda tvoril poklon, prvotno prostovoljna dajatev oblastniku, ki pa ni toliko izpričana kot pojezda in je lahko nastala tudi pozneje. Pač pa so verjetno že v staroslovenski dobi kot redno dajatev poznali pravdo. Tudi to ime se pojavlja samostojno v več slovenskih krajih in pomeni v fevdalizmu glavno fevdalno dajatev. Ni izključeno, da je bila prvotno dajatev knezu, vendar je treba računati tudi z nasprotno možnostjo, da je beseda pravda nastala samostojno v več krajih kot prevod nemškega izraza *Recht* ali latinskega *ius* za fevdalno dajatev. Fevdalne pojezde so bile med drugim namenjene zbiranju in odvažanju pravde in taka funkcija tudi v staroslovenski dobi ne bi bila izključena.

Na koncu obravnave staroslovenske družbe se lahko vprašamo koliko prvin je imela ta družba, ki bi jih mogli morebiti opredeliti kot začetke ali osnove poznejših fevdalnih razmerij. Tudi te prvine same po sebi niso tipično fevdalne in bi se mogle razviti v prava fevdalna razmerja le v zato ugodnih razmerah. Dvori so bili še neizraziti napol sužnjelastniški obrati. Kosezi so bili skupinsko vojaško kneževo spremstvo. Dajatve pa so bile v glavnem javnopravnega značaja, v pravem nasprotju s fevdalnimi, ki so bile večinoma zasebnopravnega značaja, čeprav so fevdalci zanje opravljali tudi javnopravne funkcije. Glavni element, ki naj bi ga zajela fevdalizacija, je bilo župsko svobodnjaštvo - svobodinstvo.

Fevdalizacija je bila torej izvedljiva s tem, da bi knez svojo javnopravno oblast nad župami spremenil v fevdalno nadrejenost osebam z omejeno svobodo.

Tehten pogoj za razvoj fevdalizma iz staroslovenske družbe je bila torej razširitev in poglobitev knežje oblasti. To se je očitno zgodilo v Karantaniji. Če so Bavarci sprejeli za talce kneževega sina (Gorazda) in nečaka (Hotimira), je to pomenilo že zelo utrjeno knežjo oblast. V Karantaniji je razvidna še nadaljnja stopnja k fevdalizaciji. Knez je namreč tu imel oblast naložiti ljudem bremena v korist Cerkev, kar je pomenilo korak k fevdalnim bremenom. To je bila tedaj zelo pomembna oblast, posebej ker prebivalstvo teh bremen ni bilo voljno sprejemati in so med drugim tudi zaradi tega izbruhnili trije upori v letih okrog 763, 765, 769-772, ki so jih knezi sicer uspeli zadušiti. Vendar pa so morali tedaj normalne predpisane dajatve Cerkvi, predvsem desetino, znižati na tako imenovano »slovansko desetino«. Temu so se tedanji še svobodni prebivalci zelo upirali, o tem pa ni ohranjenih neposrednih jasnih sporočil. Vsekakor pa v zgodovinopisju prevladuje mnenje, da so prav takšne tendence udeležene pri protikrščanskih uporih v Karantaniji v omenjenih letih (in zelo verjetnih drugih upiranjih) proti politiki kneza in njegove družbene plasti, ki so razvijale vladarjevo moč in so s podporo frankovske (oz. nekaj časa bavarske) nadoblasti nakazovale uvajanje novih razmerij, kakršna so

vodila v fevdalizem. Pokristjanjevanje je tedaj pomenilo pomemben začetni korak k fevdalizmu. Omenjeni upori so imeli kot svojo družbeno podlago pač v velikem obsegu odpor svobodnjakov in svobodnjaških žup proti vsem s pokristjanjevanjem povezanim družbenim oblikam. Svobodnjaki in svobodnjaške župe so bile namreč najbolj pod udarom novih razmerij - preurejanju župe v hubno urejeno vas, kar je pomenilo hkrati vključitev svobodnjaškega prebivalstva v obliki svobodinov med podložnike. S tem so bile prizadete tudi nekatere posebne oblike družbene ureditve v slovenskih pokrajinah, kakor so kosezi in župani. V manjšem obsegu sta bili ti komponenti pomembni pri udeležbi Karantancev ob poznejšem uporu Ljudevita Posavskega (leta 820). Svobodnjaški odpor zoper uvajanje fevdalnega zemljiškega gospostva je imel kot svoj cilj seveda ohranitev stare organizacije vasi in s tem tudi ohranjanje starega ekstenzivnega kmetovanja. V širšem zgodovinskem razvoju je imel zaradi tega le zaviralni učinek in je bil nujno obsojen na neuspeh. Močnejša knežja oblast in pokristjanjevanje pa tudi v Karantaniji še nista mogla privedi do resnične fevdalizacije v staroslovenski družbi.

PREHODNO OBDOBJE DO VKLJUČITVE V FRANKOVSKI FEVDALNI RED

Upravičeno smemo domnevati, da so opisane družbene razmere in odnosi veljali do upora Ljudevita Posavskega, ki so se mu pridružili tudi Karantanci in Karniolci in ki jih je furlanski krajišnik Balderik premagal. Za sodelovanje v uporu so Franki ti kneževini kaznovali tako, da so jih ukinili in njihovo ozemlje vključili v frankovsko državo. Tudi domači knezi so bili odstavljani. S tem je bila odprta pot za poskuse uvajanje novega družbenega reda - frankovskega fevdalizma.

Ko so leta 827 sremski Bolgari prodrli po Dravi navzgor in okupirali Panonijo severno od te reke, je bila na državnem zboru v Aachnu krivda za to pripisana omenjenemu Balderiku, ki je bil zato odstavljen, upravna struktura jugovzhodnega dela frankovske države pa temeljito reformirana. V prvi fazi karolinške oblasti (imenovane po dinastiji potomcev cesarja Karla Velikega) je bila uprava in z njo obramba na tem ozemlju zasnovana tako, da je bilo pravo državno ozemlje obdano z več notranje samostojnimi klientelnimi kneževinami. Ljudevitov upor, katerega se, kakor je bilo že omenjeno, hitro pridružila nekatera slovanska plemena priznavajoča frankovsko nadoblast, je pokazal na slabosti tega modela, saj so se plemena izkazala za preveč samostojne in zato nezanesljive partnerje. Verjetno že pred letom 828 je prihajalo do sprememb in grofovsko uprava je postopoma zamenjevala plemensko: frankovski grof (*comes*), kateremu je oblast podelil frankovski

vladar, je zamenjal (slovenskega) plemenskega kneza (*dux*) in z njo povezano plemensko ureditev. Na ozemlju klientelnega obrskega kaganata v frankovski Panoniji sta tako nastali dve grofiji. V Karantaniji je bil na mesto zadnjega domačega kneza Egtarja postavljen bavarski grof Helmwin in tudi na plemenskem ozemlju Karniolcev (Kranjcev) se ob zgornjem toku Save v tridesetih letih 9. stoletja že omenja frankovski grof, bavarski Salacho. Z reformo leta 828 je bila odpravljena tudi furlanska mejna krajina: zgornje Posavje, Karantanija in nato še Panonija severno od Drave so prišli v sestav močno povečane bavarske Vzhodne krajine, ki ji je bila po novem zaupana obramba celotne jugovzhodne meje; meja Italije pa je potekala, kot v času pred propadom obrske države, spet na kraških prelazih.

Istra, ki je okoli leta 788 prišla iz bizantinskega pod frankovski politični vpliv, je povezovala vzhodni in zahodni svet. Njen (zgodnje)srednjeveški obseg je bil večji od sedanjega in v notranjosti je segala do Snežnika in Nanosa. V letih 535-544 je prišla v okvir bizantinske države in je bila tu skoraj nepretrgoma do leta 788. Upravno je bila podrejena eksarhu Italije v Ravenni. Leta 791 so se Istrani že udeležili frankovskega vojaškega pohoda proti Obrom. Institucionalne, družbeno-ekonomske in etnične spremembe, povezane s prehodom Istre v okvir frankovske države, izraža sodni zbor leta 804 v Rižani (rižanski placit). Na njem so po ukazu cesarja Karla Velikega reševali spor med istrskimi mesti in kasteli (nekakimi gradišči) na eni ter frankovsko upravo in istrsko Cerkvijo na drugi strani.

Podobno povezovalno vlogo kot Istra je imela tudi Furlanija. Leta 568 so Langobardi v Furlaniji ustanovili prvo in v začetku najpomembnejšo vojvodino svojega italskega kraljestva. Tamkajšnji vojvode so tradicionalno vodili samostojno politiko in se upirali centralni langobardski oblasti v Paviji. Kljub politični meji, ki je ločila furlanske Langobarde od Slovanov in Obrov, povezanost ozemelj ni zamrla. Politična združitev teh ozemelj pod Franki, razširitev oblasti furlanskega krajišnika daleč na vzhod in začetek oglejske misijonarske dejavnosti so Furlanijo še bolj povezali s slovanskimi sosedi.

V bavarsko Vzhodno krajino, od leta 828 močno povečano, je okoli leta 833 z ozemelj severno od Donave pribežal slovanski knez v Nitri, Pribina. Okoli leta 840 mu je vzhodnofrankovski vladar Ludvik Nemški podelil v fevd (dedni zakup do izumrtja rodu po moški strani) obsežno ozemlje zahodno od Blatnega jezera, ob reki Zali. Tu si je postavil prestolnico Blatenski Kostel in začel ustvarjati - tudi s pomočjo novih kolonistov iz Karantanije, iz slovanskega sveta severno od Donave ter iz Bavarske - gospodarsko, upravno, vojaško ter cerkveno infrastrukturo tega frankovskega »divjega vzhoda«. Pribinova lojalnost in uspehi so bili nagrajeni že leta 847, ko mu je Ludvik Nemški podelil v alod (pravo last), kar je prej imel v fevdu, hkrati pa ga je postavil še za nosilca kraljeve oblasti. Poleg nove grofovske

funkcije je Pribina imel med svojimi ljudmi še naprej položaj plemenskega kneza. Enak položaj je imel tudi njegov sin Kocelj. Ta je leta 861 nasledil očeta, ki so ga ubili Moravani. V Vzhodni krajini se je takrat uprl Karlman, sin cesarja Ludvika, ki je sklenil mir in zavezništvo z moravskim knezom Rastislavom ter skušal ustvariti samostojno gospostvo (*regnum*) med Donavo in Savo; v njem je imela odločilni gospodarski in politični pomen Karantanija. Karlmanova prizadevanja za politično neodvisnost je spremljal tudi poskus ustvariti si samostojno cerkveno pokrajino. Takratni karantanski pokrajinski škof Osvald se je z vprašanji cerkvene vsebine obračal na papeža Nikolaja I. (858-867) in tako zaobšel cerkveno nadrejenega salzburškega nadškofa. Pomen Karantanije je ostal poudarjen tudi potem, ko se je Karlman pobotal z očetom. Pod Karlmanovim sinom Arnulfom, ki je leta 876 prevzel oblast nad Panonijo in Karantanijo, je slednja v listinah označena kot *regnum* (*riche*), tj. posebno gospostveno območje.

Politične razmere so se po letu 865 umirile le za kratek čas. Severno od Donave sta namreč od leta 863 delovala brata Konstantin (Ciril) in Metod, bizantinska misijonarja iz Soluna, ki sta na Moravskem začela uvajati slovansko bogoslužje. Leta 869 je Ciril v Rimu umrl; Metoda je papež Hadrijan II. kot sirmijskega nadškofa poslal k Rastislavu, Svetopolku in Koclju. Uspeh delovanja Metoda in njegovih učencev v Panoniji je bil ob odkriti politični podpori Koclja v zelo kratkem času (869-870) tako silovit, da so se salzburški duhovniki po tričetr stoletja morali umakniti. Kocljeva odločitev za Metoda je pomenila opustitev frankofske politike njegovega očeta in izključno Kocljeva zasluga je, da se je zelo ogroženo slovansko misijonarstvo obdržalo. Že leta 870 so namreč bavarski škofje ujeli Metoda, ga v Regensburgu obsodili in ga zaprli v neki švabski samostan. Prav za ta proces in v informacijo Ludviku Nemškemu so dali v Salzburgu sestaviti spis o spreobrnjenju Bavarcev in Karantancev (*Conversio Bagoarorum et Carantanorum*), najpomembnejši vir za zgodnjerednjeveško slovansko zgodovino. Osamljeni Kocelj se v frankovski Panoniji ni mogel dolgo obdržati in leta 876 je oblast nad Panonijo prevzel Karlmanov sin Arnulf. Panonska epizoda je delo svetih bratov neposredno povezala s slovanskim ozemljem, kajti le v Kocljevi Panoniji je v letih 867-874 lahko prišlo do stika in povezave med slovanskimi molitvenimi obrazci karantanskega misijona ter starocerkvenoslovanskimi besedili Cirila in Metoda oz. njihovih učencev. Tako so slovenske posebnosti oblikovno in vsebinsko vplivale na starocerkvenoslovansko pismenstvo.

Vzhodna krajina je bila leta 871 zmanjšana in je obsegala Karantanijo, grofijo ob Savi, Spodnjo Panonijo severno od Drave in ozemlje južno od te reke do Save, kjer je bilo tedaj gospostvo slovanskega kneza in frankovskega vazala Braslava: v njej je leta 876 prevzel oblast Arnulf. Središče njegovega gospostva, leta 884 izrecno

imenovanega »Arnulfovo kraljestvo«, je bilo v Karantaniji. Od tod je pridobil najprej gospostvo nad Bavarsko (po letu 880), nato pa leta 887 z vojaško pomočjo »Bavarcev in Slovanov« še naslov vzhodnofrankovskega kralja. Prav z razvojem v Arnulfovi dobi je morebiti povezan začetek vojvodine Koroške (državnopravno od leta 976). V ta kontekst pa morda sodi tudi obnova od Salzburga odvisne karantanske pokrajinske (korne) škofije. Po letu 887 so grofovsko oblast v Karantaniji imeli člani bavarskih visokoplemiških rodbin, med njimi Liutpold (895), utemeljitelj bavarske vojvodske dinastije z 10. stoletja. Bavarsko visoko plemstvo je imelo glavne položaje tudi na Kranjskem, kjer je bil že 838 oblastnik iz Bavarske izvirajoči grof Salacho, temu krogu pa je pripadal tudi Ratold, ki je konec 9. stoletja (vmes ni znan nihče) deloval kot grof v slovenskem Posavju. Na tem ozemlju se je proces fevdalizacije, zvezan s podeljevanjem kraljeve zemlje, prva znana darovnica je iz leta 895, začel glede na Karantanijo in Panonijo nekoliko pozneje, a se je kmalu ustavil zaradi prihoda Ogrov - Madžarov v Panonsko nižino. Ti so nadzorovali tudi poti v bogato Italijo, kamor so do leta 955 pogosto vpadali. Leta 894 so vdrli čez Donavo in plenili po Panoniji ter se kmalu nato naselili med Tiso in Donavo. Leta 899 so Ogri prvič vdrli v Italijo, naslednje leto so že plenili na Bavarskem in v Karantaniji ter verjetno hkrati zasedli Panonijo okoli Blatenskega Kostela. Frankovska ureditev je povsem propadla hkrati s popolnim porazom bavarske vojske pri Bratislavi leta 907. Pod ogrski nadzor je prišlo panonsko-obdonavsko ozemlje do Aniže (reka Enns v sedanji Gornji Avstriji) in Karantanije, prav tako slovensko ozemlje ob stari italjsko-panonski cesti; to je postalo prehodno območje za madžarske plenilne pohode v Italijo in Furlanijo. Ta je bila temeljito opustošena in v času njene velike obnove, ki je potekala pod vodstvom oglejskih patriarhov zlasti v 11. stoletju, so v Furlanijo prišli tudi številni slovenski kolonisti, ki pa jih je izrazita romanska večina asimilirala že do konca srednjega veka; nanje in tudi na madžarske vpade spominjajo še zdaj nekatera krajevna imena.

Popolna zmaga nad Ogri (Madžari) na Leškem polju (ob reki Lech) pri Augsburgu leta 955 je omogočila širjenje nastajajoče nemške države na jugovzhod ter novo razvojno politiko, ki se je pokazala tudi v novih organizacijskih oblikah. Že leta 952 so bile oblasti bavarskega vojvode, ki je vladal tudi na Koroškem, podrejene še Veronska (Verona je mesto v severni Italiji) in Furlanska krajina ter Istra. Toda zaradi upora bavarskega vojvode Henrika II. je cesar Oton (967-983) leta 976 ločil od te velike bavarske vojvodine vojvodino Koroško in z njo povezal tudi mejne krajine od Verone prek Istre in ozemlja današnje Slovenije do Semmeringa (gorski prelaz na Gornjem Štajerskem na meji med sedanjo Dolnjo Avstrijo in Štajersko). S tem je bila pretrgana državno-pravna povezava Karantanije z Bavarsko, trajajoča od 2. polovice 8. stoletja. Ponovno osvojeno nekdanje frankovsko

ozemlje na vzhodu in jugu Bavarske in Karantanije je bilo zaradi obrambe pred Ogrji v sedemdesetih letih 10. stoletja organizirano v več mejnih krajin oz. mark. Na Bavarsko se je ob Donavi navezovala Vzhodna krajina (Ostarrîchi), ob srednji Muri je nastala Karantanska krajina (*marcha Karentana*) južno od nje je bila Podravska krajina oz. marka onstran gozda (*marchia Transsiluana*, tudi *marchia Pituensis* oz. Ptujška krajina). Porečje Savinje je obsegala Savinjska krajina (*Sovuina*), ki je na jugu segala čez Savo do Krke; zgornje Posavje in Notranjsko pa je obsegala Kranjska (*Carniola...quod vulgo Creina marcha appellatur* - Karniola, ki se ji po domače reče Kranjska), ki se je na zahodu navezovala na Furlanijo (ta je proti vzhodu obsegala tudi zgornje Posočje in spodnjo Vipavsko dolino) ter Istro, v katero je spadal še zgornji Kras do Nanosa in Javornikov. Navedene mejne krajine so bile skupaj z Veronsko podrejene oblasti koroškega vojvode. Za to veliko ozemeljsko tvorbo posebnega strateško-prometnega pomena na stičišču med Italijo in Nemčijo se je v slovenskem zgodovinopisju uveljavilo ime Velika Karantanija. Toda že v začetku 11. stoletja (najverjetneje leta 1002) je ta velika tvorba razpadla in krajine od Mure do Save so bile podrejene neposredno kroni (vladarju).

Vzpostavitev trdne krajinjske organizacije, ki je pomenila umestitev slovenskega ozemlja v okvir srednjeveške nemške države je omogočila oblikovanje zahodnoevropskega gospodarskega in družbenega sistema - fevdalizma. Obdobje fevdalizma je doslej najdaljše v slovenski zgodovini in obsega nekako eno tisočletje. Štejemo ga od propada staroslovenskih kneževin po uporju Ljudevita Posavskega dalje, oziroma na jugu in vzhodu od obnove krajin po ogrskih navalih konec 10. stoletja. Za konec fevdalizma štejemo marčno revolucijo leta 1848.

Zdaj moramo predstaviti fevdalizem kot družbenoekonomski sistem. Fevdalizem je razredno družbeno razmerje, v katerem zaradi prevladujoče kmetijske proizvodnje in naturalnega gospodarstva tvorijo osnovni skupini prebivalstva lastniki zemljišč - zemljiški gospodje - in kot neposredni obdelovalci zemljišč kmetje - podložniki. V pravem in tipičnem pomenu besede je fevdalno razmerje tisto, pri katerem je osebna prostost neposrednega pridelovalca ne le gospodarsko, temveč tudi pravno omejena (pravno in ne le gospodarsko prisiljevanje). Od suženjstva se tak položaj razlikuje po tem, da je podložniku v tipičnem pomenu besede praviloma puščene nekaj osebne gospodarske pobude, s tem da samostojno gospodari in da mu ostane del lastnih pridelkov. Obstajala pa so tudi netipična fevdalna razmerja. Eno takih je fevdalno nesvobodnjaštvo (suženjstvo), ki prav tako kakor klasično suženjstvo pomeni popolno izkoriščanje nesvobodnjakove delovne moči in se pravno razlikuje od klasičnega suženjstva le po drugotnih znamenjih, kakor pravici do sklepanja veljavne osebne zakonske zveze in pravici do življenja. Druga razlika je bila tudi v tem, da je klasični suženj delal na latifundijah (zanje pri nas

večinoma ni bilo ustreznih razmer), kjer so pridelovali za izvoz, dejavnost zgodnjefevdalnega sužnja pa je bila omejena in usmerjena predvsem na proizvodnjo za avtarkično (samooskrbno) gospostvo in njegove lastne potrebe v naturalijah.

Odločilno proizvodno sredstvo v fevdalizmu, prav pogoj vsake proizvodnje, je bila zemlja. Glede razpolaganja z njo pa so se ljudje odločilno razdvajali v gospodujoče in izkoriščane. Pojmovanja zemljiške lastnine so zato ključ za razumevanje družbenih in pravnih odnosov v fevdalni družbi. Za tedanji čas je bilo značilno, da je kralj ozemlje, ki si ga je pridobil z vojskovanjem ali na drug način, štel za svojo osebno last. Tedaj namreč še niso razlikovali med kraljevim osebnim premoženjem in premoženjem države. Tako je tudi ozemlje prejšnje karantanske in karnioolske kneževine skoraj v celoti postalo last frankovskega kralja. Od ozemlja samega na sebi pa kralj ob tedanji redki naselitvi ni imel nikakršnih koristi, nasprotno le stroške, ker ga je bilo treba vsaj na mejah varovati. Od obstoječega slovanskega župskega sistema vladar tudi ni mogel pričakovati kakih omembe vrednih dajatev, čeprav so proti koncu tega sistema neke javne dajatve vendar bile uvedene. Zato je frankovski vladar izvedel radikalno razdelitev pridobljenega ozemlja. Na njem so začeli ustanavljati zemljiška gospostva kot gospodarske (vele)obrate, ki naj bi vladarju prinašali koristi in bili hkrati izpostave države. V novo ustanovljenih krajinah ali mejnih grofijah je velike komplekse ozemlja začel vladar z darovnicami razdeljevati svojim zaupnikom, deloma frankovskim, deloma bavarskim visokim plemičem, visokim svobodnjakom (Hochfreie), da na njih ustanovijo zemljiška gospostva, da jih upravljajo, da preuredijo prejšnji župski sistem in ga vključijo v frankovski fevdalni red - v zgodnjefevdalno državo - in izvedejo še dodatno naselitev dotlej neposeljenega sveta. Tako je npr. Gornjo Savinjsko in Zadrebško dolino od Braslovč do poznejše kranjsko-štajerske meje na Črnicu podaril visokemu svobodnjaku Kagerju, veliko ozemlje okoli Cerknice enemu, ozemlje Ljubljanske kotline desetim, itd. Med obdarjenci so bili okoli leta 1000 tudi visoki cerkveni dostojanstveniki. Pri nas so škofjeloško ozemlje in manjši del Dolenjske dobili freisingški škofje (Freising je kraj na Bavarskem z eno najstarejših škofij na Bavarskem, ki je zdaj združena z münchensko škofijo). Bled z okolico in poključke gozdove je dobila južnotirolska škofija Brixen. Na Štajerskem okoli Ptuja je dobila ozemlje salzburška nadškofija, na Koroškem je imela nemajhno ozemlje bavarska škofija iz Bamberga. Kralj je omenjenim visokim svobodnjakom daroval zemljo s posebnimi listinami - darovnicami - v pravo trajno last - alod. Mogoča, v naših razmerah pa dokaj redka, je bila tudi podelitev v fevd, v vazalski odnos, ki je trajal dokler se je prejemnik obnašal kot zvest vazal ali dokler prejemnikova družina ni izumrla po moški strani. Naj tukaj omenimo še razliko med fevdnim in fevdalnim. Razmerja, ki nastanejo s fevdom, torej med visokim zemljiškim gospodom kot

podeliteljem fevda in nižjim gospodom kot prejemnikom fevda - torej med svobodnima plemiškima osebamama - so fevdna razmerja. Fevdna so nekatera razmerja fevdalcev - zemljiških gospodov - med seboj. Fevdna razmerja moramo razlikovati od fevdalnih. Fevdalna pa so razmerja med fevdalci in njihovimi podložniki, obdelovalci zemlje - torej med plemiškimi in nesvobodnimi osebami. Le fevdalna razmerja so družbeno odločilna, fevdna pa ne, čeprav je fevdalizem po njih dobil ime. Pravo, ki ureja fevdna razmerja je sorazmerno omejeno fevdno pravo, medtem ko je fevdalno pravo sila široka skupnost pravnih pravil, ki veljajo v fevdalni družbi sploh, posebej seveda med zemljiškimi gospodi in podložniki.

Dotedanja naselitev teh ozemelj je bila sorazmerno redka. Ti visoki plemiči in cerkveni dostojanstveniki so oblikovali prva velika gospodstva - teritorialna zemljiška gospodstva. Ta gospodstva naj bi na novo pridobljenih ozemljih organizirala tako imenovani zemljiško gospodstveni sistem s posebnim poudarkom na notranji kolonizaciji. Ta velika gospodstva so bila v bistvu gospodarski obrati, hkrati pa posredno predstavniki državne oblasti, ki so opravljala upravne, policijske, sodne in vojaške funkcije. Ta zemljiška gospodstva so ustanavljali kakih 250 let, kar je potekalo v treh etapah. V prvi (v letih od približno 828 do 880) je ustanavljanje osredinjeno na Obdonavje, na ožjo Karantanijo in Panonijo; v drugi (v letih od približno 880 do 970) so šla zemljiška gospodstva - razen v ožji Karantaniji - zaradi madžarskih navalov v zaton; v tretji (v letih od približno 970 do 1070) so se zemljiška gospodstva šele splošno uveljavila. Prvi fazi ustreza starejša fevdalna kolonizacija, tretji fazi pa začetek poglobitve notranje kolonizacije in germanizacije, ki jo datiramo v čas od 10. do 13. stoletja. V posameznih etapah položaj ni bil povsod enak. Razločki so bili v razmerah, ki jih je dajala prejšnja, predvsem staroslovenska družbena ureditev, pa tudi v razmerah, v kakršnih je nastajala nova. V glavnih predelih Karantanije, v približnem obsegu gornjega Podravja je mogoče domnevati, da je bil družbeni razvoj Slovencev že pred 9. stoletjem najhitrejši in je bilo tu razmeroma največ možnosti za naslonitev posameznih fevdalnih dvorov (*curtis*) na ta ali oni staroslovenski dvor. Zato so tu v listinah pogoste omembe realnih gospodarskih obratov. V Karantaniji so bile razmere za družbeni in gospodarski razvoj bolj zrele kakor v drugih pokrajinah, zdi se da še najmanj v Panoniji.

Sestav posesti, ki je pripadala dvorom, je bil lahko zelo različen. Gospodstvo Trebnje ob Osojskem jezeru na Koroškem je v 9. stoletju npr. obsegalo razen samega dvora s pridvornimi nesvobodnjaki (mancipiji) še pripadajoče zaokroženo območje, na katerem je bilo 70 mansov ali hub. Sedež salzburškega gospodstva v Brežah (Friesach) je štel leta 927 med svoje sestavine cerkev (gotovo lastniško), desetine, stavbe, pridvorne nesvobodnjake in še druge, imenoma podeljene nesvobodnjake; sam dvor je očitno zajet med stavbami. V Butisdorfu se leta 945 navaja

gospostvena (dominikalna) huba (tu nedvomno v smislu dvora - *mansus indominicatus*) s sedmimi pridvornimi nesvobodnjaki, ki bivajo na njej. Razen tega pa je kraljevi dvor (najbrž Krnski grad) dodelil še imenom naštete nesvobodnjake. To bi kazalo, da je kralj imel nekatere osrednje dvore (*curtes fiscales*), ki so organizacijsko združevali večje število obratov. Poleg glavnega dvora in podložniških kmetij tudi po nekaj manjših dvorov. To potrjuje tudi struktura salzburške posesti. Vendar bi to ustanavljanje zemljiških gospostev lahko vendarle šteli le bolj za začetek. Pa še ta gospostva so bila v ogrskih navalih večinoma uničena. Na večini slovenskega ozemlja so začeli uspešno ustanavljati zemljiška gospostva šele po omenjenih ogrskih navalih. Znotraj teritorialnih pozneje pa tudi drugih zemljiških gospostev sta se eden za drugim oblikovala dva tipa obratov: lastni ali pridvorni obrati - dvori - in hube - podložniške kmetije.

Lastni obrat se je imenoval pridvorni zato, ker je bil pri osrednjem dvoru - bivališču zemljiškega gospoda, ali tudi pri drugih dvorih, če jih je gospod imel več. Dvor oz. pridvorni obrat je upravljal gospod sam ali njegovi pooblaščenici. Zemljo so obdelovale pridvorne delovne moči - pridvorni hlapci in dekleta, ki so delale v celoti za gospoda in po njegovem nalogu. Zato velja obdelovalec podobno kot delovna živina pravno za orodje, za stvar. Njegov položaj se od klasičnega suženjstva razlikuje le po pravici do lastne družine in po tem, da ga lastnik nima pravice ubiti. V začetku so take obdelovalce imenovali *servus* (suženj) ali *mancipium* (oseba v lasti). Rahlo izboljšanje pojmovanj pomeni dejstvo, da so v začetku 2. tisočletja take nesvobodnjake označevali z nazivi, v katerih se pojavlja beseda človek (*homo*, Mann ali v množini Leute), vendar s pridevki, ki označujejo, da ti ljudje niso svobodni, ampak so v lasti nekega gospoda (*homo proprius*, *homo meus*, Eigenmann). Ker večinoma ni na voljo dovolj podatkov za kateri tip gre, to skupino na splošno raje imenujemo pridvorni nesvobodnjaki. Nesvobodnjakov pravni položaj je strogo osebni; »nosi ga s seboj«, kjerkoli je. Svojega pravnega položaja ne spremeni, tudi če ga gospod samo odpusti iz svoje oblasti. Potrebni so posebni obredi in še ti praviloma niso dajali popolne prostosti. V drugih deželah, zlasti na območju sedanje Francije in Nemčije, kjer so že zgodaj nastali veliki samostani, ki so imeli veliko nesvobodnjakov, so ti svoje nesvobodnjake sčasoma s posebnimi obredi osvobajali. Ti so tako postali osvobodenci ali cenziali (*censuales*). V znamenje, da le niso povsem svobodni, so morali dajati na oltar cerkve tistega samostana, ki jih je osvobodil, vsako leto nek neznaten denarni znesek. Ker so pri nas začeli ustanavljati samostane sorazmerno pozno, šele v 12. stoletju, o osvobodencih te vrste pri nas ni zapisov. Število svobodnjakov na dvoru je bilo odvisno od njegove velikosti. Ti so se po svojem stalnem delu že razlikovali. Bili so upravno osebje, oboroženi hlapci, pastirji, poljski delavci in obrtniki. Specializacija poklicev je na

dvoru nastopala prej kakor v drugih gospodarskih enotah. Tako so dvori ustvarjali ponekod prve pogoje za nastanek neagrarnega prebivalstva. Na večjih dvorih so nastajale tudi posebne vrste kooperacije, pa tudi delitve pri domačem delu, zlasti v t.i. ginecejih, skupnih delavnicah za pridvorne nesvobodnjakinje, kakršne se v Labotski dolini v 11. stoletju omenjajo kot tkalniške ženice (*textrinae mulierculae*). V bolj ali manj neposredni povezavi z osebjem dvora so obdelovali pridvorno zemljo tudi pridvorni hlapci in dekleta z izboljšanim položajem (*servi casatti*), ki so živeli v posebnih kočah pri dvoru ali na posebej odmerjenih nesvobodnjaških hubah, ki že zaradi opravljanja tlake na dvoru niso vsaj spočetka bile preveč oddaljene od dvora. V gornji Murski dolini kaže veliko število hišnih imen, izvedenih iz poimenovanja »majer« na gostost manjših dvorov v dobi nemške kolonizacije na slovenskih tleh v 9. stoletju. Na kolonizacijskih ozemljih od srede 10. stoletja naprej tega pojava ni. Pridvorni sistem torej tedaj ni bil več tako razširjen.

Kjer je bil dvor gospodarsko središče teritorialnega zemljiškega gospostva, se je z njega izvajala kolonizacija na tem gospostvu bodisi s pridvornim osebjem, bodisi s prejšnjimi naseljenci ali pa so potrebne koloniste privedli od drugod. Vendar je bil pomen dvora pri kolonizacijskem delu različen. V splošnem velja, da je imel dvor toliko manjši pomen, kolikor pozneje je nastal sam, oz. kolikor pozneje je nastalo gospostvo, ki mu je pripadal.

Že zgodaj je zaznavna nedvomna tendenca prehoda od pridvornega obrata k hubnemu sistemu. Izkazalo se je namreč, da (stari) pridvorni obrati, ki so jih obdelovali opisani nesvobodnjaki, za zemljiškega gospoda niso bili posebno donosni in so jih postopoma začeli opuščati. Njihovo zemljo pa so namenili za hube, ki so jih obdelovali podložniki z omejeno svobodo. Pozneje, ko so se iz dvorov, kjer je bil sedež gospostev, razvili gradovi in še pozneje graščine, so se od pridvornih obratov ob njih ohranili le obrati, pozneje imenovani pristave, pogoste imenovane marofi (po nemški besedi Mayerhof). Njihova funkcija je bila večinoma delna ali popolna oskrba gradu (zemljiškega gospoda z družino in služinčadjo) s potrebnimi kmetijskimi in drugimi pridelki, kar je bilo v časih samooskrbe nujno potrebno.

Hubni sistem je obetal zemljiškemu gospodu večje dajatve (večjo rento) kakor prejšnja popolna vključitev delovnih moči (nesvobodnjakov) v gospostveni pridvorni obrat. Vendar je obdelovalcem hub sčasoma bilo treba zagotoviti vsaj neke pravice na zemlji, ki so jo obdelovali, neko trajnost oz. varnost na hubi. Tako so nastali kmečki zajmi, v bistvu neke vrste zakupna razmerja. Zajem (nemško *Leihe*) je najširša označba za tako podelitev zemlje drugemu, pri kateri si podelitelj pridržuje določene lastninske pravice in iz njih izhajajoče pravice do dajatev, najširša označba za koristi, ki se podeljujejo prejemniku, pa je uživanje ali hasnovanje in s tem združena dolžnost odrajtovati podelitelju določene dajatve. Lastnina je

ščasoma izgubila enotnost, postala je deljena. Pri značilnem dednem zajmu (bili pa so tudi zajmi drugih vrst) sta si podelitelj in prejemnik lastnino delila. Podelitelj je ostal neposredni lastnik in je imel vrhovno lastnino (*dominium directum*). Za to je dobival od prejemnika neke dajatve. Prejemnik - uživajoči lastnik - pa je imel pravico uživanja ali hasnovanja (*dominium utile*), zato pa je dajal podelitelju omenjene dajatve. Toda s tem smo posegli precej naprej, v čas pravega fevdalizma. Beseda zajem v ljudskem govoru zdaj ni več živa, ker tudi pojava od leta 1848 ni več, uporabljamo jo le še v knjižnem jeziku.

V zvezi z oddajo gospostvenih zemljišč v zajem, je nastala tudi pozneje zlasti z davčnega stališča zelo uveljavljena delitev zemlje v dve skupini: gospostveno, graščinsko, gospodovo ali dominikalno (od latinske besede *dominus* za gospoda) ter kmečko ali rustikalno (od latinske besede *rusticus* za kmeta). Dominikalna zemlja prvotno - dokler je bila v upravi pridvornega obrata - sploh ni bila obdavčena, obdavčevati so jo začeli šele po davčni ureditvi cesarice Marije Terezije - terezijanski davčni rektifikaciji okoli leta 1750. Rustikalna zemlja pa je bila obdavčena že od začetka.

Zdaj pa si moramo ponazoriti kakšne so bile družbene in druge razmere v prehodnem obdobju od neuspelega upora Ljudevita Posavskega do (dokončne) umestitve slovenskega ozemlja v okvir srednjeveške nemške države. Pri tej novi organizaciji so teritorialni zemljiški gospodje morali izhajati iz zatečenega stanja - 1. iz obstoja velikega števila slovenskih svobodnjaških žup, ki so jih želeli preobraziti v nov nesvobodni hubni sistem - sistem podložniških enodružinskih kmetij. 2. iz obstoja redkih slovenskih nesvobodnjaških dvorov, ki so jih želeli preobraziti v lastna pridvorna gospodarstva, v bistvu enako obliko kot prej, ki bi jih obdelovali z nesvobodnimi ljudmi. Ta zadnji tip gospodarstev pa za naše hribovite razmere ni prav ustrezal. 3. Z zemljišči bogato obdarovani teritorialni zemljiški gospodje so lahko na njih ustanavljali številne bolj ali manj samostojne nove hube - podložniške kmetije, kjer se ni bilo treba, kot pri kmetijah v sestavu žup, v ničemer ozirati na prejšnje stanje in se je podložniški status hasnovalca vzpostavljaj povsem na novo.

Izhajati moramo torej iz **s l o v a n s k i h ž u p**. Te župe niso imele skoraj ničesar skupnega s predvideno fevdalno ureditvijo zemljiškega gospostva. Opozoriti moramo, da so bila tedaj novoustanovljena zemljiška gospostva dejansko edini lastniki zemljišč in oblastniki. Ker države v sedanjem smislu, z navpično ureditvijo uprave in sodstva od vladarja navzdol, tedaj še ni bilo, so vse gospodarske, upravne, sodne in obrambne funkcije opravljala zemljiška gospostva bodisi prek zemljiških gospodov samih ali pa njihovega upravnega osebja. Kjer žup in županov niso takoj odstranili, so te v okviru krajinske ureditve (mejnih grofij) obstajale naprej, dokler se niso nenadoma znašle v okviru nekega teritorialnega zemljiškega

gospostva. To gospostvo je na podlagi vladarjeve darovnice lahko uveljavljalo na darovanem ozemlju pravico do vseh zemljišč, ki niso bila že prej v priznani lasti koga drugega. Polnopravno lastnino pa so priznali le članom prejšnje kneževe družine in Cerkvi ter redkim svobodnjakom. Pravice članov župe do zemljišč pri tem niso priznali za polnopravno svobodno zasebno lastnino, izvzeto iz lastnine novega zemljiškega gospoda - bodisi ker je res še bila kolektivna, bodisi ker sicer po svoji strukturi ni ustrezala fevdalnim pojmom svobodne lastnine. Svobodna župa je doživela najhujšo uzurpacijo, ker je izgubila zemljo - najnujnejši pogoj za svoj obstoj. Kako so člani žup to sprejeli ne vemo, ker se zapisi o tem niso ohranili, čeprav je že nastopila doba skromne pismenosti. Po liniji nove gospostvene lastnine in po liniji gospostvu prepuščenih, dotlej javnih in zdaj privatiziranih dajatev si je župo z županom podredilo zemljiško gospostvo. Kdor je hotel še naprej gospodariti, je moral prej ali slej sprejeti zemljo od zemljiškega gospoda po novem hubnem sistemu z vsemi posledicami glede bremen in osebne odvisnosti. Pri tem vendar ni bilo mogoče mimo nekih že obstoječih stanj in pravic in tako je novo gospostvo moralo - tudi v lastnem interesu - dajati marsikje nekatere koncesije.

V slovenski zgodovinski znanosti velja že dobrih sto let precej poenostavljena sodba, da so zemljiška gospostva preprosto spremenila predstojnike žup - slovenske župane - v svoje nižje gospodarske »uradnike«, podobne gosposčinskim vaškim starešinam, ki so jih poznali v nemških krajih. Taka sodba, čeprav v jedru pravilna, pa ne pove vsega. Vrsta okoliščin kaže na to, da so slovenski župani v prvem obdobju po podreditvi zemljiškim gospostvom obdržali nekaj svojih posebnosti. Ohranila sta se naziv župe in in še bolj ime in položaj župana. Še mnogo pozneje so ju jasno razločevali od nazivov za lokalne enote in funkcije, ki jih je zemljiško gospostvo uvedlo pri naseljencih od drugod, npr. na gospostvu freisingške škofije v Škofji Loki še v 13. stoletju. Na Štajerskem se vasi starejše slovenske kolonizacije po nazivu svojega starešine, župana še v novem veku razločujejo od vasi, nastalih ob poznejši kolonizaciji, npr. Ptujskega polja, ki jim je načeloval sodnik-rihter (Richter). Razločevanje se je ohranilo še v času, ko so v obeh vrstah od tujcev naseljenih vasi govorili nemški jezik, prav tako pozneje, ko so se naseljenci asimilirali in začeli govoriti po slovensko. Tako dolgo razločevanje nazivov tudi v nemškem izrazju je bilo mogoče le, če so se zavedali njihovega posebnega pomena, čeprav vseh pojmovnih posebnosti župe in županov v začetku fevdalne dobe danes ni več mogoče dognati.

Eno od starejših posebnosti županov - vsaj štajerskih - pa je dokončno dokazal eden prvih slovenskih znanstvenih zgodovinarjev, Ljudmil Hauptmann, in sicer, da je bil pratip zemljiškospospostvenega župana, v gospostvih v katerih je omenjeni zgodovinar raziskal najstarejše urbarje iz 13. in 14. stoletja, neobdavčeni dvohubni

župan. Tj. župan, ki je užival dve celi kmetiji in dvakrat večji obdelovalni svet kot drugi kmetje- podložniki in sicer kot nedeljivo celoto. Od tega sveta ni bil obremenjen z dajatvami zemljiškemu gospostvu. Take privilegije je imel župan ne glede na velikost vasi, celo v zaselku, ki je štel vsega le tri hube. Na štajersko-savinjskem ozemlju, npr. na velikem laškem, pozneje deželnoknežjem gospostvu, je imel župan redoma po dve hubi. Z neko verjetnostjo je Hauptmann zastopal tudi mnenje, da je župan imel večje pravice na gmajni in s tem pri živinoreji.

Nenavadno privilegirani položaj župana je Hauptmann razlagal takole: srednjeveška država ni mogla misliti na to, da na en mah izvede tako ostro agrarno reformo, kakršna je bila vpeljava hubnega sistema. Prehod iz zadružnega - župnega gospodarstva na hubno, je bil tako radikalen preobrat, da je bilo za zemljiško gospostvo bolj koristno, če se pri tem opre na prostovoljno priznano tradicionalno avtoriteto vaškega starešine. Z dvojno neobremenjeno hubo ga je zemljiško gospostvo hotelo nagraditi za preureditev zadružne vasi v hubno vas in za nadzorovanje novega gospodarstva. Ta razlaga zdaj velja za priznano. Nekaj podobnega je veljalo za razmere na območju Lužiških Srbov. Znameniti nemški zgodovinar A. Meitzen je leta 1895 zapisal: »popolnoma bi ustrezalo nazoru nemških zavojevalcev, če so župana, ki je postal odvisen, imeli za dednega lastnika premoženja, ki ga je dotlej imela v posesti velika družina, kateri je načeloval z očetovsko oblastjo.« Nekaj podobnega je še bolj verjetno za župana - starešino vaške občine v slovenskih razmerah. V teh razmerah bi mogli županovo dvojno neobremenjeno hubo dodatno razložiti še takole: Ko je gospostvo zajelo in preurejalo še obstoječo slovensko župno vas, je s tem poseglo v pravice prejšnje župe, katerih nosilec je bil navzven videti župan kot starešina. Tudi če jih ni priznalo za svobodno lastnino, je gospostvo te pravice formalno priznalo vsaj s tem, da je županom ob hubni preureditvi odmerilo dvojno neobremenjeno hubo. S tem so bile odpravljene pravice vse župe do proste izbire obdelovalnega zemljišča, od preložitve ornega sveta in do naprave novih stalnih njiv. Kdor je poleg župana sprejel v novo urejenem naselju s stalnimi njivami zemljo - te je bilo spričo racionalnejše obdelave povsod nekaj na voljo - je postal podložnik z vsemi bremenami. Kjer je taka vaška ureditev z dvohubnim županom obveljala kot nekaka institucija običajnega prava slovenskih kolonizacijskih območij, so jo prenašali tudi na novo ustanovljena naselja. Napori ob krčenju gozdov in pridobivanju kmetijskih zemljišč so take široke koncesije spočetka še vsaj delno ekonomsko opravičevali, pozneje pa so neobremenjene dvojne hube odpravljali.

V vsakem primeru je zemljiško gospostvo naletelo na župo v stadiju, ko je ta bila skupnost enega ali več naselij. To je ostala tudi po prehodu pod zemljiško gospostvo - toda postala je skupnost odvisnih obdelovalcev, v kateri je na nekdanjo

strukturo spominjal le še župan. Tudi ta pa je v nadaljnjem razvoju doživel še mnoge spremembe. Čeprav je župan prav s tem imenom ostal neke vrste starešina posameznih vasi, kot nižji upravni funkcionar gospostva več vasi ali zaselkov še dolgo v novi vek, pa to korenite preobrazbe nekdanje župe, ki se je začela po dokončnem uvajanju frankovskega fevdalnega reda na koncu madžarskih vpadov, zlasti na vzhodno slovensko ozemlje proti koncu 10. in v začetku 11. stoletja, v odvisno zemljiškogospodstveno vas, ni zadržalo.

Kot konstitutivni element pri pretvorbi slovanskih žup v nov družbeni in gospodarski sistem moramo šteti *p r i d v o r n o g o s p o d a r s t v o* oz. *p r i d v o r n e o b r a t e*. Vladar je teritorialnim zemljiškim gospodom podaril velike zemljiške komplekse večinoma v pravo last (alod), torej popolno in dedno last in razpolaganje, s tem da so jih upravljali in na njih naseljevali podložnike oz. jih kolonizirali. Ustanavljanje gospostev in njihovo izvirno ozemeljsko širjenje, ki dotlej ni bilo pod fevdalnim režimom, je zajemalo predvsem svet, ki ga je bilo treba šele organizirati v gospostvo, torej neobdelani svet in tisti - večidel le prehodno - obdelani svet, ki je bil dotlej le skupinsko prilaščen po župah. Zato so zemljiška gospostva na veliki večini slovenskega ozemlja v stvarnem pogledu nastala iz vladarskih podelitev obsežnih kompleksov sveta, ki so prejemniku dajale - tudi če ni bilo posebej povedano ali zapisano - pravico do krčenja gozdov in kolonizacije.

S krčenjem gozdov naj bi se pridobila nova kmetijska zemljišča, na njih naj bi novi naseljenci ustvarili nove zaselke in vasi. Ker pa so bila vsa zemljišča vsaj teoretično v kraljevi lasti, jih ta seveda ni dal teritorialnim zemljiškim gospodom v last ali posest zastonj, temveč je zahteval od njih za pravico uporabe določene naruralne dajatve in po potrebi sodelovanje v vojni. Ti so seveda te zahteve prenesli naprej na nove naseljence. Vsak človek, ki je želel dobiti ustrezno gozdno zemljišče, ki bi ga izkrčil v orni in travnati svet in na katerem bi si ustvaril samostojno gospodarsko enoto - hubo - ali po sedanjem poimenovanju kmetijo, na kateri bi si postavil potrebne stavbe, se je moral zavezati, da hube nikoli ne bo zapustil, da bo priklenjen na grudo (*glebae adscriptio*). Sprejeti je moral tudi razne druge omejitve. Podal se je v neke vrste osebno nesvobodo - v podložništvo.

Že večkrat smo omenjali svobodo, nesvobodo, omejeno svobodo ipd. Toda svoboda je v obdobju pred tisoč in več leti pomenila nekaj povsem drugega kakor zdaj. Če je bil nekdo pridvorni nesvobodnjak, ki je moral delati na gospodovem obratu, imel pa je svojo kajžo, ali je bil kot podložnik vezan na grudo, tedaj to ni pomenilo nekaj hudega, usodnega. Res sta bila oba omejena v svojem gibanju, toda po drugi strani je bilo prvemu zagotovljeno delo, drugemu pa huba in s tem obema življenjska eksistenca, če je prvi ustrezno hodil na delo, drugi pa odrahtoval ustrezne dajatve. Drugi hube res ni smel zapustiti, ne da bi zagotovil za gospostvo

sprejemljivega naslednika. V tedanjem statičnem gospodarstvu si nista niti prvi niti drugi mogla dobiti nove zaposlitve. Teoretično sta lahko odšla le na drugo gospostvo, kjer pa so ju čakale enake ali podobne obveznosti kakor na prejšnjem (domačem) gospostvu. Od 12. in 13. stoletja naprej, ko so začeli nastajati trgi in mesta je sicer bilo teh možnosti nekaj več, številčno pa so ostale vendarle še zanemarljivo majhne. Podložniki so sicer lahko v mesto pobegnili. Po rekle Stadtluft macht frei - mestni (trški) zrak osvobaja! so lahko ostali v mestu, če jih zemljiški gospod v letu dni ni terjal nazaj, ali če jih mesto ni maralo izročiti. Pozabiti tudi ne kaže, da je begunce čakala negotova eksistenca. Trgi in mesta nepovabljenih prišlekov niso rada sprejemala. Precej na slabšem so pa vendarle zaradi omejitve svobode bili pridvorni nesvobodnjaki. Zdi se, da nižje družbene plasti prebivalstva te omejitve svobode niso kaj prida motile, zelo nejevoljno pa so se odzivale na spremembe sprejetih »pogodbenih« pogojev, ki jih je večkrat zapovedalo gospostvo. Tedaj so podložniki gospostvu nagajali na vse mogoče načine, če je gospostvo šlo v svojih zahtevah čez rob sprejemljivega, pa so se poskusili tudi resneje upirati.

PRAVI FEVDALIZEM

V grobih obrisih bomo prikazali družbeni red, ki se je kmalu razvil v fevdalnega, v njegove institucije in v njem družbeni in gospodarski položaj podložnikov z obveznostmi, ki so jih morali opravljati in dajatvami, ki so jih morali odrajtovati.

Pridvorni obrati na teritorialnih zemljiških gospostvih postopoma izginevajo, razen kolikor so nujno potrebni za neposredno oskrbo gospodovega sedeža. Pa tudi na teh pridvornih obratih se položaj zaposlenih nesvobodnjakov izboljšuje. Na večinsko razširjenih podložniških hubah ali kmetijah so bile delovne moči podložnikov posredno podrejene zemljiškemu gospodu zaradi presežnega proizvoda v obliki delovne rente (tlake), naturalne rente (razne dajatve v naravi) ali pozneje denarne rente. Osebna svoboda podložnikov je bila v bistvu omejena toliko, da je bila zagotovljena obdelava zemlje in s tem oddaja presežnega proizvoda. Zato se je ta omejitev svobode najbolj značilno kazala v priklenjenosti na grudo (*glebae adscriptio*), torej na hubo. Vsak tak odvisni obdelovalec se je imenoval podložnik (*subditus*, Untertan). Pojav sam pa podložništvo (*subditela*, Untertanschaft, Untertänigkeit). S svojo delovno močjo je lahko podložnik-kmet (kljub mestoma hudim obremenitvam s tlako, npr. ob delovnih konicah, mnogo svobodneje razpolagal kakor pridvorni nesvobodnjak (tudi tisti z izboljšanim položajem) omejitve svobode so pri njem milejše - torej gre le za omejeno svobodo. Omejitve osebne svobode so zlasti v poznejšem razvoju odvisne od pravnih lastnosti zemljišča, ki ga je dobil podložnik v obdelavo. Zemlja je tista, ki veže obdelovalca in njegovo družino na gospoda. Osebni položaj se ne presoja več toliko po prirojenih lastnostih neke osebe, temveč je vraščen v zemljo, vkoreninjen, radikiran. V mešanem pridvorno-hubnem obratu s tlako teži tlaka k strogo osebnemu, huba bolj k vkoreninjenemu osebnemu položaju. Tako presoja fevdalizem osebno svobodo tedanjih kmečkih ljudi po dveh glediščih: po strogo osebnem (po izvoru) ali pa po razmerju do zemlje. V obeh primerih je položaj osebe posledica položaja v proizvodnji. V prvem primeru položaja, ki ga ima nesvobodnjak kot orodje, v drugem primeru položaja, ki ga ima kmet delno kot subjekt in delno kot orodje. Beseda tlačan, ki je pri nas mnogo bolj udomačena kakor podložnik, je kot pravni izraz slabo uporabna. Smiselna je le tedaj, kadar želimo poudariti, da gre za takega podložnika, ki mora delati tlako. Te pa ni bilo treba opravljati vsem. Nekateri so se od nje odkupili, nekateri pa so dobili take majhne kose zemljišč, da jim tlaka od njih sploh ni bila naložena. Vendar so bili podložniki, ki jim ni bilo treba opravljati tlake obrobna skupina. Takih podložnikov je bilo več v hribovitem in goratem

svetu, kjer razmere niso ustrezale za ustanovitev gospostvenih pridvornih obratov (pristav), torej tlake za obdelavo zemljišč ni moglo biti. So jima bile zato naložene druge obveznosti.

Podložnost je imela dve plati: osebno in stvarno. Osebna plat podložnika se je navadno kazala v priklenjenosti na grudo (*glebae adscriptio*) in s tem v omejeni svobodi gibanja, omejeni ženitni svobodi in omejeni svobodi pri izbiri poklica. Lahko se je kazala tudi v omejeni premoženjski sposobnosti, zlasti kar zadeva nepremičnine, včasih tudi kar zadeva razpolaganje z nepremičninami. Sem spadajo tudi sirotinjska leta, dolžnost osirotelih podložnikovih otrok, da nekaj let služijo na gradu zemljiškega gospoda. Tudi tlaka kot podložnikova delovna obveznost na gospodovem pridvornem obratu-dvoru in pozneje gradu je v bistvu in po izvoru znamenje osebne podložnosti, posledica tega, da so na nekaterih omenjenih dvorih prvotno bivali nesvobodnjaki. Pri pridvornih nesvobodnjakih s svojo kajžo in nekaj zemlje je bila določitev števila tlaških dni odvisna povsem od volje zemljiškega gospoda. Na hubah je bila že zaradi posebnosti proizvodnega sistema (gospodarjenja na lastno odgovornost) tlaka dejansko manjša. V skoraj vseh razdobjih pa so si zemljiški gospodje lastili tudi na hubah samovoljne pravice pri odmeri tlake, resda včasih več, včasih manj. Razvilo se je razlikovanje med odmerjeno in neodmerjeno tlako. Odmerjena je bila stalno določena od ene kmetije v delovnih dneh, neodmerjena pa prepuščena gospodovi samo(volji). O tlaki bomo posebej razpravljali na drugem mestu.

Stvarna plat podložnosti se kaže predvsem v različnih gmotnih (naturalnih), sčasoma tudi v denarnih obvezah podložnikov, ki so bile tu in tam podobne zakupnini. Deloma se je razvila iz osebne podložnosti, npr. s pretvorbo tlake v robotnino. Gmotne obveznosti so se lahko razvile tudi iz nekdanjih javnopравnih plačil svobodnjakov, ki so prešla na zemljiške gospode kot na predstavnike javne oblasti, zlasti iz pojezde. Tretji vir so zakupnine v naturalijah, ki jih je moral plačevati kmet, ki je užival zemljo zemljiškega gospoda. Večji del osnovnih gmotnih obveznosti podložnikov do zemljiškega gospoda je v uradniški slovenščini novega veka dobil naziv pravda (latinsko *ius*, *canon* ali *census*, nemško Zins ali Recht. Od besede Zins je nastala v slovenskem jeziku v zvezi s podložništvom veliko uporabljana beseda činž. Vendar te ne smemo zamenjevati z obrestmi od kapitala ali od posojil, ki se jim iz nemške popačenke tudi reče činž. O pravdi bomo razpravljali na drugem mestu. Znane pa so bile tudi še druge dajatve. Ena od teh je bila prvotna dajatev Cerкви - desetina. Tudi o desetini bomo razpravljali na drugem mestu.

Kako zapleteno je bilo v fevdalizmu pojmovanje človekove svobode in temu sledeče fevdalno pojmovanje, dokazuje npr. dejstvo, da beseda Freimann (*homo liber* v nekaterih zvezah) vsaj v razvitem fevdalizmu ne pomeni svobodnega kmeta,

kakor bi iz prevoda sledilo, temveč osebo z delno omejeno svobodo. To dejstvo dela tudi težave v slovenskem jeziku oz. izrazoslovju. Koren svobod- ima zato v različnih zvezah različne pomene. Svoboda pa ima dve plati. Ali jo gledamo s stališča gospoda ali s stališča podrejenega (podložnika). Seveda je pri teh izrazih mišljeno le s stališča gospoda. Kot svobodnjaka označujemo osebo, ki je pravno svobodna (ne glede na politično ali gospodarsko svobodo), kot svobodnjaka-kmeta posebej osebo, ki ima od nekdanj lasten svoboden kmetijski obrat (svobodnjaški dvor), kot svobodina pripadnika župe ali pozneje kmeta z omejeno svobodo v smislu nemškega Freimann. Naj omenimo, da je bilo svobodnjakov kmetov v začetku fevdalizma še nekaj, pozneje so postopoma izginevali in jih nekako od 13. ali 14. stoletja ni bilo več, O njih so zelo radi z veliko pesniške svobode (*licentia poetica*) pisali naši domačijski književniki, seveda domala povsem mimo realnih razmer. S tem so seveda želeli povečati slovensko samozavest v boju proti nemški (germanski) nadvladi, zlasti v 19. stoletju. Posebna, malo pomembna skupina, svobodniki, pa so v majhnem številu nastali šele ob razkroju fevdalnega reda, od 16. stol. naprej, kar nekaj na Gorenjskem, na Štajerskem pa nekaj malega v Jurkloštru, ko so zadolžena zemljiška gospodstva začela odprodajati svojo svobodno graščinsko (dominikalno) zemljo. Ker je bila zemlja svobodna, je bil tudi njen lastnik glede nje svoboden. Če je neki podložnik kupil od graščine nekaj take zemlje, je ostal glede na svojo podložno kmetijo podložnik, glede na pridobljeno svobodno zemljo pa svobodnik. Toda tudi svobodnikov je bilo malo in so večinoma kupovali le manjše zemljiške parcele.

Nekaj besed je treba zapisati tudi o fevdalni državi, čeprav ta še zdaleč ni bila tako pomembna, kakor je postala v času absolutizma ali je celo sedaj. Njena osnovna naloga je zaščita prevladujočega položaja zemljiških gospodov v družbi in v kmetijski proizvodnji. Vodilna vloga je v tej državi zato pripadala lastnikom zemljiških gospodstev - fevdalcem. V družbenih razmerjih smo si ponazorili povezavo osebnega položaja z zemljiškoimovinskim. Prav tako razmerje je obstajalo tudi na državni ravni - povezovanje oblasti z zemljiško lastnino. Vedno znova prihaja v fevdalizmu na dan prepričanje, da je ta ali ona vrsta oblasti sestavni del zasebne zemljiške lastnine ali da zemljiški gospodje sicer ravnajo z oblastjo kakor z zasebno lastnino. Dedujejo jo in sploh razpolagajo z njo, kakor da bi šlo za zasebno stvar. Vsebinsko obrobne, simbolno pa zelo pomembne deželne častne službe, kakor so bili npr. vrhovni deželni dvorni mojster, deželni maršal, deželni komornik, deželni konjušnik, deželni stolnik, deželni točaj, so bile vse praviloma dedne. To je bila posledica naturalnega gospodarstva, ki je popolnoma prevladovalo ob začetku fevdalizma. Osebnosti, ki so predstavljale deželne ali državne organe so namesto (denarnega) plačila dobivale kot povračilo za svoje delo zemljo in njene donose.

Dohodek od zemlje kot rezultat gospodarske dejavnosti pridvornih obratov ali od dajatev podložniških hub se je kaj malo razlikoval od dohodka iz uradnega položaja. Državne funkcije so skoraj v celoti prešle na zemljiške gospode, kar je bilo olajšano zaradi krčenja števila svobodnjakov, ki so takemu prenosu seveda ostro nasprotovali. Pojav, da so lahko zemljiški gospodje ravnali z javno (državno) oblastjo kakor z zasebno lastnino, imenujemo patrimonializacija (od latinske besede *patrimonium* - očetna dedina, osebno premoženje) oblasti v fevdalni državi. Nikaikor pa patrimonializacija oblasti ne pomeni začasnega prenehanja države. Država je vedno obstajala, le da na visoki dvorni ravni z vladarjem, v Avstriji večinoma s cesarjem na čelu. S patrimonializacijo je bila državna oblast prenesena le na večje število državnih subjektov navzdol. Pomembna je bila patrimonializacija sodstva, ki je trajala skoraj vso dobo fevdalizma in pri kateri je prišlo do nastanka višjih in nižjih sodišč. Višje ali krvno sodstvo je zajemalo tako imenovana deželjska sodišča (ki so bila v rokah najprej teritorialnih zemljiških gospodov, pozneje pa lastnikov drugih obsežnih zemljiških gospodstev) in so bila pristojna za težje kazenske zadeve, za zločine, za katere je bila predvidena smrtna kazen. Nižje (patrimonialno) sodstvo (ki je bilo v rokah zemljiških gospodov, ki so imeli posest v obliki gospostva ali gosposčine - Herrschaft), pa se je omejevalo na vse druge kazenske in civilne zadeve.

Za fevdalno državo je značilna tudi velika družbena razslojitev prava. Vsaka družbena plast je imela svojo samoupravo, svoje organe in deloma tudi svoje sodstvo. Za podložnike je veljalo pravkar omenjeno višje in nižje sodstvo, plemiči pa so imeli svoje ograjno (ne okrajno!) sodišče (Schranengericht - Schranne je nemški izraz za ograjo). Pravna pravila so bila različna za različne plasti družbene pripadnosti. Že zelo zgodaj, deloma že v predfevdalni družbi so se pojavljale občutne razlike v kaznih, ki so bile za enako kaznivo dejanje predvidene za pripadnike različnih družbenih plasti. Za zločin, ki ga je storil podložnik, je bil lahko obsojen na smrt, za zločin iste vrste pa je bil visoki plemič lahko obsojen le na občutno denarno kazen.

Za fevdalno državo je bilo značilno tudi načelo o nespremenljivosti prava. Pravo, ki je veljalo kot običaj, privilegij ali pogodba, naj ne bi bilo le trajno, temveč »večno«. Za tem se skriva tako imenovano načelo pridobljenih pravic (čim starše, tem pravše). Da bi v primeru potrebe mogli dokazati svoje »stare pridobljene pravice«, so ljudje shranjevali svoja več sto let stara dokazila. To načelo naj bi očitno ščitilo obstoječa družbena razmerja, razširili pa so ga tudi na druga manj bistvena razmerja. Davčne oprostitve hiš v mestih ali trgih in letne oddaje funta voska neki cerkvi so šteli za večne. Tu in tam je načelo pridobljenih pravic imelo tudi obrambno funkcijo za nepriviligirane plasti, npr. podložnike, kolikor so se z njimi

lahko branili poslabšanja. Valvasor je zapisal, da bi prišlo do upora, preden bi uspelo odpraviti kmečke običaje, ki jih imenujejo »stara prauiza«.

Obdobje pravega fevdalizma se glede delovanja zemljiških gospoств, prevzemanja javnopravnih funkcij in njihovega razmerja do podložnikov deli na dve podobdobji: čas od zgodnjega fevdalizma do 13. stoletja in čas ob koncu srednjega veka, od 13. do 15. stoletja. Pred obravnavo teh dveh podobdobjij si moramo ponazoriti, kakšne politične razmere so bile na slovenskem ozemlju v času fevdalizma, ki so z majhnimi spremembami obveljale do zatona avstroogrške monarhije.

Venec mejnih krajin, ki so pred koncem 10. stoletja nastale na jugu in vzhodu vojvodine Koroške, je bil izhodišče za razvoj posameznih ozemelj v zgodovinske dežele, ki so kot posebne državne oblike obstojale do leta 1918. Njihov nastanek je povezan s prizadevanji posameznih visokoplemiških družin, da bi si pridobile deželnoknežjo (tj. predvsem vojaško in sodno) oblast nad deželnim plemstvom, odločujočo politično plastjo, in suveren položaj na določenem ozemlju, tj. v deželi. Nastajanje dežel je bilo zelo dinamično in njegov iztek, ki je na Slovenskem pripeljal na prehodu iz 15. v 16. stoletje do dokončnega izoblikovanja Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške pod habsburško oblast, je bil sredi 15. stoletja še povsem odprt. Z nastankom dežel, ki so se razvile iz podlag, neodvisnih od etnične ali narodne pripadnosti in zato navadno tudi niso bile etnično homogene, se je izoblikovala deželna zavest, tj. zavest o pripadnosti deželi, ki je pomenila domovinsko zavest. Kranjska je bila npr. domovina slovensko govorečih Gorenjcev in nemško govorečih Kočevarjev. Štajerska je bila domovina slovensko govorečih spodnjih Štajercev ter nemško govorečih srednjih in gornjih Štajercev.

Š t a j e r s k a. Dežela Štajerska je v svojem poznejšem stoletju obsegala Savinjsko, Podravsko in Karantansko krajino, njeni začetki pa so zvezani s slednjo. Prvi mejni grofje Karantanske krajine, ki je prvotno obsegala razmeroma majhen pas ozemlja ob srednjem toku Mure od Brucka do Lipnice (Leibnitz) so bili Eppensteini (970-1035). Mejni grof Adalbero, ki je leta 1012 postal še koroški vojvoda (do 1035), je obnovil leta 1002 pretrgano povezavo med vojvodino in krajino, ki je bila izražena tudi v imenu slednje. Pod mejnimi grofi iz Wells-Lambacha (po 1035) se je Karantanska krajina dokončno ločila od vojvodine Koroške, s krajino pa se je začelo trdneje povezovati ozemlje ob zgornji Muri in Aniži (Enns), iz katerega je nastala poznejša gornja Štajerska. Leta 1050 oz. 1056 so mejni grofje postali Otokarji oz. Traungauci s posestvi v porečju reke Travne (Traun), kjer je stalo tudi njihovo središče, grad Steyr (Styraburg) po katerem so se tudi imenovali kot štajerski mejni grofje (*marchiones Stirenses*). Leta 1122 so dedovali po Eppensteinih posest ob zgornjem toku reke Mure ob Murici (Müritz), leta 1147 so si z dediščino po Spanheimu Bernhardu Mariborskem pridobili oblast

v Podravski krajini. Na tej podlagi si je Otokar III. (1129-1164) podredil svobodno plemstvo v krajini kot ministeriale, od vladarja je dobil regalno pravico izkoriščanja rudnega bogastva, imel je pravico za kovanje denarja in je že okoli 1160 dosegel deželno knežji položaj. Pod njegovim sinom Otokarjem IV. (1164-1192) je bila krajina povzdignjena v vojvodino Štajersko, ki je tako dobila ime po glavnem gradu Otokarjev v Traungauu. Štajerska je bila na ozemlju Vzhodnih Alp prva, ki se je razvila v deželo. Traungauce, ki so z Otokarjem IV. leta 1192 izumrli, so nasledili avstrijski vojvode Babenberžani, ki so Štajerski vladali do svojega izumrtja leta 1246; z njimi se je začelo povezovanje posameznih dežel med Donavo in Jadranom v rokah ene dinastije, ki so ga nato do konca izpeljali Habsburžani.

K o r o š k a. Čeprav je Koroška postala vojvodina (976), več kot dve stoletji pred Štajersko, se je v deželo razvila šele na koncu srednjega veka. Položaj vojvod je bil šibek (v letih od 976-1077 se jih je zamenjalo deset) in ključne položaje na Koroškem so si zagotovili posvetni in cerkveni prejemniki kraljeve zemlje. Salzburška nadškofija, ki si je pot v pokrajino začela utirati že s karantansko misijonsko dejavnostjo, je nadzirala vse pomembnejše poti, ki so s Koroške vodile na sever, leta 1007 ustanovljena bamberska škofija, katere koroška posestva so bila izvzeta iz oblasti koroškega vojvode, pa je nadzorovala Beljak, najpomembnejše prometno vozlišče Koroške. Podoben položaj kakor bamberska škofija je imela tudi posest Goriških grofov na nekdanjem zgornjem Koroškem z Lienzem (sedanja vzhodna Tirolska): bila je v vojvodini Koroški, ne pa tudi v deželi Koroški, saj koroški vojvoda nad njo ni imel deželno knežje oblasti. To so tam, v t. i. »Prednji grofiji Goriški« imeli Goriški grofje. V skoraj enakem položaju je bila pred sredo 15. stoletja tudi posest grofov Ortenburških (grad Ortenburg leži na desnem bregu Drave nasproti Spittalu) ob srednjem toku reke Drave s središčem v Spittalu, ki so jo leta 1418 dedovali Celjski grofje; ko so bili leta 1436 povzdignjeni v državne kneze, sta grofiji Ortenburg-Strmec postali del Celjske kneževine in dežele ter se hkrati izločili iz dežele Koroške. Možnost uveljavitve vojvodske moči se je povečala šele, ko so leta 1077 Eppensteini postali dedni koroški vojvode, toda rod je že leta 1122 izumrl in kot vojvode so jim sledili Spanheimi (do 1269), katerih moč je bila omejena na trikotnik Velikovec-Celovec-Št. Vid ob Glini. Pod Bernhardom (1202-1256), ki se je označeval za deželnega kneza in sodnika dežele (*iudex et princeps eiusdem terre*) je prišlo do pomembnega premika v smeri deželno knežje oblasti, toda Spanheimom se zaradi močnega položaja salzburške in bamberske škofije ter Goriških, pa tudi Ortenburških grofov (grad Vovbre leži v bližini Velikovca) ni posrečilo ustvariti deželno knežjega gospostva v vojvodini. Po smrti Ulrika Spanheimskega (1256-1269), ki si je nadeval tudi naslov gospoda Kranjske

(*dominus Carniolae*), je Otokar Přemysl, češki kralj ter avstrijski in štajerski vojvoda, takoj zasedel Kranjsko in Koroško.

Po njegovem propadu leta 1278 so si naslov koroškega vojvode pridobili Tirolsko-Goriški grofje (1286-1335), ki so izvirali iz grofovskega rodu, imenovanega po Gorici. Ko pa se je leta 1271 goriška dinastija razcepila na majnhardinsko in albertinsko vejo, je prvi, ki si je pozneje pridobila koroški vojvodski naslov, pripadla Tirolska, albertinski pa vsa druga goriška posestva, med njimi tudi vsa, ki jih je rod-bina imela na Koroškem (tu so Goriški grofje albertinske veje imeli deželnoknežji položaj). To je pomenilo, da na Koroškem ni prišlo do združitve goriških posesti z vojvodskim položajem in da razvoj vojvodine Koroške v deželo tudi v tem času ni napredoval. Le malo se je stanje na Koroškem spremenilo tudi v prvem stoletju habsburškega gospostva (od 1335). Nasprotno, ko je leta 1436 začela nastajati Celjska kneževina in dežela, ki je vključevala tudi ortenburško dediščino, se je zdelo da je Koroška popolnoma razpadla. Vojvoda in deželni knez sta zmagala nad Cerkvijo in plemstvom šele po sredi 15. stoletja. Ob koncu boja za celjsko dediščino s požarniškim mirom (Požarnica - Pussarnitz, zdaj neznaten kraj na sedanjem Gornjem Koroškem) leta 1460 Habsburžanom niso pripadla celjska posestva na Koroškem in drugod, temveč še celotna Prednja grofija Goriška (razen Pustriške doline). Deželna enotnost vojvodine Koroške je bila dokončno zagotovljena, ko je bila v 16. stoletju v deželo zajeta še bamberska posest.

K r a n j s k a. Tudi Kranjska se je podobno kakor Koroška zelo pozno razvila v deželo. Prvotno je obsegala le Gorenjsko, Ljubljansko kotlino in vzhodno Notranjsko, večina Dolenjske je bila v Savinjski krajini. Do okoli leta 1000 je bil kranjski mejni grof podrejen koroškemu oz. bavarskemu vojvodi, nato pa neposredno kroni (kralju ali cesarju). Krajišniško oblast so tedaj na Kranjskem imeli Ebersbergi iz Bavarske, katerih povezave s Kranjsko segajo najverjetneje že v čas Karla Velikega. Že pred sredo 11. stol je prišla pod oblast kranjskega mejnega grofa Savinjska krajina in obseg Kranjske, ki je tedaj segala od kraških prehodov na Javornikih in Hrušici na zahodu do razvodja med Dravinjo in Savinjo (Paški Kozjak, Boč) na vzhodu, se je podvojil. Prav s priključitvijo Savinjske krajine je povezano pozneje izpričano dvojno ime za Kranjsko: Kranjska in Slovenska marka (*Marchia Sclavonica, que vulgo Windismarch dicitur*). Izraz Slovenska marka je pomenil staro Savinjsko krajino znotraj razširjene Kranjske, še pogosteje pa samo tisti del nekdanje Savinjske krajine, ki je na jugu segal čez Savo (Dolenjska do Krke). Po Ulriku I. Weimarsko-Orlamundskem, mejnem grofu na Kranjskem in v Istri je kralj Henrik IV. (1056-1105) leta 1077 podelil (mejno) grofovsko oblast v Furlaniji, na Kranjskem in v Istri oglejskemu patriarhu, ki pa je slednji dve kmalu izgubil. Leta 1093 je bila Ogleju spet zaupana Kranjska (Istra šele 1208-1210), kjer so bili

nato patriarhi nosilci javne krajišniške oblasti do zadnje tretjine 13. stoletja. Toda oglejska cerkev je imela na Kranjskem le malo posesti in patriarh je kot kranjski krajišnik izgubil še tisto oblast, ki jo je imel: v resnici so na Kranjskem vladali namestniki (t. i. deželni grofje), ki jim je patriarh podeljeval mejnogrofovsko oblast v fevd. Po sredi 12. stoletja so to bili Andeški grofje, ki so imeli vzhodno Gorenjsko s središčem v Kamniku in hkrati so bili še istrski mejni grofje. V tem času je bila Kranjska ozemeljsko popolnoma razbita med cerkvene posestnike (Oglejski patriarhat, Salzburško nadškofijo ter škofije Freising, Briksen na Tirolskem in Krka na Koroškem) in visokoplemiške rodove (Andeški, Spanheimi. Traungavci, Ortenburžani, Vovbrški, Bogenski in Višnjegorski grofje, svobodni gospodje Puchsi, Turjačani in Žovneški). Dokler je obstajala tako močna konkurenca je vsak poskus uveljavljanja deželnoknežje oblasti naletel na premočne ovire. po zaslugi velikih fevdalcev (Puchsi oz. Višnjegorski, Spanheimi), in ne države, je bila pred koncem 12. stoletja premaknjena kranjska in hkrati državna meja na škodo Hrvaške oz. Madžarske z Gorjancev in Krke na Kolpo in do Bregane.

Na prehodu iz 12. v 13. stoletje pa se je začel dvigovati nad druge istrski mejni grof in kranjski »deželni grof« Henrik IV. Andeški. Oprt na moč gradov, posesti in številnih ministerialov, je Henrik začel v nekaterih točkah vzpostavljati deželnoknežjo oblast. Ko je leta 1228 umrl brez otrok, se je takoj začel boj za njegovo dediščino in gospostva na Kranjskem. Ta je na Kranjsko pripeljal avstrijskega in štajerskega vojvodo Friderika II. Babenberžana (1230-1246). Leta 1229 se je Friderik poročil z Nežo Andeško, nečakinjo Henrika IV., ki je Babenberžanu prinesla za doto skoraj vso andeško dediščino. Friderik si je tako prilastil naslov gospoda Kranjske. Z njegovo smrtjo leta 1246 povezan konec Babenberžanov, ki so v Avstriji vladali 270 let, je povzročil boj za njihovo dediščino. Zajel je tudi Kranjsko, kjer se je poleg oglejskega patriarha Bertolda IV. (1218-1251), brata Henrika IV. Andeškega, skušal uveljaviti predvsem Ulrik Spanheimski. S poroko (1248) s Friderikovo vdovo in patriarhovo nečakinjo Nežo Andeško, si je pridobil andeško-višnjegorsko dediščino in začel nositi naslov gospod Kranjske. Ko je Ulrik po smrti očeta leta 1256 postal še koroški vojvoda, se je v obrisih že kazalo spanheimsko dinastično ozemlje, od koroške Krke (Gurk) do dolenske Krke. Po njegovi smrti leta 1269 je češki kralj (od 1253) Otokar II. Přemysl zasedel Kranjsko in Koroško. Ko je leta 1272 postal še furlanski generalni kapitan in je njegovo gospostvo segalo od Sudetov do Jadrana se je zdelo, da je vprašanje deželnoknežje oblasti na Kranjskem rešeno. Toda Otokarjev premočen položaj znotraj Svetega rimskega cesarstva je sprožil reakcijo, ki jo je vodil kralj Rudolf Habsburški (1273-1291) in se je končala z Otokarjevim porazom in ubojem v bitki pri Dürnkrutu (blizu Donave) leta 1278. Ko je Rudolf leta 1282 proste državne fevde, vojvodini Avstrijo

in Štajersko ter Kranjsko podelil sinovoma Albrehtu in Rudolfu, je postavil temelje habsburškemu gospostvu v Podonavju in v Vzhodnih Alpah. V posesti pa je imel Kranjsko Rudolfov zaveznik tirolsko-goriški grof Majnhard (kot vojvoda 1286-1295), ki mu jo je kralj zastavil leta 1279, leta 1286 pa mu je v fevd podelil še vojvodino Koroško, v Vzhodnih Alpah je bilo do izumrtja Majnhardovega rodu leta 1335 vzpostavljeno t. i. goriško-habsburško ravnotežje, ki pa je bilo načeto že leta 1311. Takrat je moral Majnhardov sin Henrik (1295-1335) v boju za češko krono, ki se je po izumrtju Přemyslov leta 1396 razvnel med nekdanjima zaveznikom, odstopiti Habsburžanom Posavinje. Štajerska meja se je pomaknila na Savo in stare velike Kranjske, ki je segala od kraških prelazov do razvodja med Dravinjo in Savinjo je bilo konec.

Leta 1335 se je začelo na Kranjskem neposredno gospostvo Habsburžanov, vendar vanj ni bil vključen ozemeljski pas, ki je segal od Save (vzhodno od Ljubljane), vzdolž gornjega toka Krke do Kolpe v Beli krajini. Tu se je iz posesti in deželskih sodišč Goriških grofov albertinske veje razvila posebna dežela Grofija v Marki in Metliki. Leta 1374 so Habsburžani z dediščino po grofu Albertu III. Goriškem svojemu gospostvu dodali tudi omenjeno grofijo (ter Pazinsko grofijo v Istri), a je niso priključili h Kranjski, ampak so ji priznali njeno deželno samostojnost, ki jo je nato - samo formalno - ohranila do konca 16. stoletja. Leta 1382 se je Habsburžanom podredil Trst. Toda velika kriza habsburške oblasti v nastajajočih notranjeavstrijskih deželah, zvezana z vzponom Celjskih grofov med državne kneze (1436), zaradi katere je grozila, da bo Kranjska razpadla in da bo velik kos postal del nastajajoče dežele Celjske, je ogrozila rezultate habsburške politike vzpostavljanja deželnoknežje oblasti. Z zmago cesarja Friderika III. (1440-1493) v boju za celjsko dediščino leta 1460 je bilo krize konec in deželna enotnost Kranjske pod Habsburžani je bila dokončno zagotovljena. S pridobitvijo gospojev visokih plemičev Walseejev v Kvarnerju in na Krasu v letih 1466-1470, ki so povezala Pazinsko grofijo v notranji Istri z drugimi habsburškimi posestvi in nato še z dedovanjem po leta 1500 izumrlih Goriških grofih, so se končali veliki politični uspehi Habsburžanov v srednjem veku.

G o r i š k a. Dežela Goriška se je razvila iz posesti in deželskih sodišč Goriških grofov na Krasu in v srednjem Posočju, kamor so Goriški prišli v začetku 12. stoletja. Slednje je bilo prvotno del Furlanije, kjer je od leta 1077 imel javno oblast oglejski patriarh. Moč velikega goriškega gospostva, ki se je razprostiralo od vzhodne Tirolske do Istre, številno ministerialno plemstvo, regalne pravice, položaj dednega odvetnika oglejskega patriarhata in furlanskega (oglejskega) generalnega kapitana ter njihovo povzdignjenje albertinske veje v državne kneze leta 1365 - vse to je ob številnih konfrontacijah, ki so jih Goriški grofje imeli z oglejskimi

patriarhi, nezadržno trgalo vezi med goriškim teritorialnim gospodvom v Posočju in Furlanijo. Z uveljavitvijo deželno knežje oblasti Goriških na njihovih ozemljih se je dežela Goriška v 14. stoletju dokončno iztrgala iz Furlanije, ki se je tudi razvila v posebno deželo, t. i. Patrio. Iz te dežele Goriških grofov se je nato v povezavi z ozemlji, ki jih je cesar Maksimiljan I. v začetku 16. stoletja pridobil na račun Beneške republike (zgornje in spodnje Posočje) razvila dežela Goriška (in Gradiščanska), ki je obstajala do leta 1918. Toda Goriška ni obsegala vsega gospodstva albertinske veje Goriških grofov (to je segalo od sedanje vzhodne Tirolske in zgornje Koroške do notranjosti Istre), ampak so znotraj tega velikega gospodstva začele nastajati kar štiri dežele. Iz goriških zgornjekoroških in vzhodnotirolskih posestev je v začetku 14. začela nastajati Prednja grofija Goriška. V srednjem Posočju je nastala Goriška, imenovana tudi zadnja grofija Goriška. Iz posesti, ki so jih Goriški grofje imeli v Istri, se je razvila Pazinska grofija, iz posestev na Dolenjskem in v Beli krajini pa grofija v marki in Metliki.

C e l j s k a d e ž e l a. V času, ko je kazalo, da je razvoj v dežele na Slovenskem že končan, je začela iz gospodstev, ki so jih imeli Celjski grofje na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, nastajati posebna Celjska dežela; zaradi nje je bil ogrožen pod habsburško oblastjo stabilizirajoči se kompleks treh notranjeavstrijskih dežel. Celjski grofje so bili najpomembnejša plemiška rodbina, ki je izvirala z območja sedanje Slovenije. Njihov vzpon se je začel pod habsburškim okriljem šele v 14. stoletju. Dediščina po koroških Vovbrških grofih jim je leta 1333 prinesla Celje in 1341 jih je cesar Ludvik Bavarski (1314-1347) povzdignil v Celjske grofe; to je še enkrat storil cesar Karel IV (1346-1378). Iz tega časa so njihove velike dinastične povezave z bosenskimi Kotromanići in poljskimi Piasti; njihova vključitev v evropsko plemiško elito z na daleč razpredenimi rodbinskimi povezavami je bila tako zagotovljena. Najodločilnejša za nadaljnji vzpon je bila zveza s cesarjem Sigismundom Luksemburškim (1387-1437), ki se je drugič poročil z Barbaro, hčerko najpomembnejšega Celjana grofa Hermana II. Ob njegovi podpori so se Celjani razširili iz okvira habsburških dežel na Madžarsko (Hrvaško). V habsburških deželah pa se jim je z dediščino po izumrlih Ortenburških, ki so imeli veliko posest na Koroškem in Kranjskem, zelo povečala moč. Tudi v povezavi s habsburško-luksemburškim rivalstvom za cesarsko krono je Sigismund podeljeval Celjskim privilegije (krvno sodstvo, regale, državno neposrednost njihovih fevdov), ki so rahljale njihove vezi z deželnimi knezi Habsburžani; brez njihovega soglasja je leta 1436 povzdignil Celjske grofe v državne kneze ter njihovi grofiji (Celje, Ortenburg-Strmec) v kneževino. Dobili so tudi regalne pravice in še zlasti pravico do sodne oblasti nad plemstvom na svojih ozemljih. To je pomenilo oblikovanje nove Celjske dežele in cesar Friderik V. (III.), ki ni mogel priznati privilegija iz leta 1436,

je proti Celjanom sprožil fajdo (vojno), ki se je končala leta 1443 s poravnavo: Friderik je - že kot kralj - priznal Celjskim položaj knezov, ti pa so se odpovedali svoji kneževini; celjske posesti so ostale sestavni del notranjeavstrijskih dežel. Med seboj so sklenili tudi pogodbo o obojestranskem dedovanju, ki je Habsburžanom zelo kmalu prinesla celjsko dediščino (leta 1460). Po letu 1443 se je težišče celjske politike, katere cilj je bil doseči suveren položaj, premaknilo na Madžarsko in Hrvaško; njen končni rezultat je bil uboj Ulrika II. v Beogradu leta 1456 in s tem konec celjske dinastije.

I s t r a. Svoje celovitosti pa v nasprotju s Kranjsko, Koroško in Štajersko ni zmogla ohraniti Istra. Politično se je razdelila že kmalu po sredini 13. stoletja, ko si je Beneška republika podredila večino obalnih mest, Goriškim grofom pa je uspelo oblikovati v notranjosti posebno deželo (Pazinsko grofijo). Ob podpori cesarja, v čigar interesu je bila močna cerkvena kneževina na meji med Italijo in Nemčijo, je oglejski patriarh Bertold IV. (1218-1251) uveljavljal deželnoknežji položaj zlasti v razmerju do avtonomije mestnih oblasti, do vpliva Benetk, s katerimi so istrska mesta od prve polovice 10. stoletja sklepale pogodbe o zaščiti in zvestobi ter do Goriških grofov, ki so se s sklicevanjem na odvetništvo proti patriarhovi volji vmešavali v zadeve visokega sodstva. Toda s propadom staufovske dinastije in ideje cesarstva (sredi 13. stoletja), ki je temeljila na obvladovanju Italije in Nemčije, je bil spodmaknjen glavni temelj obstoja oglejskega patriarhata. Goriški grofje, privrženci cesarja, so v tem času v Istri odkrito nastopili proti patriarhatu in si na njegov račun precej razširili ozemeljsko podlago svoje nastajajoče dežele v notranjosti polotoka. Razmere so izrabile tudi Benetke in pritisnile na istrska obalna mesta. Ta so že od sredine 12. stoletja imela z njimi sklenjene pogodbe o zaščiti in zvestobi. Ko je patriarhat po sredini 13. stoletja zajela kriza, je beneško nadoblast v letih 1267-1284 priznala večina zahodnoistrskih mest (Pulj 1331, Milje 1421); edino Trst je leta 1382 za svoje gospodarje priznal Habsburžane. Ti so leta 1374 dedovali po Goriških grofih Pazinsko grofijo in njihov prihod v Istro je razdelitev in politični razpad polotoka le še pospešil: nekdanj istrski Kras je postal sestavni del Kranjske, Pazinska grofija h Kranjski pritaknjena dežela, Trst avtonomno mesto pod Habsburžani, druga istrska mesta pa so bila posamič podrejena beneškim osrednjim organom. Razdeljenost na priobalni in habsburški notranji del se je ohranila do propada Republike sv. Marka leta 1797. Pojem Istra se je zožil in opredeljeval polotok le geografsko.

P r e k m u r j e. Poseben del slovenskega ozemlja je Prekmurje, ki je tisočletje (od konca 9. stoletja do leta 1918) spadalo v madžarsko politično in državno okolje, vendar v njem ni bilo enotno ozemlje. Z ustalitvijo štajersko-madžarske meje na Kučnici in Muri v 11. in 12. stoletju je bilo Prekmurje upravno razdeljeno med

južnejšo Zalsko županijo (*comitatus*), ki ji je pripadalo dolnje Prekmurje z Lendavo, in severnejšo Železno županijo, ki ji je pripadalo Gornje Prekmurje z Mursko Soboto. Upravna meja med županijama je bila v Prekmurju od leta 1176 tudi cerkvena meja med györsko škofijo na severu in zagrebško na jugu. Ta skrajni del zagrebške škofije se je v vizitacijskih zapisnikih imenoval *districtus Transmurensis*, Prekmurje, in odtod se je ime razširilo na del ozemlja, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo državi Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) oz. Sloveniji.

ČAS ZGODNJEGA FEVDALIZMA DO KONCA 13. STOLETJA

V tej dobi, ki je trajala od 11. do druge polovice 13. stoletja so najpomembnejšo vlogo imela *teritorialna zemljiška gospodstva* - torej tista gospodstva, ki so imela v pravi lasti (alodu) ali fevdu velike komplekse neobdelanega sveta, na katere so lahko naseljevala kmete-podložnike. Lastniki teritorialnih zemljiških gospodstev so bili visoki fevdalci, ki so izvirali iz visokih svobodnjakov (*Hochfreie*), plemičev visokega rodu. Prvotno se je v ta elitni stan morda prebilo tudi nekaj Slovencev, na splošno pa je bila - zelo maloštevilna plast - tuja. V glavnem je prišla iz Bavarske. Štela je le nekaj rodbin in nekaj cerkvenih dostojanstvenikov - škofje iz Bamberga in Freisinga (ki se mu po slovensko reče Brizno, Brižnik ali Brižinje, od tod *Brižinski spomeniki!*) na Bavarskem in iz Briksna na Tirolskem. Prvi so dobili ozemlje na Koroškem okoli Beljaka, drugi okoli poznejše Škofje Loke in nekaj na Dolenjskem, tretji Bled z bližnjo in daljno okolico. Ti dostojanstveniki seveda niso živeli pri nas. Od teh gospodstev so dobivali le dajatve. Gospodarstvo teritorialnih gospodstev je slonelo v bistvu še vedno na samopreskrbi. Vsi prebivalci gospodstva so tvorili veliko skupnost pridelovalcev, proizvajalcev in porabnikov, ki je le v neznatni meri kaj prodajala ali kaj kupovala zunaj gospodstva. To je moralo zato svoje proizvajalne enote organizirati tako, da so neposredno krile čim več svojih potreb.

Teritorialni zemljiški gospodje so s fevdalno kolonizacijo (naselitvijo) uvedli enorodbinsko gospodarstvo na kmetijah (hubah). Produktivnost teh individualnih kmetij je bila toliko večja od prejšnjih zemljiškogospodstvenih pridvornih obratov - dvorov, pozneje imenovanih pristave - da so prve začeli v velikem obsegu opuščati v prid kmetij. Čeprav si je gospodstvo vseeno še pridržalo nekaj pridvornih zemljišč, ki so jih morali s tlako obdelovati podložniki z individualnih kmetij, so vendarle začele prevladovati te, ki so morale odrajtovati dajatve v naturalijah - kot naturalno rento - in ne več prvenstveno služiti tlako - delovno

rento. Med to drugo bolj ali manj načrtno kolonizacijo je nastalo več novih vasi in zaselkov.

Naselitveno jedro bodoče vasi so razdelili na več stavbišč, vsako stavbišče za eno kmetijo. V bližini tega jedra so odmerili vsaki domačiji glede na terenske razmere večje ali manjše kose zemljišča, vendar tako, da je vsaka kmetija dobila svet približno enake velikosti in kakovosti. Ker vsaj v hribovitem svetu blizu vasi ni bilo dovolj ustreznega sveta v enem samem kompleksu, so dobile kmetije svet tudi v drugih kompleksih, ki so bili razdeljeni na enak način. Tako so delili predvsem svet, ki je ustrezal za njive. Ker pašnikov in senožeti niso obdelovali, temveč le pasli ali kosili, je bila njihova razdelitev preprostejša.

Njive vseh kmetij, čeprav lastninsko razdeljene, so ostale skupaj v enem kompleksu, kar je bilo nujno zaradi tripoljnega gospodarstva. Ta način poljskega gospodarjenja je bil splošno razširjen in je trajal kar do začetka 19. stoletja. Zanj je bil značilen obvezen poljski red, ki je bil proti svojemu koncu (v 18. in na začetku 19. stoletja) ovira za naprednejše gospodarjenje, predvsem za uvajanje okopavin. Pri tripoljnem gospodarstvu so njive posameznih kmetij ležale vzporedno, ena poleg druge, brez vmesnih, ostreje označenih mej ali poti. Okoli celega njivskega kompleksa so vaščani vedno znova skupno postavljali lesene plotove, ki so ga varovali pred divjadjo, ki je je bilo tedaj veliko več kakor zdaj. Zaradi obveznega poljskega reda so na njivah celega kompleksa prvo leto pridelovali ozimno žito, drugo leto jaro žito, tretje leto so ostale njive neobdelane in so na njih pasli živino (zelena praha), da jih je ta vsaj v skromnem obsegu gnojila. Ker ni bilo med njivami posameznih imetnikov nikakršnih poti, so morali vsi lastniki v enem kompleksu vsako leto sejati enako žito, da so orali in sejali, želi in z njiv spravljali snopje hkrati. Ker ni bilo narejenih poti, bi moral tisti kmet, ki bi prideloval kaj drugega kot sosedje, pri spravi drugačnega pridelka voziti po njivah drugih kmetov, česar ti seveda ne bi dovolili in zato ni prišlo v poštev.

Vsaka kmetija je imela pravico do hasnovanja skupnega nerazdeljenega, neobdelanega srenjskega sveta (gmajne in skupnih gozdov) in seveda tudi zemljiškogospodarskih gozdov za potrebe gospodinjstva in gospodarstva. Nerazdeljen skupni ali srenjski svet, ki je pravno sicer veljal za lastnino zemljiškega gospoda, ki pa njegovo skupno hasnovanje sosesčanov praviloma ni oviral, je vezal vas v gospodarsko celoto. Ta vez je bila posebno močna in trdoživa v vaseh, ki so bile usmerjene v pašno živinorejo. Vsi hasnovalci hub so tvorili sosesko te vasi in so na srenjskem svetu gospodarili bolj redko po gospodovih navodilih, večinoma pa po običajih, ki jih je izoblikovalo vsakdanje življenje skozi daljšo dobo. Da tega sveta vendar niso vaščani povsod hasnovali zastonj, so morali zemljiškemu gospodu dajati posebne dajatve, med katere spada zlasti polagaj (Forsthafer) in

gozdna pravda (Forstrecht), o katerih bomo govorili posebej. Sčasoma so ponekod zemljiški gospodje svoje zahteve zaostrovali, drugod olajševali ali sploh opuščali, tako da je bil pravni položaj srenjskega sveta v različnih krajih zelo različen. Marsikje so se iz teritorialnih zemljiških gospodstev razvila deželskosodna gospodstva in so se dajatve za uporabo srenjskih zemljišč prelevile v deželskosodne dajatve.

Povzamemo lahko, da so bile proti koncu 13. stoletja pri nas prevladujoča oblika kmečkih gospodarstev enodružinske kmetije (hube), tako tiste, ki so nastale z razkrojem žup, kakor tiste, ki so nastale na novo, na svetu, ki so ga pridobile s krčenjem gozdov. Tem kmetijam so bili, ne glede na izvor, dodeljeni njivski svet, pašniki in senožeti. Imele so sicer v podrobnostih neopredeljeno, vendar zagotovljeno pravico hasnovanja srenjskega sveta ter gozdov. V obravnavanem času se je izvršilo poenotenje raznih starih tipov v skoraj enoten tip enodružinske podložniške kmetije, pravno pa v nesvobodno podložništvo z zajmi, v katerega so se zlili vsi prejšnji tipi odvisnosti od zemljiškega gospodstva in ostanki svobodnjakov, o njih pa neposrednih zapisov pravzaprav ni. Bili pa seveda so. Izvirali pa so še iz staroslovanske družbe, podobno kakor kosezi. Ti svobodnjaki so gotovo obstajali kot posamezni veliki kmetje v odročnih krajih, ki v začetku za teritorialne zemljiške gospode niso bili pomembni in bi jih bilo težko vključiti v zemljiško gospodstvo. V nekaj stoletjih pa so se razmere spremenile v prid zemljiških gospodov in so te kmetije zlepa ali zgrda vključili v zemljiško gospodstvo, npr. kot sirnice ali švajge, ki so bile obremenjene z dajatvijo sira ali živine.

Med 11. in 13. stoletjem je oslabela kraljevska oz. cesarska oblast s predstavniki, krajinskimi grofi (knezi) in vojvodi. To so izrabili teritorialni zemljiški gospodje. Ti so od pokrajinskih organov prevzemali prej »javne« oblastvene funkcije, od vladarja pa celo njegove kraljevske pravice (regale). Manjše funkcije pa so sčasoma delegirali navzdol na zemljiška gospodstva nesvobodnega plemstva. To je ena bistvenih razvojnih etap fevdalizma pri nas, ki pomeni nastanek najbolj dosledne *p a t r i m o n i a l i z a c i j e* in *p a r t i k u l a r i z m a*. Patrimonializacija pomeni, da so tudi ministerialska gospodstva poleg običajne zemljiškokogospodstvene oblasti nad podložniki dobila v svoje roke tudi javno, po sedanjem pojmovanju državno oblast nad njimi, npr. upravno, policijsko, vojaško in predvsem tudi nižjo sodno oblast, ki je zajemala tudi zemljiškokogospodstvena razmerja. Nad ravnanjem zemljiškega gospoda, se podložniki razen v večjih kriminalnih primerih niso mogli pritožiti. Partikularizem pa pomeni, da je zdaj namesto enotnega kraljestva (cesarstva) nastalo veliko zelo samostojnih zemljiških gospodstev, ki so se obnašala povsem samostojno, skoraj kot država v državi. Vladar je v bistvu postal oblastnik le po imenu (nominalno). Vladarsko oblast si je moral vedno sproti izbojevati,

kolikor je pač mogel. To pa je bilo v tedanjem času odvisno le od velikosti njegove osebne zemljiške posesti in temu ustrezne vojaške moči.

V tem času je nastalo na velikih teritorialnih zemljiških gospostvih n e s v o b o d n o p l e m s t v o in sicer kot potreben upravni aparat in kot lastna obrambna organizacija, ki se je kmalu razvila tudi v napadalno orodje. Če je gospodu uspelo na ta način ustvariti ustrezno močno vojaško silo, je bil s tem izpolnjen tudi eden od pogojev za razvoj lastne oblasti - tudi proti višjim in drugim gospodom. V vojaški organizaciji so bili nesvobodni plemiči neposredno ali posredno podrejeni svojemu gospodu. Kako pa je nastalo nesvobodno plemstvo? Teritorialni gospodje so izbrali za ta namen sposobne ljudi nesvobodnega rodu. Zaupnih ljudi svobodnega rodu tedaj ni bilo na voljo, pa tudi če bi bili, bi teritorialni zemljiški gospodje imeli proti njim zadržke. Zlasti če ti gospodje ne bi živeli na svojih gospostvih in bi bili veliko odsotni, bi upravniki in vojaški poveljniki začeli ravnati po svoje, v njihovo škodo. Zato so raje izbrali ljudi nesvobodnega rodu, ki so jim bili v vsem podrejeni. Te so napravili za upravnike svojih enot (dvorov), opravljali pa so tudi upravne in vojaške službe na sedežu teritorialnega zemljiškega gospostva. Ker je bil to čas naturalnega gospodarstva, jih gospodje niso mogli plačevati z denarjem, temveč so jim kot nagrado za njihovo delo morali dati nekaj podložniških hub, od katerih so prejeli vse dajatve. Ti ljudje seveda niso več fizično delali - fizično delo je bilo tedaj najbolj očiten dokaz nesvobode - po svojem upravnem in vojaškem delu so bili podložnikom nadrejeni, bili so v bistvu majhni zemljiški gospodje, ker so imeli pod seboj podložnike. Bili pa so po pravnem statusu nesvobodni, kar je bilo pravzaprav nenaravno. Imenovali so se ministeriali - iz latinskih besed *minister*, *ministerialis* strežnik, služabnik, služabniški, uradnik. V razmerju do teritorialnega zemljiškega gospoda so bili torej služabniki. Smeli so se sicer poročati, toda le s hčerami ministerialov znotraj istega zemljiškega gospostva. Tudi njihovi otroci so se morali poročati vedno znotraj istega gospostva. Ministeriali svojih majhnih zemljiških gospostev sicer niso smeli pravno izročati svojim sinovom, vendar so jih ti po tradiciji dobivali v zajem. Če bi po ministerialih njihova majhna zemljiška gospostva lahko pravno dedovali potomci, bi v nadaljnji verigi izročitev ali dedovanj ta gospostva prišla v roke tudi komu zunaj domačega teritorialnega zemljiškega gospostva. Zato bi se to lahko začelo drobiti. To pa so teritorialni zemljiški gospodje vsekakor želeli preprečiti. Kastelan ali gradiščan glavnega gradu je bil lahko tudi vojaški starešina drugega gospodovega nesvobodnega plemstva. Nesvobodno plemstvo v oblasti enega gospoda je tvorilo družbeno in pravno skupnost, za njene zadeve - zlasti kolikor so zadevale gospodovo premoženje - pa so se začeli razvijati posebni upravni in sodni organi (veča ministerialov, vazalska veča itd.).

Teritorialna zemljiška gospodstva so bila po obsegu zelo velika. Za učinkovito upravo je bilo treba oblikovati na njih gospodarsko upravo. Ta uprava je skrbela ponekod še za kolonizacijo (naselitev) neobdelanega sveta in za obdelavo pridvorne zemlje, pobirala dajatve podložnikov, oskrbovala kašče in kleti, vodila evidenco o odrajtanih dajatvah itd. Za te namene so se na teritorialnih gospodstvih oblikovali razni gospodarsko- upravni organi, npr. *villicus* ali majer, ki je imel splošno skrb za celo gospodstvo ali dvor, kaščar je skrbel za kaščo, kletar za klet ipd. Za dejavnost tega gospodarsko- upravnega aparata so bili potrebni tudi izvršilni organi, ki so po potrebi nastopali s silo, ne glede na to, ali je bila javnopravna podlaga že dana ali ne. Takšni organi so bili izterjevalci (*exactores*), ki so pozneje dobili funkcijo nekakih davkarjev. Slednjič je teritorialno gospodstvo prevzelo v svoje roke ključni položaj s tem, da si je družbeno podredilo večino prebivalstva. Že med kolonizacijo mu je naložilo lastno krajevno gospodarsko upravo. Osnovni organi te uprave - župani - so sicer vsaj ponekod obdržali svoj položaj tudi v višjih upravnih enotah. Toda odvisnost podložnikov od teritorialnega zemljiškega gospoda je bila vsekakor zelo občutna.

Sčasoma je na območju velikih teritorialnih zemljiških gospodstev nastalo več manjših ministerialskih zemljiških gospodstev. Teritorialna zemljiška gospodstva so si sicer tudi še obdržala precejšnjo obdelovalno zemljiško posest s podložniki, vendar so ostala v njihovi lasti predvsem velika prostranstva neobdelanega sveta (gozdov, pašnikov, gmajn, pušč). Ta gospodstva pa so si obdržala še deželsko - krvno sodstvo, zato so se še dolgo v novi vek imenovala deželskosodna gospodstva. Vzpon ministerialov med pravo plemstvo so teritorialni zemljiški gospodje uspeli zadrževati do 13. stoletja. Sčasoma so si namreč ministeriali pridobili čedalje večji pomen, njihova pravna nesvoboda se ni v ničemer več ujemala z njihovim položajem. Naposled so nesvobodni ministeriali postali pravno svobodni mali zemljiški gospodje. K temu je precej pripomoglo dejstvo, da so nekatere družine teritorialnih zemljiških gospodov prav v tistem času po moški strani izumrle. Taka je bila znamenita rodovina teritorialnih zemljiških gospodov Turjaških. Njihovo ime pa si je prilastil neki njihov ministerial. Ministerialska zemljiška gospodstva so imela pod seboj vendarle večino podložnikov. Ministeriali so bili dveh vrst: ministeriali in militi. Prvi so svojo posest lahko delili še navzdol militom, bili so torej njihovi zemljiški gospodje. Militi pa so bili zemljiški gospodje, toda le za svoje podložnike. Ta razlika v začetku ni bila izrazita, pomembna pa je postala pozneje, ko se je oblikovalo deželno plemstvo in so prvi dobili višji rang kot drugi. Nastanek teh zemljiških gospodstev je za našo zgodovino zelo pomemben. Tako smo zlasti na Dolenjskem in spodnjem Štajerskem dobili sorazmerno veliko majhnih zemljiških gospodstev, ki so svoje podložnike na splošno še bolj stiskala kakor velika gospodstva.

Ker so ta gospostva v novem veku tudi raje dovoljevala drobitev podložniških hub, je tudi v tem treba iskati vzrok za zelo razdrobljeno kmečko posest v Sloveniji, ki je do zdaj velika slabost slovenskega kmetijstva - sila neugodna agrarna struktura. Znotraj teritorialnega zemljiškega gospostva so si gospodje postopoma prilastili nekdanj svobodno koseško posest in posest pravih svobodnjakov. S pomočjo ministerialskega plemstva so ta gospostva vzpostavila utrdbeni sistem z omrežjem gradov ob glavnih cestah, ob rekah ali na obrobju gospostva. Nakazilo zemljiške posesti (podložnikov) ministerialom za vzdrževanje posadke na gradovih je uvažalo povsem novo strukturo. Nižje patrimonialno sodstvo je tudi večinoma prešlo na ministerialska zemljiška gospostva.

Rezultat tega razvoja sta bila že omenjena izrazita patrimonializacija obsežnih sfer oblasti in nastajanje novega prava v okviru posameznih gospostev. Teritorialna zemljiška gospostva so se z opisano izgraditvijo lastne javne oblasti deloma z lastnega področja, deloma s področja pokrajinskih organov in deloma s področja kraljevske oblasti razvila v nov tip gospostva, v katerem so se zasebne pravice zemljiškega gospostva močno mešale z oblastnimi in celo vladarskimi funkcijami. To združevanje pa ni bilo povsod enako. Močnejše je bilo na posestnih teritorijih nekaterih zelo uglednih fevdalnih rodov, zlasti Babenberžanov (na Štajerskem), Andechs-Meranijskih (na Kranjskem) in Spanheimov (na Kranjskem in Koroškem). Od cerkvenih gospostev so svojo oblast močnejše razvijali oglejski patriarhat in škofiji iz Salzburga in Bamberga, šibkejša je bila pri tem freisinška škofija.

Ker se je krepila oblast gospodov, se je povečal njihov pomen pri oblikovanju prava. Pogoji, pod katerimi je podložnik dobival v obdelavo zemljo, so tvorili nova področja imovinskega prava. Z gospodovimi pravicami pri ženitvah nesvobodnjakov se je razvijala posebna zvrst ženitnega prava, ki smo jo že omenili pri opisu nesvobodnega plemstva. Načini izpustitev na svobodo in razvoj opravilne sposobnosti podložnikov so pomenili nova področja osebnega prava. V odločilnih vprašanjih je gotovo prevladala gospodova volja. Vendar so se lahko na vsakem gospostvu uveljavljali tudi preostanki starih nazorov plemenskega prava, praviloma najstarejših vrst dvornega prava, pa tudi novejša zahteve podložnikov, vplivi tujih pravnih vzorcev itd. Tudi v okviru enega in istega gospostva se je lahko zaradi različnih tradicij ali različnosti kolonistov ali kolonizacijskih razmer razvijalo krajevno različno pravo. Pri enaki družbeni vsebini je tako v okviru zemljiških gospostev nastajalo krajevno pravo, ki je imelo v vsakem posameznem kraju večjo veljavo kot pravna pravila, predpisana, priznana ali uvajana za širša ozemlja. Dvorno pravo, ki je urejalo razmerja na samem gospodovem dvoru, se je glede položaja kmečkega prebivalstva umikalo krajevnemu pravu. Izredna različnost pravic in obveznosti, ki so se v tem času izoblikovale na posameznih gospostvih, je po mojem mnenju

izhodišče za trmasto vztrajanje podložnikov pri njih, kar se je izražalo ves srednji in še novi vek v zahtevah po »stari pravdi«.

V tem času so se razvila posebna teritorialna cerkvena gospodstva. Cerkevna posest na velikih zaokroženih ozemljih je nastala bodisi neposredno s kraljevimi darovnicami (za škofije Bamberg, Brixen, Freising, Salzburg in oglejski patriarhat) bodisi posredno z odcepitvijo od ozemelj posvetnih zemljiških gospodov (nekatera ozemlja krške škofije na Koroškem in salzburške nadškofije). Tem gospodstvom so praviloma načelovali cerkveni knezi, ki so bili s svojo osebo neposredno pod vladarjevo oblastjo. Njihova in pozneje tudi gospodstva starih samostanskih redov (benediktincev, cistercijanov, kartuzijanov) pa niso bila podvržena neposredni vladarjevi oblasti kakor v nekaterih drugih avstrijskih deželah, torej niso bila državnoneposredna. Podvržena so bila le oblasti vladarjevih pokrajinskih zastopnikov. Na slovenskem ozemlju državnoneposrednih cerkvenih gospodstev sploh ni bilo.

Od leta 1100 so začele znotraj že obstoječih teritorialnih gospodstev nastajati cerkvene posesti, večinoma samostanske. Ustanavljali so jih pretežno visoki fevdalci, ki so si nad novim samostanom pridržali tudi odvetništvo. Sčasoma so si samostani še na druge načine pridobivali posest, se otresali prvotnega odvetništva in so sami postali omembe vredni zemljiški gospodje. Sklenjeno teritorialno posest pa so imeli benediktinski samostan v Gornjem Gradu, šentpavelski samostan v Labotski dolini in kartuzijanski samostan v Bistri. Posamezne naklonitve zemljišč so dobivale tudi stare farne cerkve, ki so začele nastajati po ogrskih vpadih na slovensko ozemlje in so jih pozneje imenovali prafare. Nekatere med njimi so imele do zemljiške odveze leta 1848 manjša zemljiška gospodstva.

Predočimo si zdaj v e č j a p o s v e t n a z e m l j i š k a g o s p o s t v a, ki so bila v lasti rodov visokih fevdalcev (svobodnih in grofovskih rodbin), in njihovo medsebojno razmerje (po S. Vilfanu).

Koroška vojvodska rodbina E p p e n s t e i n c e v (1011/13, 1035, 1077- 1122) je izšla iz frankovske rodovine krajinskih knezov Karantanske krajine (od pribl. 970-1035). Njeno štajersko posest so dedovali T r a u n g a u c i.

Na koroškem vojvodskem položaju in na nekaterih koroških vojvodskih posestvih ji je leta 1122 sledila frankovska rodovina S p a n h e i m, ki se je na Koroško naselila že precej prej. Prvi koroški S p a n h e i m o v e c S i e g f r i e d se je poročil okrog leta 1055 z vnukinjo podjunskega grofa A r i b o n a, hčerjo pustertalskega grofa E n g e l b e r t a.

Tako so S p a n h e i m i prišli do posesti v Labotski dolini in morda do dela podjunske posesti. S p a n h e i m i so med drugim v Obdravski krajini prevzeli premoženje tamkajšnje veje H e m i n e g a rodu, na Koroškem tudi posest Ž e n e š k i h

gospodov (Sonnegg) v Podjuni (1209), na Kranjskem pa so postopoma pridobili več ozemelj. Veja v Obdravski krajini je z B e r n a r d o m »M a r i b o r s k i m« ali T r u š e n j s k i m« izumrla leta 1148. Glavna veja S p a n h e i m o v je izumrla leta 1229. Obsežna gospostva, ki jih je ta veja nazadnje zbrala na Koroškem in posebno na Kranjskem, so bila pozneje jedro deželnoknežjega (habsburškega) premoženja v obeh deželah.

Kot posest H e m i n e g a r o d u se šteje premoženje, ki je izviralo od moževih in njenih prednikov, in zapuščina njenega sorodnika A s k u i n a. Hemin mož je bil ubit leta 1036, sama je umrla 29. junija 1046. Veliko premoženja H e m i n e g a rodu je prešlo v cerkvene roke. Kolikor ga je prešlo na svetne fevdalce, so se med teritorialne zemljiške gospode uvrstile te rodovine:

- koroški svobodni gospodje V o v b r š k i (Heunburg) z gradu Vovbre pri Velikovcu, za katere se zdaj domneva, da izvirajo iz Saške. Njihov začetnik na Koroškem G e r o (omenjen med pribl. 1050 in 1070) je bil poročen s H e m i n o hčerjo; izumrli so leta 1322 in so za njimi dedovali Ž o v n e š k i gospodje (poznejši C e l j s k i grofje). Druga veja V o v b r š k i h - S t r m š k i h, z gradu Strmec (Sternberg) nad Vrbskim jezerom, je izumrla leta 1329, sledili so ji O r t e n b u r ž a n i.
- veja A s k u i n o v e g a vnuka S t a r c h a n d a l l a in njegovih bratov, ki je imela obsežna ozemlja v Ptujski krajini, na katerih so ji v začetku 12. stoletja sledili S p a n h e i m i oziroma »mariborska veja«;
- veja W e r g a n d a (S t a r c h a n d o v e g a b r a t a), h kateri spadajo gornještajerski

P u c h s i (in P l a i n i, ki so jim sledili P r i s i) in posebej na Dolenjskem okrog leta 1100 njihova veja V i š n j e g o r s k i h, katerih štajerska in kranjska gospostva so med 1221 in 1226 s priženitvami prešla na A n d e c h s e. Stranska veja V i š n j e g o r s k i h so bili najbrž gospodje S v i b e n s k i ali O s t r o v r h a r j i (Schärfenberg), prvič omenjeni leta 1169), ki so v prvi polovici 13. stoletja postali spanheimski ministeriali in razširili svojo posest tudi na Štajersko (gospostvi Plana pri Sevnici in Podsreda);

- veja H e n r i k a T r u š e n j s k e g a (Trixen, Truhsen), ki ji prištevajo M a r e n b e r š k e, V u z e n i š k e, C m u r e š k e ter s pridržkom tudi K o n j i š k e in R o g a š k e gospode, ki so vsi prešli v spanheimsko in nato v traungausko ministerialstvo;
- na savinjskem ozemlju Ž o v n e š k i gospodje (pozneje C e l j s k i grofje oz. knezi) in V o j n i š k i (Hochenegg), ne da bi bilo sorodstvo s H e m i n i m rodod trdno dokazano, morda tudi gospodje K a g e r e z Gornjega gradu (od srede 12. stoletja).

Svobodni gospodje, imenovani po kraju *Z e l t s c h a c h* (pri Brežah) *S e l š k i*, so se pojavljali v 12. stoletju. Eden od njih, grof *P o p o*, je bil poročen z *A s k u i n o v o* vnukinjo.

Iz njih izhajajo svobodni gospodje *P e g g a u* in grofje *P f a n n b e r š k i*.

Slika 2. Grad Rajhenburg (zdaj Brestanica) ob Savi, spodaj grad Turn. Najstarejša listinsko izpričana tdnjava na Štajerskem, pozneje v lasti Heminega rodu in še pozneje salzburške nadškofije.

Na zgornjem Koroškem so začeli pridobivati posest *G o r i š k i* grofje, ki so svoj grofovski naslov izvajali od svoje lurnske grofije, ime pa po *G o r i c i*, kjer so bili nasledniki *W e r i h e n a*, prejemnika daritve iz leta 1101. Izvirali naj bi od bavarskega palatinskega grofa *A r i b o n a* (umrlega leta 1102) in njegove žene, ki je bila najbrž hči pustertalskega grofa *M e g i n h a r d a* (zveza s *S p a n h e i m i*) od katerega bi bili dobili nekatera koroška gospostva. Lurnski grofje bi bili postali šele leta 1130. V raznih časih so pridobili ozemlja raznih izumrlih rodbin, si jih delili na več vej (veja tirolsko-koroško-kranjskih gospodov je izumrla leta 1335, dolensko-istrska pa 1374), dokler ni tudi njihova glavna veja izumrla leta 1500.

Na zgornjem Koroškem so bili doma *O r t e n b u r ž a n i* (grad Ortenburg pri Spittal), ki se pod tem imenom pojavljajo sredi 12. stoletja. Zgodaj so se uveljavili na Koroškem, deloma na račun *T r u š e n j s k i h* in *V o v b r š k i h*. Ena veja je leta 1102 pridobila del andeških posestev v Istri (Črni grad) in s priženitvijo del posesti *P u c h s o v*, namreč Šumberk na Dolenskem (vsaj do 1183). Izumrli so leta 1418. Za njimi so dedovali *C e l j s k i* grofje.

Rod kranjskih krajinskih knezov *W e i m a r - O r l a m ü n d e* je izumrl leta 1101. Nekatera njihova koroška in kranjska gospostva so po ženinem potomstvu prešla na bavarsko rodbino *B o g e n*. Kolikor bogenska dokaj razbita posest na Kranjskem ni šla že prej v izgubo, so jo po njihovem izumrtju (leta 1242) prevzeli *B a b e n b e r ž a n i*, ki pa so nato kmalu sami izumrli. Večja weimarsko-orlamündska ozemlja na Kranjskem in v Istri so prešla na gornjebavarske *A n d e c h s e* (po

aspiracijah na Dalmacijo oz. po gospodstvu v Kastavščini tudi *Andechs - Meraniske*). Veja Kamniških gospodov je v moškem rodu izumrla leta 1228 oz. 1248, nakar so ji na Kranjskem po priženitvi sledili *Babenberžani* in kmalu nato prav tako s priženitvijo *Spanheimi*. Prav pred koncem spanheimskega rodu je ta tako združil v rokah svojo, višnjegorsko in andeško dediščino.

Od srede 11. stoletja dalje so do okrog leta 1200 imeli večje, nato le še manjše ozemlje na Kranjskem *Turjaški* gospodje, ki so od srede 13. stoletja veljali za spanheimske ministeriale.

V karantanski krajini kot jedru nastajajoče Štajerske so si od približno leta 1035 knezi iz rodu *Traungau* (»Otokarji«) pridobili precejšnjo teritorialno posest najprej v kolonizacijskih ozemljih onstran Mure, nato pa so si pridobivali teritorialna zemljiška gospodstva tudi na račun drugih svobodnih gospodov (*Eppenstein*, 1122, *Spanheim in Formbach - Pitten*, 1158) in s pridobitvijo cerkvenih odvetništev. V Ptujski krajini so se obogatili zlasti z dedovanjem nekdanjih posestev *Heminega* rodu po izumrli veji *Spanheimov* (1147). Izumrli so leta 1192, nakar so za njimi po pogodbi dedovali iz leta 1246 *Babenberžani*, katerih posest je proti koncu 13. stoletja prešla v deželnoknežje premoženje *Habsburžanov*.

V tretji četrtini 13. stoletja je češki kralj *Přemysl Otokar II.* prevzel deželnoknežjo oblast na Štajerskem in (od 1270) na Koroškem in Kranjskem, hkrati pa vsaj dejansko oblast nad babenberško in nazadnje spanheimsko-andeško-višnjegorsko dediščino. To je cesar po smrti zadnjega *Spanheimovca* (1279) hkrati s Kranjsko zastavil manjhardinski veji *Goriških grofov* (do 1335). Druga veja (albertinska) je posebej pridobivala tudi nekatera prej višnjegorska gospodstva *Šumberk* z *Žužemberkom* (vsaj 1261), *Višnjo goro* (delno 1307/1308), *Sotesko* (po 1311), *Hmeljnik* (pred 1290) in *Mehovo* z *Belo krajino*, prejeto v zastavo že 1227. V tem so politična trenja na nekaterih ozemljih prekinila kontinuiteto lastništva.

Vsi prevzemi gospodstev oz. nasledstva so temeljili deloma na sorodstvu in priženitvah, deloma na podelitvah v fevd ali na odvetništvo, v nemajhnem obsegu pa na nasilnem podrejanju in zavzemanju, ki je včasih v primerih, ko so bile vojaške sile izenačene in ni bilo pričakovati zmage ne enega ne drugega, privedlo tudi do pomiritve s sklenitvijo dednih pogodb. S tako sta se oba pogodbenika zavezala, da po tistem, katerega rod po moški strani izumre prvi, deduje drugi. Iz 15. stoletja je v naši zgodovini znana zlasti dedna pogodba med Celjskimi grofi (knezi) in Habsburžani. Med političnimi okoliščinami širšega značaja je pri tem imel pomen zlasti boj za investituro (boj za prvenstvo med papežem in cesarjem), v katerem so npr. *Spanheimi* in *Goriški grofje* na strani papeža okrog leta 1122 povečali svojo posest in moč na račun gospodov, ki so bili na cesarjevi strani (*Eppenstein* in *Cev*

in A s k u i n o v i h potomcev v Obdravski krajini). Ko so Traungauci včasih podpirali salzburškega nadškofa proti cesarju, so si znali povečati oblast na nadškofov račun ipd.

ČAS OB KONCU SREDNJEGA VEKA OD 13. DO 15. STOLETJA

Vsekakor pa nastane vprašanje, v kakšnem dejanskem oz. socialnem stanju so se nahajali podložniki v obdobju, odkar se je do 13. stoletja razširil fevdalni sistem na vse slovensko ozemlje in se do 13./14. stoletja ustalil. O tem ni na voljo nobenih podatkov. Tedaj je še v velikem obsegu veljalo običajno pravo, ki ga niso zapisali. Ko pa se je začelo uveljavljati splošnejše zapisano pravo, pa tistega, kar je bilo zelo običajno, npr. raznih obveznosti, še vedno niso zapisovali. Naposled pa so bili pisarji v službi zemljiških gospodov in predstavnikov pokrajinske uprave in so seveda zapisovali le tisto, kar so jim naročili. To se je tudi ohranilo. O resničnem življenju podložnikov tako ne vemo pravzaprav nič. Gotovo pa je, da so se ljudje v časih, ko je bilo zatiranje le preveliko in življenje pretežavno, gospodom upirali, toda še ne organizirano, temveč bolj na način »pasivne rezistence«. Iz obravnavanega obdobja niso znana, ali pa vsaj ne zapisana, nobena večja upiranja podložnikov. Po tem bi lahko sklepali, da je bil v tem času v razmerjih med zemljiškimi gospodi in podložniki še relativen mir. Menimo, da je bil vzrok za to še vedno pomanjkanje naseljencev. Do 12. in ponekod še do 14. stoletja so imela zemljiška gospodstva na voljo še vedno neizkoriščeno zemljo in so potrebovala naseljence, ki so jih vabila bodisi od daleč, bodisi celo z drugih zemljiških gospodstev, kar je bilo prepovedano še v deželnih ročinah (zapisanih deželnih privilegijih) konec 13. in v začetku 14. stoletja. Vsaj v 15. stoletju se je ta položaj spremenil. Število odraslih moških na vasi kot interesentov za kmetije je presegalo njihovo razpoložljivo število. Zemljiškim gospodom ni bila več potrebna obzirnost do podložnikov, ker so imeli za izpraznjeno kmetijo takoj na voljo novega obdelovalca. Do 14. stoletja je ovirala široke skupne podložniške upore zoper zemljiške gospode tudi razdeljenost vaškega prebivalstva v različne skupine z različno obremenitvijo. Različne obremenitve so bile rezultat zgodovinskega razvoja. V obdobjih, ko je bilo malo prebivalstva in malo interesov za kmetije so bile obremenitve manjše kakor v obdobjih, ko je bilo obojega več in so zemljiški gospodje seveda podložniške dajatve navijali. Postopno izginevanje družbenih razlik med podložniki in izenačevanje dajatev sta povzročila nastanek sorazmerno enotne podložniške plasti, kar je nasprotje med

zemljiškimi gospodi in podložniki močno posplošilo in poenostavilo, odpravilo pa je tudi nasprotja med skupinami podložnikov.

Začetek obdobja v 13. stoletju se še pokriva z usihanjem prejšnjega in se ujema s prvimi močnejšimi vplivi blagovnega denarnega gospodarstva na strukturo zemljiških gospodstev. Ta so se zato iz nekdanjih samopreskrbovalnih enot začela spreminjati v ponudnika (kmetijskih pridelkov) in povpraševalca (po kakovostnejšem blagu in zlasti po luksuznih dobrinah) na trgu, kar jih je ob koncu tega obdobja privedlo v zgodnji kapitalizem. Hkrati s svojim preusmerjanjem na trg so zemljiška gospodstva opuščala svoja kolonizacijska prizadevanja. Možnosti za kolonizacijo so bile pri tedanjih tehnikah in potrebah po pridelkih že tako v poglavitnih slovenskih območjih v glavnem izčrpane v 13. stoletju, v obmejnih predelih pa v 14. stoletju, npr. s kolonizacijo Kočevskega z nemškimi naseljenci - poznejšimi Kočevarji. Svoje dohodke iz agrarnih panog so mogla zemljiška gospodstva povečevati le še z bolj intenzivnim izkoriščanjem obstoječih obratov, tako lastnih pridvornih kakor podložniških. Tako je v začetku tega obdobja prenehala gospodarsko pozitivna funkcija zemljiških gospodstev, ko so se s tem spremenila v prejemnika rent in v oviro nadaljnjemu gospodarskemu razvoju.

Drugo začetno znamenje obdobja je bila p r e o b r a z b a dotlej n e s v o b o d n e g a (nižjega) p l e m s t v a v s v o b o d n o. Z njo se je pravno in dejansko dokončno razbila gospodarsko premoženjska enotnost teritorialnih zemljiških gospodstev. Hkrati s tem razbitjem se je, kakor je bilo že omenjeno, močno povečalo število zemljiških gospodstev, ki so bila drugo od drugega povsem neodvisna. Lastniki teh gospodstev so povsem prosto razpolagali s svojimi podložniškimi hubami, jih prodajali in kupovali, zastavljali za posojila, jih izročali otrokom za življenje, jih oporočno zapisovali, komur so hoteli. To je pomenilo, da so lahko bili gospodarji na hubah v neki celo manjši vasi podložni dvema, trem ali celo več zemljiškim gospodom. Tako je postopoma nastajal raztreseni podložniški sistem v popolnoma razviti obliki.

M e š č a n i i n z e m l j i š k o g o s p o s t v o. Obmorska mesta so iz pozne antike ali iz zgodnjega srednjega veka ohranila večja ali manjša agrarna območja, navadno v svoji bližnji okolici. Ta območja so imela bodisi mesta sama ali njihovi meščani. Večinoma so se manjši zemljiški gospodje razvili znotraj mestnih družbenih struktur, ob koncu srednjega veka pa se je socialna diferenciacija med patriciji (mestnim plemstvom) in populari (navadnimi meščani) učvrstila. Patriciji so seveda na vse načine preprečevali pridobitev agrarnega sveta neplemičem, česar pa seveda niso mogli v celoti preprečiti. V primorskih mestih so večino agrarnega sveta imeli v svojih rokah vendarle mestni plemiči. Skoraj vsak trg ali mesto si

je pridobil nekaj agrarnega zemljišča, navadno gozdov za oskrbo z lesom, kot v Ljubljani npr. Mestni log. Vendar praviloma ta zemljišča niso bila obsežna, tako da mest in trgov na slovenskem ozemlju skoraj ni mogoče šteti med zemljiške gospode.

Medtem ko so v celinskem delu Slovenije dotlej lahko pridobivali zemljiška gospostva le plemiči, se je zdaj odprla možnost, da so najprej manjša zemljiška gospostva lahko pridobivali tudi meščani. Meščanom je bilo torej omogočen vstop med zemljiške gospode. Vendar se je tedaj ta pojav šele začel. Plemstvo je tej pravici meščanov seveda ostro nasprotovalo in je zahtevalo, da mora vsak novi lastnik dokazati svojo sposobnost za vpis v deželno desko - zemljiško knjigo plemiške posesti. Ta sposobnost se je imenovala Landtafelfähigkeit in so jo seveda imeli le plemiči. Toda pojava samega ni bilo mogoče preprečiti, le upočasniti. Primer nakupa, ki ga podrobneje poznam, je sicer iz nekoliko poznejšega časa. Gre za graščino Štrovsenek pri Gomilskem v Savinjski dolini. Nekdanji lovski gradič Celjskih grofov je kupil štajerski deželni zdravnik (fizik) dr. Jakob Strauss. Na posestvu je sezidal graščino, ki še stoji. Po njem je dobila ime Straussenhof, pozneje Straussenegg. Strauss je sicer imel osebno sposobnost za vpis v deželno desko, ker je bil promovirani doktor. Enako je veljalo za doktorje prava, teologije in filozofije. Te doktorske časti so tedaj veljale kot nižja stopnja plemstva. Iz zadnjih stoletij pred zemljiško odvezo je znanih precej primerov, ko so prvotni upravniki gospostva od prezadolženih lastnikov preprosto kupili. Taka primera sta bila pri upravnikih Antonu Rudežu za gospostvo Ribnica (zadnji plemiški lastnik Filip grof Cobenzl) in Martinu Urbančiču za gospostvo Turn pod Novim gradom (prejšnji lastnik Vincenc pl. Gandini). Prehod lastništva iz rok plemičev v roke meščanov je za podložnike pomenil poslabšanje. Novopečeni zemljiški gospodje so jih še bolj stiskali kakor prejšnji lastniki. To je za gospostvo Ribnica izrecno izpričano.

Kot dotlej je bila posest zemljiškega gospoda katerekoli vrste tudi v političnih dogajanjih te dobe sredstvo za pridobivanje gmotne in s tem vojaške in politične moči. Lastnina teritorialnega zemljiškega gospostva pa je bila sredstvo za pridobitev višje jurisdikcije (višjega, deželskega ali krvnega sodstva) in za dvig med najvišje fevdalce ali celo med deželne kneze.

V 13. stoletju si je mogel iz oslabiljene moči vojvode ali krajinskega kneza ali proti njej graditi svojo čvrsto oblast teritorialni zemljiški gospod, ki je obvladoval večje ozemlje s svojo lastnino in svojim nesvobodnim plemstvom. Ko se je to plemstvo osvobodilo in okrepilo ter osamosvojilo, je bila posest teritorija za teritorialnega gospoda le še okvir, v katerem si je moral izgrajevati oblast na druge načine. Dajal je koncesije nižjemu plemstvu ali pa si je

odprl nove finančne vire in vzdrževal plačano vojsko. Še v 15. stoletju je bilo teritorialno zemljiško gospodstvo skoraj dežela v deželi in odskočna deska za dvig med deželne kneze. Tako je bilo s Celjskim grofi (knezi) in Goriškimi grofi.

Od nekdanjega svobodnega plemstva je lahko obdržalo svoje položaje samo tisto, ki je veljalo za visoko plemstvo in imelo teritorialna zemljiška gospodstva. Vrste tega plemstva pa so se še naprej zelo redčile. Posest teritorialnih zemljiških gospodov se je kopičila v rokah posameznih rodbin, ki so se dvigale v vrste deželnih knezov. Šele zadnji boj med Celjskimi grofi (knezi) in Habsburžanom Friderikom III. ter boj za celjsko dediščino (po letu 1456) sta potisnila teritorialno zemljiško gospodstvo nazaj in mu odvzela vsaj tiste javne funkcije, ki so pomenile vladarsko oblast. Bolj trdna so bila gospodstva cerkvenih knezov, ki pa so prav tako začeli uveljavljati vsaj dele deželnoknežjih pravic nad svojim ozemljem. Na teh gospodstvih so zaradi tega trajala trenja z deželnim knezom še v 16. stoletju in dokler so taka gospodstva obstajala. Skozi vsa ta trenja so se postopoma oblikovali novi tipi zemljiških gospodstev. Koseze, ki so do 12. stoletja vsaj ponekod še veljali za plemiče, so zdaj dokončno izločili iz vrst fevdalcev.

Zemljiška gospodstva so krepko čutila prve vplive blagovno-denarnega gospodarstva. Porast tega gospodarstva ob hkratnem nazadovanju samopreskrbovalnega značaja gospodstev se je občutil predvsem v razvoju bremen, med katerimi so začela predstavljati čedalje višji delež denarna. Zemljiški gospod je od podložnikov namesto naturalnih dajatev dobival denarne ali pa je prejete pridelke mogel prodati v mestih in trgih, ki so se do tedaj že zelo razvila. V hubi (kmetiji) zemljiški gospodje niso videli le pridelovalne enote, pomenila jim je predvsem vir neke rente. Zato tudi ni bilo več posebno pomembno, kje je kmetija. Prej so npr. večji samostani skrbeli, da so imeli ob morju lastne soline (kakor npr. kartuzijanski samostan v Bistri) ali da so na Salzburškem (kjer so bili solni rudniki) imeli zanesljive dobavitelje soli. Za oskrbo z vinom so si v vinorodnih krajih oskrbeli lastne vinograde z lastnimi podložniki, ki so jih obdelovali, kar je bilo pravilo za vse gornještajerske samostane z vinogradi v Slovenskih goricah in za bistrški kartuzijanski samostan v Vipavski dolini. Zdaj je postalo manj pomembno, kaj neka posest naturalno donaša, bolj pomembno je bilo, kolikšno rento predstavlja njen donos, izražen v denarju.

Tako tudi v gospodstvu niso videli več konkretne pridelovalne in organizacijske enote, temveč so ga začeli pojmovati tudi kot neko denarno vrednost. Zemljiško gospodstvo je bilo v abstraktnem pomenu kapitalizirana vrednost svojih rent. To je olajšalo pravni promet s posameznimi sestavinami gospodstva in olajšalo drobitev posestne strukture, ki je že zaradi preobrazbe nesvobodnega plemstva v svobodno izgubljala svojo prejšnjo povezavo.

Blagovno-denarno gospodarstvo je pospešilo tudi patrimonializacijo oblasti. Gospostveni dohodki iz opravljanja oblastnih funkcij so v svoji denarni obliki še bolj dobivali značaj zasebne materialne pravice. Skupni denarni dohodek je predstavljal gospostvo in z njim združene pravice vseh mogočih izvorov. Ta pojav je imel za posledico, da so pravni izvor in naravo posameznih dohodkov večkrat pozabljali in postavljali dohodke iz opravljanja javnih funkcij za dohodke iz zasebnih gospostvenih pravic v isto vrsto. Prodajali in zastavljali so npr. patrimonialna ali deželna sodišča podobno kakor zemljišča. Tako je funkcija denarja kot merila vrednosti na tej razvojni stopnji še v večjem obsegu zameglila razliko med oblastjo in lastnino. Kolikor bolj so bile posamezne pravice zastopane v zasebnem pravnem prometu, tembolj so se ustrezni dohodki, izvirajoči iz različnih pravnih podlag, zlivali v pisano in raznorodno mešanico. Zemljiško gospostvo te dobe je postalo še bolj kakor dotlej zbir najrazličnejših pravic in rent (ozemelj, hub, odvetništev, desetina itd.) v najrazličnejših kombinacijah.

Sredi 13. stoletja je bil ta pojav že dokaj intenziven. Delitev posesti med dvema zemljiškima gospodoma se je včasih lažje dosegla, ker je ni bilo treba takoj izvesti v naravi. Dovolj je bilo, da sta si najprej pogodbeno razdelila letne dohodke od neke posesti. Od tega je bil le še korak do odmere rente po ustreznih zneskih, ne glede na lego posesti. Posebno od 1300 naprej so lahko šla cela gospostva, njihovi deli ali posamezne funkcije v njih - obenem z ustreznimi dohodki oz. pravzaprav zaradi njih - v zastavo ali zakup. Habsburžani so Goriškemu grofom zastavili vso oblast nad deželo Kranjsko. To je pomenilo poleg zastavitve oblasti tudi zastavitev dohodkov od vseh deželnokežjih posesti in pravic. Vojna služba se ni več odsluževala s fevdom, temveč v gotovini ali z nakazilom na donose kakega gospostva do poplačila dolžne vsote. Bodisi sami dohodki bodisi oblast v zvezi z njimi so tako začeli prehajati iz starih fevdalnih rodovin ali pravnih oseb na nove nosilce, od njihove finančne moči.

Vendar taki pojavi pred sredo 15. stoletja še niso bili tako uveljavljeni kakor pozneje. Marsikje je zemljiško gospostvo ob koncu srednjega veka v mnogočem ohranilo značaj, ki ga je dobilo po 12. stoletju. Najbolj na splošno se je vpliv naraščajočega blagovno-denarnega gospodarstva občutil pač v tem, da je v gospodarjenju zemljiških gospostev vnašalo bolj razvit vrednostni račun in s tem jemalo podlago njegovi prejšnji strukturi, uravnani na naturalno prejemanje donosov. Konec srednjega veka je tako prehodno obdobje. V njem izginjajo stare strukture, npr. gospostvo, usmerjeno v kolonizacijo, gospostvo, usmerjeno v samooskrbo, nove pa se že pojavljajo tudi pod vplivom neagrarnih dejavnosti.

V tem času se je izoblikovalo več tipov zemljiških gospostev. Najštevilnejša so bila gospostva nekdanjega nesvobodnega, zdaj

svobodnega nižjega ministerialskega plemstva. Njihovi imetniki so tvorili glavno skupino deželnih plemičev. Kmalu po nastopu Habsburžanov na Koroškem in Kranjskem leta 1335 je splošna osvoboditev nižjega plemstva dobila svoj pravi izraz v deželnih privilegijih iz leta 1338, ki so odstranili zadnje dvome o položaju te nižje plemiške plasti. O kakršnikoli osebni nesvobodi nižje stopnje ministerialov - militov - ni v privilegijih nobene omembe in so načeloma priznani kot pravi zemljiški gospodje. Tudi v privilegijih iz leta 1365 izdanih za Slovensko marko z Metliko in posebej za Istro, prav tako ni sledu o nesvobodnem položaju militov, zdi se, da so se že uvrstili med polnopravne zemljiške gospode, čeprav s skromnejšim stanovskim rangom. Potomci ministerialov so postali gospodje in vitezi, nasledniki militov so veljali za hlapce ali oprode (Knechte).

Naslednja skupina so bila gospodstva grofov in svobodnih gospodov. Rodovine teh so se še nadalje redčile. To je posebej značilno za Celjske grofe (kneze). Ko so izumrli grofje Vovbrški in za njimi leta 1418 Ortenburžani, so za njimi dedovali Celjani in si združitev žovneško-vovbrško-ortenburških gospodstvenih ozemelj ustvarili na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem trdno podlago gospodarske in politične moči, ki je po dodelitvi državnega kneževstva omogočila prehod v deželo, kar pa se ni zgodilo. Po izumrtju Celjanov leta 1456 in boju za njihovo dediščino je tudi ta kompleks teritorialnih zemljiških gospodstev prešel na Habsburžane. Od več vej rodovine Gorških grofov je le goriško-lienška veja doživela konec 15. stoletja.

Naslov gospodov je med 13. stoletjem prešel tudi na pomembnejše ministerialske družine, na katere se je tedaj sploh omejila oznaka ministerial. V slovenskih deželah so višji ministeriali imeli praviloma vsaj nižje sodstvo na nekem območju, ki je po tej poti pozneje veljalo za deželsko sodišče. Med višjimi ministeriali je bilo nekaj (obubožanih) potomcev svobodnih gospodov. Nekaj poznejših ministerialov so njihovi gospodje privedli iz svojih prvotnih ozemelj na Bavarskem ali Gornjem Koroškem, nekaj je bilo morebiti tudi domačinov. Tudi vrste gospodov ministerialskega rodu so se ob koncu srednjega veka precej skrčile. Devinski gospodje so izumrli leta 1399, njihova gospodstva zahodno od Trsta in ob Kvarnerju so dedovali gospodje Walsee kot prišleki. Leta 1466 so priznali habsburško oblast, leta 1483 pa so že izumrli. Med ministerialske rodovine, ki so se v tem času dvignile posebno visoko, spadajo ministeriali salzburškega nadškofa na ptujskem gradu - Ptujski gospodje. Potem ko so bili v 13. stoletju v stalnih sporih s svojim gospodom, so - praktično in pravno svobodni - uredili svoje razmerje z nadškofom. Veljali so le še kot veliki vazali salzburške nadškofije in so se uvrstili med vodilne štajerske plemiče, dokler niso v moškem rodu izumrli leta 1438.

Gospodje (bivajoči v deželi), vitezi in hlapci, ki so priznavali oblast deželnega kneza iste dežele, so sestavljali *d e ž e l n o p l e m s t v o* (deželane) te dežele. Na Štajerskem je bilo sredi 14. stoletja dvajset gosposkih rodovin, v začetku 15. stoletja še štirinajst, sredi 15. stoletja jih je bilo le še devet s 17 člani (ki so imeli sedeže v deželi). Leta 1446 so na Koroškem ugotovili le dve gosposki rodovini, na Kranjskem le eno. Vprašanje o narodnostni pripadnosti tega plemstva bi bilo anahronistično. Bilo je nosilec deželne zavesti (kranjske, koroške, štajerske). V pogovoru so uporabljali več jezikov, med njimi po mnenju Sergija Vilfana, večidel gotovo slovenščino. Iz skupnosti deželnega plemstva se je sčasoma izoblikoval deželni zbor, ki je predstavljal deželno avtonomijo in je bil kot deželna oblast neka vzporednica državne oblasti, ki se je začela močneje uveljavljati z začetki absolutizma. Kmetje podložniki seveda v deželni oblasti niso bili zastopani. Veljalo je, da jih predstavljajo njihovi zemljiški gospodje.

Cerkvena gospodstva. Samostanska in druga cerkvena gospodstva so bila že prej sama teritorialna ali pa močno samostojna in manj vezana na teritorialnega zemljiškega gospoda kakor nesvobodno plemstvo. Splošno rahljanje teritorialne povezanosti pa je prišlo tudi njim prav. Prej so cerkvena gospodstva imela svoje neposredne odvetnike, ki so bili pogosto prav teritorialni zemljiški gospodje. Ti odvetniki so namesto cerkvenih gospodov izvrševali krvno sodstvo, ki ga ti, kot posvečene osebe, niso smeli. Hkrati pa so bili odvetniki nekaki pravni varuhi cerkvenih gospodstev. Z odvetniki pa so imela omenjena gospodstva zaradi njihovih premoženjskih interesov velike težave. Zdaj je odvetništvo večinoma prešlo na deželnega kneza, postalo je bolj posredno in manj občutno. Nove razmere so omogočile, da so ta gospodstva začela uveljavljati svoje pravice na različnih področjih, predvsem v sodstvu.

Ker so bili cerkveni gospodje po načelu mrtve roke (*manus mortua*) omejeni pri odsvajanju nepremičnin in pravic na njih, so se zemljiška gospodstva ali vsaj zemljišča v cerkvenih rokah vztrajno kopičila. Načelo mrtve roke pomeni, da so cerkvene ustanove lahko pridobivale premoženje, niso pa ga smele odsvajati, podobno kakor se stisnjena pest mrliča ne more več razpreti. Takemu kopičenju, ki je imelo neugodne posledice tudi za deželnega kneza, je ta skušal od 14. stoletja naprej postaviti meje s tako imenovano amortizacijsko zakonodajo. Zlasti cesar Friderik III. (vladal od 1452-1493) je izdal nekaj ustreznih uredb, ki pa so imele večji pomen glede kopičenja premoženja v mestih kakor pa za zemljiška gospodstva. Neugodne posledice so imeli za deželnega kneza predvsem poskusi cerkvenih gospodstev, da bi se otresli raznih bremen.

Velike spremembe, zlasti zaradi uvajanja blagovno-denarnega gospodarstva, in razvoj kmečke podeželske trgovine so močno povečali prostorsko in družbeno

povezanost podložnikov med seboj, tako znotraj domačega gospodstva kakor tudi med zemljiškimi gospodvi v raznih krajih. S tem je bil bistveno povečan pretok informacij, česar ni bilo v prejšnjih časih, ko so bili podložniki dokaj izolirani. Informacije pa so pogoj za kakršnokoli organiziranost na večjem območju. Tako so nastale razmere za organizirano upornost proti zemljiškim gospodom. Začetne oblike zgodnjekapitalističnega gospodarstva so še dodatno izpodjedale oblast zemljiških gospodov nad podložniki. Njihov položaj se je v teh dveh stoletjih močno poslabšal, ne le zaradi pustošenj, ki so jih povzročali pogosti spopadi med plemiči in fajde zoper vladarja ter zlasti še turški vpadi po letu 1469, temveč posebej še zaradi novih gospodarskih usmeritev in nove vojaške ter državne organizacije. Kmečko uporništvo, ki se začena v 15. stoletju in se nadaljuje tja do odprave davčne in urbarialne regulacije po letu 1790, bomo grobo orisali po objavah Boga Grafenauerja. Prvo uporništvo iz 15. stoletja je imelo povsem drugačen značaj in pomen kakor odpor zoper uvajanje fevdalnega reda. Zaradi postopno vse močnejših vplivov denarnega gospodarstva in zgodnjega kapitalizma se v naslednjih stoletjih začena trajna kriza zemljiških gospodov, spričo novih oblik vojske (armade) in državne uprave pa postopno izgublja plemstvo, torej zemljiški gospodje, svoj nekdanji resnični pomen za državno organizacijo in za vzdrževanje javnega reda. V tej dobi vse ostrejšega nasprotovanja med interesi družbenih plasti (fevdalci, meščanstvo, podložniki, posebno vlogo imata pri tem tudi Cerkev in duhovščina) je bilo prizadeto zlasti vaško agrarno prebivalstvo. Podložniki so morali nositi breme za vzdrževanje svojih zemljiških gospodov, breme za obrambo dežele, zlasti proti turškim vpadom, od 16. stoletja naprej posebej v obliki stroškov za obrambni pas proti Turkom - Vojno krajino (na Hrvaškem) in breme za oblikovanje nove državne organizacije. Zaradi podeželske obrti in trgovine so bili podložniki v ostrem sporu z mestnimi (trškimi) trgovci in obrtniki ter včasih tudi s fevdalno oblastjo, ki je uveljavljala pravice fevdalcev do prevzema te trgovine s predkupno pravico do tržnega presežka poljskih pridelkov in živine ter ob deželnoknežjem višanju mitninskih dajatev ali ob drugačnih ovirah kmečkega trgovanja. Napetost med podložniki in cerkveno organizacijo je nastajala tudi zaradi tega, ker so duhovniki pogosto podpirali pravice fevdalcev in uvajali plačevanje za verske obrede.

Naraščajočo samozavest ob spoznanju, da se s podložniškimi davki gradi nova državna organizacija, občasna neposredna pritegnitev dela podložnikov v deželno vojsko (v 15. in 16. stoletju) je še krepil spor med deželnim knezom (vladarjem) in plemstvom, ki kmetom podložnikom seveda ni ostal neznan. Neposredne pritožbe na vladarja, v naših deželah na cesarja, zahteve po komisijjskih preiskavah in pravni spori pred deželnoknežjimi sodnimi organi kažejo, da so izvedeli, da gre pri sporu med zemljiškimi gospodvi in vrhovnimi vladarjevimi uradi za vprašanje

pravnega varstva tudi v razmerju zemljiški gospod-podložnik; včasih pa je deželni knez podložnike (zlasti ob fajdah v 15. stoletju) kar neposredno pritegnil v take spore. Naposled je razvoj (kmečka trgovina, zgodnjekapitalistične manufakture oz. podjetja, razporejena po deželah glede na vodne vire, nahajališča rud, tudi goriv) podpiral podložniške težnje po družbeni sprostitvi (zlasti v 16. stoletju), ki jo je plemstvo v smislu svojih starih deželnoplemiških pravic, ki so jih navadno deklarirali kar z deželno ustavo, dušilo z zunajgospodarsko prisilo. V takšnem položaju je naravna misel na odprto upiranje proti fevdalcem sprožila od konca 15. do začetka 17. stoletja štiri velike kmečke upore, ki jim je sledil še peti v začetku 18. stoletja, nekoliko drugačno široko uporniško gibanje pa je nastalo še ob koncu 18. stoletja v zvezi z odpravo jožefinskih reformnih ukrepov. Pomembno je, da se nobeden od uporov, ki jih bomo opisali, ni začel zaradi enega samega vzroka, temveč zaradi obsežnega kompleksa vzrokov ali, poenostavljeno, zaradi poslabšanja položaja podložnikov. Podložniki so vedno menili, da jih zemljiška gospodstva preveč izkoriščajo.

KOROŠKI UPOR 1478

Notranji domači vzrok, pravzaprav povod za ta upor na slovenskem ozemlju in za hitri nastanek organizacijskega vodstva upora - kmečke zveze - je bil prejkone malenkosten. Šlo je za zamenjavo denarnih dajatev na deželnoknežjem gospodstvu Ortenburg pri Spittalu ob Dravi (ki je bilo v lasti Ortenburžanov do njihovega izumrtja, nato so ga podedovali Celjski grofje, ki so ga imeli v lasti do izumrtja leta 1456, nato pa je prešlo v deželnoknežjo - državno last), iz enih kovancev v druge in s tem njihovo nominalno zvišanje spričo manjše vrednost novih (dunajskih) kovancev. Po mnenju numizmatikov - znanstvenikov, ki proučujejo denar - so ostale denarne dajatve po svoji vrednosti v bistvu nespremenjene. Vendar so podložniki občutili drugače, zlasti ker je že nekaj let pred tem naraščala relativna teža podložniškega bremena zaradi uvajanja izrednih davkov, na Koroškem prvič v letih 1470/71. Drugi vzrok za upor je bila turška nevarnost. Turki so na Koroško prek Jezerskega vdrli že pet let prej, leta 1473, ko so oplenili Podjuno in okolico Celovca. Po tem vdoru je pet let dozorevala organizacija »kmečke zveze«. Prva kmečka zveza iz let 1473/74 se je imenovala »gmajna ubogih ljudi vojvodine Koroške.« Kmečka zveza je zahtevala od deželnih stanov učinkovito obrambo zoper turško nevarnost, sicer pa grozila z odpovedjo dajanja urbarske pravde. Ko so sredi oktobra 1476 Turki vnovič oplenili južno Koroško od Trbiža do Mežiške doline, so se soseske ob Spodnji Zilji in ob Dravi vnovič združile v kmečko zvezo, ki se je še

med turškim vpadom pritožila deželnim stanovom zaradi zanemarjanja deželne obrambe. Nanjo so se podložniki sklicevali, hkrati pa so se seveda bali gospodarske škode, ki bi jo povzročili turški vpadi v deželo. Tudi upiranje Ziljanov proti plačevanju »tedenskega denariča« po letu 1476 priča o vplivu tega relativnega zviševanja podložniškega bremena. Upor leta 1478 je vzpostavil svojo organizacijsko obliko za obrambo proti Turkom v kmečki zvezi, ki naj bi bila obvezna organizacija za vse podložnike in podeželske župnike, vabili pa so vanjo tudi prelate, plemiče, mesta in trge. Kot svoj program glede podložniškega razmerja do zemljiških gospodov je postavila zahtevo po obnovitvi »stare pravde«.

Zgornještajerska kmečka zveza je v svojih zahtevah, katerih prepis so si Korošci oskrbeli, to staro pravdo omejevala še »po stari šegi in že sto let« ne le na zemljiškogospodstvena bremena, temveč tudi na »nabitke« in »mitnine« za cesarja. Prvotne pritožbe in zahteve glede stare pravde pa je kmečka zveza hitro razširila v zahtevo, da bi ona prevzela javno oblast nad podeželjem. Te zahteve kažejo vsekakor tudi nezadovoljstvo podložnikov z duhovščino in zemljiškogospodstvenim sodstvom. Pokojni zgodovinar Vlado Habjan pa šteje kot najpomembnejši vzrok za ta upor spremembo lastništva precejšnjega števila zemljiških gospodstev na Koroškem. Prejšnji lastniki - Celjski grofje (knezi), ki so bili najmogočnejši zemljiški gospodje na Koroškem, bi naj namreč do podložnikov imeli manjše zahteve. Res je, da vsaj v 150 letih, ko so imeli omenjeni grofje na slovenskem ozemlju veliko gospodstev in bili najpomembnejši zemljiški gospodje, niso znana nobena upiranja podložnikov. Po njihovem izumrtju leta 1456 so po dedni pogodbi in po sklenjenem miru v Požarnici leta 1460 prešla vsa posestva omenjenih grofov in še 12 nekdanjih gospodstev Goriških grofov v deželnoknežjo (habsburško) last. Deželni knez pa jih je dal v zastavo zasebnim zemljiškim gospodom. Ti so podložnike bolj stiskali, kakor prejšnji lastniki. Toda to je le Habjanovo mnenje, ki pa ga Bogo Grafenauer zavrača. Delno upravičeno je le poudarjanje hitrejšega povečevanja podložniškega bremena na teh zastavnih gospodstvih, kjer sta izkoriščala podložnike dva gospoda (deželni knez in zastavni imetnik), slednji je s to obliko posesti hotel seveda na hitro veliko zaslužiti. Ob Zilji se je organizacija ohranila in se je upirala plačevanju tedaj razpisanega davka zoper Turke. Februarja 1478 pa se je vnel pravi upor na deželnoknežjih gospodstvih ob Dravski dolini severozahodno in vzhodno od Beljaka zaradi spora o dajatvah in pač tudi pod vplivom le nekaj mesecev starejšega zgornještajerskega kmečkega upora okrog kraja Schladming. Iz prvotnega izhodišča se je upor začel širiti marca in se prek Ziljske doline hitro razširil po vsem slovenskem delu Koroške do Podjune (puntarska zborovanja pri Beljaku na Zgornji Beli in v Lazah, v Rožu, Ribnici, Osojah, Blačah in Št. Jakobu pri Celovcu), seglo pa je tudi nad Celovcem v sedaj nemški del dežele (gospodstvi

Plešivec in Ostrovica, morda tudi drugam). Vendar do konca upora še ni prišlo do oboroženega spopada z zemljiškimi gospodi ali do naskoka na gradove. Uporniki, ki so imeli svoje izvoljeno vodstvo, so postavljali svoja sodišča («po vzgledu nezvestih Švicarjev») in zahtevali tudi vpliv na cerkveno organizacijo z volitvijo župnikov. Za nekaj mesecev so si na podeželju res pridobili oblast, odrekli zemljiškim gospodom dajatve in pobirali od članov prispevke za kmečko zvezo. Podporo so dobili tudi pri rudarjih (na Koroškem je bilo tedaj že precej svinčevih in drugih rudnikov) in pri podeželskih obrtnikih. Nekateri meščani v Beljaku in fužinarji v Hüttenbergu so jim pomagali pri oskrbi z orožjem. Preden je prišlo do obračuna med uporniki in fevdalci, ki so se nanj pripravljali s cesarjevim dovoljenjem že od začetka julija pa so Turki, ki so vdrli 25. julija prek Predila na Koroško, razbili pri Kokovem v soteski ob Ziljici uporniško vojsko, ki se jim je tam postavila po robu. V plenjenju, ki je trajalo tri tedne, so najbolj opustošili prav tiste predele koroške dežele, kjer je bila kmečka zveza najbolj razširjena. S tem je bil upor dejansko zlomljen in je sledila le še kazen za voditelje upornikov, ki so jo izrekala kar deželska sodišča.

ZAJMI ALI PODLOŽNIŠKE POSESTNE OBLIKE

V tem poglavju bomo strnjeno opisali načine pridobivanja in oblike podložniške posesti. Poglavitni način pridobivanja te posesti je bil z zajmi. Zajmi razpadajo po svojem družbenem učinku v dve glavni skupini: v svobodne in nesvobodne zajme. Če stopata v vzajemno (zakupno) razmerje dve svobodni osebi je tudi zajem svoboden. Tak zajem je npr. fevd, kjer je lastnik zemlje kralj, prejemnik pa svobodni gospod kot vazal. Pozneje, ko so se teritorialna zemljiška gospodstva začela drobiti, so nastajali svobodni zajmi, kjer je bil podelitelj teritorialni zemljiški gospod ali kak drug zemljiški gospod z velikimi posestvi, prejemnik pa kak nižji plemič, npr. ministerial. Svobodne zajme na tem mestu ne kaže obravnavati. Pri nesvobodnih zajmih (zakupih) je družbena vsebina izrazita in gre praviloma za razmerje med zemljiškim gospodom kot svobodno ali celo visoko svobodno osebo in podložnikom (kmetom) kot osebo z omejeno svobodo. Najpogostejši predmet zajmov so bile hube. Razlikovali so dve vrsti - kraljevsko hubo (*hoba regalis*) in kmečko (slovansko) hubo (*hoba sclavanisca* ali *hoba rustica*). Kraljevska huba je bila približno petkrat večja od kmečke, vendar je ta tip hube služil le kot mera pri podelitvi kraljevskega sveta teritorialnim zemljiškim gospodom, ne pa za konkretno naselitev. Kmečka huba je merila približno 16 oralov. Zlasti v začetku fevdalne reda je obstajalo še več vrst hub, npr. bavarska huba (*hoba bavarisca*), svobodna huba (*hoba libera*), plemiška huba (*hoba nobilis*), suženjska huba (*hoba servilis*), ki pa jih na tem mestu ne moremo obravnavati.

Že zgodaj je bila zaradi koristi za zemljiškega gospoda zaznavna nedvomna tendenca prehoda od pridvornih obratov in s tem pridvornih nesvobodnjakov, k hubnemu sistemu s podložniki, ki so na dodeljenih hubah ali drugih zemljiščih bolj ali manj prosto gospodarili. Da bi bilo to gospodarjenje uspešno, so morali zemljiški gospodje dati imetnikom hub vsaj neko institucionalno gotovost. Skratka, imetniki hub so morali dobiti vsaj neke pravice na zemlji, ki so jo obdelovali, neko trajnost oz. varnost. Tako so nastali p o d l o ž n i š k i z a j m i, v bistvu neke vrste zakupna razmerja. Zajem (nemško *Leihe*) je najširša označba za tako podelitev zemlje drugemu, pri kateri si podelitelj pridrži določene lastninske pravice in iz njih izhajajoče pravice do dajatev, najširša označba za koristi, ki se podeljujejo prejemniku, pa je uživanje ali hasnovanje in s tem združena dolžnost odrajtovati podelitelju določene dajatve. Lastnina je sčasoma izgubila enotnost, postala je

deljena. Pri značilnem dednem zajmu - kupnem pravu hub - (bili pa so tudi zajmi drugih vrst) sta si podelitelj in prejemnik lastnino delila. Podelitelj je ostal neposredni lastnik in je imel vrhovno lastnino (*dominium directum*). Od prejemnika je dobival dajatve. Prejemnik - uživajoči lastnik - pa je imel pravico uživanja ali hasnovanja (*dominium utile*), zato pa je dajal podelitelju omenjene dajatve. Beseda zajem v ljudskem govoru zdaj ni več živa, ker tudi pojava od leta 1848 ni več, uporabljamo jo le še v knjižnem jeziku.

Podložnik s pravnim statusom omejene svobode je hubo ali siceršnji njemu prepuščeni svet dobil v zajem, neke vrste zakup. Ta je bil glede trajanja podložniškega razmerja treh vrst: najprej prosta saja, nato zakupna kmetija in nato glede podložnikove pravne varnosti najugodnejša kupna kmetija. Ta vrstni red nakazuje tudi izboljšanje podložniškega položaja.

PROSTA SAJA (FREIE STIFT, FREISTIFT)

Za podložnika najslabši zajem je bila prosta saja. Ta saja je bil prosta le s stališča zemljiškega gospoda, kar je pomenilo, da je gospod podložnika, po tedanjem izražanju, na hubo nasadil ali odsadil, po sedanjem pojmovanju na kmetijo naselil ali odselil povsem po svoji volji, kadar koli je hotel. Podložnik (kot kratkotrajni zakupnik) ni imel pravzaprav nobenih pravic. Odselitvi nikakor ni mogel ugovarjati ali se kakorkoli braniti. Proti zemljiškemu gospodu je bil povsem brez moči. Taka surova oblika pa je bila tudi za gospodarjenje na hubi škodljiva. Če naseljenec ni vedel, koliko časa bo lahko na hubi gospodaril, ali ga bo zemljiški gospod z nje morebiti spodil prav kmalu ali čez daljši čas, seveda ni naprej pridobival kmetijska zemljišča s krčenjem gozda, skrbel za stavbe, za njive, poti idr. Če je tak naseljenec imel nizke pridelke in malo živine, tudi gospod od njega ni mogel iztisniti predpisanih dajatev. Odločilno pa je bilo, da tak naseljenec sploh ni mogel vedeti, ali bo za njim na hubi gospodaril kak njegov družinski član. Zato se je ta skrajna oblika proste saje, odselitev podložnika kadarkoli se je to zahotelo zemljiškemu gospodu, kmalu omilila.

Zamenjala jo je blažja oblika, prosta saja za eno leto, ki je bila v 15. stoletju splošno razširjena predvsem v nekaterih krajih na Koroškem, pa tudi drugod, le da ni tako pogosto izpričana. Gospodstvo je sklicalo vsako leto sajo (Stifttag), shod vseh kmetov. Na tej saji so včasih pobirali kake dajatve in morda obravnavali kot nekdanj na (slovenski) večji kake skupne zadeve. Ob tej priložnosti so sklepali tudi zakupne pogodbe za prihodnje leto v teje pravni obliki. Kmet je ponudil zemljiškemu gospodu tako imenovani naselitveni denarič (Siedelpfenig) in je s tem izrazil

voljo ostati na kmetiji. Lahko pa ga tudi ni ponudil in je s tem naznanil, da zapušča kmetijo in odhaja drugam. Če je gospod ponujeni denarič sprejel, je veljalo, da je zakup podaljšan. Če ga ni sprejel, je bil zakup odpovedan. Doslej je premalo pojasnjeno, kaj se je zgodilo s kmetom, ki mu je prenehalo zakupno razmerje. Najbrž je pravno še nekaj časa veljal za podložnika, dejansko pa je lahko odšel, kamor je hotel. Skoraj zagotovo se je moral udinjati pri kakem drugem zemljiškem gospodu.

Naslednje blažje oblike so bili dosmrtni zakupi - prosta saja za eno glavo, za dve glavi in za tri glave (Freistift auf ein Leib, Freistift auf zwei Leiber und Freistift auf drei Leiber). Glava pomeni tu seveda gospodarja na hubi in sicer od dne, ko jo je prevzel, do njegove smrti. Če je zaradi kakih izrednih razmer morala vdova prevzeti kmetijo, se je tu in tam štela za pol glave. Prosta saja v teh oblikah je pomenila, da je zemljiški gospod dal hubo v zajem za dobo enega, dveh ali treh gospodarjev, nato je huba pripadla gospodu nazaj s tako imenovanim povratnim pripadom in je lahko z njo odtlej prosto razpolagal. Prosta saja je bila tudi v svoji omiljeni obliki precej kruta oblika naseljevanja podložnikov na hubo, zlasti pa njihovega odseljevanja. Posebno klavrna je bila usoda takih kmetij z njihovimi naseljenci, če so hitro zapovrstjo umirali še mladi gospodarji in se jim je hitro bližal povratni pripad. Dajatve na hubah s prosto sajjo so bile približno enake kakor na hubah drugega tipa - zakupnih kmetijah - le da se nobena dajatev ni smela imenovati tako, da bi jo bilo mogoče razumeti kot zakupnino. Prosta saja je bila v navadi posebej v začetku fevdalnega družbenega reda in v obdobjih številnega prebivalstva, ko je bil interes za naselitev na hube tudi pod najslabšimi pogoji velik. Zanimivo je, da se je prosta saja kot pravna institucija v velikem obsegu ohranila na Koroškem do 18. stoletja, vendar jo v praksi v prvotni obliki niso izvajali. Ostala je v bistvu kot pravni relikv. Dokončno jo je v tej deželi ukinila šele cesarica Marija Terezija. Na Remšniku v Dravski dolini, ki si ga je dolgo časa lastil benediktinski samostan iz Šentpavla v Labotski dolini in so ga v določenih obdobjih šteli h Koroški, so imeli podložniki še v 15. stoletju hube po prosti saji. Vendar zemljiški gospodje te tudi tukaj niso izvajali, ker so na hubah dolga obdobja živeli isti rodovi. Zajem proste saje se je zaradi svojih zgoraj opisanih slabih lastnosti tako za podložnika kakor za zemljiškega gospoda postopoma pojenjal. Nadomestila ga je za podložnike ugodnejša oblika zajma - zakupna kmetija.

ZAKUPNA HUBA

Zakupno razmerje med zemljiškim gospodom in podložnikom so kranjski stanovni precej pozno opisali takole: »Če je deželan (zemljiški gospod) dal v zajem

(ausgelassen) zakupno hubo, dovoljuje s tem kmetu njen dosmrtni užitek (če se kmet v redu vede in odrajtuje dajatve), ki mu ga ni moč odvzeti brez razloga. Ko kmet umre, huba gospodu prosto zapade (frei heimgefallen), pa najsi jo je kmet zapustil potomcem ali ne. Noben sorodnik nima dedne pravice, razen pri premičinah, za katere je podložnik premoženjsko sposoben. Gospod lahko da hubo komur hoče, dedičem ali drugim. Če bi bilo drugače, bi bile zakupne kmetije enake drugim, ki se oddajajo po kupnem pravu (kaufrechtsweise) za vse dediče, to pa ne more biti. Pač pa so si deželani prizadevali, da so hube dajali predvsem pokojnikovim potomcem, toda to so delali iz proste volje. Tudi iz drugih virov je razvidna podobna praksa. Na Kranjskem je bila navada, da je sin sledil očetu proti plačilu primščine - desetega in dvajsetega denariča - tj. 15 odstotkov od ocenjene vrednosti kmetije, vendar so te ocene bile navadno nižje od realnih vrednosti). Celo če umrli kmet ni imel lastnih otrok, so praktično proti plačilu navedene primščine dedovali drugi (oddaljeni) sorodniki. Le če dedič ni hotel prevzeti zakupne hube ali če ga je štelo gospodstvo nesposobnega za njen prevzem, se po tem običaju niso ravnali. Da pa huba ni v pravi lasti podložnika, se je videlo po tem, da je imetnik hube moral gospodariti na krajevno običajen način, da se nanjo brez gospodovega dovoljenja ni smel zadolževati, da jo je lahko izgubil zaradi nepokorščine ali mu je bila zaplenjena v kazenskem postopku. V nekaterih predelih, zlasti na Gorenjskem, kjer so bile hube zemljiškoknjižno zapisane le na gospodarja, je smel prevzemnik z dovoljenjem zemljiškega gospodstva ženino doto na njeno zahtevo zavarovati na zakupni hubi s hipoteko. Toda jamčil je le sam, ne pa tudi gospodstvo. Ponekod je bilo mogoče s podobnimi pogoji zavarovati na zakupni hubi tudi posojila, dedne deleže in odpravščine, praviloma tako, da je moral kmet plačati od zavarovane vsote gospodstvu 5 odstotkov. V vseh takih običajih je opazen močan vpliv kupnih zajmov na zakupne, ki je šel tako daleč, da so bile meje med kupom in zakupom dejansko precej zabrisane in večidel opazne le v načelih.

V 16. stoletju so začeli s prevajanjem zakupnih hub v kupne. S takim prizadevanjem je med zemljiškimi gospodi prednjačil deželni knez (v bistvu država), ki je na svojih gospodstvih, oddanih večinoma v zastavo, ob reformacijah urbarjev, ki so se izvajale v tem času, po svojih komisarijih pritiskal na podložnike, naj ti sprejmejo hube proti plačilu kot kupne. Država je imela v tem času zelo razravnane finance in je upala, da jih bo s kupščinami za prodane zakupne kmetije lahko malo popravila. Nikakor pa pri tem ni šlo za pospeševanje stalnejšega razmerja kmetov do zemlje. Zemljiški gospodje so si hoteli povečati denarno rento. Pri prevedbi zakupnih hub v kupne je namreč zemljiški gospod hubo kmetu »prodal« za kupščino, ki je predstavljala del njene vrednosti, potem pa je imel še možnost, da ob vsaki spremembi lastništva dobi zopet primščino. Kmetom pa je bilo kaj malo

mar, da je kupna kmetija za njihove dediče pravno ugodnejša, posebno ker se je dedovanje enega otroka že tako več ali manj razumelo tudi na zakupnih kmetijah. Kmetje so videli v prevedbi le nepotreben strošek in so se ji upirali. Včasih so nasprotovali tudi zato, ker je bila huba dejansko že kupna ali celo prostolastna, kakor pri kosezih, le da zemljiški gospod takega pravnega stanja ni priznaval in je vztrajal pri tem, da je huba zakupna. Državna kampanja za prevedbo zakupnih hub v kupne je klavrno propadla.

Še ob zemljiški odvezi po letu 1848 je bilo kar nekaj hub zakupnih.

Zakupne hube so bile v začetku cele, pozneje pa so se lahko drobile v polovične, četrtinske in še manjše. Dajatve pa od teh novih delov pogosto niso bile sorazmerne z velikostjo zemljišč, ampak večje. Manjša kot je bila nova huba, bolj je bila obremenjena. To je bil tudi razlog, da so zlasti manjša zemljiška gospodstva v novem veku rada dajala soglasja k razdelitvi hub, ker so se na ta način povečale dajatve njim v prid. Letne dajatve od zakupnih kmetij so veljale kot zakupnina. Zakupna kmetija je bila prehodna oblika med omiljeno prosto sajo in kupnim pravom. V različnih zemljiških gospodstvih je v stoletjih pred zemljiško odvezo poprijemala elemente kupne hube.

KUPNA HUBA

Poglavitni lastnosti, ki sta opredeljevali kupno hubo, sta bili odsvojljivost in podedljivost. Kupni zajmi so nastajali na podlagi starega običaja ali z na novo sklenjeno pogodbo, prehajali pa so v vsakem primeru na dediče umrlega uživalca tako, da so formalno obnovili razmerje. To razmerje so sklepali in obnavljali s kupnim pisomom (Kaufrechtsbrief), s katerim je bilo med drugim določeno, kako bo uživalec zemljiškemu gospodu plačal pravico do dednosti in odsvojljivosti. Na Kranjskem so bili mogoči tile načini plačila: 1) podložnik, ki je »vkupil« kupno hubo je takoj plačal njeno cenilno vrednost; 2) kmet je ob prvi sklenitvi razmerja plačal le del vrednosti hube, drugi del vrednosti pa naj bi ob nastopu plačevali njegovi nasledniki, npr. z obvezo do 15 odstotne vrednosti hube ob vsaki spremembi uživalca, 3) slednjič je bilo mogoče, da so določili za prevzemnike obrok kupščine, to je nekako kupščino v stalnem nespremenljivem letnem znesku. Ta zadnji način je bil običajen na gospodstvu freisinskih škofov v Škofji Loki. Ob kupoprodajah kupnih zemljišč med podložniki je bilo ne glede na to v splošnem v navadi, da prodajalec oz. kupec plača gospodstvu 15, redkeje 33 odstotkov kupnine.

Zemljiško gospodstvo je moglo kupno razmerje razdreti in huba je zapadla (povratni pripad, Heimfall) še za živa vsakokratnega uživalca, če ta zemlje ni obdeloval,

če se je nanjo preveč zadolžil in dolga ni mogel odplačati, zaradi nepokorščine zemljiškemu gospodu ali z zaplembo v kazenskem postopku, podobno kot je veljalo za zakupe. Če kmet hube ni obdeloval, mu je gospostvo postavilo rok, v katerem je moral kmetijo obdelati ali pa jo prodati. Če se to ni zgodilo, je gospostvo samo z njo razpolagalo. Kupno razmerje je prenehalo tudi ob imetnikovi smrti, če ni bilo upravičenega dediča. Kjer je bil zajem po kupnem pravu krajevno običajen, je zemljiško gospostvo v takem primeru navadno oddalo kmetijo novemu uživalcu zopet po kupnem pravu, le da je morda prevzemne pogoje nekoliko zaostriilo. V krajih, kjer so bile posamezne kupnopravne kmetije raztresene med samimi prostosajnimi ali zakupnimi kmetijami, je imelo gospostvo ob ponovni oddaji kmetije večjo prostost pri izbiri oblike zajma in je na izpraznjeni kupni kmetiji lahko uvedlo za podložnika slabšo obliko - zakupno kmetijo, čemur so podložniki seveda ostro nasprotovali in se neredko z zemljiškim gospostvom tudi pravdali. Prevedba kupnih kmetij nazaj v zakupne, kar so v določenih krajih in časih delali pogoltni zemljiški gospodje, je bila vzrok za številne pritožbe podložnikov, bile pa so tudi med vzroki za velike kmečke upore.

Zaradi krajevnih razlik so se razvili različni tipi zajmov po kupnem pravu, ki pa jih tu ne moremo podrobneje obravnavati. Ostrejši kurz, ki so ga zemljiška gospostva uvajala v novem veku, se je kazal v tem, da se je za izpraznjene kmetije zoževal krog (upravičenih) dedičev, da bi gospostvo hitreje doseglo povraten pripad. Le če je podložnik umrl brez upravičenih dedičev, je kmetija zopet pripadla gospostvu, da jo je lahko ponovno »prodalo«. Čim ožji je bil krog upravičenih dedičev, tem večkrat se je ponudila taka priložnost. Ostrejši kurz so gospostva uvajala tudi s tem, da so zviševala primščino. Za vsem tem so stala prizadevanja zemljiških gospodov, da bi si zvišali svojo rento z izrednimi prihodki. Z zaostrovanjem pogojev za dedovanje so si ta gospostva seveda povečevala možnosti za vključitev prejšnjih kupnih kmetij v svoja pristavska (dominikalna) zemljišča, čeprav so taka zemljišča z vidika državnega obdavčevanja še naprej ostala kmečka (rustikalna). Vključitve prejšnjih zakupnih in kupnih hub nazaj v gospostvo so se dogajale bolj ko ne sporadično, zaradi njegovih povsem specifičnih potreb. Gospostva so imela ne ravno spodbudne izkušnje s pridvornimi obrati. Na slovenskem ozemlju so zato do zemljiške odveze obstajala zemljiška gospostva (Grundherrschaften) z velikim deležem podložnikov in majhnim deležem zemlje v lastni obdelavi, v nasprotju z zemljiškimi gospostvi dominikalnega tipa, ki so bila razširjena predvsem v ravninskem svetu, pri nas v Prekmurju, kjer so gospostva imela veliko lastne zemlje in sorazmerno malo podložnikov. Ta drugi tip gospostev pomeni že prehod na kapitalistično veleposest, kjer je zemljiški gospod zaposloval že mezdne delavce.

V izrazoslovju se je sčasoma začel za vse tri tipe kmečkih zajmov uveljavljati nemški izraz »Bestand«, ki je nadomestil latinski *locare* (od *locatio conductio*), ki je prešel v slovenski jezik kot »štant« (v novejšem strokovnem izrazju rabokup); zakupnik je bil »štantman«. Razlika med sedanjim in nekdanjim štantmanom pa je v tem, da se sedanji štantman natančno zaveda, da ni lastnik zemljišča, medtem ko si je nekdanji že po inerciji - pogosto zaradi posedovanja skozi več rodov - lastil na zemljišču neke pravice. Zato s strogo pravnega stališča niso utemeljene zgodbe, kako so nekateri mogočni kmečki rodovi že dolga stoletja lastniki svojih kmetij. To bi veljalo za svobodnjake, ki pa so jih zemljiški gospodje pritegnili med podložnike že na začetku fevdalnega reda. Upravičeno pa bi lahko trdili, da na teh kmetijah njihovi rodovi res gospodarijo že dolga stoletja. Med lastnino in posedovanjem oz. gospodarjenjem je namreč zelo velika razlika.

DOMCI

Domci so bila majhna zemljišča, na katerih so si imetniki postavili kajže ali hišice, včasih tudi kako obrtno delavnico, ali pa so bila sama zemljišča brez stavb v obliki vrtov ali njiv. Prav redko so bil na takih majhnih zemljiščih tudi majhni mlini. Na podeželju so bili na takih majhnih zemljiščih - domčarji - praviloma nekoliko bolje situirani agrarni proletarci, najnižje so bili namreč gostači, ki niso imeli nikakršne zemlje in so stanovali pri kmetih. V bližini mest (trgov) so imeli domce obrtniki, ki niso bili meščani (tržani) in niso mogli živeti v mestu (trgu), nadalje obrtni in trgovski pomočniki itd. Zemljiški gospodje so domce oddajali v različnih pravnih oblikah podobno kot zakupne ali kupne hube s podobnimi obveznostmi, kakor so veljale za te, npr. tudi s tlako, seveda približno v skladu z velikostjo zemljišč. V bližini mest so zemljiški gospodje taka zemljišča oddajali interesentom tudi po svobodnem mestnem pravu (Burgrecht), kar pomeni, da so zemljišča enkrat za vselej prodali, letno pa so morali imetniki enako kakor tržani ali meščani plačevati davek.

DRUGI ZAJMI NA OBDELANEM SVETU

Pri njih razlikujemo a) zajme na dodatnih kmečkih zemljiščih, b) pod neposrednimi mestnimi vplivi nastale zajme in c) zajme na prostolastnih zemljiščih. V prvo skupino uvrščamo zemljišča, ki so bila pravno neodvisna. S podložnikovo kmetijo niso imela nikakršne pravne zveze. Podložnik je poleg hube ali tudi kajže

lahko imel v zajmu še kako drugo zemljišče od istega ali drugega zemljiškega gospoda. Take vrste zemlje so nastale gotovo že v 13. stoletju, v 16. stoletju pa so jih začeli imenovati Überland, slovensko »čezzemlje«, presežna ali dodatna zemlja. Na Spodnjem Štajerskem pravimo taki zemlji »l a s t i n a«. V drugih slovenskih deželah slovensko ime ni izpričano. Taka zemljišča so bila lahko vinogradi, njive, travniki, pašniki, zemljišča z manjšo hišico ali hlevom ali zemljišče brez stavb. Taka zemlja je bila vsaj v zadnjih stoletjih fevdalnega reda obremenjena le z denarno dajatvijo in je bila očitno podedljiva in odsvojljiva. Na mojem domu smo imeli kmetijo, na nasprotnem hribu z značilnim imenom Podvin, v oddaljenosti kakih 20 minut pa lastino z vinogradom podkleteno srednje veliko leseno hišo s prizidanim majhnim hlevom, tremi njivicami in travnikom. Te lastine so vsaj v vinorodnih krajih nastale iz gorskopravnih vinogradov, ko so jih gorski gospodje začeli prodajati.

Med zajmi, nastalimi pod neposrednimi mestnimi vplivi, sta za naše razmere najpomembnejši kolonat in zajem po meščanskem pravu. Najbrž je po vzorcu zakupa po meščanskem pravu nastal tudi zajem po gorskem pravu. Kolonat se je v naše Primorje razširil iz italijanske soseščine. Tam je razvoj mestnih komun posebej od 12. stoletja naprej tudi v agrarnih razmerjih prenašal težišče od osebnega razmerja na agrarno premoženjsko razmerje v tolikšni meri, da je osebna plat razmerja sploh zamrla ali skoraj zamrla. Kmetje, ki so vstopali v taka razmerja, so začeli veljati za svobodnjake, zato pa so zakupi postajali čedalje bolj kratkoročni. Hkrati je zakupnina, določena kot *pars quota*, nadomeščala nekdanjo stalno zakupnino, odmerjeno kot *pars quanta*. Če je obdelovalec sodeloval pri pridelavi tudi s svojimi sredstvi (orodji, živino), je nastala vrsta spolovinarstva (Metäriewirtschaft), ki velja za prehodno obliko od prvotne h kapitalistični renti. Odpovedljivo razmerje v katerem osebno svobodni obdelovalec prevzame v obdelavo zemljo (delno s svojimi sredstvi) in plačuje zakupnino v kvoti od glavnih pridelkov, je najbolj tipična oblika kolonata. Začetek teh razmerij je težko datirati, ker sama beseda *colonus* (ki so jo uporabljali že v času Rimljanov) lahko pomeni kmeta nasploh in ne dokazuje nujno prav kolonatskega razmerja. Zdaj velja mnenje, da se kolonat (*colonia partiaria*, *colonia mezzadria*) začenja pojavljati v Istri v 12. stoletju, pri čemer pa se spočetka pojavljajo krajevne razlike. Tako se zdi, da je bil kolonat na Koprskem od začetka še dokaj osebno odvisen (kolikor gre pri tem »kolonatu« v resnici sploh za podložniški zajem po kupnem pravu) na piranskem ozemlju pa bolj svoboden. Vendar so glede položaja zakupnikov opazna v Istri proti koncu srednjega veka določena nihanja.

Na Goriškem so tu in tam opazni odsevi furlanskih razmer. V Furlaniji so agrarna premoženjska razmerja tudi v precejšnjem obsegu izhajala iz hub (*maso*

= *mansus*), na katerih se je že v dobi patriarhove svetne oblasti razvil svoboden dedni zakup s stalno zakupnino, pri katerem so bile dopustne delitve med dediči in odsvojitve. Druga vrsta razmerja je bila podelitev proti z a k u p n i n i (*censo*) ali v libel (*libello*). Do prve polovice 13. stoletja pravica takih užívalcev še ni bila ne dedna ne odsvojljiva. Vsaj od leta 1231 naprej in v 14. stoletju je to postala. Pod beneškim gospostvom (od 1420 naprej) so se čedalje bolj širili k r a t k o r o č - n i n a v a d n i z a k u p i (*affiti semplici*), je *pars quota* čedalje bolj izpodrivala stalno zakupnino in je s tem nastajalo tipično kolonatsko razmerje. L i b e l (*affictus livelli, iure livelli*), katerega užívalec je libelarij, se je uporabljal največ za oddajo zemljišč v zakup meščanom. Predmet takih zajmov so bili zlasti vrtovi, hiše, posamezne njive in brajde ter mlini. Hube so bile predmet izrecno omenjenega libela le izjemoma. Libelu in navadnemu zakupu je bilo na slovenskem ozemlju Primorske najbolj skupno to, da nista ustanavljala osebne odvisnosti; prvi je bil očitno deden, drugi pa kratkoročen.

Omeniti moramo, da kolonata in libela v novem veku niso imeli za fevdalni, temveč za kapitalistični razmerji, zato nista bila predmet zemljiške odveze leta 1848.

Na večini slovenskega ozemlja se je vpliv mest na razvoj zajmov uveljavljal v drugačni obliki - z z a j m o m p o m e š č a n s k e m p r a v u. Ker so mesta nastajala na ozemlju teritorialnih zemljiških gospostev, je meščanska lastnina na stavbni parceli veljala spočetka za zajem. Da pa ta po analogiji s podložnimi zajmi ne bi omejeval meščanove prostosti (meščani so bili načelno svobodni!), se je razvila posebna zvrst zajma - svobodni meščanski zajem, zajem po meščanskem pravu (*Burgrecht, ius fori*). Ta zajem se je uporabljal tudi za kmetijsko zemljo, posebno tedaj, kadar naj ne bi omejeval osebne prostosti prejemnika. Tako je freisinški škof leta 1263 podelil po tem pravu nekaterim loškim meščanom nekaj hub, s tem da so jih lahko odsvajali le osebam, ki so živele na območju freisinškega gospostva. Vsakokratni užívalec pa je moral plačevati letno zakupnino v fiksni denarni vrednosti (40 denaričev, zato so jim rekli virtzkeri). Včasih pa so zajem po meščanskem pravu uporabljali tudi za podelitev hub kmetom, najbrž tam, kjer še niso uvedli kmečkega kupnega dednega zajma s pravico odsvajanja. Medtem so posebno v 14. stoletju zajmi po meščanskem pravu v samih mestih izgubljali svoj prvotni pomen, bodisi ker je letna zakupnina dobila zaradi svoje neznatnosti (zaradi razvrednotenja denarja) značaj priznavalnine, katere prvotni pomen se je pozabil. Tako so začela meščanska zemljišča v mestih veljati praktično in tudi pravno za prostolastna.

Zajem po gorskem pravu. Ti zajmi so se razvili v vinorodnih pokrajinah, kjer je tudi še po glavni kolonizaciji bila na voljo zemlja, kjer je bilo mogoče zasnovati vinograde. Starejše vrste vinogradov so bili tisti vinogradi na

gospostveni (dominikalni) zemlji, ki jih je obdelovalo gospostvo v lastni režiji in hubni vinogradi (ki so bili v sestavi kmetij in so jih obdelovali ustrezni podložniki). Zemljiški gospodje pa so želeli izrabiti za vinograde sicer malovredna, prisojna, topla, gričevnata, večinoma z grmičevjem obrasla zemljišča. Vinska trta je namreč glede uspevanja sila nezahtevna rastlina. Ta zemljišča so bila večinoma zunaj strnjenih vaških obdelovalnih kompleksov. Zemljiški gospod - prvotno teritorialni zemljiški gospod - ki se je v tej zvezi imenoval gorski gospod, je kot lastnik teh zemljišč določil večji kompleks s kakimi 20 do 30 parcelami za pripravo vinogradov. Te je ponudil interesentom, ki so se imenovali sogorniki ali mejaši. Interesenti so bili domači in tuji kmečki podložniki, meščani, tržani, obrtniki, uradniki, celo duhovniki in majhni fevdalci. Vinogradnih zemljišč pa ni mogel oddati po običajnem podložniškem pravu, ki ga večina naštetih kot svobodnih oseb ne bi sprejela, temveč po posebnem gorskem pravu (Bergrecht), ki je bilo podobno veliko bolj sproščenemu mestnemu pravu (Burgrecht). Omenjena nemška beseda izhaja iz izraza Berg za vinsko gorco. Gorsko pravo je priznavalo interesentom lastništvo, da so lahko te gorske vinograde prvi in vsi drugi nadaljnji imetniki prosto prodajali, jih darovali, prepuščali z oporoko, se na njih zadolževali ipd. Vinogradi v večjem kompleksu so se imenovali gora, gorca ali gorica, Po bližnem večjem kraju so gorce dobile tudi ime, npr. Rečka gorca pri Laškem, Virštanjska gorca pri Podčetrtku itd. Vinograd je moral osnovati seveda vinogradnik sam. Po dodelitvi parcele si jo je moral podložnik sam pripraviti (zrigolati), zasaditi trsne sadike, postaviti zidanico s stiskalnico, si oskrbeti sode in drugo orodje, napraviti pot za dovoz neposredno v svoj vinograd in podobno, Skupne poti, morebitni vodovod in še kaj so morali napraviti vsi vinogradniki v gorci skupaj. Ker je bil vložek dela in denarja vsakega prejemnika zemljišča za tedanje čase zelo velik, je razumljivo, da je moral gorski gospod priznati zgoraj omenjeno pravo lastništvo. Gorski gospod si je pridržal le vsakoletno, glede na velikost vinograda in kakovost lege različno, dajatev mošta ali vina. Ta dajatev se je imenovala gorninsko vino (mošt) ali kar gornina ali tudi gorščina. To dajatev bomo obravnavali posebej.

Kompleks gorninskih vinogradov je lahko bil v sestavu zemljiškega gospostva, pogosteje pa mu je gospod dal pravno obliko imenja (Gült). Imenje pogosto ni imelo nobene svoje stavbe ali sedeža. Imenje so upravljali iz gospostva, če je to bilo blizu, sicer pa je upravo prevzel kak bližnji tržan ali drug vinogradniško razgledan človek, Včasih so tako vinogradniško imenje lastniki gospostva darovali kaki hčeri. Tako so storili baroni Moškoni, lastniki velikega laškega gospostva. Hčeri, ki se je poročila na grad Krumperk pri Domžalah, so dali med drugim za doto imenje

Rečka gorca. Od njega je dobivala seveda le donose, upravljal pa ga je navadno upravnik kake graščine v okolici Laškega.

V okviru takega imenja ali gorce se je vsako leto dogajalo veliko stvari, ki jih je bilo treba reševati skupno. Taka so bil npr. stalna popravila poti, ki so jih nalivi pogosto uničevali, kjer so bile možnosti, je bila stalna skrb napeljava vode, treba je bilo reševati spore med sogorniki glede mej, glede služnostnih pravic uporabe poti, glede kraje grozdja, glede namerne poškodbe trsov, glede vlomov v zidanice in pod. Vse te upravne in sodne zadeve so reševali na posebni skupščini sogornikov, ki se je imenovala gorska pravda. Udeležiti so se je morali vsi sogorniki. Gorninske vinograde so lahko povsem enakopravno z moškimi posedovale ženske in so se kot imetnice morale tudi udeleževati gorske pravde. Lahko so zastopale tudi svoje može. Skupščini je predsedoval gorski gospod ali njegov pooblaščenec, vsekakor neki uradnik, ki je znal pisati, da je sestavil zapisnik, v katerem je povzel sklepe. Za razsojanje pravnih zadev so na skupščini izvolili odbor dvanajstih najstarejših in najbolj modrih sogornikov. Za raznovrstne prestopke so izrekli sorazmerno nizke kazni, da bi se prestopnikom, domačinom, preveč ne zamerili. Kazni so bile navadno v vinu, le redko v denarju. V okviru gorninskih vinogradov je, razen zgoraj naštetih, nastajalo veliko raznih problemov in težav, ki so jih skupaj z gorskim gospodom morali reševati sogorniki. Iz tega se je razvilo posebno gorsko pravo (Bergrecht), ki so ga v 15. stoletju na Štajerskem združili v Gorske bukve. Te so malo pozneje prevedli tudi v slovenski jezik. Po določilih gorskega prava so se ravnali na Štajerskem in Kranjskem.

Z vidika gorskih gospodov, ki so bili hkrati zemljiški gospodje, je bil v 17. in 18. stoletju ključni problem naselitev sogornikov ali njihovih otrok v zidanice gorskopravnih vinogradov. Tedaj se je namreč število prebivalstva povečevalo, število hub se ni moglo povečati in je nastal pritisk kmečkih otrok, da bi se naselili v zidanicah. Gorskopravni vinogradi z zidanicami pa niso spadali pod podložniško pravo, ampak pod gorsko pravo, kar pomeni, da bi se stanovalci rešili podložništva in s tem opravljanja podložniških obveznosti. To zemljiškim gospodom seveda ni bilo po volji. To je hkrati en vidik drobitve kmečke posesti in nastajanja tako imenovanega agrarnega proletariata. Zaradi naraščanja kmečkega prebivalstva proti koncu fevdalnega reda so se sinovi in hčere sogornikov, ki se niso poročili na kmetije, številni gostači in drugi želeli naseljevati v zidanicah gorskopravnih vinogradov, čemur so gorski gospodje zelo nasprotovali, vendar tega pojava niso mogli preprečiti. Oblika gorskopravnih vinogradov se je proti koncu fevdalnega reda preživela. Gorski gospodje so večinoma še pred zemljiško odvezo leta 1848 odprodali gorskopravne vinograde tedanjim hasnovalcem ali drugim kupcem.

Skrajno malo pomembna oblika zemljišč so bila *prostolastna zemljišča* (rechtes und lediges Eigen). Ker ta zemljišča podložnikov in drugih malih posestnikov niso bila vpisana v urbarjih (v njih so bila namreč vpisana le podložna zemljišča) in so se tudi listine v zvezi s takimi zemljišča le težko ohranile, je zelo težko oceniti razširjenost take proste lastnine. Vendar vse kaže, da je postajala vse redkejša. Pojavljala se je pri posameznih koseščinah.

Od 16. stoletja naprej se je začela pojavljati posebna oblika prostolastnih zemljišč: *svobodniška zemljišča*. Te so dobili v last svobodniki, ki jih moramo strogo razlikovati od svobodnjakov iz začetka fevdalnega reda. Svobodniška zemljišča so nastala takole. Od omenjenega časa naprej so bila številna zemljiška gospostva zelo zadolžena. Da bi se vsaj za silo rešila dolgov, so začela odprodajati posamezne kose svojih zemljišč. Ker so bila odprodana zemljišča iz sestava gospostva, so bila dominikalna, vpisana v deželno desko, knjigo plemiške zemljiške posesti, torej prosta. Tedaj pa je bilo dominikalna zemljišča že prepovedano prevajati v podložniška - rustikalna. Tako so za ta prodana zemljišča morali najti novo obliko. Zanje so osnovali novo zemljiško knjigo svobodniške posesti, ki so jo na Kranjskem vodili pri deželnem vicedomu, na Štajerskem pa pri deželnih stanovih v Gradcu. Ker je bila kupljena zemlja svobodna, je tudi kupec glede kupljene zemlje postal svobodnik. Tako je npr. podložnik, ki je v sosesčini svoje kmetije kupil od gospostva kos njegove zemlje, postal svobodnik. Glede svoje kmetije je bil podložnik, glede dokupljenega kosa pa svobodnik. Svobodnikov je bila na splošno zelo malo, še največ jih je bilo na Kranjskem, na območju od Ljubljane do Kranja. Pri nekaterih gospostvih, zlasti cerkvenih, ki zemlje niso smela odprodajati, npr. pri bistrškem samostanu svobodnikov sploh ni bilo. Pisec te knjige jih je odkril na jurkloštrskem jezuitskem gospostvu, še pred namerno razprodajo gospostvenih gozdov v dveh krajih Modriču in Kostrivnici. Tam so nekateri kupci v kupoprodajni pogodbi zahtevali, da se kupljene gozdne parcele vpišejo k njihovi svobodniški posesti.

PREMOŽENJSKA RAZMERJA NA NEOBDELANEM SVETU

V začetku fevdalne dobe in v visokem srednjem veku je bil neobdelani svet pravno zajet v teritorialni lastnini velikih zemljiških gospostev. V njenem okviru so obstajale oz. se razvijale različno intenzivne oblike izrabe, od kolonizacije na eni strani do popolne neizrabljenosti na drugi strani. Dokler je bila teritorialna lastnina v glavnem enotna, so se agrarna premoženjska razmerja na neobdelanem

svetu razvijala v njenem okviru. Od 13. stoletja naprej, ko je osvoboditev nižjega plemstva (ministerialov) dokončno razbila posestno enotnost teritorialnih zemljiških gospoств v osebnem pogledu, so neobdelani svet prevzela gospoства, ki so imela v svoji sestavi (deželjska (višja) sodišča. Kolikor ni bilo za kak posamezen kompleks dokazano nasprotno, je veljalo, da pripada neobdelani svet deželskosodnemu gospodu, ki je bil upravičen tudi do dajatev za uživanje tega sveta. Ker pa se je prvotna narava dajatev začela pozabljati, je lahko prihajalo tudi do neskladnosti med upravičenostjo do dajatve in dejansko upravičenostjo do zemlje. Različna gospodarska izraba neobdelanega sveta je privedla do tega, da so se agrarna premoženjska razmerja v okviru tega splošnega načela le počasi oblikovala. Razlikovati je mogoče v glavnem še nadalje gmajnski, planinski in pridržani svet.

Nekatere upravičenosti na *g m a j n s k e m s v e t u* so veljale za skupne pravice vasi (*communione habere*) in obenem kot sestavni deli posameznih hub. Kjer je huba imela drugega gospoda kot sama gmajna, je prišlo do dveh vrst gospoствnih pravic. Včasih je zemljiški gospod gmajne pustil na njej pasti tudi svojo živino, večinoma pa se za gmajnsko pašo ni zanimal in je gmajnske zadeve prepuščal vaškim ali drugim avtonomijam. Nadvojvoda Ernest Železni je leta 1420 za neki gozd ugotovil, da je »naš in spada k našemu mestu Ljubljani«. Leta 1421 pa pravi o neki gmajni, da mu daje gozdnino (Forstrecht). Ponekod je naselitvena podoba omogočala dokaj razmejene pravice posameznih vasi oz. njihovih hub na gmajnah, drugod so se mešale pravice raznih naselij. Vse to je oteževalo razvoj enotnih pravnih pravil o pravicah na gmajni. Zelo zapletene razmere so praviloma bile na pašnem svetu. Za njegovo uporabo so morali podložniki dajati oves - polagaj (Forsthaber, Pollagayhaber). Lahko pa so plačevali dajatev tudi v denarju ali v drugih pridelkih, celo v kostanju.

OBVEZNOSTI PODLOŽNIKOV DO ZEMLJIŠKIH GOSPOSTEV

V tem poglavju bomo bolj sistematično prikazali vse obveznosti podložnikov do zemljiškega gospostva, ki smo jih doslej omenjali v različnih zvezah in na različnih mestih. Povzeli bomo njihov razvoj skozi čas. Podložniške obveznosti (bremena) so storitvene in dajatvene dolžnosti, ki izvirajo iz osebne odvisnosti neke osebe (podložnika) od gospoda (imetnika zemljiškega gospostva) ali iz dejstva, da nekdo uživa odvisno zemljo. Tista gospodova zemlja, ki jo je dal v uživanje odvisnim osebam - podložnikom - je bila s pravnega stališča odvisna, ona na kateri je gospod gospodaril sam v začetku s pridvornim obratom, pozneje s pristavo, pa je bila svobodna. Podložniške obveznosti so bile sila raznolike. Ožji pojem so urbarialne obveznosti, tj. bremena, ki so bila vpisana v urbarjih. Mednje spadajo redne obveznosti do zemljiškega gospoda. Osnovna obveznost podložnikov v korist zemljiških gospodov je obsegala storitve (tlako) in dajatve (pravdo). Nekatere obveznosti pa niso bile nujno povezane z osebno odvisnostjo uživalca ali gospodarja hube (kmetije).

OBVEZNOSTI DO DOMAČEGA ZEMLJIŠKEGA GOSPODA

I. REDNE OBVEZNOSTI

Tlaka se latinsko imenuje *opus*, *opera* (delo) ali *angaria*, nemško Dienst (služba), Robot, Fron ali Werchart. V skoraj vseh zapisih v nemškem jeziku v avstrijski državi, tako v urbarjih, predpisih, patentih, zahtevah, sodnih sporih itd. so tlako imenovali Robot, redko Fron. Od tod je v slovenski jezik prišla beseda rabota za težko neplačano delo. Tlaka je obveznost brezplačnega dela za zemljiškega gospoda. Bila je značilna za gospodarski sistem pridvornih obratov, ohranila pa se je na raznih tipih hub skoti ves srednji in novi vek do zemljiške odveze leta 1848. Kljub njenemu izrednemu pomenu se v zapisih, ki so se ohranili, zlasti do 12. stoletja, malo omenja, kar je na videz pravzaprav presenetljivo. Razlog pa je v tem, da se je zemljiškim gospodom dolgo časa zdelo odveč, da bi to obveznost pisno »ovekovečili«, ker je bila tlaka še bolj kakor druge dajatve sama po sebi razumljiva in še

zlasti v začetku nespremenljiva. V tem času je bila pismenost še redka. Zapisovali so le bolj pomembne stvari: pogodbe, dogovore, izjave, ne pa take vsakdanjosti, kakršna je bila tlaka.

Tlaka se je delila na odmerjeno (*genannte, gemessene Robot*) in neodmerjeno (*ungenannte, ungemessene Robot*). Z odmerjeno tlako je bila odrejena po učinku točno določena naloga, ki jo je moral tlačan (*angarus*) samostojno opraviti, ali pa je bilo točno določeno število dni (*Robottag*) v določenih letnih časih. Skrajna meja odmerjene tlake je bila dosežena z vsakodnevno tlako (od cele kmetije 6 dni na teden ali 312 dni na leto). Pri odmerjeni tlaki so bile označene le splošne naloge brez podrobnejše opredelitve obsega dela, ki ga je bil tlačan dolžan opraviti. Pri tej vrsti tlake so zemljiški gospodje podložnike najlažje izigrali in jih izkoriščali. Zdi se, da gre precejšen del pritožb, ki so jih podložniki v srednjem in novem veku pošiljali deželnim oblastem ali cesarskemu dvoru, prav na rovaš neodmerjene tlake.

Tlaka je bila raznih vrst. Glede na delovno sredstvo se je delila v osebno (ročno), z motiko, srpom, koso, grabljami, vilami (*Handrobot*), ali pa je bilo na tlaki treba hoditi, opravljati selska ali pošarska opravila (*Fussrobot*). Druga vrsta tlake je bila vprežna ali tovarna (*Zugrobot, Saumfahrt*). Podložnik je bil dolžan prihajati na delo sam oziroma pošiljati namestnika - za delo sposobno osebo. Pri tem pa so bile težave. S tlačanom je bila mišljena odrasla oseba, ki je bila popolnoma sposobna opravljati zahtevano delo. Podložniki pa so na tlako pošiljali tudi otroke ali starce, ki zahtevanega dela niso zmogli. Glede tega so se zemljiška gospostva pogosto pritoževala. Vprežno oziroma tovarno tlako je moral tlačan opravljati praviloma s svojo živino. Če je bilo potrebno tudi s konjem ali parom volov. Pri konjih, ki jih je bilo včasih na podeželju zelo malo, so za težje vožnje združili v vprego konje različnih podložnikov. Pri nekaterih graščinah so morali priti kmetje na delo tudi z dvojno vprego. Tudi pri vprežni tlaki je lahko podložnika kdo drugi enakovredno nadomeščal. Včasih je bilo posebej določeno, ali mora tlačan pri tlaki uporabljati lastno orodje ali živino ali pa mora oboje priskrbeti zemljiški gospod. Obveznost celega pluga (*ganzer Phlueg*) je pomenilo orno tlako, ki jo je moral opravljati podložnik s svojim plugom in živino. Pri tlaki z necelim plugom podložnik ni postavil cele vprege s plugom vred. Kadar je moral za živino poskrbeti gospostveni upravnik, mu je podložnik za to včasih dajal kak prispevek, npr. petelina.

Tlaka je bila po svojem trajanju zelo različna. Dnevno tlako so morali služiti pridvorni nesvobodnjaki (*servi cottidiani*), ki so živeli kot hlapci ali dekleta na obratu ali v majhnih kočah v njegovi okolici. Zaradi pomanjkanja zapisov vemo o tej dnevni tlaki zelo malo. Zanesljivo pa je obstajala od karolinške dobe (od 8. in 9. stoletja) naprej, vse dokler so obstajali pridvorni obrati v prvotnem smislu. Do 12. stoletja še ni izgubila nič od svoje ostrine. V redkih zapisih stoji »pravica do

opravljanja dnevne službe«. Ta tlaka je bila znamenje osebne nesvobode in je vezala pridvornega hlapca ali deklo, tudi če sta prešla v posest samostana ali Cerkve; pri drugih podložnikih je tak prehod njihov status navadno izboljšal. Zanesljivo pa je ta tlaka od konca 12. stoletja pojemala, ker je z opuščanjem pridvornih obratov postala v tako velikem obsegu nepotrebna. Namesto deloma opuščenih obratov je zemljiški gospod v njihovi bližini ustanovil hube, ki so jih seveda obdelovali podložniki, toda z zmanjšano tlaško obveznostjo. Priznal jim je en ali dva prosta dneva na teden. Načeloma dnevna tlaka se je postopoma približevala tridnevni tlaki, ki jo je moral služiti vsak podložnik, ki je gospodaril na celi hubi. Ta obveznost je zapisana že v bavarskem zakonu (*Lex Baiuvariorum*) in sicer za cerkvene nesvobodnjake (*servi ecclesiae*). Sicer pa se najdejo sledovi zmanjšanja tlake markijske. Čeprav nisem našel nikjer zapisano, pa se mi zdi, da tako pri dnevni kakor pri tridnevni tlaki (na teden) v resnici ni moglo iti za opravljanje tlake 312 ali 156 dni v letu (da tedaj zelo številnih zapovedanih praznikov ne upoštevamo), ker v tedaj dolgih zimah ni bilo za podložnike nikakršnega ali vsaj smiselnega dela. Za grad ali graščino potrebna drva so pripravili gotovo še pred snegom. Vzdrževalna dela na gradovih se tedaj pozimi niso mogla opravljati. Podiranje drevja v gozdu in spravlanje iz njega, kar je pozimi edino mogoče, pa še ni moglo biti posebej aktualno, ker les še ni bil tržno blago. Z največjo verjetnostjo je bilo tako, da je bilo zapisano dnevno ali tridnevno tlako treba služiti od pomladi do jeseni ali vsaj v času delovnih konic, spomladi pri oranju, poleti oz. jeseni pri žetvi oz. spravilu. V nekem urbarju bavarskega samostana St. Emmeram v Regensburgu je približno tako tudi zapisano. Iz poznejšega časa, ko so zemljiški gospodje s kolonizacijo že ustvarili hubni sistem, je moral podložnik s celo hubo dva ali tri dni na teden orati (*arare*) in tri ali štiri dni delati (*operare*).

Navadno je bilo trajanje tlaškega dne natančno določeno, vendar je bilo to na gospostvih različno. Novo tlaško leto se ni začelo po koledarju 1. januarja, temveč na god sv. Jurija, 24. aprila. Najpogosteje je bilo spomladi in poleti (od sv. Jurija do sv. Mihaela - 29. septembra), na tlako treba priti ob sedmih zjutraj. Trajala je do sončnega zahoda. Jeseni in pozimi se je začela tlaka ob osmih zjutraj in je trajala prav tako do sončnega zahoda. Vmes je bil opoldne krajši počitek. Pot do delovišča se v čas tlake navadno ni štela, kar je podložniško obveznost močno povečevalo, zlasti tam, kjer so bila zemljiška gospostva tako razdrobljena kakor na Dolenjskem in so imela podložnike zelo ratzresene. Ti so iz 3 ali 4 ure oddaljenih krajev morali iti že zgodaj od doma in so prihajali pozno ponoči domov. Podložniki so zato zamujali pri obdelavi lastne kmetije ali pa so gospodarsko docela opešali. Premožnejši podložniki so na zemljiškem gospostvu (najbrž začasno) vzdrževali svojega posebnega hlapca. Zelo velike razlike so bile glede prehrane med delom. O

prehrani podložnikov na tlaki in krmi za njihovo živino ter drugih odškodovanjih bomo pisali posebej.

Najbolj so bila razširjena tlaška opravila pri o b d e l o v a n j u z e m l j e, posebej pri obdelovanju njiv. Glede oranja in brananja je bilo včasih določeno, koliko dni naj posamezni tlačan opravi za setev jarin spomladi in koliko jeseni, za setev ozimin. V zvezi s setvijo je bilo včasih določeno, ali mora dati seme tlačan ali gospostvena kašča. Pri žetvi je bila obveznost navadno določena v dnevih, redkeje po snopih ali kopah. Podrobno so bile določene tudi druge obremenitve, kot gnojenje, okopavanje, pletev, spravlanje pridelkov, mlačev ipd. Pri vseh teh opravilih je prevladovala odmerjena tlaka, obstajala pa je tudi neodmerjena, zlasti pri žetvi in košnji, posebej če se je bilo bati poslabšanja vremena. Prav ta obveznost je tlačane posebno bremenila, saj je obstajala nevarnost, da pridelkov na lastni kmetiji ne bodo mogli spraviti pravočasno in bodo zato utrpeli škodo. Znana je bila tudi tlaka na vrtovih, ki so bili navadno v neposredni soseščini gradu ali graščine. Delo v vrtovih je bilo včasih natančneje opredeljeno po posameznih opravilih, pogosto pa se je mešalo z gospodinjskimi opravili, kakor so kisanje zelja ali repe, predelava ali vkuhanje raznih sadežev ipd.

Povsem na ramenih podložnikov je ležalo delo na gospostvenih travnikih (grabljenje spomladi, košnja, obračanje, zgrabljanje, prevoz v senike na gospodarskem dvorišču). Včasih je moral posamezen podložnik delati določeno število dni, lahko pa je gospostvo dalo travnike kot celoto v oskrbo posameznim skupinam podložnikov. V vinorodnih krajih je bila zlasti v srednjem veku in v začetku novega veka zelo razširjena tlaka v gospostvenih (dominikalnih) vinogradih. Ponekod je bila točno odmerjena vrsta dela, ki je bila vezana na določene datume. Podložniki so rigolali za pripravo vinogradov, v njih kopali, jih obrezovali, postavljali kole, redčili mladice, trgali grozdje, ga nosili v zidanice, ga stiskali, pripravljali posode (npr. brente), izdelovali in popravljali sode in opravljali vse potrebne prevoze mošta ali vina. Pri nekaterih gospostvih so morali podložniki v celoti prevzeti obdelavo vinogradov v svoje roke, vključno s prevozom vina v gospodovo klet. Podložniki so morali oskrbovati gospostvene vinograde s koljem in dogami. Če so se dogovorili z gospostvom, so namesto tega plačevali denarni znesek, za kolje Steckhenpffenning, za doge pa Taufelphenning. Toda tlaški način obdelave in oskrbe vinogradov je bil mogoč le v krajih in v obdobjih, ko med podložniki in gospostvi ni bilo prehudih nasprotovanj in sporov. Delo v vinogradih je namreč večinoma zelo strokovno in natančno. Malomarnost ali zlonamernost jeznih podložnikov lahko v njih povzroči škodo ne samo v sprotnem letu, temveč tudi za več let. Zato so morali zemljiški gospodje v takih primerih tlaško delo v vinogradih opuščati. Tlačane so nadomestili dninarji in gospostveni hlapci in dekle.

Posebne težave so pomenile za podložnike zlasti v prvih stoletjih fevdalnega reda premalo natančno opredeljene tlaške obveznosti. Ena takih so bila neodmerjena kmetijska opravila. Ta so bila dveh vrst. Na eni strani so morali podložniki s hub pomagati pri delu (oranju, košnji in žetvi) pridvornim nesvobodnjakom na gospodovem dvoru. Po drugi strani pa je bilo tem podložnikom dodeljeno neko zemljišče pridvornega obrata, ki so ga morali ti v celoti prevzeti v svojo oskrbo. Tako zemljišče bi lahko imenovali tlaško zemljišče. O teh zemljiščih je na slovenskem ozemlju komaj kaj znanega. Obstajala pa so gotovo, ker je bil fevdalni red k nam uveden pravzaprav iz Bavarske, tam pa so bila ta zemljišča precej razširjena. Zemljišča oz. obveznosti na njih so merili z orali. Oral (nemško Joch - joha, tudi pri nas pogosto uporabljan izraz) pa je bila mera zemljišča, ki ga je bilo mogoče v enem dnevu zorati z enim parom volov (ali redkeje konjev). Pomoč na dvoru in popolna oskrba tlaškega zemljišča sta bili za hubne podložnike v začetku zelo težki obremenitvi. Opuščanje pridvornih obratov je pomenilo občutno olajšanje. V 13. stoletju ni bilo treba več vsem hubnim podložnikom obdelovati tlaška zemljišča, ampak samo še nekaterim. Te so imenovali v nemškem jeziku Jocher, po slovensko bi jim morebiti lahko rekli oralarji. V urbarju nekega bavarskega kraja so podložniki z navadnimi obremenitvami označeni kot *hubarii* (podložniki s kmetij) in Jocher, podložniki, ki so poleg običajnih obveznosti imeli na skrbi še tlaška zemljišča. Ta tip podložnikov je moral biti zelo razširjen na Bavarskem. Tam je Huber skoraj najbolj razširjen priimek. V istem času so na novo opredelili tudi dela, ki so jih morali opraviti podložniki s hub kot pomoč na pridvornem obratu. Ta so se omejila na oranje, žetev in spravilo žita, košmjo in spravilo sena, brananje in včasih setev.

Z gospodarskim prevratom od 12. in 13. stoletja naprej - množičnim opuščanjem pridvornih obratov - so zemljiški gospodje opazili nevarnost, da bi lahko njihove pravice propadle in da bi bilo pametneje, da se zapišejo. Pismenost se je tedaj tudi že povečala. Tako so nastale posebne knjige - urbarji - v katerih so bile zapisane (vse) obveznosti podložnikov do zemljiškega gospoda. Kakor so bili vsi družbeni pojavi in zlasti spremembe v naših deželah v primerjavi z zahodno Evropo nekoliko zakasneli, tako je bilo tudi z uvedbo urbarjev. Ti so pri nas začeli nastajati šele v 14. stoletju.

Tlako so zemljiški gospodje tu pa tam že od 11. stoletja zaradi manjših potreb po njej in zaradi njene neučinkovitosti začeli prevajati predvsem v denarne dajatve, v robotnino (Robotgeld, Tagwerksphenning). Manj so jo bili pripravljene prevajati v naturalne dajatve. Ta pojav je dosegel določen obseg od 13. stoletja naprej. Očitno pa tedaj niso prevedli vse tlake v denarne dajatve, temveč le posamezna tlaška opravila. Namesto košnje so plačevali madphenning, za plavljenje lesa po

reki schwemphenning, za oskrbo s stavbnim lesom plochphenning, za oskrbo z dogami za sode taufelphenning, za tovorjenje saumphenning, za vožnjo fuorphenning. Ker pa je v naslednjih stoletjih že obstajalo počasno »plazeče« razvrednotenje denarja, so zemljiški gospodje od prevedbenih zneskov dobivali čedalje manjšo realno vrednost. Na povečanje prevedbenih denarnih dajatev podložniki niso pristajali. Tedaj je namreč veljalo načelo: kar je bilo zapisano ali dogovorjeno se ne sme spreminjati. Zato so nekatera zemljiška gospostva zlasti v ravninskem svetu, da bi izravnala izgubo zaradi razvrednotenja denarja, hotela pridobiti vsaj precejšen del podložniške zemlje nazaj, da bi jo obdelovali v okviru svojih pristav in od nje imeli večjo korist. Za to so izkoristili priložnost pri menjavi gospodarjev na hubah s prosto sajo ali pri zakupnih hubah. Ko so umrli podložniki na kmetijah, ki so jih zemljiški gospodje nameravali prevzeti v svojo obdelavo, jih niso dali naprej njihovim sorodnikom, temveč so jih vključili v svoje pristave. Do tega so imeli pravico, ker je pretežna večina podložnikov tedaj imela kmetije še po zakupnem pravu, ponekod celo še s prosto sajo. S povečanjem zemljišč v okviru pristav zemljiških gospodov je narasla seveda potreba po tlaki. Prejšnje prevedbene pogodbe, ki so bile sicer tudi dogovorjene za daljši ali krajši rok, so se iztekle in podložniki so morali ponovno opravljati naturalno tlako, kakršna je veljala pred dawnimi leti. To je seveda podložnike zelo prizadelo in je bil prehod od robotnine nazaj na naturalno tlako tudi eden od razlogov za razplamtevanje kmečkih uporov od 16. stoletja naprej. V vsaki pritožbi upornikov je bil zanesljivo zajet tudi problem s tlako. Veliko kampanjo za prevedbo tlake v denarne ali naturalne dajatve proti koncu fevdalnega reda, od leta 1783 naprej, ki jo je začel in osebno spodbujal cesar Jožef II. in ki je bila objektivno ugodna za podložnike, bomo obravnavali posebej v poglavju Stoletje absolutizma in razkroja zemljiškega gospostva. Ko so se začele prvotno cele hube večinoma proti volji zemljiških gospodov, ponekod pa tudi z njihovim soglasjem v upanju na večje dajatve, postopoma drobiti v polovične, četrtinske in celo osminske hube (slednje že niso bile več hube, temveč domci), bi morali prejšnjo tlako za celo hubo deliti sorazmerno na nove imetnike. Vendar v večini primerov ni bilo tako. Zemljiški gospodje so radi manjše posestne enote s tlako nekoliko bolj obremenili. Pri domčarjih je gospod tlako določil pač po velikosti parcele, po bolj ali manj ugodni prometni legi ipd. Obveznost domčarske tlake je bila navadno od nekaj dni do nekako dvanajst dni na leto.

Posebno težavo so imeli podložniki zlasti v 17. in 18. stoletju s tako imenovano »v deželi običajno tlako«, o kateri bo tekla beseda na drugem mestu. Tlaka je bila v vsaki deželi zelo raznolika. Število tlaških dni se je razlikovalo od gospostva do gospostva, tudi v ožji pokrajini, seveda pa tudi znotraj gospostva. Kjer so vsi imeli enake hube, so se bolj obremenjeni podložniki sklicevali na manj obremenjene,

češ da se jim dela krivica. Zato so zemljiški gospodje hoteli uvesti enotno, že omejeno v deželi običajno tlako. Ta pa naj bi bila od cele kmetije vsakodnevna, tj. na leto 312 dni, od manjših hub seveda manj, toda ne sorazmerno. Za to niso imeli nikakršne pravne podlage. Državna uprava in sodstvo sta potegnila z zemljiškimi gospodi, zato so podložniki v vseh pritožbah in pravnih proti tej novosti podlegli. Tako velikega števila tlačkih dni zemljiški gospodje v resnici sploh niso potrebovali in ga tudi niso zahtevali. To zanesljivo velja za cerkvene ustanove. Za zemljiške gospode je bilo pomembno, da je tako veliko število tlačkih dni bilo zapisano. Čutili so namreč da gre fevdalni red v zaton in da bo naturalna tlaka prej ali slej odpravljena. Ker pa na revolucionarno spremembo - brezplačno odpravo tlake - seveda ni bilo misliti, temveč le na odpravo tlake z odškodnino zemljiškim gospodom, ki pa je seveda odvisna od števila tlačkih dni, je bilo pomembno, da je bila prikazana tlačka obveznost podložnikov čim višja.

Tlaka je bila najbolj osovražena fevdalna obveznost. O njej je v slovenski zgodovinski literaturi veliko navedb. O njej so tudi veliko pisali starejši književniki v tako imenovani domačijski literaturi. Kako osovražena je bila, izpričuje že dejstvo, da so podložnike po njej poimenovali kar tlačane. Izraz podložnik, ki ga v tej knjigi uporabljamo za kmeta, ki je odvisen od zemljiškega gospoda, je umetna strokovna beseda v zgodovinskem in pravnem slovstvu, tlačan pa beseda ljudskega jezika. To sovražnost izpričuje dejstvo, da so zlasti v poznejšem srednjem ali začetnem novem veku, ko so zemljiška gospostva zaradi gospodarskih razlogov mestoma širila gospodarjenje na svojih dominikalnih zemljiščih in so s tem povečevala tlako, druge dajatve pa so se ohranjale bodisi na stari ravni ali so se celo povečevale, podložniki z največjim odporom opravljali tlako in se pritoževali nad njo. Čeprav so bile druge dajatve zlasti v hribovitem svetu, kjer zemljiška gospostva niso imela veliko svojih zemljišč, pogosto vsebinsko veliko večje, so šteli tlako pač kot najtežje in najhujše breme. O tem priča večje število pregovorov, eden od teh je: lačen je, kot bi s tlake prišel. Seveda so podložniki tlako skrajno slabo opravljali. Po izračunih novega veka so trije podložniki na dan naredili toliko kakor en plačani dninar. Še bolj izpričuje sovražnost do tlake dejstvo, da noben podložnik na tlaki zaradi socialne kontrole svojih sotlačanov ni smel dobro delati, četudi bi ga delo kot tako veselilo. Za marljive podložnike, ki so na tlaki vseeno dobro delali, je veljalo, da naj se jim ob smrti in pogrebu ne zvoni, temveč se jim na grob podela. K temu je gotovo precej pripomogla surovost preddelavcev in nadzornikov - valptov, ki so tlačane seveda priganjali k delu. O tem razen splošnih pritožb ni veliko konkretnih navedb. Iz ljudskega glasu pa so taki opisi prešli nato tudi v domačijsko književnost. Sovrašтво do tlake je bilo tako splošno, kot da bi podložniki vedeli ali se po tradiciji spominjali, da je tlaka resnično odraz njihovega začetnega nesvobodnega

položaja, kar pa, menim, da ni verjetno. Seveda je bilo na kmetiji zelo nevšečno, če so ob svojih najhujših delovnih konicah (košnji, žetvi), ko je bila vsaka delovna moč skrajno potrebna, morali obvezno pošiljati na gospodstveno tlako svojega človeka.

Kakor nič v srednjem veku ni veljalo absolutno, tako je bilo tudi pri tlaki. Obveznost tlake je svojim podložnikom ob sprejemu podložniškega zemljišča predpisovalo vsako gospodstvo za sebe, pri čemer je upoštevalo predvsem svoje potrebe po naravni tlaki za obdelavo zemlje na svojih pridvornih obratih v začetku fevdalnega reda, pozneje pa na svoji(h) pristavi(ah). Večkrat sta dve gospodstvi v sosesčini in v primerljivih razmerah zaradi svojih zgodovinskih razlogov zahtevali dokaj različno opravljanje tlake, kar je vodilo do dodatnih nasprotovanj pri opravljanju tega zoprnega dela v tamkajšnji okolici, posebej pri tistih podložnikih, ki so bili bolj obremenjeni. Zlasti v visokem srednjem in novem veku, ko so se zemljiška gospodstva zaradi naravnega dedovanja, izplačila dot v naravi in zaradi prezdolženosti drobila, se je dokaj pogosto dogajalo, da sta imeli npr. dve gospodstvi podložnike v istih vaseh. Tedaj sta morala dva soseda služiti precej različno tlako. Lahko se je zgodilo, da je podložnik prevzel hubo, ki je bila že zdavnaj opuščena (pustoto), kjer je bilo vse zaraščeno, ni bilo več stavb ipd.

V takih primerih je zemljiški gospod novemu naseljencu moral popustiti pri dajatvah, seveda tudi pri tlaki, ker bi sicer hube noben podložnik ne maral prevzeti. Nezasedena kmetija pa bi bila za gospoda brez vrednosti, saj ni od nje prejemal ničesar. Lahko se je zgodilo, da je zemljiški gospod v denarni stiski pri posameznem podložniku pristal na delno prevedbo tlake v denarno dajatev. Sčasoma so skozi več rodov ta prevedbeni znesek pripisali k drugi denarnim dajatvam, kar se je pozabilo, ostala pa je znižana tlaka, ki je bila seveda povod za nejevoljo sosedov.

Pri prevedbi - nadomestitvi dnevne ali katerekoli druge tlake z denarjem, kar so se dogovarjali navadno le za nekaj let, so bile pritožbe, da zemljiški gospodje robotnino neutemeljeno povišujejo. Ob takih dogovorih zemljiški gospod navadno ni pristal na prevedbo vse tlake, temveč si je pridržal določeno število dni tlake v naravi. Robotnina za vsakodnevno tlako od cele kmetije je znašala na Kranjskem v osemdesetih letih osemnajstega stoletja do 16 gld na leto. Socerbski oziroma novograjski podložniki so se pritoževali, da so morali odkupiti tlako z 10 gld, sedaj pa že s 30 gld. Podložniki deželskega sodišča Novi grad, so morali prej voziti na leto 12 voz lesa v Trst, pred letom 1752 pa je zemljiški gospod začel zahtevati za to denarno nadomestilo. Zemljiški gospodje pa niso izsiljevali le robotnine, večkrat so zviševali tudi število dogovorjenih dni.

Tudi za opravila v gozdovih je bila predpisana g o z d n a t l a k a, večinoma neodmerjena. Že v začetkih kolonizacije je je bilo veliko, ker je bilo treba krčiti

velike komplekse gozdov. Ko so z njihovim krčenjem prenehali, pa je bilo vsakoletnega dela s podiranjem debel za stavbni les, z njegovim tesanjem, s podiranjem dreves za drva, žaganjem, cepljenjem in spravirom zelo veliko. Posebej drv so tedaj pokurili zdaj komaj predstavljive količine, ker so jih veliko porabili za kuho in je bilo prostore zelo težko ogreti. Dolgo časa so kuhali ob odprtem ognju, stanovanjski prostori so bili vlažni, vrata in okna so se zapirala zelo netesno, okenske šipe so začeli nameščati šele v novem veku, prej so na okenske okvire preprosto napeli tanke prosojno strojene kože. To je povzročalo veliko izgubo toplote.

Zelo razširjena je bila l o v s k a t l a k a, ki so jo podložniki v številnih krajih posebno sovražili, ker so jo občutili kot zelo poniževalno. Podložniki so morali skrbeti za vso »lovsko infrastrukturo«. Nekateri so morali delati tenetve, mreže, pasti, rediti lovske pse, gojiti lovske ptice, graditi lovske opazovalnice, lovske kočice ipd. Podložniki so morali vsako leto sodelovati pri lovih, ki jih je prirejal zemljiški gospod, kot goniči, prevažati so morali lovsko orodje, oskrbovati pa so morali tudi prevoz ulova. Manj je bila razširjena ribolovna tlaka. Nekaterim podložnikom, ki so imeli hube v zajmu za storitve pri lovu in ribolovu, so bile te storitve poglavito breme, za druge je bila to dodatna obveznost.

P o s e b n e o b l i k e t l a k e kakor prenašanje hitrih sporočil ali pošte, dolžnost pomagati pri lovu tatov in vagabundov, pred koncem fevdalnega reda tudi ubežnikov pred prisilnimi nabori, dezertarjev, dolžnost zatiranja rastlinskih škodljivcev (npr. obiranje gosenic) izvirajo očitno iz nekdanjih svobodnjaških javnih dolžnosti. Tlaka je bila sila neučinkovita.

V določenih obdobjih je bila zelo izčrpavajoča g r a d b e n a t l a k a. Zahtevalo jo je vsako gospostvo in je bila navadno neodmerjena. Namenjena je bila predvsem za napravo, popraviljanje in vzdrževanje grajskih objektov. Gradbena tlaka je bila izjemno velika obremenitev za podložnike v času prve zidave gradov na strmih gričih v 12. in 13. stoletju in še enkrat od 16. stoletja naprej, ko so zemljiški gospodje stare gradove zaradi nefunkcionalnosti opustili in so si začeli postavljati v dolinah udobna bivališča - graščine. Gradbena tlaka je bila še toliko bolj izčrpavajoča, ker v njej ni bilo zajeto le delo pri graditvi, temveč tudi priprava in dovoz gradbenega materiala. Pri tem velja vedeti, da je bila tedaj vprežna živina za več kakor polovico lažja kakor npr. v 19. stoletju in je bilo za to treba opraviti ogromno prevozov. Pa tudi za normalno vzdrževanje grajskih objektov je bilo potrebno veliko število tlaških dni. Opravila v tej skupini so bila po svoji naravi zelo različna in so potekala dvakrat na leto v maju in jeseni. To obveznost so imeli vsi podložniki, tudi tisti, ki so bili iz kakršnihkoli razlogov oproščeni tlake in morebiti drugih dajatev. Ta dela so morali opravljati že nesvobodni podložniki iz karolinškega obdobja in so veljala za splošna tlaška opravila. Imenovali so jih *opus* (delo)

ali werchart. Vzdrževalna dela so opravljali pod vodstvom stavbenika na zemljiškem gospostvu. Zajemala pa so vse vrste popravil, zlasti streh, gradbena dela pri grajskem obzidju, čiščenje grajskih in drugih jarkov, popravila cest, potov, škarp in mostov. Seveda je bila v ta dela vključena tudi priprava gradbenega materiala. Podložniki so morali dovažati gradbeni material, npr. pesek, kamenje, ilovico, les, apno ipd. Ponekod so morali tlačani to gradivo sami oskrbeti. V gospostvu Škofja Loka so morali podložniki sami pripraviti potrebno apno. Morali so napraviti apnenico, oskrbeti kamenje (apnenec) in drva ter jih spraviti do apnenice ter seveda žgati apno, apnenico razdreti in apno spraviti na mesto, kjer je bilo potrebno. Ker so bila ta opravila v velikem obsegu vendarle strokovne narave in so pri njih podložniki lahko sodelovali le kot težaki, se je zanje od 11. stoletja uveljavljala prevedba v denarne dajatve, ki so se v nemškem jeziku imenovala Werchpfennige. Plačljive so bile dvakrat na leto, spomladi in jeseni.

Splošno razširjena je bila tudi dolžnost v o ž e n j (*vectura, sara*, nemško fur) ali t o v o r j e n j a. Tu razlikujemo to dolžnost v okviru samega gospostva ali pa dolžnost tega opravila na večje razdalje. Slednje je veljalo kot najhujše breme, saj je odtegovalo tlačane in živino od dela na kmetiji za dlje časa. Sicer so zato večinoma dobili skromno plačilo, ki pa še zdaleč ni odtehtalo naporov in izgube časa. Ker so bila nekatera gospostva prav obsežna, so bili tudi prevozi na njihovem območju težavni. Tlačani so prevažali pridelke in pobrane dajatve na sedež gospostva, seveda tudi prodaji namenjene pridelke na trg, enako drva in stavbni les iz gospostvenih gozdov, prevažati so morali razne uvožene trgovske predmete (začimbe, dišave, vino, južno sadje) s katerimi so se oskrbovala gospostva. Če je bil sedež zemljiškega gospoda oddaljen od samega gospostva (kakor npr. Škofja Loka od Freisinga na Bavarskem ali gospostvo Bled od Brixna na Južnem Tirolskem), je bilo treba voziti ali tovoriti stotine kilometrov daleč. Nekoliko bližjo pot so imeli podložniki iz Slovenskih goric, ki so bili podložni zgornještajerskim samostanom, kot so Admont, St. Lambrecht, Göss in drugim, ki so tod imeli imeli vinograde.. Prevažati so morali vino na sedeže omenjenih samostanov, kar je bila izjemno težka obremenitev. Vozniki-podložniki so bili sila nejevoljni in so, če so le mogli škodovali zemljiškemu gospodu. Taki primeri so znani pri omenjenih voznjah vina. Kljub temu da so odprtine sodov pred začetkom prevoza zapečatili, so vozniki s svedrom prevrtali sod, odtočili nekaj vina, dotočili vodo, s čepom zaprli in z blatom zamazali vrtno. Morda se je kdaj posrečilo to prikriti, večinoma pa ne. Samostanski bratje in patri so bili namreč izvrstni poznavalci vin in so take razredčitve hitro odkrili. Natančno dokazati pa jih seveda niso mogli. Samostan Bistra na Kranjskem je imel vinograde v Vipavski dolini in soline ob morski obali. Skoraj zanesljivo je, da so morali tako sol kakor vino prevažati podložniki na sedež samostana v obliki tlake.

Z jezuitskega gospostva (po razpustu kartuzijanskega samostana) v Jurkloštru so morali podložniki voziti žito v Celje, kjer ga je gospostvo prodajalo. Prav gotovo je bilo tako tudi v Podčetrtku, kjer so z gospostva grofov Attems, iz ogromne kašče (ki še stoji, glej sliko) razvažali žito v Celje, Slovensko Bistrico in Maribor. Pri prevozu žit, kaj šele bolj dragocene soli, je na koncu vedno nekaj manjkalo, kar so vozniki med vožnjo na črno prodali. Taka in podobna nagajanja so naposled pripomogla, da so zemljiška gospostva dovolila podložnikom, da so te tlaške prevoze prevedli v denarne dajatve, gospostva pa so prevoze odtlej opravljala z lastnimi konji in hlapci.

Slika 3. Grad Podčetrtek na Kozjanskem z velikim gospostvom. Do l. 1945 je bil v lasti mogočnih štajerskih grofov Attemsov. (Posnetek je iz leta 2006).

Tlaka v grajskem gospodinjstvu in hišna opravila.

Za gospodinjstvo in za vsakodnevna opravila na gospodovem dvoru, tudi za straženje zaporov, sta morali v srednjem veku skrbeti dve skupini nesvobodnih ali omejeno svobodnih ljudi, predvsem pridvornih hlapcev in dekel (*servi cottidiani*) in dodatno še ob določenih časih in za določena opravila tudi ljudje iz podložnih hub. Za kakšna podrobna opravila je šlo, je komaj kaj znanega. Za zelo zgodnje (karolinške) čase je znano, da so morale žene pridvornih nesvobodnjakov peči kruh, variti pivo in šivati. To so delale bodisi doma, pogosteje pa na gospodovem dvoru, v posebni, pozimi kurjeni delavnici (*gynaecium*). V nasprotju z osebjem na dvoru, katerega obveznosti so ostale dolgo nespremenjene, se je tlaka v obliki hišnih opravil za ljudi s kmetij zelo hitro zmanjšala. Že od 11. stoletja se ne omenja več, ali pa je bila prevedena v kako drugo (naturalno ali denarno) dajatev.

Tlaka v obliki hišnih opravil (oskrbovanje grajske kuhinje z različnimi potrebščinami, pomivanje posode ipd.) ni bilo posebno breme. Bila pa je lahko odraz posebne krivice, ker so jo morale služiti nedoletne sirote, ki sta jim umrla oba starša (sirovska tlaka). V to tlaško skupino je spadalo tudi čiščenje gradu in pritiklin

(vodnjakov, dimnikov, dvorišč, kidanje snega ipd.). Podložniki so služili gospodstvu tudi posebej za prenašanje raznega blaga, opravljali so domača obrtna dela, zlasti so tudi tkali in predli (Gespunstrobot). Dajatev lodna (sukna) in voska so lahko podložniki odkupili z denarjem. Namesto dajatve so plačevali Lodenrecht, namesto voska Wachspfennig.

Slika 4. Grajska kašča gospostva Podčetrtek v istem kraju, morda največja na Slovenskem. (Posnetek je iz leta 2006).

Odškodovanje stroškov pri tlaki in mezdnno delo. Pri vseh vrstah tlaških opravil so nastajali stroški za hrano delavcev, krmo volov ali konj, za to vlečno živino samo, za orodja (pluge, brane, vozove), za hleve, za prenočišča in nekaj primerih tudi za surovine (konoplja, lan volna, semena idr.). Seveda je bilo pri tem (domala nerešljivo) vprašanje, kdo naj te stroške nosi: zemljiški gospod ali podložnik. V naših razmerah je bilo zelo pereče vprašanje prehrane in krme na tlaki. Glede tega sta bili dve vrsti zemljiških gospodov. Prvi so dajali tlačanom na delu hrano in pijačo, vlečni živini pa krmo. Drugi so v veliko nejevoljo podložnikov to odločno odklanjali. Na splošno so podložniki dobili dva obroka (»da so se lahko najedli«), če so morali zaradi oddaljenosti ali nujnih del na gospostvu prenočiti, so seveda dobili lahko večerjo (*panis nocturnis* = večerni kruh). Na splošno so hrano in krmo na tlaki dajala manjša cerkvena gospostva, npr. imenja velikih far in prafar, velika gospostva tako zasebna kakor cerkvena pa hrane in krme navadno niso dajala, morda tudi iz tehničnih razlogov, ker bi bilo prenašanje tople hrane na polja in travnike za večje število ljudi težavno. Bile pa so tudi izjeme. V urbarju nekega bavarskega samostana je bil zapis, da ima samostanski upravnik na voljo posebna zemljišča; njihovi donosi so bili namenjeni izključno za prehrano tlačanov. Hrana

na tlaki je bila pri podložnikih posebno cenjena. Ko so po nalogu cesarja Jožefa II. v letih 1782 do 1787 izvajali na cerkvenih in državnih gospostvih tako imenovani robotno-abolicijski sistem - prevedbo naturalne tlake v naturalne ali denarne dajatve, so podložniki nekaterih manjših cerkveni imenj na Dolenjskem prevedbo na veliko presenečenje državnih oblasti odločno odklonili z utemeljitvijo, da se na tlaki *vsaj pošteno najedo*.

Zaradi nejevolje podložnikov pri opravljanju tlake so gospostva tu in tam po koncu določenih del priredila nekako zakusko - likof, dala pa so tudi neko majhno denarno nagrado. Tu so začetki mezdnega dela, ki je marsikje nadomestilo tlaško delo. Tlako je gospostvo prevedlo v denarne dajatve. Podložniki pa so lahko šli na dnino, kjer je bilo treba pridno delati, bili pa so zato tudi bolje plačani. Dan ročne tlake so pri prevedbi tlake obračunali npr s 4 krajcarji, na dnini pa so dobili dni-narji 10 do 12 krajcarjev. Na dnino so podložniki radi hodili, kolikor jim je seveda dopuščalo delo na »njihovi« kmetiji. Če pa je imela sicer normalno plačana dnina rahel pridih tlake, je niso marali opravljati. Pri prevedbi tlake v druge dajatve - pri omenjenem robotno-abolicijskem sistemu so si gospostva želela za nujna kmetijska dela tudi v prihodnje zagotoviti določeno število delavcev. Zato so hotela v prevedbene pogodbe vnesti tudi tako imenovane obvezne dnine, ki bi bile plačane po tržni ceni v ustreznem kraju. Temu pa so se podložniki silovito upirali in so le nekateri pristali na nekaj dni take dnine na leto, S prevedbo tlake v druge dajatve na vseh državnih, samostanskih, cerkvenih in mestnih gospostvih ter imenj je naturalna tlaka do prve polovice 19. stoletja že skoraj izginila, ne pa še povsem, kakor je razvidno iz aktov pri zemljiški odvezi po letu 1848. S pojemanjem tlake se je seveda večalo dninarsko-mezdno delo, zlasti ob delovnih konicah, kajti hlapci in dekle kot stalni zaposleni na gospostvih tedaj vsega dela niso zmogli. Iz prevedbenih dajatev robotnin so plačali potrebne dnine. V 18. stoletju sta absolutistična vladarja Marija Terezija in Jožef II. skušala urediti opravljanje osovražene tlake. Izdala sta tako za vsako deželo poseben »robotni patent«. O tem bomo razpravljali v poglavju Stoletje absolutizma in razkroja zemljiških gospostev.

Koker en poglavitni postavek
 zęle tlazhanfke dolshnósti tedej Mi
 s'letím terdnu postávimo: de, po-
 tem koker se je po úrbarjih, ali po na-
 vádi te deshęle al samú s'shivíno ;
 al s'shivíno ínu s'rokó skupej ; al
 samú s'rokó tlaka delala , sa
 naprej od ene zęle semle se nobe-
 na vekfhi tlaka tęrjat nesmę , ko-
 ker v'tędni íhtiri, tedęj v'letí 208
 dní. Po ti męri tedej

Slika 5. Temeljno določilo robotega patenta za Kranjsko iz leta 1782.

Pravdne dajatve (činž) (latinsko *census*, nemško Zins) je zbirno ime za dajatve - neke vrste zakupnino za hubo. Pravda je bilo glavno znamenje podložnosti kmetije in je redno pripadala nadrejenemu zemljiškemu gospodu. Pravdo so podložniki gospodu dajali v naturalijah, predvsem v žitu, ali pa tudi v denarju. Pravdne dajatve so bile za zemljiškega gospoda prvotna (primarna) naturalna ali denarna renta. Naturalne dajatve nam dajejo dober pregled o pridelavi in prireji v določenem obdobju v srednjem in novem veku v določenem kraju ali pokrajini. Vrsta dajatev se je ravnala po poljščinah in nasadih, ki so jih v določenem kraju gojili, ali po živini, ki so jo tam redili. V izrazito poljedelskih in vinogradnih območjih so bile dajatve poljski pridelki ter mošt oz. vino.

Med dajtvami od poljščin je pravzaprav od začetka do konca fevdalnega reda daleč prevladovalo žito. Pomen posameznih žitnih vrst je bil glede na naravne razmere v posameznih pokrajinah seveda različen, neko vlogo pa je imela tudi struktura podložne posesti. Pri žitnih dajtvah je bil skoraj ves srednji vek na prvem mestu oves. Razlog je predvsem v tem, da je to žito za pridelavo sorazmerno nezahtevno in uspeva tudi na prav revnih tleh, npr. na prejšnjih gozdnih tleh po krčenju in tudi visoko v hribih. Nadalje je oves jaro žito, ki je rastlo od pomladi do poznega poletja in je dajalo kar zanesljiv pridelek, ozimno žito pa je večkrat v tedanjih dolgih zimah zgnilo zaradi snežne plesni. Na drugem mestu med žitnimi dajtvami je bila pšenica, na tretjem pa rž. Zlasti pšenica pa je bolj zahtevna in je zato vsaj približno ustrezno rodila le na dobri zemlji. Oves in pšenico so oddajali podložniki na vsem slovenskem ozemlju. Rž so gojili večinoma le na Koroškem,

drugod pa le v višjih hribih. Rž se zadovolji tudi z bolj revnimi tlemi, vendar daje tedaj manjši pridelek. Med pšenico, ržjo in ovsom je veljalo neko razmerje, da je v primeru, če kak podložnik ni mogel dati ustreznega boljšega žita, torej pšenice ali rži, dal toliko več ovsa. Večino žita so gospodstva porabila za prehrano ljudi in za krmo, marsikje pa je bilo žito tudi cenjen pridelek za prodajo. Nekatere specializirane hube so morale oddajati seme za žito in lan ali konopljo. Po oddani količini je zlasti do novega veka močno prevladoval oves, sledila mu je pšenica, Poleg teh dveh žit so podložniki oddajali še ječmen, proso, sirek, deloma mešano žito (soržico) in zdrob, kasneje tudi ajdo. V gornjegrajskem benediktinskem samostanu so morali oddajati tudi piro. V večini primerov je bila količina oddaje vnaprej natančno določena, znani pa so tudi primeri, da je v starejšem razdobju zemljiški gospod odredil količino vsako leto sproti glede na letino. Spričo velikih razlik, ki so bile na slovenskem ozemlju glede mer - te so bile celo v mejah istega gospodstva različne - je bila v urbarjih navadno vnaprej točno označena vrsta mere, po kateri so podložniki oddajali žito. Navadno so gospodstva zahtevala oddajo žita po svoji kaščni meri, bodisi raženo, bodisi zvrhano. To je vodilo do pogostih sporov, ker so gospodstveni upravniki navadno zahtevali zvrhano mero, ki količinsko pomeni precej več kot ražena, podložniki pa bi radi oddajali le raženo. Dokaj pogosto so gospodstva pobirala tudi kruh, pšeničen kot ržen, ki so mu rekli pogača.

Slika 6. Osebi na Valvasorjevi grafiki, narisani pred graščino Dob pri Domžalah, očitno prinašata neko dajatev.

Mlinarji, pa tudi nekateri navadni hubni podložniki, so morali oddajati ržigo, zmes pšenice in rži. Le redkokdaj so morali mlinarji oddajati moko. Najbrž zato, ker je kakovost moke težje ugotavljati kakor kakovost zrnja. V začetku je bila mera za žito modij (*modius*), ki je obsegal različno število mernikov (Metzen). Izraz mecen je na Štajerskem tudi še zdaj domač. Na Bavarskem je bila v karolinškem času zelo tehtna dajatev pivo, ki pa se je začela zmanjševati hkrati z uvajanjem pivovarn na gospostvih, ki so redno obratovala. Pivo so sicer varili za svoje potrebe tudi v trgih in mestih ter na podeželju. Kjer so gospostva redno varila pivo, so poznali dajatev slada (pražen oves in ne tako kot sedaj, ko se za to uporablja ječmen) in hmelja, ki so ga bodisi gojili ali obirali storžke divjega hmelja. Prav tako je bilo tudi na škofjeloškem ozemlju freisinške škofije, kjer so v urbarju *Notitium bonorum de Lonca* iz leta 1160 omenjene kot dajatve pivo, hmelj, pšenica in oves. taki zapisi so znani tudi s Koroškega. Prav pšenico in oves so dolgo časa uporabljali za slad, najbrž zato, ker so ječmen v srednjem veku bolj malo gojili. Ponekod varijo pšenično pivo še zdaj, čeprav se za slad večinoma uporablja ječmen. Spominjam se, da so v Berlinu, ko sem bil nekajkrat tam, v gostilni kamor sem hodil jest, točili le pšenično pivo. V naših krajih dajatev piva, razen na Škofjeloškem, ni znana, morda tudi zato, ker niso ohranjeni tako stari urbarji.

Med stranskimi dajatvami poljščin je bil daleč na prvem mestu lan, ki so ga tedaj pridelovali pravzaprav povsod in sicer trtega v obliki prediva, v povesmih (Haarzähling) po teži. Konopljo so gojili bolj redko, prav tako so redko oddajali izdelke iz nje, vrvi, platno, vreče ipd. Lahko pa se je zemljiško gospostvo dogovorilo s podložniki, da so namesto prediva dajali denar, ki se je imenoval Haarrecht. V določenih časih so morali podložniki oddajati olje, gorčico, poper, sol in žafran, torej dobrine, ki so jih morali sami kupiti. Ker je ponekod v urbarjih navedena takšna količina popra, da je očitno presejala potrebe gospostvene kuhinje, čeprav so včasih zelo cenili ostre začimbe, moremo sklepati, da so ga potrebovali še za kake druge namene, morebiti pri predelavi mesa. Dajatev popra so podložniki lahko odkupili z denarno dajatvijo, ki se je imenovala Pfefferrecht.

Med manj pomembne dajatve hub, ki so nastale z razkosanjem (morda samostanskih) pridvornih obratov, je spadalo sočivje: bob, grah, leča, čičerka, cizara, repa, korenček, zelje, por, redkvice in zelišča. Bob so ponekod morali dajati kar v precejšnjem obsegu. Zelišča ne kot dajatev, temveč kot vrtna rastline, so bila že v 8. in 9. stoletju precej razširjena. V Navodilu za gospodarjenje na cesarskih posestvih, *Capitulare de villis*, Karla Velikega jih je naštetih več kot sto. To sočivje so uporabljali za prehrano večjega števila ljudi v skupnosti. Zelo cenjen je bil mak (*papaver*), tedaj najpomembnejša oljnica, ki so jo zaradi tega imenovali kar *oleum* ali *mageöl*. Sadje kot dajatev v virih ni omenjeno, ker so tako izbrane kot manj

izbrane sadne vrste tedaj gojila le gospostva na svojih vrtovih in v sadovnjakih. Podložniki pa so v celinskem delu Slovenije imeli le necepljene lesnike in tepke, ki zahtevam gospostev seveda niso ustrezale.

Pomembno mesto med podložniškimi dajatvami je imelo vino. Tedaj so vinsko trto pridelovali na veliko širšem ozemlju kakor zdaj, npr. na Koroškem in Gorenjskem.

V izrazito vinorodnih krajih so posamezne kmetije, ki so imele vinograde, od celotnega pridelka dajale izključno le činžno vino (npr. teran okrog Tomaja ali rebulo v Vipavski dolini). Vino pa je bila klasična podložniška dajatev le v primeru, če je imel podložnik vinograd v okviru hube. Gospostva so sicer imela še tri druge vire za pridobitev vina. Nadaljnji vir je bil, v primeru, da si je zemljiško gospodstvo na podložniških hubah pridobilo tudi pravico vsaj do delne desetine - desetinsko vino. Podložnik je torej moral dajati gospodstvu desetino pridelanega vina ali ustrezno manj, kakršen je pač bil njegov delež desetine. Nadaljnji vir je bilo vino, ki ga je gospodstvo pridobilo iz grozdja, pridelanega v lastnih vinogradih, in so ga imenovali domače vino (Hofwein). Ker so imela gospodstva dobre kletarje, ki so znali kletariti, je bilo to vino najboljše kakovosti. Četrty vir pa je bilo gorninsko vino, ki so ga morali oddajati trajni zakupniki gorninskih vinogradov, ki ga bomo kot dajatev opisali pri dajatvi - gornini.

Poleg dajatev pridelkov z njiv je bilo zelo razširjena tudi dajatev sena, ki so ga merili v tovorih (Fuder). Seno so namreč gospodstva potrebovala za rejo konj. Tovor je meril približno en kubični meter. Med dajatvami je bila pogosto tekstilna surovina lan za tkanje platna, ki so ga merili v funtih ali v različno velikih čehuljah (Büscheln), Redka dajatev je bila tudi konoplja, ki so jo potrebovali za izdelavo vrvi, zelo potrebna izdelka pri tedanjih voznjeh in tovorjenju.

Po tehtnosti so bile dajatve *ž i v i n e i n n j e n i h p r o i z v o d o v* takoj za dajatvami žita. Oddajati je bilo treba žive živali ali njihove proizvode. Pri obravnavi teh dajatev pa moramo opozoriti, da lahko daje zgolj njihovo navajanje zelo nepopolno in celo povsem izkrivljeno sliko o vrstah in njihovem obsegu, ker pisni viri včasih celo najbolj običajnih dajatev, ki so jih podložniki zanesljivo morali oddajati, ne navajajo. Če izhajamo zgolj iz navedb v listinah, bi lahko dobili vtis, da so bili mleko in proizvodi iz njega, zlasti sir do 13. stoletja povsem neznani, kar nikakor ni res, le pisarjem se je zdelo to tako malenkostno, da ni bilo vredno zapisati. V gornjegrajskem benediktinskem samostanu so morali podložniki oddajati kar celo vrsto sirov, ki se imenujejo pač pa zahtevah, ne pa po različnosti. Taki so bili: sir za zemljiškega gospoda (Herrnkäse), sir za redovnice (Nonnenkäse), kar je zelo nenavadno, saj ni znano, da bi bil na gornjegrajskem območju kdaj kak ženski samostan), nadalje činžni sir (Zinskäse), planinski sir (Albenkäse) in pravdni sir

(Rechtskäse). Oddajati so morali tudi maslo, pri čemer pa ni jasno, ali surovo ali topljeno. Če so podložniki na nekaterih pristavah kakega velikega gospostva morali oddajati naturalno dajatev, na drugih pristavah v primerljivem pridelovalnem območju pa je niso, je bilo to odvisno le od mnenja različnih pisarjev, kaj je vredno zapisati. Predvsem za zgodnja stoletja fevdalnega reda, pravzaprav pa skoraj do njegovega konca, moramo upoštevati, da natančnost pri zapisih ni bila splošno uveljavljena. Dolgo je namreč še veljalo običajno in ne pisano pravo. Slednje se je šele uveljavljalo. Če je šlo za žive živali in posamezni podložniki niso bili obremenjeni z oddajo cele živali, temveč le polovice ali četrtine, so se dogovorili tako, da je podložnik oddal celo žival vsako drugo ali vsako četrto leto. Na prvem mestu so bili prašiči. Pri tem so vedno bili navedeni oznaka in število, včasih tudi denarna vrednost, nikoli pa ne teža. Najbrž zato, ker še dolgo do novejšega časa na deželi niso imeli tehtnic. Prašiče navajajo skozi vso fevdalno dobo vsi urbarji, včasih celo pred žitom, ker so svinjsko mast in meso tedaj pač imeli za najbolj dragocen proizvod. Prašiči so bili treh kategorij, veliki, srednji in prašički. Ker je vrednost prašičev težko ocenjevati, je to na zemljiškem gospostvu storila za to posebej določena uradna komisija. Navadno jih je ocenila nekoliko pod realno tržno vrednostjo. Pri nas so oddajali večinoma majhne prašičke, toda ne pujske (Ferkel), ker je v urbarjih skoraj vedno zapisano Frischling (veljavna oznaka je bila *minores*, torej majhni prašički. Pogosto so zahtevala zemljiška gospostva za svojo kuhinjo meso, ki v urbarjih ni bilo natančneje opredeljeno. V takem primeru je pač obveljal običaj. Večkrat je bila kot dajatev zahtevano svinjsko meso. Pogosti so bili tudi primeri, da so podložniki oddajali le posamezne dele prašičev, pleča, krače, šunke, pa tudi klobase in mast. V srednjem veku so gospostva ponekod zahtevala goveje meso.

Poleg prašičkov se kot dajatev zlasti v hribovitih krajih, najpogosteje omenjajo ovce ali jagenjčki. Po vsem slovenskem ozemlju je bila v vsem obravnavanem obdobju močno razširjena ovčereja in seveda dajatve od nje. Ponekod so zahtevali ovne, večinoma pa ovce, skupaj z njimi prav pogosto tudi jagnjeta (Frischling, kar pa lahko pomeni tudi prašičke). Oddajali so jih pogosto na dan sv. Jurija (24. aprila). Tu pa tam so gospostva izrecno zahtevala neostrižene živali. Deloma so ovce zaklali, deloma so jih redili naprej. Z njimi so zlasti dopolnjevali čredo na sirnicah. Oddaja ovc za sirnice se je v gospostvu Škofja Loka imenovala poklon. Če so morali podložniki oddajati zaklane ovce, je bilo ponekod izrecno določeno, da pripadajo gospostvu tudi kože. V virih so pri oddajah veliko redkeje omenjeni kozli, koze in kozlički. Pač pa so bile marsikje predmet dajatev kozje kože, tu in tam tudi hrbti. Oddaja goveje živine je kot pravdna dajatev omenjena le redkokdaj. Če pa že, so jo morali oddajati v presledkih, npr. štirih let. V tej zvezi se prav redko omenjajo klavni voli oz. teleta. V glavnem so te oddaje obremenjevale podložnike

v nekaterih živinorejskih območjih, npr. na Tolminskem, kjer so izjemoma oddajali kravo s teletom, v večjem obsegu pa le kože oz. meso, ponekod goveje glave ali le jezike. Ponekod so morali oddajati tudi loj. V srednjem veku je bila ponekod ob smrti gospodarja hube predpisana oddaja vola za umrščino (Sterbochs), kar pa je bilo leta 1679 prepovedano, vendar so to kruto dajatev terjali tudi še pozneje. Pač pa so govejo živino zahtevali od podložnikov za prvo ali novo nasaditev na kmetijo, kar je razumljivo, ker brez goveje živine tedaj zemlje ni bilo mogoče obdelovati. Konjev podložniki praviloma niso imeli. Izjeme so bile le v poznem srednjem in novem veku ob velikih cestah, kjer so jih imeli gostilničarji za pomoč voznikom kot potrebno pripravo. Med splošne dajatve je spadala tudi perutnina, predvsem piščanci, pa tudi kokoši in petelini. Slednjih seveda bistveno manj kakor kokoši. Redkeje so gospostva pobirala kopune (predvsem od domcev in mlinov) ter gosi in race. Zelo je bila razširjena oddaja jajc, le izjemoma naletimo v tej zvezi na puh. Kjer so gojili čebele so morali podložniki oddajati med in vosek. Ta oddaja pa ni imela večjega obsega. Če je zemljiško gospostvo pristalo, so namesto živalskih proizvodov podložniki dajali denar. Denar namesto mesa kot Fleischrecht, namesto prašičev Schweinpfenning, rib Vischpfenning, sira Käspfening.

Nekateri podložniki, zlasti tisti, ki so uživali ribiške hube, so morali oskrbovati gospostveno kuhinjo z ribami ali raki. Če so imela gospostva nastavljene posebne ribiče, so morali podložniki ponekod prispevati k njihovem vzdrževanju. Podložniki, ki so imeli obveznosti pri lovu ali so imeli pravico lova, so morali v številnih primerih oskrbovati gospostveno kuhinjo z divjačino (npr. z jerebicami, kljunači, fazani), za gospostveni lov pa so redili pse in oskrbovali kragulje. Med dajatve te vrste spadajo tudi kunje kože. Od podložnikov, ki so se ukvarjali z raznimi domačimi obrtmi, ter zlasti od tistih, ki jim obdelovanje zemlje ni bilo glavni poklic, so gospostva zahtevala tudi obrtne izdelke. V starejših dobah so ponekod dajali železo oz. železne izdelke, kot podkve, osi za vozove, lemeže, črtala in plužne deske za pluge, sicer pa tudi hlode, deske, letve, sode, škafe, sklede in drugo posodje, ponekod tudi platno in loden (posebej cenjeno volneno sukno) itd.

Predvsem pa ne smemo sklepati, da so dajatve v kakem določenem razmerju z vrsto pridelave in količino pridelka. Večkrat je zemljiški gospod zahteval zase skoraj ves pridelek kake bolj kakovostne vrste, npr. medu ali vina. Zato pa se je zlahka odpovedal kaki manj pomembni vrsti žita, npr. prosu ali ovsu, ki je bila gotovo veliko bolj razširjena, kakor bi sledilo iz listin o dajatvah. Gospostva so načelno zahtevala dajatve po svojih potrebah. Večinoma pa so le zahtevala predvsem pridelke tistih poljščin, ki so jih podložniki gojili ali proizvode tistih živali, ki so jih ti redili. Vendar so kljub slabo razvitemu denarnemu gospodarstvu kot dajatve

zahtevali tudi tako blago, ki so ga podložniki morali kupiti, npr. sol, poper ali v nevinorodnih krajih vino.

Razen pravde so morali podložniki zemljiškemu gospostvu dajati tudi male pravde (Kleinrechte), po vrednosti in količini manjše dajatve, npr. jajca, kokoši, kopune, kruh, pogače. Dajatve so bile lahko tudi v obliki obrtnih izdelkov, npr. sukna, ki pa so bile manj pomembne.

Splošne tendenca v razvoju teh obveznosti oz. dajatev - zemljiške rente - je bila usmerjena od delovne rente (tlake) v razvoj naturalne rente (naturalne pravde) in naposled v nastanek denarne rente (denarne pravde). Ker so imela zemljiška gospostva zelo razdrobljeno posest - raztreseni zemljiški sistem - se je večkrat dogajalo, da je moral posamezen podložnik opravljati svoje obveznosti v prid različnih gospostev. Eno dajatev je moral odrajtovati prvemu, drugo dajatev drugemu, tretjo pa morda tretjemu zemljiškemu gospostvu.

V kakšnih količinah so različne dajatve podložniki dejansko odrajtovali - kar bi bilo sila zanimivo za presojo, kako so bili ti obremenjeni - žal ni mogoče ugotoviti. Do 11. stoletja so bile merske enote v vsej frankovski državi sicer precej enotne, ker so jih predpisovali kralj ali grofje. Tedaj pa so bili zapisi še zelo pavšalni in površni, da si z njimi tudi ne moremo pomagati. Z razvojem teritorialnih zemljiških gospostev so te merske enote prešle v pozabo. Omenjena gospostva so bila v sebi zaključene gospodarske, upravne in sodne enote in so večinoma uvedla svoje merske enote, ki so bile lahko povsem različne od enot, ki so veljale na sosednjih gospostvih. Ko so se gospostva začela drobiti, so prakso uvajanja svojih merskih enot nadaljevala tudi manjša zemljiška gospostva in celo imenja. Samo majhen zgled: mernik (Metzen) kot mera za žito je bil v 15 stoletju na velikem gornjegrajskem gospostvu za polovico manjši kakor na velikem laškem gospostvu. V urbarjih obeh gospostev pa je bil zapisan le mernik. Če bi primerjali dajatve obeh gospostev zgolj po zapisu besede mernik, bi se pri gornjegrajskem zmotili za polovico. Izoblikoval se je skratka praktično nerazvozljiv klobčič merskih enot, ki onemogoča, da bi za nazaj lahko primerjali dajatve posameznim gospostvom in si prav tako za nazaj ustvarili zanesljivo predstavo, kakšne so bile dajatve v sedanjih merskih enotah. Tudi če bi si hoteli ustvariti sumarno vrednostno predstavo o obremenitvah v denarju, to praktično ni mogoče, ker so cene pridelkov redkokdaj navedene, še zlasti pa to otežkoča spreminjanje valut v teku časa.

Hkrati z naturalnimi dajatvami so podložniki že od vsega začetka lahko poravnavali pravdne obveznosti tudi z denarjem. Glede na najrazličnejše vrste denarja, ki je tedaj krožil po slovenskem ozemlju, je bila posebno v nekaterih starejših urbarjih označena vrsta kovanca, s katerim je bilo določeno obveznost treba plačati. Za poravnavanje pravnih obveznosti so bili navadno odrejeni bolj ali manj natančni

roki, V nekaterih primerih, zlasti v starejših obdobjih, je bilo treba vse obveznosti v celoti poravnati na določen dan, ko je zemljiški gospod sklical podložnike na redni letni zbor, kjer so obravnavali razne stvari iz podložniškega razmerja. Najbolj razširjeno pa je bilo oddajanje raznih vrst dajatev na določene, tedaj zelo cenjene praznike. Zahteve po dajatvah so seveda morale upoštevati letni čas, ko so podložniki pospravili pridelke ali zredili živino, deloma pa so datum oddaje narekovale tudi potrebe zemljiškega gospoda. Spomladi je bil najbolj v navadi plačilni rok ob sv. Juriju (24. aprila), ko so jagnjeta nehala sesati in so ovce začeli goniti na pašo. Jeseni sta bila običajna zlasti dva roka, ob sv. Mihaelu (29. septembra), ki je veljal kot konec spravila poljskih pridelkov in planinske paše, ter ob sv. Martinu (11. novembra), ko se je mošt spremenil v vino. Razen teh je bila še dolga vrsta drugih plačilnih rokov, kot npr. pust (dnevi od sobote pred pustno nedeljo do pustnega torka), velika noč, vnebohod, binkošti, sv. trije kralji (6. januarja), svečnica (2. februarja), ob kresu (sv. Janez Krstnik, 24. junija), sv. Peter in Pavel (29. junija), sv. Jakob (25. julija), božič (25. decembra) itd. Nekatere dajatve so imenovali kar po ustreznem roku, npr. pravda sv. Jurija ali jurjevica, ovca sv. Jurija, pravda sv. Mihaela, pustno pišče, velikonočna jajca itd. Nekatere dajatve niso bile posebej nujno vezane na letni čas (npr. perutnina, jajca) druge, npr. oddaja svežega mesa pa je seveda bila mogoča le v mrzlem letnem času. Sir in druge mlečne izdelke so oddajali zlasti v času, ko je bila živina na paši v planinah, mošt kmalu po trgatvi, vino po sv. Martinu itd.

Naposled se velja vprašati o pravnem naslovu pravnih dajatev. Naglavna pravda ali glavina (latinsko *capaticum*, nemško *Kopfzins*, *Leibzins*) je bila dajatev, ki so jo zemljiška gospostva pobirala od podložnikov na podlagi različnih utemeljitev (predvsem nesvobodnega rodu, raznih omejitev osebne svobode idr.). Zanimivo je, da so zemljiški gospodje oz. njihova korporacija deželni stanovi, še proti koncu 18. stoletja v spomenici cesarju zatrjevali, da gornja dajatev (in seveda tudi druge) temeljijo na starih pogodbah, kar seveda ni res. Najbolj v navadi je bila zemljiška pravda (*Grundrecht*), kot dajatev za uživanje hube (kmetije). V zemljiško pravdo je bila vključena tudi dajatev za uživanje sirnic (*Swaigpfenning*), za vzdrževanje katerih so morali drugi podložniki, kakor je bilo že omenjeno, dajati poseben poklon. Redna dajatev gospostvom je bila tudi mala pravda (latinsko *iura minuta*, nemško *Kleinrecht*, *Kleindienst*), ki je veljala ponekod kot odškodnina za gozdne in pašniške pravice. Mala pravda količinsko ni bila obsežna, a zaradi pogostega pobiranja dokaj nadležna, zaradi jemanja v tistih časih dragocenih dobrin, ki bi jih položniki uživali sami, tudi precej osovražena. Bila je zelo raznovrstna. Zajemala je platno oziroma loden, perutnino vseh vrst, jajca, jagnjeta, mast, mleko, sir, mak, bob, kruh in še kaj. Mala pravda je služila predvsem

za oskrbo kuhinje zemljiškega gospostva. Če je imela huba v svojem sestavu mlin, ki je služil v glavnem le za mletje doma pridelanega žita, so gospostva pobirala zanj samo drobne prispevke, ki so jih podložniki lahko že zgodaj poravnavali z denarjem. Manj številni mlini obrtnega značaja pa so morali oddajati gospostvom predvsem žito (pšenico, rž, soržico), deloma tudi pitane prašiče, kopune, ponekod pa denar (Mulenrecht).

Ker je obstoj zemljiških gospostev temeljil predvsem na rednem opravljanju tla-ke in dajanju pravde, je spadalo skrbno izpolnjevanje teh obveznosti med osnovne dolžnosti podložnikov. Za nerednosti in neizpolnjevanje obveznosti so bile predvidene kazni. O njih so seveda odločali zemljiški gospodje sami. V skrajnem primeru so zemljiška gospostva lahko odvzela podložnikom tudi hube.

II. OBČASNE OBVEZNOSTI

Nekatere dajatve so mogla domača (patrimonialna) zemljiška gospostva od svojih podložnikov jemati samo v določenih primerih. Najbolj pogoste so bile občasne dajatve v zvezi z menjavo podložnika na kmetiji. Za pridobitev dosmrtnih pravic do uživanja zakupne kmetije so morali podložniki dajati primščino (latinsko *laudemium*, nemško Anleit), ki je znašala navadno od 10 do 15 odstotkov vrednosti kmetije, iz katere je nastal tudi po letu 1848 znani desetek, davek v višini desetih odstotkov ocenjene (večinoma sorazmerno podcenjene) vrednosti kmetije. Le da je primščino dobilo zemljiško gospostvo, desetek pa država.

Za podaljšanje dosmrtnih pravic pri posestni obliki prosti saji so *n a s e l n i n o* (Siedelpfennig) ponekod plačevali letno. Če so se posamezni podložniki z dovoljenjem dotlejšnjega zemljiškega gospoda odselili s kmetije v drugo gospostvo, so morali plačati posebno *o d s e l n i n o* (Abzugsgeld). Skupščino (Kaufrecht) so si podložniki lahko pridobili dedno pravico do kmetije oz. do njene prodaje. Kupščina je znašala od 15 do 100 odstotkov cenilne vrednosti hube, ki se je zato imenovala kupna huba. Kupščino so plačali naenkrat, kar se je zgodilo zelo redko ali pa tako, da je vsak zaporedni dedič plačal razmeroma majhen denarni znesek kot primščino. Podobno so morale prav nizko primščino plačevati tudi hube, ki so bile podeljene po meščanskem pravu. Posebne dohodke so imela gospostva pri medsebojnih prodajah kmetij med podložniki.

Ob smrti podložnika je bilo treba na nekaterih gospostvih poravnati *u m r š č i n o* (latinsko *mortuarium*, nemško Sterbrecht). Na ta račun so morali svojci nekako do 14. stoletja dajati najboljšega ali drugega najboljšega vola (Sterbochs). V gospostvu Škofja Loka so dajali razen vola še ovco ali prašička. Ob uveljavljanju denarnih dajatev so se gospostva zadovoljevala z ustreznim denarnim plačilom. Če po smrti podložnika ni ostal na kmetiji član njegove ožje družine, se je moglo

gospostvo polastiti tudi celotnega premoženja, tako nepremičnin kakor premičnin. Na že omenjenem loškem gospostvu je v takem primeru imela vdova pravico do tretjine premičnin, tretjina je zapadla zemljiškemu gospostvu, tretjino so darovali Cerkvi za pokojnikov dušni blagor. Ob izplačilu dednih deležev otrokom umrlega podložnika pa je gospostvo terjalo od odpravnine poseben delež - o d h o d n i n o. Umrščine so se v naslednjih stoletjih zniževale in so bile ponekod docela prepovedane. Koliko so ta predpis upoštevali, pa seveda ne vemo.

Podložniki nekaterih škofijskih ali samostanskih gospostev so bili dolžni ob nastopu novega gospoda (škofa, opata) plačati posebno dajatev (Weihsteuer, Infulsteuer), ki je bila na loškem gospostvu dokaj visoka. Neznatnejše so bile dajatve v počastitev zemljiškega gospoda (latinsko *honoracia*, nemško Erppfenning). Ob sklicevanju letnih zasedanj - več - je pripadala gospostvom večnina (Wetschpfennig). Pomemben vir dohodkov zemljiških gospostev, ki so imela v svoji sestavi patrimonialno sodišče, so bile takse za izstavljanje raznih dokumentov (npr. oporok, ženitovanjskih, kupnih, zamenjalnih, predajnih, dolžnih pisem itd.). Posebne tarife niso upoštevale samo zapletenosti posameznih vrst dokumentov, temveč tudi kakovost materiala, na katerem je bil dokument napisan (pergament, papir).

OBVEZNOSTI DO TERITORIALNEGA ZEMLJIŠKEGA GOSPOSTVA

III. DRUGE OBVEZNOSTI

Podložnike je bremenila vrsta dajatev, ki jih ni bil deležen le domači (patrimonialni) zemljiški gospod, temveč so jih morali odrajtovati ali plačevati teritorialnemu zemljiškemu gospodu kot lastniku obsežnih gozdnih in pašniških kompleksov ter nosilcu deželosodnih pravic. Kot deželosodnemu gospodu (lastniku višjega sodišča) mu je pripadala poleg s o d n i h p r i s t o j b i n (Dingphenning) in s o d n i h g l o b posebna dajatev - l e t i n a. Ob proščenjih je pobiral posebne prispevke za opravljanje policijsko - nadzorstvene oblasti (Chirichtagpfennig). Od teh so dobivali določen delež gospostveni upravni organi (sodje, župani). Ob p o j e z d a h, ki so bile združene s sodnimi obravnavami na terenu, je za podložnike bila občutno breme pogostitev teritorialnega zemljiškega gospoda in številnega spremstva. Na loškem gospostvu so morali podložniki trikrat na leto gostiti člane pojezde z mesom (kozlički, piščanci), kruhom in vinom ter oskrbovati konje z ovsom in senom. Sčasoma so

z razrahljanjem teritorialnih zemljiških gospostev sicer te dajatve prešle tudi na posamezne druge zemljiške gospode, ostalo pa je zanje značilno, da upravičenec ni bil nujno zemljiški gospod tistih podložnikov ki so dajatve morali odrajtovati. Te dajatve so morali odrajtovati podložniki v vsakem primeru ne glede na rang zemljiškega gospoda.

Na številnih gospostvih v gozdnatih ali pa tudi v ravninskih krajih so podložniki morali dajati k o p l e v n i k, ki je bil sestavljen iz ajde, prosa, petelinčkov in povesem prediva (Haarzhöling), lahko še iz česa drugega. Za to dajatev so podložniki trdili, da jo dajejo za pravico sekanja lesa v gospostvenih gozdovih, gospostva pa so to zanikala, češ da je to neka stara dajatev, za katero se natančno ne ve, do česa bi upravičevala podložnike. Dajatev koplevnika je znana iz gospostev v Gornjem Gradu, v Račah, Studenicah, Frajštanjju pri Zgornji Polskavi in drugod. Medtem ko je dajatev l o v š č i n a (Jagerrecht) včasih vsebinsko bolj ali manj istovetna z gozdnino, velja ponekod kot prispevek za odkup tlake pri lovu, mogoče tudi kot dajatev za pravico lova. Iz tega naslova so podložniki oddajali deloma denar, deloma dobrine (pleča, kruh, pogače, rž, pšenico, oves, otrobe). Za l o v n a p o l h e so gospostva pobirala ponekod p o s e b n o d a j a t e v, bodisi v poljih bodisi v denarju (Pillichrecht). Ta dajatev je bremenila podložnike gospostva v Jurklostru in več gospostev na Notranjskem. Če so imeli podložniki pravico do ribolova, so plačevali v o d a r i n o (Wasserrrecht) deloma z denarjem, deloma pa so prispevali ribe za kuhinjo zemljiškega gospoda.

Posebno obliko gmotnih obveznosti podložnikov so tvorila bremena v korist teritorialnega zemljiškega gospostva, ki je imelo lastnino na velikih kompleksih gozdnega in pašnega sveta. Podložniki so mu morali plačevati posebno g o z d n i n o ali g o z d n o p r a v d o (latinsko *ius foresti*, nemško Forstrecht), da so se smeli v določenih gozdovih in le za lastno uporabo oskrbovati s stavbnim lesom, z drvmi, suhljadjo in steljo. Ponekod so podložniki odrajtovali kostanj kot dajatev za uživanje kostanjevih gozdov. Od pašnega sveta so gospostva dobivala tako imenovani p o l a g a j (Forsthaber, Polagayhaber) dajatev ovsa za vzdrževanje gospodovih konj, ki utegne imeti zelo stare korenine. Marsikje pa so oddajali podložniki v ta namen tudi pšenico, proso, sir, kokoši, piščeta (Polageihuen), jajca, predivo, pa tudi drva. Teritorialnim zemljiškim gospostvom kot prvotnim lastnikom neobdelanih ozemelj je pripadala tudi dajatev t r a v a r i n a (*herbaticum*, nemško Grassrecht) za uporabo pašnega sveta za pašo drobnice, goveje živine ter konj ter za uporabo gospostvenih staj. Za planine so ponekod, npr. v socerbskem območju, dajali mleko oziroma sir »prve noči«, tj. večerne in jutranje molže. Za pašo prašičev v hrastovih in bukovih gozdovih s hrastovim želodom in bukovim žirom, ki je bila do 19. stoletja zelo razširjena, so gospostva dobivala ž i r o v š č i n o (*ius*

glandaticum, nemško Assrecht). Višina te dajatve se je ravnala po številu in starosti prašičev, ki so jih gonili na pašo v hrastove in bukove gozdove, in po količini žira in želoda v določenem letu. Podložniki so žirovščino odplačevali deloma v denarju, deloma tudi v ovsu, kruhu, kokoših, piščetih, klobasah, tu pa tam so oddajali celo po eno pleče od vsakega zaklanega prašiča. Seveda je bila ta dajatev le občasna, tedaj ko je bilo rodovitno leto za žir in želod. Ker so se lastniki teh velikih zemljiških kompleksov pozneje praviloma razvili v izvajalce višjega (tako imenovanega krvnega) sodstva, v deželskosodne gospode, so se te dajatve spremenile v d e ž e l s k o - s o d n e d a j a t v e. Ljudje, ki so živeli zunaj teritorialnega zemljiškega gospostva, so plačevali posebne, večinoma zvišane dajatve.

Gornina ali gorščina (latinsko *ius montanum*, nemško Bergrecht) je bila dajatev za uživanje gorskopravnih vinogradov. Navadno so to obveznost poravnavali s stalno določeno količino mošta ali vina. Ta se je izražala v nekaj vedrih, ki so merila sedanjih 14 ali 26 litrov. Lahko pa so gornino odkupili tudi z denarjem, vendar vsako leto posebej, navadno ob sv. Juriju. V zgodnjem obdobju gorskih vinogradov, v 13. in 14. stoletju so bile obveznosti sogornikov, ki jih je predpisoval gorski gospod, dokaj občutne. Seveda pa je imel vsak gorski gospod pravico do uveljavljanja svojih posebnih zahtev. Tako je moral vsak sogornik na svoje stroške pripeljati gornino - vinsko dajatev - v klet gorskega gospoda. Za ta namen so imela gospostva v vinogradnih krajih obsežne vinske kleti, ki so ponekod še ohranjene. Če zaradi slabe letine sogorniki niso pridelali dovolj vina, se jim obveznost ni zmanjšala. Morali so dokupiti ustrezno količino vina enake kakovosti. Take ostre zahteve po gorskih bukvah iz leta 1595 niso bile splošne. Gorski gospod je lahko vsak zaostanek pri oddaji gornine kaznoval. Vse priredbe gorskih bukev so precej soglasne glede kazni zaradi zostankov. Za prvo zamudo je bila gornina podvojena, zaostanek pri drugem roku je gornino dvignil na štirikratno količino. V dveh slovenskih priredbah gorskih bukev je tak postopek tekel do tretjega leta, nato je mogel gorski gospod po izreku gorske pravde sogorniku vinograd odvzeti. Nemarnost pri obdelovanju je lahko bila v 13. in 14. stoletju vzrok, da so sogorniki izgubili pravico do vinograda. Če so vinograde opustili in jih preuredili v trebeže ali njivice so navadno spremenili tudi dajatve v ustrežnejše vrste, marsikje pa so ostali kar pri starih obveznostih.

Ker sogorniki nad to vsakdanjo dajatvijo - v bistvu trajno zakupnino - seveda niso bili navdušeni, so si prizadevali, da bi oddajali mošt ali vino slabše kakovosti. Želeli so trgati grozdje še manj zrelo, ker se tako stisne več mošta. Toda to so gorski gospodje preprečevali tako, da so vsako leto znova predpisovali, kdaj se trgategv lahko začne. Vsi sogorniki so morali hkrati začeti s trgatvijo. Ker je bilo tedaj v okolju veliko ptic, noben sogornik ni mogel tvegati, da bi zaradi boljše kakovosti

trgal grozdje pozneje kot drugi, ker bi mu ptice v enem ali dveh dneh pozobale vse grozdje, saj ga v drugih vinogradih pač ne bi bilo več.

Odvetščina (latinsko *advocacia*, nemško Vogtrecht) je izvirala iz dejstva, da veliki cerkveni zemljiški gospodje, kakor so bili opatje in škofje, katerih gospostva so imela v svojem sestavu tudi deželna sodišča, ki so smela obsojati na smrt, teh sodišč niso smeli voditi sami, ker se kot duhovniki niso smeli »umazati« s krvjo. Razen tega so cerkvena gospostva potrebovala pravno varuštvo, ki so ga zagotavljali odvetniki. Cerkveni dostojanstveniki tudi niso smeli nastopati pred svetnimi sodišči. Zato so morali posle odvetnikov predati navadno velikim svetnim gospodom, za kar so si ti izgovorili navadno občutno dajatev - odvetščino. Cerkvena gospostva so odvetščino poravnavala ponekod samo v denarju, drugod tudi v naravi. V številnih primerih odvetniki niso bili v pomoč cerkvenim zemljiškim gospodom, ampak so se prelevili v njihove zajedalce, jih močno izkoriščali in si prilaščali njihovo premoženje. Takšni so bili npr. Celjski grofje, ki so bili dolgoletni odvetniki gornjegrajskega benediktinskega samostana. Posebej izrazito je bilo to pri ženskih samostanih, Vsaj znaten del bremen odvetščine so cerkvena gospostva znala prevaliti na svoje podložnike, ki so to obveznost poravnavali deloma v dobrinah (npr. v pšenici, ovsu, prašičkih, kozličkih, kokoših, kopunih, goseh, jajcih, vinu, pogačah, predivu, senu) kot tudi v denarju. V odvetniško oz. zaščiteni razmerje so sčasoma zapadli tudi kosezi kot ostanek svobodne plasti predfrankovske dobe. Ob razkrajanju starih pravic so namreč nad njimi začeli uveljavljati sodno oblast koroški vojvode oz. krajišniki, kasneje teritorialni pa tudi navadni zemljiški gospodje. V zvezi s sodno podrejenostjo so morali kosezi plačevati odvetščino. Sčasoma se je značaj odvetščine začel pozabljeni, obveznost je preraščala v breme, ki se je izenačevalo polagoma s pravdno dajatvijo, kar je vodilo nekoč svobodne koseze v vrste odvisnih podložnikov.

Desetino (latinsko *decima*, nemško Zehent) je v skladu s Svetim pismom stare zaveze začela uvajati Cerkev hkrati s pokristjanjevanjem. Služila naj bi le za cerkvene namene. Z dekretom papeža Gelazija iz 5. stoletja in v skladu s številnimi sinodalnimi sklepi je veljalo kanonsko pravilo, da se desetina deli na štiri dele. Po en del so dobili škofje, duhovščina, cerkvene stavbe in reveži. Ker je te cerkvene zahteve priznavala tudi zakonodaja v obdobju dinastije Karolingov, so obveljale tudi na slovenskem ozemlju, vendar vsaj v 8. stoletju z olajšavo, s tako imenovano slovansko desetino, ki je bila nekoliko nižja od običajne. S tem se je nekoliko zmanjšala obremenitev vernikov, ki so novo vero sprejeli šele pred nedavnim. Pobiranje desetine dodobra označuje svarilno pismo anglosaškega učenjaka Alkuina, svetovalca kralja oz. cesarja Karla Velikega, salzburškemu škofu Arnu leta 796, v katerem mu priporoča, naj bo pridigar pobožnosti, ne pa izterjevalec desetini,

enako naj bodo učitelji pridigarji, ne pa plenilci. Desetina naj bi bila tudi eden od vzrokov za upore med vlado slovenskih knezov v 8. stoletju. Dohodki od desetine so z napredovanjem kolonizacije vse bolj naraščali. Desetina pa je postopoma uhajala iz rok Cerkve, večinoma v roke fevdalcev. Ob velikih cerkvenih reformah sredi 11. stoletja je Cerkev skušala ta vir ponovno vrniti njegovim prvotnim namenom. Pravico do pobiranja desetine sta hkrati z vzpostavljanjem prafarne organizacije vzporedno uveljavljala tako salzburški nadškof Gebhard (1066-1088) kot oglejski patriarh Rabenger (1063-1068). Istočasno je Cerkev odpravljala slovansko desetino, ki naj z vpeljavo hubnega sistema ne bi bila več utemeljena. Kljub uvajanju normalne - kanonične desetine -, pa se je dotlej običajna slovanska desetina v redkih primerih ohranila prav do konca srednjega veka. Po količini je kanonična desetina na eno hubo marsikje presegala višino pravnih dajatev. Vrhovna uprava nad ponovno pridobljenimi desetini je pripadala oglejskemu patriarhu in salzburškemu nadškofu, ki nista samo nadzirala poslovanja z desetino, temveč sta mogla z njo tudi razpolagati. Tako sta se odrekala ustrezne desetine v prid marsikaterega samostana, npr. gornjegrajskega, jurkloštrskega, vetrinjskega ali žičkega, bodisi začasno ali trajno. Dohodke od desetine so še naprej delili. Na Primorskem je bila še najbolj običajna prvotna delitev na četrtine, medtem ko je na preostalem slovenskem ozemlju prevladovala delitev na tretjine. Ena tretjina desetine s farnege območja je razumljivo pripadala ustrezni fari. Če so ustanovili novo faro, je do 13. stoletja bilo v navadi, da je stara fara odstopila novi desetino z njenega ozemlja. Od 14. stoletja naprej pa se stare fare niso več odpovedovale tej pravici.

Desetino je bilo načeloma treba dajati od pridelkov, za katere sta bila pri obdelavi potrebna plug in srp, ter prirastek v mali živini, ki je bil tako številen, da je bilo mogoče od mladičev odbrati deseti del. Glede na pridelke se je desetina delila v veliko in malo. Veliki desetini (*decima major*) so bili podvrženi poljski pridelki, med katerimi je bilo najpomembnejše žito: pšenica, oves, proso, ječmen, kasneje tudi ajda. Tu se je desetina lahko štela od snopov ali pa od količine zrnja. Za desetino sta prihajala v poštev tudi lan in predivo oz. platno, zlasti pa vino. Za desetino so podložniki radi oddajali svoje najslabše vino. Pobiralci so nato še vino raznih podložnikov zmešali med seboj. Zato je bilo desetinsko vino slabše kakovosti in je imelo tudi ustrezno nizko ceno.

Desetino so podložniki oddajali bodisi natančno glede na višino pridelka bodisi po vnaprej dogovorjeni višini ne glede na letino (pavšalirana desetina). Žito so oddajali v snopih (snopna desetina) ali pri pavšalirani desetini omlačeno, kar je bila vrečna desetina (Sackzehent), ali v denarju. Čas oddaje poljskih pridelkov je bil odvisen od žetve ali trgatve, drugo desetino so navadno oddajali v določenih rokih, ki so se pogosto ujemali z datumi pravnih dajatev. Stroške, ki so nastali s

pobiranjem desetine (prevoz, mlačev) so morali ponekod kriti podložniki s posebnim denarnim prispevkom, drugod te obveznosti niso imeli.

Desetini niso bili podvrženi pridelki za kuhinjo, na Štajerskem izrecno bob, grah, leča, bar, zelje in repa. Podobno se navadno desetina ni oddajala od detelje. Glede pridelkov, ki so bili podvrženi desetini, ni bilo enotnosti. Na Štajerskem so npr. v 16. stoletju dajali desetino od ozimne pšenice, ne pa od jare. Prav tako na Štajerskem načeloma niso pobirali desetine od ajde, nasprotno pa so na Kranjskem oddajali desetine od ajde kot prašnega in strniščnega posevka. Tej po kmečkem mnenju krivični obremenitvi so se, podobno kot na krčevinah in lazih, ki jo bomo obravnavali posebej, skušali izogniti tako, da so žito želi in odvažali ponoči. Od 18. stoletja tja do zemljiške odveze leta 1848 so bili številni spori glede desetine od dveh poljščin, ki so ju tedaj na novo uvajali, od krompirja in koruze (ki so jo imenovali turščica). Medtem ko so slednjo sejali šele v neznatnem obsegu, pa so krompir od časov Marije Terezije sadili v vseh slovenskih deželah že precej, posebej na Koroškem, kjer so iz njega kuhali žganje. Oblasti vprašanja desetine za ti dve poljščini niso dokončno rešile. Večinoma je bila dajatev omiljena, da niso pobirali desetino, temveč dvajsetino.

Med malo desetino (latinsko *decima minor*, nemško Kleinzehent) je spadala desetina v živalskem prirastku (latinsko *decima animalium*, nemško Jugendzehent). Zajemala je zlasti perutnino in čebelje panje, dalje jagnjeta, kozličke in prašičke. Če se štetje ni izšlo na desetice, so preostanek upoštevali v naslednjem letu. Tudi glede mladičev, ki so bili podvrženi desetini, ni bilo enotnosti.

Ne samo desetina kot dajatev, temveč tudi njeno pobiranje je bilo povezano z mnogimi težavami, ki so jih manj čutili manjši desetinski gospodje (npr. župniki) kakor npr. škofje z obsežnimi desetinskimi ozemlji. Tako desetina kakor njeno pobiranje sta bila vzrok za neprestane spore med desetinskimi upravičenci in desetinskimi obvezanci. Hude nevšečnosti je povzročalo zlasti pobiranje velike desetine, pri kateri je bilo treba upoštevati tako čas dozoritve kakor tudi vreme. Zato so veliki desetinski gospodje že zgodaj nastavljali posebne nameščence (*decimatores*), ki so spravljali desetino v desetinske dvorce (*curtes decimales*). Desetinske dvorce je Cerkev gradila še v 12. stoletju, a so na prelomu 13. in 14. stoletja propadli. Sčasoma se je začela desetina Cerkvi ponovno uhajati iz rok. Od druge tretjine 13. stoletja je Cerkev v čedalje več primerih dajala desetino v fevd zemljiškim gospodom, tako svetnim kakor cerkvenim. Seveda je šlo v zadnjem primeru za druge cerkvene pravne osebe. Z razvojem denarnega gospodarstva so pozneje večji desetinski gospodje del svoje desetine prodali. Kupili so jo ljudje, navadno meščani, ki so imeli nekaj denarnega premoženja, od katerega so želeli dobivati rento. Desetina je dobivala funkcijo stalne denarne rente. Tako je desetina postala

predmet živahnih kupčij, zamenjav in zastav. Desetina na nekem zemljiškem gospodstvu je zelo pogosto menjavala desetinske gospode. Ponekod je sicer zemljiškim gospodom v novejšem času uspelo, da so si pridobili desetino v mejah svojega gospodstva nazaj in s tem seveda ta vir dohodkov, toda na splošno je veljalo, da zemljiški in desetinski gospod neke kmetije nista bila istovetna. Zgolj zaradi težav pri pobiranju desetine so veliki desetinski gospodje dajali desetino v zakup raznim manjšim zakupnikom. To za podložnike ni bilo ugodno, ker si ti zakupniki s tem poslom niso hoteli povrniti le stroške za zakupnino, temveč so želeli pridobiti dodatne koristi. Da bi se vsi problemi z desetino uredili, je država izdajala desetinske rede, za Kranjsko, npr. leta 1551. Po besedah tega reda so kmetje skušali desetinske upravičence ogoljufati, s tem da so na njivah delali majhne desetinske snope iz slabega žita, snope so puščali ležati v neredu, zaradi česar ni bil mogoč nikakršen pravi nadzor. Desetinski red je zato določal, da morajo kmetje pustiti požeto žito na njivah 24 ur in zloženo v kopah po 60 snopov. Če desetinski gospod ni prevzel desetine v tem času, je moral kmet na njivi pustiti vsako deseto kopo. Če bi kmet žito odpeljal pred rokom, bi mu zapadel ves pridelek. Hude kazni za nerednosti pri oddaji desetine so predvidevale npr. postave goriške grofije. Če bi kmet nepravilno odmeril desetino ali oddal blago slabše kakovosti, bi desetinski gospod lahko dal naslednje leto sam opraviti žetev na desetinskem zemljišču in pustil kmetu samo deseti del.

Čeprav je bila dokončana notranja naselitev (kolonizacija) že v 14. stoletju, so vendarle še v bližini vasi in zaselkov ostajali deli gozdnih zemljišč, ki so ustrezali za kmetijska zemljišča, bili pa so v lasti zemljiškega gospoda. Podložniki so na njih radi naredili novine, laze ali rovte (od nemške besede Gereut). Medtem ko so se podložniki s svojim zemljiškim gospodom še nekako dogovorili za letno zakupnino teh zemljišč, pa so nastali resni zapleti glede desetine, ki bi jo morali dajati desetinskemu gospodu, ki pa navadno ni bil njihov zemljiški gospod. Podložniki je niso bili voljni dajati, ker ni bila nikjer zapisana. Iz tega so nastali dolgotrajni spori. Prav tako je od 15. stoletja naprej obstajal velik interes za intenziviranje srenjskih (gmajnskih, od nemške besede Gemein) zemljišč, ki so doslej služila le za pašo in sekanje grmovja za steljo ali kvečjemu manjvrednega lesa za drva in so bila v lasti zemljiškega gospoda. Podložniki so želeli na njih narediti njive in travnike, kar gospodje, seveda proti zakupnini, praviloma niso branili. Zapletlo pa se je tako pri pravnih dajatvah kakor pri desetini. Kakor pri novinah in lazih je podložniki od pridelka na teh zemljiščih niso bili voljni dajati. V 16. stoletju so kmetje zagovarjali stališče, da od krčevinske gmajnske zemlje niso dolžni dajati desetini, čemur so desetinski gospodje seveda ostro nasprotovali. Po postavah goriške grofije iz leta 1560 z ondotnih krčevin prvih deset let po napravi ni bilo treba dajati desetine.

Na Štajerskem so je bili podložniki oproščeni dve ali tri leta, gostači in najemniki pa so jo morali oddajati že prvo leto. Urediti je bilo treba tudi vprašanje, kdo ima pravzaprav pravico pobirati desetino s krčevine ali ondotni zemljiški gospod ali desetinski gospod na hubi, ki ji je bila krčevina dodeljena. Po kranjskem deželnem običaju naj bi to desetino dobival desetinski gospod ustrezne hube, toda deželni knez je okoli leta 1570 odločil, da pripada desetina od krčevin deželskosodnemu gospodu. V notranjih predelih Istre pa so bile desetinske zadeve sila zapletene; v več krajih je bila desetina zelo neenakomerno razporejena. Ponekod so se desetine menjavale s stalno odmerjeno dajatvijo pravde.

Bira pravzaprav ni bila fevdalna obveznost, temveč dajatev za vzdrževanje cerkvenega osebja. Biro so podložniki (verniki) dajali predvsem za župnika, kaplana in mežnarja (ponekod tudi organista) v svoji fari. V Poljanski in Selški dolini na Gorenjskem ter najbrž tudi kje drugod je bira pripadala tudi župniku na prafari, iz katere so se izločile mlajše župnije. Povsod pa je bira pripadala mežnarju pri domači podružnici. Najpomembnejša je bila oddaja v žitu (pšenici, rži, ječmenu, ovsu, soržici, prosu) in siru. Med dajatve za biro so sodili fižol, jajca, klobase, kruh, seno, drva, volna in predivo. Od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne so na Spodnjem Štajerskem mežnarji za biro jemali tudi jabolčnik. Z brento so hodili od hiše do hiše. Območje pravice do pobiranja desetine je seveda bilo opredeljeno s farnimi mejami. Vendar so ga vsaj mežnarji radi presegali. V mojem rojstnem kraju je mežnar podružnične cerkve pobiral biro na vsem območju, kjer je bilo slišati njene zvonove.

PRVA STOLETJA NOVEGA VEKA (15. STOLETJE DO SREDE 18. STOLETJA)

Začetek obdobja se v 15. stoletju deloma prekriva s koncem prejšnjega. Ostrejšo ločnico bi lahko postavili okrog leta 1470, ko so dozoreli vzroki za prve kmečke upore, začetek in vrhunec turških vpadov. Konec obdobja je sredi 18. stoletja, ko sta absolutistična vladarja prvič globlje posegla v podložniške razmere.

V vmesnem času so zemljiška gospodarstva po S. Vilfanu doživela v glavnem tri razvojne faze. Do druge polovice 16. stoletja je zgodnji kapitalizem močno načel srednjeveška proizvodjalna razmerja in uvajal nova, s tem pa je načel tudi dotedanji režim zemljiških gospodstev, ki so se takim razkrajalnim vplivom seveda upirala. Kot druga faza naj bi v prvi polovici 17. stoletja nastopila stagnacija, v kateri so se zemljiška gospodarstva spet nekoliko okrepila, vendar se je hkrati s tem močno okrepilo denarno gospodarstvo. Proti koncu 17. stoletja, v tretji fazi, je nastopil merkantilizem, pri katerem je bila v ospredju obrtna proizvodnja in izvozna trgovina. Merkantilizem je sicer posredno vplival na zemljiška gospodarstva, vendar je v bistvu pustil v njih uveljavljene agrarne sisteme nedotaknjene.

Proti sredi 15. stoletja so zemljiška gospodarstva izgubila še tisti pomen v razvoju novih proizvodjalnih načinov, kolikor so ga po 13. stoletju še imela. Kazati so se začela znamenja k r i z e f e v d a l n e g a s i s t e m a, ki niso izvirala iz zunanjih vzrokov (raznih vojn, izbruhov kužnih bolezni itd.), temveč iz tega, da so zemljiška gospodarstva sama s svojo strukturo postajala resna ovira za razvoj novih proizvodjalnih načinov, kakršne je v zvezi z vzponom mest in meščanstva terjalo tudi nenehno širjenje blagovno-denarnega gospodarstva. Ta oviralna vloga zemljiških gospodarstev se je kazala v zaostritvi oz. poslabšanju položaja podložnikov in sploh podeželskega prebivalstva. V tem času je še bolj prišla do izraza težnja zemljiških gospodarstev, da bi od svojih podložnikov namesto *naturalnih* dobivali predvsem denarne dajatve. To pa je bilo večinoma mogoče doseči le z večjim izkoriščanjem. Zemljiško gospodarstvo je za lastnika postalo v glavnem le še vir dohodkov in je veljalo za sorazmerno varno in donosno naložbo denarja. Nalaganje finančnih sredstev (npr. trgovskih kapitalov) v gospodarstva pa je odtegovalo gospodarstvu možnost za investicije v nova produkcijska sredstva. Razmah kreditnega poslovanja, želja po luksuzu, prepuščanje upravljanja gospodarstev izključno (nesolidnim) upravnikom in gospodarske težave so vodile do zadolževanja mnogih zemljiških gospodarstev. Zadolženi zemljiški gospodarstve pa so podložnike

seveda še bolj izžemali. To dokazuje ravnanje Ferenca Tahija na Štatenbergu pred uporom leta 1573.

Med gospodarskimi vplivi, ki so delovali na spremembe v zemljiškogospodstvenem sistemu, izstopa po svoji tehtnosti v teh treh stoletjih naraščanje cen, ki je posebno v drugi polovici 16. stoletja in proti letu 1700 zviševalo pomen naturalne rente. Podobno, vendar ne popolnoma vzporedno je vplivalo padanje vrednosti srebra in zniževanje vsebine srebra v kovancih. Ta dogajanja so sila kompleksna in še neraziskana, vendar lahko ugotovimo njih posledico, da so zemljiški gospodje poskušali oživiti naturalne dajatve in da je vrednost denarnih dajatev, kjer prevedba nazaj v naturalne dajatve ni uspela, po realni vrednosti padala, kar je zopet imelo za posledico, da je zemljiški gospod hotel to izgubo na neki način nadomestiti. Zemljiški gospodje so že v prejšnjih stoletjih vsaj deloma, ponekod pa kar v precejšnjem obsegu radi prevajali naturalne dajatve v denarne. Te prevedbene pogodbe so bile navadno sklenjene za določen čas. Ko so pretekle, so jih lahko obnovili ali pa tudi ne. Če so bile sklenjene za daljšo dobo, npr. za nekaj deset let, so bile za zemljiškega gospoda zelo neugodne, če se je v tem obdobju vrednost denarja precej zmanjšala. V obdobju veljavnosti sklenjene pogodbe podložniki na pritisk zemljiškega gospodstva v nobenem primeru niso bili pripravljene za kak njen popravek, ki bi šel v njihovo škodo. Pri tem je šlo v prid podložnikov tedanje splošno naziranje, da se morajo pogodbe natančno izpolnjevati, nikakor pa ne spreminjati.

Na razvoj zemljiških gospodstev so posredno vplivali tudi turški vpadi in razne druge vojne (v 15. stoletju zlasti ogrske, pozneje pa dve vojni proti Benetkam), ki so slabile gmotne sposobnosti podložnikov in zahtevale od njih čezmerne žrtve, včasih so zaradi tega opustele tudi kmetije. Nastanjevanje najemniškega vojaštva in v 17. stoletju stalnih polkov na pohodu je prav tako zmanjševalo gmotno moč podložnikov. Tridesetletna vojna pa se je v naših krajih čutila bolj posredno. Domneva se, da so zaradi nje naši kraji gospodarsko stagnirali.

Vse to obdobje je bilo tudi v znamenju političnih in v obliki reformacijskih sporov obenem verskih nasprotij med katoliškim deželnim knezom in velikim delom luteranskega plemstva. V teh nasprotjih je bil uspeh deželnega kneza, združen z morebitnimi posegi v prid podložnikov ter v škodo zemljiških gospodov predvsem odvisen od političnih in deloma pravnih okoliščin. Na splošno pa ukrepi deželnega kneza niso bistveno vplivali na moč zemljiških gospodstev kot sistema, saj so se temeljni interesi deželnega kneza in zemljiških gospodov v glavnem ujemali. Pač pa je zmaga deželnega kneza nad luteranskim plemstvom, njegov izgon in zaplenba večine njegovih posestev v njegov prid močno vplivala na osebni sestav gospodov in je ustvarjala razmere za slabitev gospodstev v prid centralizirane državne oblasti. Tendanca deželnih knezov po prevladi nad plemstvom je bila v

razvojni perspektivi napreden element. S tega stališča je treba presoјati tudi ponovno uveljavitev (recepcao) rimskega prava). Nosilci tega gibanja so bili visoki državni uradniki, večinoma na italijanskih univerzah šolani doktorji prava, ki so objektivno pripomogli h krepitvi centralizacije oblasti. Učinki recepcije rimskega prava pa so bili protislovni. Na drugih pravnih področjih so bili napredni, pri podložniškem vprašanju pa so bili mnogo preostri, saj so ti pravniki fevdalno nesvobodo vzporejali z rimskopravno nesvobodo sužnjeva. Neposredneje so s stanjem na zemljiških gospodstvih v tej dobi povezani kmečki upori in tudi tleča upornost podložnikov v času, ko izrazitih uporov ni bilo. Kmečke upore bomo obravnavali posebej. Posebno gospodarske razmere zgodnjega kapitalizma so omogočale precejšen vzpon kmečke trgovine, ki je pomenila rahljanje stroge delitve dela, kakršna je bila v bistvu podlaga fevdalnega reda in na kateri so zlasti mesta in cehi poskušali trdno vztrajati. V marsikaterih krajih pa so podložniki v tovarništvu in trgovini vendarle imeli dodaten vir dohodkov, ki je olajšal odrajanje podložniških denarnih dajateva, deloma pa se je pretakal tudi v dohodke zemljiškega gospoda.

Značilnosti zemljiških gospodstev so bile v tej dobi predvsem naslednje: gospodstva so prenehala biti nosilci gospodarskega napredka. Poglavitni pomen, ki so ga prvotno imela pri vzdrževanju vojaške sile v razmerah naravnega gospodarstva, je popolnoma prenehal. Vzporedno s tem, ko so se razvijali davki in uveljavljale javne finance, je deželni knez izgubljal finančni interes za neposredno izrabo lastnih gospodstev in jih je začel odsvajati na različne načine. Obenem pa je zaradi širjenja rudnikov začel nad drugimi gospodstvi uveljavljati svoj rudniški in z njim v zvezi gozdni regal (kraljevske pravice). Brez lesa tedaj rudniki namreč niso mogli obratovati. Cerkvena gospodstva so se v dobi protireformacije nekoliko povečala, najmočnejša od njih pa so s poglobljanjem deželnoknežje oblasti izgubljala svoj prejšnji, skoraj neodvisni položaj. Vsa gospodstva pa so iz novih gospodarskih razmer in iz razširitve trga skušala iztisniti čim več koristi zase. Svoji agrarni renti (denarnim dajatvam podložnikov) so skušala dodati še druge vrste dohodkov, kar je znano kot komercializacija zemljiških gospodstev.

Da bi si zagotovila kar največ dajateva (agrarne rente) so gospodstva zaostrovala tako osebni položaj podložnikov kakor tudi ukrepe premoženjskega značaja. Izgube, ki so jih utrpela npr. zaradi znižanja vrednosti denarja, so skušala nadomestiti z novimi viri. Tak nov vir je bil prisilni odkup kmetijskih pridelkov od podložnikov in nadaljnja prodaja v lastni režiji. Ker je bilo iz izkušenj znano, da lastni pridvorni obrati niso posebej donosni, jih v tem času niso ravno širili z odvzemom zemljišč podložnikom. Svojo patrimonialno oblast so gospodstva povečevala s tem, da so si razen izterjave

rednih bremen zagotovila tudi pravico do prisilne izterjave desetin in davkov ter so podložnikom odvzemala še tiste avtonomne funkcije, ki so jim dotlej ostale. Zemljiškim gospodom je še naprej uspevalo vzdrževati osnovna razmerja med seboj in podložniki, pri čemer so jim bili slej ko prej kot družbeni dejavnik nadrejeni in so zato svoje tendence lahko uveljavljali bolj uspešno kakor podložniki s svojim upiranjem. Ker pa so v tem kompleksu delovale še razne druge silnice, so bili rezultati sporov med zemljiškimi gospodi in podložniki v raznih krajih in časih različni. Nesporno pa je obstajala tendenca po pravnem povečanju izkoriščanja podložnikov.

V tem času pa se je dogodil zelo pomemben pojav, u t r d i t e v d e ž e l n e a v t o n o m i j e kot skupnosti zemljiških gospodov v deželi. Do približno srede 15. stoletja je deželna avtonomija obsegala v bistvu le sodstvo za deželne plemiče pod predsedstvom deželnega kneza ali njegovega zastopnika (deželnega glavarja, katerega namestnik je pozneje postal deželni upravitelj). V okviru te avtonomije je lahko kdaj pa kdaj v konkretnih sporih prišlo tudi do načelnih sklepov, ki so vplivali na režim zemljiških gospodstev. Do pomembne okrepitve avtonomije je prišlo v drugi polovici 15. stoletja na podlagi obveznosti zemljiških gospodov, da sodelujejo pri obrambi dežele. Obseg te obveznosti (»število konj«) se je presojal po višini dohodkov, ki jih je zemljiški gospod imel od svojih podložnikov. Iz te dolžnosti je izhajalo, da deželni knez načeloma ni mogel neposredno obdavčiti ne deželnih zemljiških gospodov ne njihovih podložnikov. Podložnikov itak ne, ker v deželi sploh niso imeli predstavništva. Njih so vedno predstavljali njihovi zemljiški gospodje. Pač pa je lahko načeloma obdavčil cerkvene osebe. Toda tudi podložniki so bili dolžni sodelovati pri deželni obrambi bodisi osebno ali gmotno. V 17. stoletju pa so osebni vpoklic podložnikov opuščali že iz bojazni, da se vpoklic ne bi spremenil v kmečki upor. Ta obrambni sistem pa se pri nas ni obnesel, kar se je izkazalo pri turških vpadih. Ker so se posebno v husitskih vojnah čedalje bolj uveljavljali najemni vojaki, so začeli najemništvo poleg deželne brambe ali namesto nje v 15. stoletju uporabljati tudi pri obrambi dežele, katere vrhovni poveljnik je bil deželni knez.

Slika 7. Grad Snežnik blizu Starega trga pri Ložu, ki je še v celoti ohranjen. V lasti snežniškega gospostva je bilo veliko gozdov. Tu so se podložniki pravdali za pravo lastnino lazov ali rovtov.

Deželni stanovi so začeli deželnemu knezu - pravno prostovoljno - odobravati davke, namenjene prvotno predvsem obrambi dežele, včasih pa tudi za napadalne namene. Sčasoma pa so deželni stanovi izgubili nadzor nad namensko uporabo svojih odobrenih davkov. Davke so odobraval na predlog deželnega kneza, ki je za to skliceval deželni zbor. To se je od leta 1500 dogajalo praviloma enkrat na leto. Če so stanovi vezali svojo odobritev na kake pogoje, so lahko posredno vplivali tudi na zadeve, ki niso neposredno zadevale davkov, tako da so si dejansko pridobili širšo pravico do soodločanja. Tako vrsto soodločanja so imenovali s t a - n o v s k o - m o n a r h i č n i d u a l i z e m . Za zemljiška gospostva je imel ta sistem pomembne posledice. Zemljiškim gospostvom v deželi je bil tako omogočen vpliv na državne zadeve. Okrepili so si pravni in politični položaj. Proti deželnemu knezu so nastopali kot predstavniki svojih podložnikov, saj so v njihovem imenu pristajali na davke. Le v veliko bolj odprtem deželnem zboru na Goriškem so imeli podložniki do sredine 16. stoletja pravico do lastnega zastopstva. Dejansko pa so zemljiški gospodje v svojem interesu dopuščali le tolikšno obdavčitev, da njihovi lastni dohodki od podložnikov niso bili preveč prikrajšani. Iz podobnih razlogov so deželni stanovi v ostrem nasprotju z mesti tudi zelo podpirali priznanje kmečke trgovine. Z odobravanjem davkov deželnemu knezu pa so si zemljiški gospodje razširili oblast tudi nad svojimi podložniki, saj so prevzeli davčno odmero, pobiranje in izterjavo davkov, to pa jim je omogočalo, da so se s tem okoriščali, ne da bi bil mogoč natančen nadzor. Deželni knez namreč za kaj takega ni imel nobenih svojih organov. Kolikor bolj so davki nadomeščali vojaške obveze, toliko bolj se je zemljiški gospod spreminjal v rentnika.

Za podložnike je plačevanje davkov v drugi polovici 15. stoletja pomenilo novo dodatno vrsto obremenitve. Sprejemljiva je bila zanje le toliko, kolikor so upali in zaupali, da bodo z njo obvarovani vojnih opustošenj. Ta obremenitev je do neke mere stopila na mesto prejšnjih podložniških bremen ob deželnem vpoklicu, katerih začetne višine ne poznamo. Zato je dodatno obremenitev težko oceniti. Zanesljivo pa je bila pomembna že zato, ker je bila denarna. Prejšnje obremenitve so bile seveda prvenstveno naturalne. Odkar so davčne odobritve deželnega zbora od začetka 16. stoletja postale redne, je deželna davčna vsota vsaj na Kranjskem naraščala sorazmerno z gibanjem cen. Deželnemu knezu so davčne privolitve deželnega zbora prek zemljiških gospodov odprle pot do udeležbe pri dohodkih podložnikov, ki se je čedalje bolj ustaljevala. Kakor hitro se je moč deželnega kneza v prvih desetletjih 17. stoletja toliko okrepila, da zemljiški gospodje obdavčitve niso mogli več vezati na pogoje, je dualizem postal le še oblika, ni pa imel več nobene prave vsebine. S tem sta absolutistična vladarja 18. stoletja pridobila moč, da sta lahko globlje posegla v režim zemljiških gospodstev in še posebej v podložniška razmerja.

Davek za obrambo dežele pa ni bil edini davek, ki so ga odobraval stanovni. Odobravljeni davki so imeli spočetka včasih obliko glavarine, pozneje pa različne oblike. Okrog leta 1500 se je kot glavni in razmeroma najbolj stalni tip davka uveljavil davek na imenjsko rento (Gültensteuer). Ta davek je bil po svoji osnovi najbolj povezan z razvojem zemljiških gospodstev v novem veku. Nemška beseda Gült je pomenila rento (dajatve) od kmetij (imenjska renta) in imenje, skupnost posesti, ki je dajala rento. Tak pomen je imela beseda Gült, še preden so jo začeli uporabljati v davčnem izrazoslovju. Imenjska renta je bila prvotno merilo vojaške dolžnosti zemljiških gospodov in ker so davki nastali poleg nje ali namesto nje, je postalo merilo za odmero vrste davkov sploh. Zato je bil ta davek spočetka mišljen kot breme samih zemljiških gospodov, ki so ga morali poravnati iz svojih rednih dohodkov. V resnici pa so ga gospodje kmalu dejansko prevalili na podložnike. Vsaj v prvih desetletjih 16. stoletja se je prevalitev razumela že sama po sebi. S tem je ta deželni davek, razbit na posamezna gospodstva po ključu imenjske rente, veljal kot skupni davek zemljiškega gospoda in podložnikov, pri katerem je bil le določen del formalno naložen na gospodove dohodke. Problematika imenjske rente je sila zapletena in jo v tej knjigi lahko prikažemo le v najbolj grobih oblikah. Prvotno so davčne napovedi od naturalnih in denarnih dohodkov svojih posestev dajala gospodstva sama, preračunana po določenih enotnih cenikih oz. ključih v denarni znesek, ki je bil spočetka še blizu realne vrednosti. Pozneje pa je čedalje bolj zaostajal za njo in je bil le še fiktiven. Seštevek takih zneskov za vso deželo je bil podlaga za ocenitev davčnega bremena dežel v kakem letu. Dokler je bila ocenitev še blizu realne vrednosti, so stanovni včasih izražali višino odobrenega

davka v ulomkih od seštevka, tako da je moral vsak zemljiški gospod oddati svoj delež v enakem ulomku od svoje napovedi. Pozneje so morali uporabljati mnogokratnike. Sredi 16. stoletja se je ta mnogokratnik na Kranjskem ustalil na poltretji imenjski renti. Na Štajerskem se je ustalil štirikratnik, na Koroškem trikratnik. Od tako odmerjene vsote so smela zemljiška gospodstva prevaliti na svoje podložnike na Kranjskem $4/5$, na Koroškem $2/3$, na Štajerskem pa najbrž pogosto ves znesek. Pri prevalitvi naj bi zemljiški gospod odmeril večji del premožnejšim podložnikom, manjšega pa revnejšim. Prav to pa je dajalo največje možnosti za odmero in izterjavo v skupnem znesku, ki je bil večji od davka, ki ga je moral zemljiški gospod odvesti. Tu so imeli zemljiški gospodje možnost za izkoriščanje podložnikov, ki je ti nikakor niso mogli do kraja dognati ali se ji še manj utemeljeno upreti. Državnega nadzora nad ravnanjem zemljiških gospodstev pa, kakor smo že omenili, tedaj še ni bilo. Ta davek pa je lahko udaril podložnike še na poseben način. Če namreč kak zemljiški gospod tega davka dlje časa ni plačal, so deželni stanovi uvedli proti njemu izvršbo (Spännung) tako, da so pri njegovih podložnikih do plačila davka nastanili svoje izvršilne organe. Ti naj bi preprečili vsako oddajo podložniških dajatev zemljiškemu gospodu, so pa bili v največje breme ravno podložnikom samim, čeprav so ti morda te davke svojemu gospodu v redu plačevali. Zdi pa se, da ta izvršilni postopek tudi deželnim stanovom samim ni ustrezal in so ga uporabljali le v izjemnih primerih.

V tem obdobju so bili zaznavni znatni vplivi deželnega kneza na podložniški režim. V času skrajnega partikularizma, ko je vsako gospodstvo s svojimi podložniki postopalo po svoje, ali se je v skladu s splošno gospodarsko in socialno strukturo kvečjemu ravnalo po običajnem pravu širšega ali ožjega območja, je bilo pravno varstvo podložnikov odvisno predvsem od razmerja sil znotraj samega gospodstva. Proti koncu srednjega veka se je podložniški položaj le malo spremenil. Morda so tu in tam deželni sodni organi posegli v kak spor, kakor npr. leta 1421, ko so se zaradi neke gmajne s Turjaškimi gospodi pravdali plemiči, meščani in podložniki. Zdi pa se, da se podložniki niso mogli pravdati z lastnim zemljiškim gospodom. Okrepitev deželne ureditve v začetku novega veka je odprla večje možnosti za pravno urejanje podložniškega režima.

Deželni knez je bil sicer slej ko prej sam velik zemljiški gospod, toda s svojimi gospodstvi ni gospodaril v lastni režiji in jih ni upravljal s svojimi uradniki, temveč jih je dajal bodisi v zakup ali v zastavo. V lastnem interesu je zato moral vsaj poskusiti omejevati ali preprečevati pretirano izmozgavanje svojih podložnikov po raznih, večinoma bolj ali manj začasnih (kratkotrajnih) zakupnikih ali zastavnih imetnikih. Praviloma je posegal v razmere na svojih gospodstvih ob reformacijah (preureditvah) urbarjev, včasih pa je ob pritožbah podložnikov na teren pošiljal

tudi svoje komisarje, ki naj bi ugotovili stanje in predlagali rešitve. Podobno so ravnali tudi cerkveni knezi, če so se kopičile pritožbe podložnikov proti začasnim upravljalcem njihovih gospostev. Odkar je bil deželni knez z davki udeležen pri izkoriščanju podložnikov na drugih (zasebnih) gospostvih, so bile tudi podložniške razmere na njih zanj pomembne. Čeprav zaradi starih predpisov in moči deželnih stanov ni mogel prosto ukrepati, je z nekaterimi predpisi skušal omejiti pravice zemljiških gospodov. Tako so leta 1539 in 1569 izšle prepovedi prostega odseljavanja (odsajanja) in preseljevanja (presajanja) podložnikov, izhajale so prepovedi opravljanja tlake ob nedeljah, od srede 15. stoletja so prepovedovali predkupne pravice zemljiških gospodov za poljske pridelke njihovih podložnikov, prepovedana je bila zahteva terjati ob smrti podložnika vola za umrščino. Že pogosto ponavljanje istih prepovedi kaže, da so te imele omejen učinek. Po poti upravnega komisijskega postopka je mogel deželni knez posegati le v lastna zemljiška gospodstva, s predpisi za druga gospodstva pa le tedaj, če je šlo za varovanje temeljnih načel fevdalne družbe, npr. glede družbene delitve dela za izvajanje nespornih pravil, kakor so veljala npr. za praznike.

Bolj kakor sami predpisi je bilo za zemljiške gospode in podložnike pomembno, kako so se v praksi reševali konkretni spori med njimi. Razumljivo je, da so vsekozi imeli prednost zemljiški gospodje. Na Kranjskem so ti pred svojim sodiščem že pred letom 1497 z načelno odločitvijo (občo sodbo) sklenili, da sme desetinski gospod pri podložniku sam izvajati izvršbo (eksekucijo) za svoj zahtevek in so še pozneje v konkretnih primerih odločali o tem, kaj je podvrženo desetini in kdo naj jo dobiva.

Slika 8. Kašča in klet pri gradu Bizeljsko, kamor je gospodstvo spravljalo lastne pridelke in dajatve podložnikov. (Posnetek je iz leta 2006).

Čeprav vprašanje o ureditvi pristojnosti in pravnih poti v sporih med zemljiškimi gospodi in podložniki na slovenskem ozemlju še ni dovolj raziskano, pa je gotovo, da je bilo v različnih deželah urejeno različno. Ponekod je kot prva instanca za spore med zemljiškimi gospodi in podložniki obstajalo tako imenovano nepristransko sodišče. Bilo je pravzaprav neka vrsta patrimonialnega sodišča v spor vpletenega zemljiškega gospoda, ki je po starem sodnem načelu, da nihče ne more soditi v svoji zadevi (*nemo iudex in propria causa*), prepustil predsedstvo komu drugemu, navadno kakemu poklicnemu advokatu, ali pa sta sporni stranki sporazumno izbrali razsodnika. Taka sodišča so bila znana na Kranjskem in Štajerskem. V tej deželi se je tako sodišče imenovalo urbarska pravda. Na Štajerskem se je podložnik zoper svojega zemljiškega gospoda vsaj teoretično lahko pritožil na deželno glavarstvo oz. na notranjeavstrijsko vlado. Na Koroškem je bil nasprotno vsak zemljiški gospod pristojen v lastni zadevi. Vsaj za kupne kmetije bi morala na Koroškem v prvi polovici 16. stoletja nastopiti enaka ureditev kakor na Štajerskem, vendar se to ni zgodilo. Tam se je podložnik lahko pravdal s svojim zemljiškim gospodom pred deželskim sodiščem. Vendar je tam vsaj še v 16. stoletju župansko prisedništvo oteževalo pretirane samovoljnosti sodnega gospoda.

Kot je razvidno, je bilo sodstvo v rokah fevdalcev. Zato so imeli podložniki v svojih pravih malo upanja za uspeh. To se je povečalo, če je podložnikom uspelo prenesti spor pred deželnoknežje osrednje organe. Znanih je nekaj dobljenih pravih. Škofjeloški zemljiški gospod leta 1621 ni smel v dveh vaseh odsaditi svojih podložnikov. Šenčurški podložniki so zmagali v pravdi zaradi desetine od detelje in travnikov. Na drugi strani pa je podkupljivost deželnoknežjih uradnikov prišla bolj prav zemljiškim gospodom kakor podložnikom. Kljub temu, da so obstajala prizadevanja za omejitve izkoriščanja podložnikov in kljub posameznim sodbam v njihov prid pa do srede 18. stoletja vendarle še ne gre za sistematično in načrtno politiko, ki naj bi v interesu deželnega kneza resneje omejevala moč zemljiških gospodov.

Pomembnejši kot posegi raznih deželnih in državnih organov v podložniški režim, so drugi vplivi. Eden poglobitnih razlogov, ki so zemljiškim gospodom branili pretirano izžemanje podložnikov, je bil njihov gospodarski interes. Od življenjske sile in produktivnost podložniškega prebivalstva je bil v velikem obsegu odvisen tudi obstoj gospodov, ki so morali pri urejanju notranjih razmerij skrbeti predvsem za ohranitev substance svoje hubne (podložniške) posesti. Ta razlog ni samo omejeval možnosti za povečevanje bremen, marveč je v kritičnih situacijah zagotavljal tudi določeno mejo izkoriščanja. Gospodstva so v lastnem interesu ob elementarnih nesrečah, ob lakotah podarjala podložnikom žito, ob slabih letinah, ko ni bilo pridelka niti za seme, so seme posojala itd.

Kjer so podložniki sodelovali pri varovanju meje, zlasti ob habsburško-beneški meji, so se morali nanje bolj ozirati kakor drugod. Tako so na kranjski strani meje socerbski podložniki skozi dve stoletji ohranili svojo popolno in pozneje delno davčno prostost, podobno kakor so Beneški Slovenci uživali poseben položaj glede državnih bremen in razvito avtonomijo. Na podložniški režim je v velikem obsegu vplivalo tudi številčno stanje prebivalstva - ali ga je bilo premalo ali preveč, so torej še obstajale možnosti za naselitev ali je že vladala prenaseljenost. Na slovenskem ozemlju kmalu po letu 1500 ni bilo več nenaseljenosti ali pustot, ki bi zajemale širša območja. To velja še bolj po letu 1600, ko je pojemala moč turških vpadov. Ustrezno ali najbrž povečano število interesentov za kmetije je gospodstvom omogočalo postavljanje ostrejših zahtev in bolj grobo ravnanje.

Še dosti bolj pa so na prizadevanja gospodstev po ostrejšem izkoriščanju in poslabševanju podložniškega režima vplivali drugi razlogi. Že pred 15. stoletjem so možnosti za prodajo pridelkov in za gotovinski nakup luksuznega in drugega blaga znatno vplivale na razvoj in obseg gospodarskega izkoriščanja. Tem bolj so si od 15. stoletja gospodstva prizadevala gospodarsko izkoriščanje usmerjati k čim večjemu denarnemu donosu. Če bi bile dotlejše denarne dajatve ostale nespremenjene, bi bil končni učinek pravzaprav nasproten. Čeprav bi naturalne rente zaradi naraščanja cen dobile večjo nominalno vrednost, bi ta v številnih primerih zaostajala za cenami neagrarnih izdelkov. Realna vrednost denarnih rent pa bi bila v 16. stoletju padla na komaj pomembno višino. Že ohranitev rente je zahtevala nove obremenitve. Namen gospodstev pa ni bil njihova ohranitev, temveč povečanje. To je bilo mogoče ali s povečanjem starih bremen ali z novimi bremenami ali pa s tem, da je zemljiški gospod začel nastopati kot podjetnik.

Take in podobne silnice so delovale zdaj v prid podložnikom, zdaj proti njim in so povzročale v posameznih pokrajinah, okoliših in gospodstvih zelo različne podložniške režime. Seveda pa niso odpravljale temeljnega nasprotja med zemljiškimi gospodi in podložniki, ki je v tej dobi privedlo do kmečkih uporov. Čeprav niso uspeli, je že nevarnost njihovega izbruha omejevala samovoljnost gospodov. Uporniki pa so si bolj ali manj odkrito želeli pridobiti soudeležbo pri oblasti v deželi. V nadaljevanju bomo po Bogu Grafenauerju opisali pogloblitve kmečke upore, ki so se vsi dogodili v prvih stoletjih novega veka. Opozoriti pa moramo, da v nobenem primeru ni bil vzrok za upor samo eden, temveč je vedno šlo za splet različnih vzrokov. Za neposreden izbruh upora pa je bilo navadno odločilno občutje podložnikov v danem času. čeprav ne bo posebej poudarjeno, pa netilci upora večinoma niso bili najrevnejši, temveč praviloma kar imoviti podložniki.

SLOVENSKI UPOR LETA 1515

»Slovenski kmečki upor« (po izvirnih zapisih Windischer Bauernbund) leta 1515 je največji klasični kmečki upor ne le pri Slovencih, temveč pri vseh južnih Slovanih, na tleh tedanjega cesarstva pa med največjimi predhodniki deset let poznejše nemške kmečke vojne (Der deutsche Bauernkrieg). Vzroki za ta upor so različni. Najbolj splošne in pogostne pritožbe zaradi novih podložniških obremenitev so znane - delno po lastnih podložniških pritožbah in delno po drugih zgodovinskih virih - prav za ta veliki slovenski upor. Največje število teh pritožb se nanaša na samovoljo posameznih zemljiških gospodov, obnavljanje oz. večanje tlake, vnovično prevajanje denarnih v naturalne dajatve, večanje starih (s povečanimi dajatvenimi merami) in uvajanje novih dajatev ter manjšanje podložniških pravic do srenjskih zemljišč in gozdov. Pri tem gre večinoma za utemeljene - čeprav včasih pretirane - pritožbe. Tega ne dokazujejo le podatki o razvoju podložniških bremen in o naraščanju dohodkov na posameznih zemljiških gospodstvih (npr. Kočevskem), temveč tudi ugotovitve preiskave, ki so jo opravili cesarjevi komisarji po končanem uporu ter zagovor teh pridobitev, ki so ga izrazili konec leta 1515 deželni stanovi. Tudi tokrat naletimo še na druge vzroke, zaradi katerih je še posebej naraščala relativna podložniška obremenjenost. Podložniki so se pritoževali tudi proti davkom in spremenjenim določbam o skladiščnem pravu v mestih (pravu, ki je urejalo obvezno skladiščenje določenega blaga za nekaj časa v mestih). Zlasti gorki so bili proti novim mitninam. Mitnine so bile prometno-trgovske pristojbine, ki so jih pobirali od transporta blaga skozi določeno mitninsko postojanko. Pri tem je bilo vseeno, ali je šlo blago v prodajo v kraju z mitninsko postojanko ali pa je šlo zgolj za tranzit. Mitnine so bile velika ovira za vse trgovanje, posebej še za trgovino s kmečkimi pridelki, ki so jo imeli v velikem obsegu v rokah podložniki, ali pa so si prizadevali, da bi jo pridobili. Pritožbe so bile tudi proti »nenavadnim cestam«, ki jih je deželni knez proglasil za obvezne, ki pa so prav tako lahko pomenile velike ovire za kmečko trgovanje. Primer take obvezne ceste je bila pot iz Štajerske na Kranjsko skozi Kamnik in ne kakor prej čez Trojane. Pritožbe so bile tudi proti zlorabam sodnih pravic, ki so jih delala zemljiška gospodstva, in proti večanju njihovih dohodkov z globami in podkupovanjem.

Kmečka zveza, ki so jo uporniki organizirali, je sicer res omejevala svoje konkretne pritožbe na »staro pravdo«, ciljala pa je vendar čez konkretne zahteve. Začela je že v pritožbah iz marca 1515 tam, kjer je upor iz leta 1478 nehal, namreč z zahtevo po prevzemu vsaj dela javne oblasti nad podeželjem, predvsem s soodločanjem pri davkih, ki je bilo dotlej izključno v rokah zemljiških gospodov, bodisi kot njihove korporacije - deželnih stanov bodisi kot posameznih zemljiških

gospodov ter ni spadala v okvir »stare pravde«. Zelo pomembna je bila zapora trgovine z Benetkami zaradi vojne (1508-1516). Goriška kmečka zveza (»navadna dežela kmetstva grofije Gorice« se je v imenu obljube cesarja Maksimilijana (»... pred štirimi leti... 28. 11. 1511«), »da jih bo pustil pri starih šegah« pritožila proti deželnemu glavarju zaradi deželne tlake za utrjevanje Gorice in Gradiške in zaradi mitnin. Postavili so novo mitnico v Kanalu, zahtevali so, da plačujeta na sejmu v Gorici od prodane živine mitnino tako prodajalec kakor kupec »česar po starem ni bilo«. Vse to so pripisovali deželnemu glavarju Juriju pl. Ecku. Pritoževali so se tudi zaradi nekaterih zemljiškogospodstvenih sprememb, npr. razširjenja sodstva nad podložniki v okolici Vipavskega Križa, oddaje deželnoknežjega gospodstva Kanal v zastavo, kar je bilo za podložnike manj ugodno in so hoteli ostati v deželno-knežjem urbarskem uradu. Zelo specifična so bila izhodišča za krajevni upor na Tolminskem. Leta 1509 je namreč vojska cesarja Maksimilijana osvojila deželico iz rok Benečanov. Ker je vojna trajala naprej, je že to imelo težke posledice za dotlej običajni način življenja tamkajšnjih ljudi. Objavljena je bila zapora trgovanja z beneškimi deželami, prepovedani so bili kakršnikoli stiki z njihovimi prebivalci, potrebno je bilo vzdrževanje posadke na gradu. Odkar je leta 1511 dobil gospodstvo v zastavo Maksimilijanov častnik Michael Neuhauser, je začel nadomeščati blažje oblike beneške fevdalne uprave s strožjim kontinentalnim fevdalnim gospodstvenim režimom. Odpravljal je vaško samoupravo in županske pravice pri sodstvu, nalagal je tlako, izkoriščal je sodstvo za nalaganje visokih glob, temu pa se je pridruževal še dosti nasilen značaj okorelega vojaka, ki se za stare kmečke pravice ni menil, temveč je vse hotel doseči s silo.

Uporniško gibanje je nastajalo v več ločenih in delno že starejših uporniških jedrih na Kranjskem (od okr. 1510 na Kočevskem proti grofu Turnu, od leta 1514 v okolišu od Vrhnike do Ljubljane in polhograjkem gospodstvu, od začetka leta 1515 v briksenskem gospodstvu Bled-Bohinj in v okolici Radovljice) in v sosedstvu v posebnih razmerah na Tolminskem (od leta 1513), od začetka leta 1515 pa morda tudi okrog (zdaj Slovenskih) Konjic in Studenic na Štajerskem. Zaradi pritožb na cesarja je prišlo že leta 1514 do komisijske preiskave vzrokov za upornost na polhograjskem gospodstvu, ki je bilo tedaj v deželnoknežji lasti, zastavljeno pa plemenitim Lambergom. Vzroke so raziskovali tudi na tolminskem gospodstvu. Sredi marca 1515 so Kočevarji na svojem puntarskem zborovanju zalotili in ubili kočevskega zemljiškega gospoda grofa Jurija Turna in oskrbnika Steržena. Tedaj je nastala na Kranjskem širša kmečka zveza, ki se je širila od Kočevskega prek Ribniške doline na Gorenjsko do Kamnika in Bohinja. Po dveh mesecih širjenja kmečke zveze z zborovanji puntarjev in odhodu poslanstva k cesarju v Augsburg, so prešli uporni podložniki sredi maja v odprt upor. Osvojitev gradu Mehovo na

Dolenjskem 17. julija je sprožilo razširjenje upora tudi na Štajersko. Že maja je padlo v roke upornikov poleg vrste gradov na Kranjskem tudi več gradov med Savinjo in Sotlo, konec meseca je bilo zborovanje štajerskih upornikov pri Konjicah, od srede junija se je upor na Štajerskem razširil na levi breg Drave. V prvih dneh junija je nastala kmečka zveza tudi na Koroškem, kjer je upor zajel južni del dežele od spodnje Labotske doline (kjer je bilo središče upora v Rojah) in od Podjune do Ziljske doline ter od južne deželne meje do Krapfelda. Vendar je imela vsaka dežela svojo puntarsko organizacijo in poleg njih še Tolminci svojo iz prejšnjih let. Na Goriškem je gibanje spodbudilo nastanek organizacije »kmetov grofije Gorice« (pauerschaft der graffschaft Görz), ki pa se ni pridružila odprtemu odporu, temveč je poslala k cesarju župana Nikolaja iz Brd s svojimi pritožbami. Zaradi njih je prišla v Gorico posebna komisija.

Po teh prvih velikih puntarskih uspehih pa je nastalo sredi junija (pač zaradi nujnih poljskih del) krajše zatišje. Ko so ob tem kratkem predahu zemljiški gospodje mislili, da upor že obvladujejo, posebej zaradi prve zmage nad štajerskimi uporniki v bližini Konjic (menda 15. julija), so začeli s prvimi velikimi represalijami na Štajerskem in Kranjskem. Prav to pa je takoj sprožilo nov val, tako da je upor v drugi polovici junija zavzel še znatno večji obseg. Štajerski puntarji so zavzeli Brežice in okoliške gradove, koroški puntarji pa so zasledovali vojsko koroških deželnih stanov od Velikovca mimo Šentvida do Beljaka. Uporniki so na ozemlju, ki ga je zajel upor, z redkimi izjemami zavzeli v tem času vse gradove. Kranjski plemiči so se zatekli v Kamnik in Ljubljano, štajerski v Maribor, koroški pa v Beljak, Kranjski deželni glavar je zapisal: »večina plemstva je oropana in pregnana.« Na Štajerskem se je širil upor že do Gleisdorfa vzhodno od Gradca, Beljak je oblegala uporniška vojska, Ljubljano pa so uporniki celo napadli. Podeželje je bilo že od marca v rokah upornikov, ki so v maju in juniju zavzeli večino gradov, jih oplenili in si premoženje razdelili med seboj. Konec junija in v začetku julija pa je prišla zemljiškim gospodom na pomoč cesarska vojska, s katero so - potem, ko je najemniška vojska deželnih stanov pri Celju med 5. in 10. julijem odločilno porazila večino spodnještajerskih upornikov - s hudimi okrutnostmi upor zadušili. Porazeni so bili tudi manjši uporniški oddelki na Štajerskem in Kranjskem, ki so bili vezani na posamezne okoliše. Na Kranjskem se noben puntarski oborožen odpor ni več ponovil. V zvezi s tem uporom so se ohranile kot vložek v sodobni žolnirski (vojaški) pesmi o bitki pri Celju prve slovenske tiskane besede (puntarski gesli » /za/ staro pravdo« ter »le vkup, le vkup uboga gmajna«. Uporniki so nosili na drogu namesto zastave grob kmečki čevelj z vezalkami, ki se po nemško imenuje Bundschuh. Zanimivo je, da se je ta beseda ohranila na Spodnjem Štajerskem ponašena v »punčuh« do sedanjega časa. Seveda pa ni zašla v Slovar slovenskega knjižnega jezika.

Bilu je timu Guberniu na snán-
 je danu, de v' nekaterih krajih
 desetinski kmetje is ene napezha-
 ne navade to shito, kateru je de-
 setini padvershenu, bres vede-
 sha tiga desetnika prozh pęle-
 jo. Inu kir lo nekateri dese-
 tinski kmetje to neumno mi-
 sel imęli, de enu taku dianje
 kir sa sdej s' obeno gvishno,
 shtrafingo ny bilu obdanu, tu-
 di shtrafinge vřednu ny; taku
 se sdej na enu nar vikhi po-
 velje od 13ta tezheozhiga
 meřiza vsim desetinskim kme-
 tam osnani, de je to prozhpe-
 lanje tiga shita od ene deseti-
 ni podvershene semle bres og-
 lasęnja per desetniku prepo-
 vedanu, inu sa tega volo se
 sapove:

Slika 9. Odlomek iz gubernijske okrořnice o oddaji desetine iz leta 1788.

HRVAŠKO-SLOVENSKI UPOR V LETIH 1572-1573

Med najpomembnejše slovenske kmečke upore spada tudi še slovensko-hrvaški kmečki upor v letih 1572/1573. V tem uporu se je struktura neposrednih uporniških izhodišč v treh prvotnih lokalnih žariščih (Susjedgrad in Stubica v Hrvaškem Zagorju ter Štatenberg pri Poljčanah) le malo razlikovala od položaja v letu 1515. Še posebej velja to za položaj na Hrvaškem. Drugače kakor v slovenskih deželah, kjer je bila vsaj urbarialna obremenitev v svojih glavnih vrstah od srede 16. stoletja naprej ustaljena, in se je večala predvsem v specifičnih oblikah (tlaka oz. robotnina, občasne dajatve ob menjavi gospodarja na kmetiji ipd.), je

bilo na Hrvaškem težišče poslabšanja podložniških bremen gotovo v spremembah fevdalne rente znotraj zemljiškega gospostva. Podrobne vzroke tega kmečkega upora na prvotnih treh gospostvih so raziskovali trije zgodovinarji: Rus Julijan Bromlej ter Hrvata Nada Klaić in Josip Adamček. Čeprav tudi on meni, da so izhodiščni vzroki za upor v spremembah znotraj zemljiškega gospostva, je dokazal najprej za stubiško-susjedgradsko gospostvo, da tam v 16. stoletju niso bile glavna oblika fevdalnega izkoriščanja niti redne denarne dajatve niti tlaka, pač pa menjavanje denarnih dajatev v naturalne, večanje naturalnih dajatev ter iztiskanje podložnikov iz trgovine s kmetijskimi pridelki s predkupno pravico zemljiškega gospoda za velik del teh pridelkov. Ta razvoj je bil značilen v slovenskih deželah med sredo 15. stoletja in sredo 16. stoletja. V analizi celotnega razvoja fevdalne rente na Hrvaškem je ugotovil, da od srede 15. stoletja do okrog 1520 prevladujejo v dohodkih zemljiških gospostev denarne dajatve, v 16. stoletju se te nižajo in bistveno zrastejo naturalne dajatve, šele v 17. stoletju pa stopi na prvo mesto tlaka oz. vrednost pridelkov na pridvornem obratu - pristavi. Torej neprestano postopno spreminjanje v nasprotju z načeli stare pravde. Za stubiško-susjedgradsko gospostvo kaže obračun lastnika, hrvaško-štajerskega zemljiškega gospoda grofa Ferenca Tahija, ki je bil kapitan v Veliki Kaniži na Ogrskem in obenem poveljnik obmejne obrambe proti Turkom med Dravo in Blatenskim jezerom, za leto 1568, da so znašale redne denarne dajatve do 5 %, vrednost naturalne rente 67-72 % in vrednost pridelkov na pridvornem obratu 23-29 % dohodka. Dobiček od trgovine s pridelki, kupljenimi od podložnikov, v računu ni vštet, prav tako ne vrednost nekmetijske tlake. Na tem gospostvu sta bila pridvorni obrat in z njim povezana tlaka večja kakor prej, pomemben del tlake je šel za graditev novih pristav in pripravo gospostvenih polj za gospostveno živinorejo, podložniško tovorjenje v zvezi z gospostveno trgovino. Zlasti so bile izredno obremenjujoče vožnje v Tahijevo obmejno postojanko Veliko Kanižo. Od Susjedgrada do Kaniže je pot dolga 168 km, od Štatenberga do tja pa 130 km.

Slika 10. Grad Konjice (zdaj Slovenske Konjice), ki je bil v lasti grofa Erazma Tattenbacha, usmrčenega zaradi sodelovanja v Zrinjsko-Frankopanjski zaroti.

V skladu s tem kažejo pritožbe štatemberških podložnikov že od leta 1557 naprej, torej od prvega leta Tahijevega lastništva tega gospostva in izpovedi Tahijevih podložnikov v Hrvaškem Zagorju pred preiskovalnimi komisijami v letih 1567 in 1572 pa tudi drugi viri, da se je oprlo izhodišče kmečkega nezadovoljstva v prvih žariščih upora na raznovrstno povečanje bremen v korist zemljiškega gospoda z odvzemom kmetij (zemljišč) nekaterim podložnikom, z večanjem dajatev in tlake z izkoriščanjem podložniške obveznosti, in da so morali voziti na mestni trg gospodovo blago. Zaradi previsoko določene gospodove cene, ki je prodajalec (podložnik) ni mogel doseči, je moral razliko doplačevati iz svojega. Zemljiški gospod je nadalje pobiral javne davke tudi v svojo korist in jih povečeval, odtrgoval je plačilo podložnikom za razna dela ter tudi vojakom ipd. Še posebej je podložnike prizadevalo popolno pomanjkanje pravnega varstva zoper nasilnega gospoda, ki je izsiljeval odkupnine ali posojila z metanjem premožnejših ljudi v grajski zapor in fizičnim nasiljem nad njimi, nadalje samopašnost v razmerju do žena in deklet podložnikov. Izjavi leta 1572, notranjeavstrijskega deželnega kneza Karla in zagrebskega škofa Draškovića sta potrjevali, da povečano izžemanje podložnikov in nasilje nad njimi nista bila izjemna, temveč sta bila razširjena tudi po drugih gospostvih na Štajerskem in Hrvaškem. Pokojna hrvaška zgodovinarica Nada Klaić je tudi ugotovila, da so se podložniške obveznosti razširjale na dotlej bolj svobodne skupine prebivalcev, kar je izrazit primer absolutnega povečanja podložniških bremen. Izjemen pomen pri tem uporu so imeli tudi spori glede lastništva nad obravnanima hrvaškima gospostvoma, kjer je bila vmešana tudi ogrska kraljevska komora (vrhovna dvorna gospodarska oblast), ki jih je nekaj časa tudi upravljala. Nedvomno pa je gospodarski razvoj na Hrvaškem in v slovenskih deželah v poznem 16. stoletju ustvarjal skrajno nestabilen sistem plemiškega gospostva, ki je

potreboval le relativno omejene vzroke za sprožitev širokega konflikta. Ti vzroki naj bi bili v izvajanju osebnega gospostva po Ferencu Tahiju na njegovih gospostvih.

Hrvaško-slovenski upor je izbruhnil okrog jurjevega (24. aprila) 1572 kot krajevnih upor na vseh treh Tahijevih gospostvih Štatenberg, Donja Stubica in Susjedgrad. Njegovi podložniki so bili zaradi raznih vzrokov, ki smo jih že opisali, že vrsto let nezadovoljni. V letih 1567 in 1571 je prišlo do manjših spopadov podložnikov s Tahijevimi ljudmi, do pritožb in do komisijских preiskav. Manjši krajevni upori so se v teh letih dogajali tudi drugje na Hrvaškem in v slovenskih krajih, leta 1570 v Istri in na Dolenjskem, celo v širšem merilu zoper davčno politiko kranjskih deželnih stanov (vinski dac), junija 1572 pa v Laškem že zoper deželno knežje mitničarje (zvišana mitnina za živino na kranjsko-štajerski deželni meji). Že maja 1572 so uporni kmetje pokorili susjedsko gospostvo in pretrgali zveze gradu navzven, junija pa se je upor na Tahijevih gospostvih stopnjeval do naskoka na vse tri gradove, čeprav so zavzeli le Štatenberg in Stubico ter pregnali iz njih Tahijeve ljudi. Na Stubici je ostal le predstavnik ogrske kraljevske komore, na Štatenberg pa je prišel začasni deželno-knežji upravnik. V upor na obeh hrvaških gospostvih je posegel ogrski kralj, cesar Maksimilijan, na katerega so se uporniki že dvakrat obrnili s svojimi pritožbami zoper Tahija in poslal komisijo, ki je vrnila del gospostev, ki so bila začasno v komorni upravi, prejšnjim lastnikom. Obenem naj bi preiskala podložniške pritožbe in je do konca preiskave prepovedala kaznovanje upornikov. Ker se je obenem z delnimi lastniki Heningovci 6. avgusta 1572 vrnil na Susjedgrad tudi Tahij, krajevni upor pa naj bi se končal s prisego upornikov obema gospodoma, so prešli uporniki na nočnem zborovanju med 8. in 9. avgustom od krajevnega upora k pripravam na splošni upor, ki je zajel z neposrednimi boji zlasti Hrvaško Zagorje in ozemlje južno od Save do Jastrebarskega in Draganičev, jugovzhodno Spodnjo Štajersko in del Dolenjske, z osamljenimi kmečkimi napadi pa je segel tudi zahodno od Novega mesta, v Posavje in na Gorenjsko. Oboroženi uporniški nastop se je začel, po vsem videzu po nenavadno skrbnih pripravah, zaradi dogodkov na hrvaško-slavonskem saboru v Zagrebu, 18. januarja, mesec dni prej kakor je bilo predvideno, 29. januarja 1573, z napadom na Cesargrad in takoj zajel podložnike poldruge desetine gospostev na Hrvaškem, Štajerskem in Kranjskem. Že v vojski, ki je krenila 30. januarja od Save na jug, so bili podložniki vsaj štirinajstih gospostev, med njimi vsaj petih slovenskih. V prvem tednu se je upor širil po uporniških vojaških načrtih na sever do Lepoglave pod vodjem Matijem Gubcem in južno od Save do Jastrebarskega in Okića pod vodjem Pasancem. Pohod vojske Ilije Gregorića ob Sotli do Brežic in ob Savi navzgor do Sevnice ter Šterovega oddelka ob Bistrici do Kunšperka (zdaj Bistrica ob Sotli) in Planine (zdaj Planina pri Sevnici) je potekal po načrtih z edino pomembno razliko, da se upornikom ni posrečilo pridobiti na svojo stran Uskokov iz Žumberka. Trije

manjši porazi, 5. februarja pri Krškem, 6. februarja pri Kerestincu in 8. februarja pri Bistrici in Klanjcu, so potisnili Pasančev oddelek nazaj preko Save in uničili Gregoričevo vojsko, že 9. februarja pa je doletel upornike končni poraz v nenavadno dolgi, štiri ure trajajoči bitki pri Stubiških Toplicah.

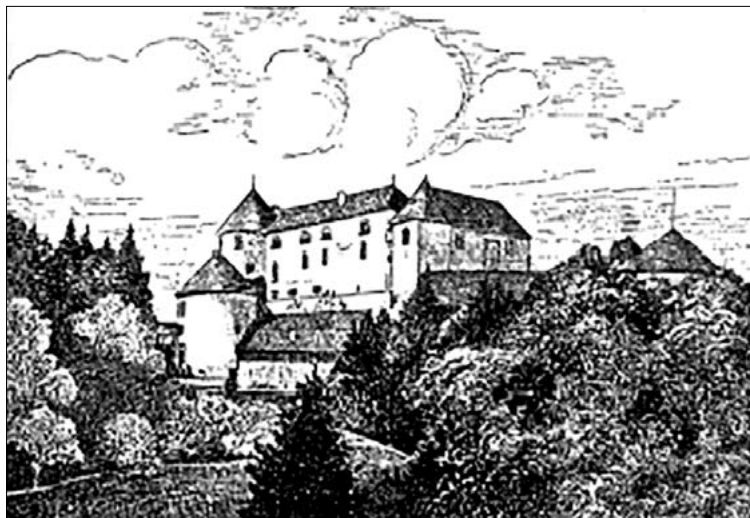
Slika 11. Grad Štattenberg pri Makolah, sedež ogrskega grofa Tahija na Štajerskem. Pozneje so grofje Attemsi zgradili velik baročni grad, ki še obstaja.

SLOVENSKI UPOR LETA 1635

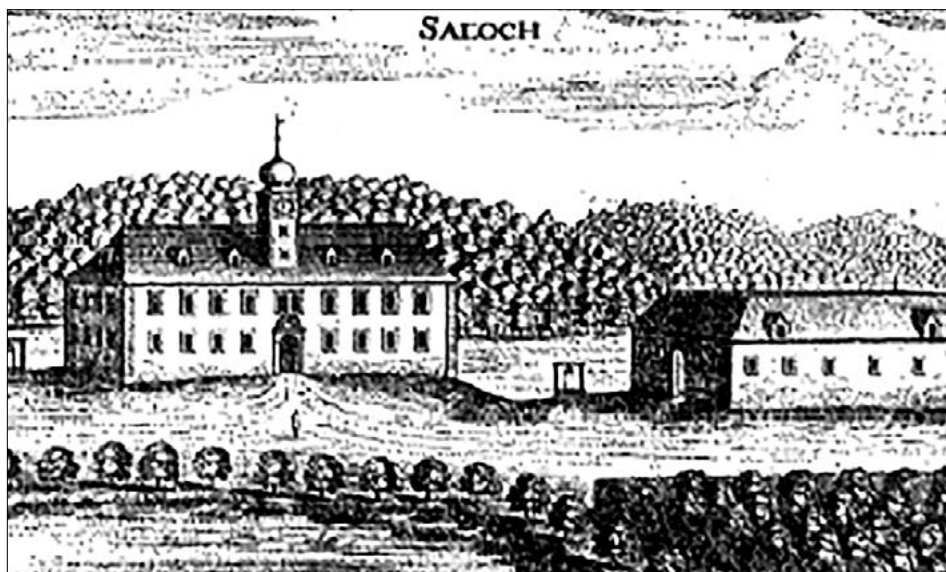
Med največje kmečke upore spada tudi še drugi slovenski upor leta 1635. Pri tem uporu je težišče vzrokov gotovo na zemljiškogospodarskih bremenih, povečevanju tlake, večanju dajatvenih mer, izkoriščanju sodnih pravic za večanje dohodkov, primščine in umrščine. Vendar so navedeni vzroki povezani s posebnim relativnim večanjem obremenjenosti kmetij spričo povečanja davkov zaradi tridesetletne vojne in zaradi začasnih pohodov in prezimovanj vojakov, ki so si zaradi tega, ker jim častniki niso dajali obljubljenega plačila, pri prebivalcih samovoljno iskali nadomestilo. Pri tem seveda niso v ničemer upoštevali pravic podložnikov. Ti so bili prizadeti zaradi širših gospodarskih vzrokov in posledic vojne z uveljavitvijo nižje vrednosti denarja severno od Drave in južno od nje od konca 16. stoletja, zaradi padca vrednosti denarja med tridesetletno vojno in zaradi sodnega apalta (zakupa), ki so ga prevzeli kranjski stanovi leta 1634. Zaradi tega se je zmanjševala kmečka trgovina in se je ustrezno zmanjšal tudi zaslužek. Zato so uporniki napadli tudi nekaj mitnic.

Tudi pri tem uporu je bilo izhodišče v krajevnem upiranju na gospodstvu Ojstrica v Savinjski dolini, ki ga je imel v lasti bivši častnik grof Schrattenbach. Podložniki so se upirali večkrat od leta 1630 naprej, kar neprestano pa od leta 1633, ko so bili tudi v drugih krajih na Štajerskem in Kranjskem krajevni upori zelo pogosti. Zaradi podložniške pritožbe je že leta 1632 obiskala gospodstvo deželno knežja komisija, ki pa se je prav tako postavila na stališče zemljiškega gospoda kakor ob vnovičnih pritožbah

v letu 1634 štajerski deželni stanovi, graški osrednji uradi in deželni knez (cesar Ferdinand) sam. Ojstriški podložniki so se že od leta 1633 povezovali s podložniki na sosednjih gospodstvih rodovine Schrattenbach, na gospodstvih v Laškem in gornjem Gradu, leta 1634 pa tudi s podložniki na Kranjskem. Poskus zadušitve upora v Grajski vasi (blizu Prebolda) 21. aprila, je po boju sprožil večji upor, ki se je v nekaj dneh razširil na velik del spodnje Štajerske: v porečje zgornje in srednje Savinje, med spodnjo Savinjo in Sotlo do črte Sevnica-Podčetrtek ter v porečju Dravinje in do Drave pred Mariborom. Uporniki so do srede maja oplenili ali uničili večino gradov, samostanov in tudi nekaj župnišč (skupno po enem seznamu 35, po drugem 67, po podrobnejših podatkih o uporuh blizu 70). Proti koncu aprila se je upor začel širiti tudi na Kranjsko, najprej na vzhodno Gorenjsko in severno Dolenjsko, nato tudi na Kočevsko in Belo Krajino ter Notranjsko, kjer je zajel Pivko in ves gornji Kras. Do srede junija so uporniki zavzeli okrog 20 gradov. Uporniki so uničili tudi več mitnic, zlasti na kranjsko-štajerski meji - Vransko, Čemšenik, Zagorje, Radeče, pa tudi še v Postojni. Že sredi maja pa je prišla nad upornike vojska iz Vojne krajine (na Štajerskem je bilo 1.300 graničarjev iz Slavonske krajine, na Kranjskem okrog 500 vojakov iz Hrvaške krajine), ki je upor zadušila. Na Štajerskem se je med uporniki in graničarji vnel le manjši boj pri Šoštanju, na Kranjskem sta bila na vzhodnem Dolenjskem dva spopada pri Leskovcu pri Krškem in pri Pleterjah. Večja bitka je bila na Notranjskem pri Šilentabru. Ta upor se je vnel prehitro, da bi dosegel dozorele poteze prejšnjih velikih uporov. Uporniki niso imeli skupne organizacije. Povezava je bila omejena le na posamezne okoliše, npr. na izhodiščno jedro v porečju Savinje in na območje med Bočem in Dravo.

Slika 12. Velenjski grad okrog leta 1900.

Slika 13. Graščina Zalog pri Petrovčah v Savinjski dolini, nazadnje v lasti dunajskih bančnikov baronov Putton.

Slika 14. Grad Rekštanj pri Boštanju.

TOLMINSKI UPOR LETA 1713

Med značilnimi vzroki za vse kmečke upore so bili tudi davki in druge javno-pravne dajatve do države. Te so mogle bistveno vplivati na relativno obremenjenost čistega dohodka od kmetij, še posebej v zvezi z dohodki od kmečkega trgovanja. Poleg svojega deleža v izhodiščih velikih uporov (zlasti leta 1478 in 1573) so ta

bremena že od konca 16. stoletja izzvala posamezne krajevne upore, leta 1566 pri Podkraju, leta 1572 v Laškem itd. Večkrat se je to zgodilo v drugi polovici 17. stoletja. V 18. stoletju pa je začela prav ta sestavina kmečkih bremen naraščati v tolikšni meri, da je bila že kar vodilno gibalno nekaterih tedanjih večjih kmečkih uporov. Po nekaterih krajevnih uporih, npr. zoper solni apalt že leta 1610/1611, zoper druge dace konec 17. stoletja ter po letih 1701 in 1705 je izbruhnil veliki tolminski punt leta 1713 že povsem jasno zaradi novega posrednega davka - mesnega krajcarja - oz. načina njegovega izterjevanja po zakupniku. Šele pozneje se zahteve razširijo tudi na spoštovanje »urbarjev« in tudi na »staro pravdo«.

Zadnji veliki upor pod vodstvom Tolmincev, se je leta 1713 začel zaradi novih dacov na meso in vino. Zlasti mesni krajcar je zaradi pomena živinoreje v hribovitem svetu sprožal nemir in manjše upore že od leta 1701. Veliki upor pa je potekal v dveh etapah od konca marca do srede junija 1713. V prvi fazi je zajel vse Posočje od Kobarida do Kanala in je bil usmerjen proti načinu izterjevanja mesnega krajcarja, kakor ga je opravljal zakupnik Jakob Bandel s svojimi ljudmi, pa tudi proti mitnicam. S pohodom v Gorico 27. in 28. marca so uporniki osvobodili iz ječe svoje ljudi in njihove tovore, ki jih je dal zapreti Bandel. Obenem so porušili Bandlovo hišo v mestu, spotoma in potem so napadli še vrsto Bandlovih pomočnikov in več mitnic med Kanalom in Kobaridom. Upor so razširili tudi na Goriška brda. Po dvotedenskem premoru (pač zaradi pomladanskih del) so nastopili uporniki vnovič po 20. aprilu. Toda zdaj njihov gnev ni bil usmerjen le proti dacarjem, temveč proti dacu samemu in enako zoper podobne nove deželne davke. Upirali so se tudi plačevanju mitnine. Poleg mitnic (tudi v Bohinju) so oplenili deželnoknežja gozdna urada v Čepovanu in na Tribuši, širili upor proti Idriji (s sodelovanjem Žirovcev s Kranjskega), napadli so tudi nekaj župnišč. V tem času se je razširil upor ob neposrednem sodelovanju Tolmincev na večje število gospostev v Vipavski dolini in na spodnjem Krasu. V vsaj treh gospostvih (Devin, Novi grad in Socerb) je preskočil tudi že na Kranjsko. Tu ni ostal omejen na dace in mitnino, temveč so bila vključena tudi nasprotja zaradi urbarskih bremen (desetine in tlake), kar je vzvratno vplivalo na Tolmince, ki so zahtevali, da morajo gospostva predložiti stare urbarje. V začetku junija je država poslala nad upornike graničarje iz Vojne krajine, ki so upor hitro zadušili. Do spopada s puntarji je prišlo le v Solkanu, ko so Tolminci hoteli priti na pomoč upornikom v spodnjem delu dežele. Še med uprom so skušali Tolminci razširiti gibanje na škofjeloško gospostvo, kjer so že maja pričakovali njihov vdor. Vendar je do lastnega odmeva tolminskega upora prišlo šele konec leta, predvsem zaradi zemljiškokospostvenih bremen.

STOLETJE ABSOLUTIZMA IN RAZKROJA ZEMLJIŠKEGA GOSPOSTVA

To je čas od srede 18. do srede 19. stoletja. Fevdalne oblike kmečkega gospodarstva s tlako, desetnami in raznimi dajatvami zemljiškemu gospodu in vezavo podložnikov na grudo niso več ustrezale razvoju proizvajalnih sil, še manj seveda razsvetljenskim idejam o naravnem pravu, osebni svobodi, svobodnem podjetništvu ipd. V trgih in mestih so cehi dušili podjetnost posameznih obrtnikov, zato so to obliko postopoma odpravljali. Začela se je tako imenovana protoindustrijska faza, začetek industrije v obliki manufaktur, kjer se je znotraj delavnic že uveljavljala delitev dela po posameznih proizvodnih fazah izdelka in ne tako kakor v obrti, kjer je vsak pomočnik ali mojster izdelal svoj izdelek od začetka do konca. Država se je čedalje bolj uveljavljala v upravi, v skrbi za splošno varnost, v šolstvu in nadzoru nad Cerkvijo.

Seveda se je tudi bolj ali manj stalno vojskovala s svojimi sosedi za ozemlja ipd. Za to pa je bilo potrebno veliko število vojakov. Potrebno je bilo urediti naborništvo za njihovo pridobitev. Dotlej so posamezne države znotraj rimskega cesarstva nemške narodnosti, npr. Avstrija, pridobivale vojake na način najemništva. Prebivalci so že od nekdaj v primeru potrebe morali pohodnim vojaškim četam pomagati z živežem, krmo za konje, s pripravo prenočišč, s pripragami ipd. Vendar država dotlej ni uvedla obvezne vojaščine s prisilnim naborom. Že Marija Terezija je začela z načrtnim urejanjem vojaških zadev. Zaradi naraščajočih potreb po vojakih je Jožef II. leta 1781 uvedel tako imenovano konskripcijo - vpis v seznam prisilnih nabornikov. To ni bil le vpis, ampak preprost lov za naborniki, ki so se vojaščini na vsak način hoteli izogniti. Zato so se temu naborništvu kmečki fantje izogibali in so se skrivali po gozdovih. Seveda to skrivanje ni šlo brez podpore domačinov. Tako je nastalo rokovnjaštvo, ki se je lahko prelevilo tudi v razbojništvo. Pobegle in ujete nabornike so uradno imenovali dezertarje, čeprav še sploh niso bili vojaki, in so jih temu ustrezno kaznovali. Konskripcija je bila silen udarec za tedanje generacije mladeničev, zlasti iz nižjih socialnih plasti. Nekatero kategorije zlasti šolanih in premožnih ljudi so bile služenja vojaščine oproščene, razen tega se je bilo mogoče od te obveznosti odkupiti. Rezultat tega je bil, da je skoraj vse breme služenja odpadlo na mladeniče kmečkega stanu. Poleg tega je tedaj trajal

obvezni vojaški rok najprej štirinajst, nato sedem let, pozneje manj. Po odsluženju tega roka je bilo obvezno še dveletno rezervno služenje. Ob tedanjem težkem načinu služenja vojaščine in ob skoraj neprestanem vojskovanju, so se številni vojaki, kolikor niso padli, po odsluženju svojega roka vrnili kot invalidi. Država pa jim seveda ni zagotovila nikakršne invalidnine, napotili so jih na občinsko podporo, ki je bila zanemarljivo majhna ali pa je sploh ni bilo, ker je občine niso imele iz česa plačevati. Avstrija je imela na začetku absolutističnega obdobja 33.000 vojakov, leta 1792, pred začetkom francoskih revolucijskih vojn, pa že 305.000. Leta 1808 je bilo po načrtih nadvojvode Karla uvedeno domobranstvo, kot splošna mobilna rezerva, ki je od leta 1816 do 1848 narasla na 300.000 mož. Uvajanje v obvezne vojaščine je silno klavrno poglavje v zgodovini kmečkega stanu.

Za naštete razširjene državne funkcije in za vojaštvo so seveda bila nujno potrebna velika denarna sredstva, ki jih je država v obliki davkov nalagala svojim podanikom v precej večjem obsegu kakor v preteklosti. Država je imela svoje organe le pri dvoru na Dunaju in na ravni dežel. Na nižji ravni so zanj v bistvu državne zadeve, kakor so uprava, policija, sodstvo, naborništvo in pobiranje državnih davkov še vedno opravljala zemljiška gospodstva, ki so bila večinoma vsa v zasebni in cerkveni, nekaj malega pa tudi v deželnoknežji (državni) lasti. To je bilo za podložnike zelo slabo, ker so bili lastniki gospodstev hkrati njihovi zemljiški gospodje in predstavniki države, ki naj bi jih v primeru krivic branila pred njimi. Bilo je tako, kakor pravi bosanski pregovor: Kadija tuži, kadija sodi! (Sodnik toži, sodnik sodi!) Država, ki jo je v očeh ljudi še vedno poosebljal cesar, ni več mogla izrazito pristransko braniti interese zemljiških gospodov kot vladajoče plasti v državi. Proti podložnikom si ni več upala nastopati tako ostro kakor v prejšnjih stoletjih, po potrebi tudi z vojaštvom. Skratka, v hirajočem fevdalnem redu so bile potrebne spremembe - reforme. Najnujnejše je bilo urediti oz. olajšati položaj podložnikov, ki so bili resnično v težkem položaju.

Njihov položaj si bomo najlažje ponazorili s pritožbami in spomenicami, ki so jih ti večinoma pošiljali na cesarski dvor, misleč da bodo tam lažje kaj dosegli. V deželne oblasti kmetje zaradi slabih izkušenj niso prav nič zaupali. Čeprav je tematika sila prepletana, pa moramo vendar razlikovati dve skupini pritožb. Na eni strani so se podložniki pritoževali proti krivicam in protipravno naloženim bremenom, na drugi strani pa so bile pritožbe proti zemljiškogospodstvenim (urbarialnim) dajatvam in deželnoknežjim (državnim) davkom in obveznostim nasploh, ki so bile tako ali drugače zapisane, npr. v urbarjih.

Ponazorimo si pritožbe prve skupine. Na Gorenjskem so bile zelo značilne pritožbe zaradi kratenja posestnih pravic: gospodstva so marsikje poskušala vrniti kmetije ali posamezne njive, ki so jih imeli podložniki v pravi dedni posesti (po

kupnem pravu) v zakupno pravo, po katerem bi mogla z njimi večkrat razpolagati in ob menjavi posestnika več zaslužiti, Tako je ravnal tudi znani baron Žiga Zois kot lastnik gospostva Brdo pri Kranju, enako tudi upravnik gospostva Radovljica. Podobno krivično je zahtevala graščina Puštal pri Škofji Loki od podložnika primščino od kupnopravne posesti. Prav tako so se podložniki včasih, npr. pri samostanu dominikank v Velesovem, pritoževali zaradi izterjevanja zaostalih dajatev prejšnjih posestnikov grunta, kar je bilo po posebnem patentu prepovedano. Loško gospostvo je leta 1760 poskušalo naložiti podložnikom neke vasi nov žitni činž (Zinsgetreide). Premožni kmetje so nastopili s tožbo in dokazali, da niso dolžni oddajati neupravičeno naložene žitne dajatve. Manj premožne in vse, ki niso pripevali k pravnim stroškom, pa je gospostvo pozneje še nadalje sililo k temu.

Na Dolenjskem so se kmetje pritoževali zaradi malomarnosti uradovanja novomeškega okrožnega glavarja, ki jim še leta 1769 ni izročil predpisanih posestnih knjizic, ki so bile pomembni dokumenti v podložniških rokah. Proti več gospostvom samostana Stična, gospostvu Radeče, graščini Kravjek /Vrhe pri Stični/ idr. so bile pritožbe zaradi okrutnih načinov kaznovanja (batinanja, pretepanja, ščuvanja psov na podložnike), s katerimi so ponekod preprečevali tudi dostop do zemljiških gospodov in izražanje prošenj ali pritožb. Upravnik proštije Novo mesto je izgubil pravdo proti svojemu podložniku, ni mu pa hotel plačati dosojene odškodnine. Pogostejše pa so bile tudi pritožbe zaradi izterjevanja različnih dajatev in posebej tlake, ki niso bile utemeljene v urbarju.

Na Notranjskem so se pritožili podložniki gospostva Polhov Gradec zaradi kratenja posestnih pravic, češ da hoče zemljiški gospod njihove kupnopravne kmetije spreminjati nazaj v zakupne. V tej deželi je bilo v navadi posebno izkoriščanje podložnikov, da so ti morali pri plačevanju deželnoknežjih davkov in oddajanju urbarialnih dajatev in desetine, to je trikrat ali štirikrat na leto, v graščini jesti in piti, kar so jim nesorazmerno drago zaračunali. Pri tem je izstopalo gospostvo Polhov Gradec. Na graščini Ravne (blizu Pivke) so zaračunali za tako vsiljeno hrano in pijačo izredno visoko denarno pristojbino. Podložniki so trdili, da bi raje dajali dvojno desetino, kakor plačevali to davščino. Na graščinski posesti Bergud blizu Ilirske Bistrice sta zakupnika desetine pri pobiranju desetine od vsakega snopa jemala za hrano po $\frac{1}{2}$ solda. Podobne pritožbe zaradi hrane in pijače so bile v Istri posebej zaradi tega, ker je imel zemljiški gospod monopol nad točenjem vina in je vino, ki ga je kupil po 4 krajcarje, prodajal petkrat dražje. Podložniki deželskih sodišč Novi grad (Podgrad) in Socerb so prosili vladarico, naj vendar odpravi prisilno točenje vina pri mitničarjih, carinikih, pri upravnikih gospostev, pisarjih, sodnikih, županih in župnikih. Že leta 1758 je bila objavljena prepoved, da bi zemljiški gospodje silili podložnike zapravljati denar za hrano in pijačo v graščinah.

Toda očitno prepoved ni zalegla Tudi tu so se pritoževali proti uvajanju novih dajatev. Pri graščini Ravne in nekaterih drugih, so morali podložniki eno leto rediti jagnjeta, ki so jih bili dolžni dajati na račun desetine, na svoje stroške. Če jim je pri tem kaka žival poginila, so morali zanjo plačati več kot pol goldinarja. Gospostvo Senožeče je jemalo za vsako pisno potrdilo (Verbriefung) o premoženjskem stanju podložnikov 1, 3, 4 ali tudi več goldinarjev. Po krutem ravnanju s podložniki je bil znan baron Marenzi iz Staroda. Isto gospostvo je v nekaterih vaseh spremenilo do tedanjo desetino v snopih v tako veliko desetino v zrnju, da kmetje niso pridelali toliko, kolikor bi morali oddajati na račun omenjene desetine. Poleg žitne desetine so bili dolžni dajati še dvajseti del pridelkov na račun pristojbine za mlačev. Vladarico so podložniki prosili, da naj pravično uredi tudi tlako pri popraviljanju cest. Da bi vse te nerednosti in zlorabe odpravili, naj postavi vladarica pravičnega komisarja, ki naj enkrat na leto pregleda deželo in sporoči vse pritožbe podložnikov državnim oblastem. Glede opisanih oblik stiskanja podložnikov je treba ugotoviti, da so deželni uradi odpravili najtežje zlorabe in nerednosti. V hujših primerih so bili kaznovani tudi zemljiški gospodje ali njihovi upravniki, predvsem so morali povrniti napravljeno škodo. Baron Marenzi je bil obsojen na zapor na ljubljanskem gradu.

V drugi skupini pritožb, kjer so se podložniki pritoževali proti obveznostim in dajatvam, ki so se obdržale od začetka fevdalnega reda do tedaj in do katerih so bili upravičeni zemljiški gospodje po urbarju, je bilo precej drugače. Kmetje so se pritoževali zaradi previsokih dajatev, npr. primščin ali lavdemijev in odkupnega denarja (Abkaufgeld), ki so ga morali plačati odrasli otroci podložnikov, da so se rešili nadoblasti zemljiškega gospoda in so lahko odšli iskat delo. Posebne pritožbe so bile zaradi tlake, ki je bila od vsega začetka najtežje breme, posebej tako imenovana v deželi običajna dnevna tlaka. V tem času se je namreč uveljavilo pravilo, da je dolžan podložnik služiti tako imenovano »v deželi običajno tlako«. Posestnik cele kmetije (celak) je moral služiti tlako 6 dni v tednu, posestniki manjših kmetij $3/4$, $1/2$, $1/4$), pa ustrezno manj dni, vendar kažejo pritožbe podložnikov, da te sorazmernosti niso povsod upoštevali in so od manjših kmetij zahtevali sorazmerno več tlaških dni. Zemljiški gospodje so »v deželi običajno tlako«, torej 6 dni na teden, zahtevali, čeprav za to niso imeli nikakršnih dokumentiranih pravic. Tudi je pogosto toliko sploh niso potrebovali. Vztrajali pa so pri njej zato, ker so vedeli, da se fevdalni sistem bliža koncu in da bo tlaka pod pritiskom podložnikov prej ali slej odpravljena. Čutili pa so se še toliko močne, da državi ne bi dopustili brezplačno odpravo tlake, temveč le proti večji ali manjši odškodnini. Torej čim več tlaških dni je bilo zapisanih, toliko večjo odškodnino so v prihodnosti lahko zahtevali. To se je v naslednjih desetletjih izvajalo s tako imenovanim robotno-abolicijskim

sistemom, dokončno pa pri zemljiški odvezi po letu 1848. Na brezplačno odpravo tlake v zgodnjem terezijanskem času še ni bilo misliti, saj se ta želja podložnikov še slabih sto let pozneje ni uresničila. Tlaka je bila posebej težavna obveznost na Dolenjskem in Spodnjem Štajerskem, kjer je bilo največ malih zemljiških gospodstev, ki so podložnike večinoma zelo stiskala.

Dolga vrsta pritožb proti tlaki se je nabrala zlasti na Štajerskem, kjer so jih izročili cesarici ob njenem obisku v deželi leta 1765. Že tedaj je bilo nekaj pritožb proti vsakodnevni tlaki in tlačanskim vožnjam v oddaljene kraje. Zlasti so podložnike močno bremenile vožnje vina iz slovenjegoriških vinogradov, ki so jih imeli razni zgornještajerski samostani (Admont, St. Lambrecht in drugi) na njihove sedeže. Ko je omenjenemu obisku sledila 1766 komisijska preiskava glede tlake, so se pokazale najrazličnejše nerednosti: zahteve po tlaškem delu ob nedeljah in praznikih, povečanje dnevne tlake na dva ali več delavcev s cele kmetije ob žetvi in to celo poleg rednih podložniških obveznosti, zahteva naj se meri tlaka ob predenju lanu in konoplje z obsegom opravljenega dela (1½ do 2 funta izdelka namesto enega tlaškega dneva); daljnje vožnje z večjim številom konj, ki jih je moral podložnik najemati pri sosedih; uvajanje prevedbene denarne dajatve za tlako ob hkratnem povečevanju tlaških obveznosti drugih podložnikov; tlaka v oddaljenih deloviščih, pri čemer se pot do tja ni vračunavala v opravljanje obveznosti; podaljševanje tlake na 16 ur na dan itd.

Pri tlaki, dajatvah in prav tako pri deželnoknežjih davščinah je obstajalo znatno nesorazmerje glede obremenitve v primeri z velikostjo hub. Dajatve so namreč odmerjali glede na velikost posevka. Na Kranjskem je bil ta razpon največji. Cele hube so imele tudi pod 5 mernikov in nad 30 mernikov žitnih posevkov. Nasploh pa je bila odvisna zmožnost plačevanja in odrajtovanja obveznosti od gospodarskega položaja podložnikov. Zato nahajamo največ pritožb glede urbarialnih bremen prav na Dolenjskem in v delu Notranjske, kjer je šlo podložnikom najslabše. Poročila navajajo, da je bilo na Dolenjskem in v Suhi krajini, okoli Metlike in v Črnomlju, na Pivki, v Istri in na Krasu mogoče za pusta le s težavo dobiti kruha, okoli velike noči pa ga kmetje nasploh niso več imeli. Tu so imeli le redki kmetje lastno živino. Marsikje niso imeli gospodarji pri hiši razen žene in otrok ničesar živega. Na Dolenjskem so vpregli kmetje v voz sicer 4 do 5 konj, vsak pa je bil od drugega lastnika, bilo pa je tudi 4 ali 5 gruntarjev lastnikov takega voza, ker je vsak posedoval le kakšen njegov del. Razen tega je bila v teh krajih še majhna možnost stranskega zaslužka. Vse te okoliščine so povzročile, da podložniki navadno niso imeli na voljo gotovine, da bi v redu in ob pravem času plačali svoje davke in dajatve. Zato so imeli stalno velike urbarialne in davčne zaostanke. Zemljiška gospodstva so jemala zaradi tega skoraj redno takoj po spravi, trgatvi ali zakolu podložnikom

žito, vino, med, vosek, mast in druge kmečke pridelke na račun dajatev, davkov, kontribucije (prvotno davkov na osebo, pozneje razširjenih davkov) ali obresti od starih dolgov. Zato so gospodstva pogosto prepovedovala podložnikom prosto trgovino z medom in voskom. Od podložnikov odvzetemu žitu, vinu in ostalim pridelkom so gospodstva sama določala ceno ter jih pogosto naprej prodajala za štirikrat višjo ceno. S takim ravnanjem so pogosto tudi namerno spravljala podložnike v dolgove, svoje kapitale bogato izterjevala, podložnik pa je navadno za trajno obtičal v dolgovih. Zato ni presenetljivo, da je bilo po poročilih iz leta 1770 pri 55 graščinah na Dolenjskem 409 pustih hub (pustot) - ki so jih podložniki iz različnih razlogov opustili, in da so se izseljevali na Hrvaško.

Podložniki so se pogosto pritoževali zaradi višine dogovorjenih (navadno predvodenih) dajatev. Te so nastale tako, da so npr. nadomestili (reluirali) tlako z denarno dajatvijo ali pa spremenili neke dajatve v pavšalni denarni znesek. Vsi ti dogovori pa pogosto niso imeli pravne veljave, kot pričajo tile primeri. Graščina Turn pod Novim gradom, kjer je bila pozneje doma pesnica Josipina Turnograjska, je zvišala svojim podložnikom okoli leta 1750 število 6 pridržanih dni (dnin) na 20, na Brdu pa je baron Žiga Zois zvišal pred letom 1780 število pridržanih dni (dnin) za 9 dni ročne in 3 dni vprežne tlake. Na graščini Jablanica, blizu Dolnjega Zemona, so naložili podložnikom z domci (torej z minimalno posestjo) dnevno ročno tlako. Na praznike so morali nositi pošto, ob žetvi pa priti še z enim fantom ali za njegovo nadomestilo plačati 17 kron na dan. Poleg tega so ti dogovori imeli le začasno veljavo, najdlje do smrti zemljiškega gospoda in podložnika in zato podložnikov niso vezali. Če ni bil čas veljavnosti dogovora določen, je mogla katerakoli stran vedno zahtevati opravljanje obveznosti po urbarju. S tem je mogel zemljiški gospod izsiliti višjo robotnino namesto tlake ali pa je podobno podložnik, ko so mu dorasli otroci, raje odslužil gospodu tlako v naravi.

Slika 15. Graščina Novi grad (Turn) pri Preddvoru, ki je med prvimi gospodstvi prišla v roke Slovencev (Urbančič). Tu je bila doma pesnica Josipina Turnograjska.

Zaradi teh bremen so začeli podložniki s Štajerske in Dolenjske, kakor je že bilo omenjeno, bežati na sosednjo Hrvaško. Povsod so se podložniki pritoževali tudi zaradi poviševanja dajatev ob prehodu zakupnih kmetij v kupne ali ob posestnih spremembah (zamenjavanju gospodarjev na kmetijah) in odkupnega denarja (zaradi odhoda podložnika ali njegovih otrok drugam). Zemljiški gospodje so izsiljevali višje tarife vseh treh obveznosti, kakor so veljale v preteklosti. Po deželnem pravu je bila odvisna višina odkupnega denarja (ki ga je plačal podložnik, če je zamenjal zemljiškega gospoda) ter primščine (ko je prevzel zakupno kmetijo) od dogovora z njim in zemljiškim gospodom, Dejansko pa se je mogel podložnik samo odločiti, ali pristane na gospodove pogoje ali ne, ter se s tem odkupi, oziroma sprejme zakupno kmetijo in si jo s tem zagotovi do konca življenja ali ne. Na splošno so terjali zemljiški gospodje v drugi polovici 18. stoletja vedno višje tarife za vse tri omenjene obveznosti.

Vzroki za ta zviševanja niso pojasnjeni. Vprašanje je, ali je mogoče iz teh naraščajočih obremenitev sklepati na poslabšanje gospodarskega položaja podložnikov v terezijanski dobi v primerjavi s prejšnjimi dobami. Upoštevati je treba, da je nazadovala kupna moč denarja, cesar pa država seveda ni priznavala. Fiksno sklenjeni pogodbeni zneski so imeli pravno veljavo, tudi če se je denar močno razvrednotil. Zato je bila neka dajatev, denarno fiksirana npr. čez sto let precej manj vredna, zemljiški gospodje so bili torej na izgubi. To izgubo so skušali izravnati s povišanjem dajatve, čemur so se podložniki seveda upirali. Vedeti pa je tudi treba, da je to čas agrarne konjunktore - povečevanja cen kmetijskih pridelkov. Tudi je že začela rasti donosnost kmetskega gospodarstva. Značilno pa je tudi, kar so trdili v anonimni pritožbi kmetje iz slovenske Istre; čim bolj spravlja vladarica svetne in cerkvene zemljiške gospode v denarne težave zaradi nalaganja premoženjskega davka, ki ga prej niso plačevali, tem bolj stiskajo ti revnega kmeta. V tem primeru je bilo zviševanje dajatev način prevalitve graščinskih davkov na podložnike.

Rešitve številnih problemov, ki so razvidni iz pravkar navedenih pritožb, se je lotila cesarica Marija Terezija, in sicer v dveh fazah. Najprej je leta 1747 ustanovila kresije (okrožne urade) kot najnižjo državno instanco. Za sedanje slovensko ozemlje so bile ustanovljene kresije v Celju, Mariboru, Ljubljani, Novem mestu, Postojni (tudi za avstrijsko oz. slovensko Istro, ki je tedaj spadala pod Kranjsko), Gorici in Trstu ter seveda v Celovcu in Velikovcu. Kresije so imele predvsem nalogo, da zaščitijo podložnike pred zemljiškimi gospodi, preprečijo krivične obremenitve, ki so prekoračile zapise v urbarjih ali deželne običaje in odpravijo vsa stiskanja. S tem so bila mišljena šikaniranja posameznih podložnikov ali skupin podložnikov, kar so izvajali zemljiški gospodje sami ali njihovi upravniki. Država oz. dvor sta pa vendarle uvidela, da so potrebne bistvene spremembe v razmerjih

med zemljiškimi gospodi in podložniki. Kljub svojemu v bistvu kompromisnemu stališču in načelnemu odobravanju pravice zemljiških gospodov do podložniških dajatev - ki se izraža mnogokje v terezijanski zakonodaji - je vendar država sčasoma bistveno omejala izvajanje teh pravic. Država si je namreč prvič upala začeti urejati razmerja v okviru samega zemljiškega gospostva - torej razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki s širšimi zakonskimi odločbami. Prej si tega ni upala, ker so zemljiški gospodje vedno dokazovali, da spadajo ta razmerja po deželni ustavi v zasebno pravo, v katero država ne sme posegati. Država je seveda še vedno imela fevdalne značilnosti in ji še na misel ni prišlo, da bi odpravila sistem podložništva in zemljiška gospostva. Odpraviti ali vsaj prevesti v denarno obliko je želela le tiste oblike dajatev in urediti oz. izboljšati posestne pravice, ki so očitno ovirale kmečko gospodarstvo in seveda tudi dajatve, ki so jih zemljiška gospostva neupravičeno nalagala podložnikom. Sicer pa je cesarica, kakor vsi vladarji pred njo, stalno apelirala na pravičnost zemljiških gospodov. Podložniki seveda niso pričakovali odprave fevdalnega sistema, gotovo pa odpravo osovražene tlake in še kakšne težke dajatve, npr. desetine. Omenjeno funkcijo zaščite podložnikov so kresije, kljub vladaričinemu osebному naročilu slabo opravljale. Ker so bili tako kresijski glavarji in komisarji ter nižji uradniki bodisi plemiškega rodu bodisi sami lastniki gospostev ali vsaj v sorodu z zemljiškimi gospodi, so vsi ti seveda zastopali interese svojega stanu v škodo podložnikov.

Tedanja državna oblast na Kranjskem z imenom Reprezentanca in komora je leta 1748 opravila obširne poizvedbe glede raznih nepravilnosti. Žal pa rezultat ni znan, ker ni bilo mogoče dobiti odgovorov. V letih 1747-1757 so izvedli prvo reformo, že omenjeno terezijansko davčno rektifikacijo (davčno reformo), davčno ureditev). Z njo so bila prvič po enotnem sistemu obdavčena tako zemljišča, ki so jih uživala zemljiška gospostva sama (dominikalna posest). Slednja zemljišča so bila dotlej neobdavčena. V obsežni kampanji, ki se je raztezala po vsej državi, so v nekaj letih popisali vsa zemljišča vsakega zemljiškega gospoda in vsakega podložnika. Pri tem pa še ni šlo za geodetsko izmero zemljišč, temveč le za ustno napoved posestnikov o približni površini parcel (izraženo z opisom mej) ter npr. koliko mernikov semenskega žita se poseje na določeni nji-vi. Z mnogokratnikom semena (npr. od tri do pet) so nato izračunali donos. Na travnikih so ocenili koliko tovorov sena se z njih dobi. Ustno napoved je preverjala komisija lokalnih uglednežev, ki so dobro poznali kmetijsko gospodarjenje. Te ocene so bile seveda zelo približne in nenatančne, bile pa so vendarle začetek na neki enotni podlagi temeljčnega obdavčevanja, česar dotlej ni bilo. Drugi izboljšani popis in ocenjevanje zemljišč («kataster») je bil opravljen pri jožefinski davčni regulaciji približno 35 let po tem, tretji in še zdaj veljavni franciscejski (imenovan

po cesarju Francu II.) kataster pa je bil uveden v letih 1815 do 1828, ta pa temelji na natančni geodetski izmeri. Kot rezultat terezijanske davčne rektifikacije in dela kresij, ki so prvič za vsakega podložnika popisale vse njegove naturalne in denarne obveznosti do gospostva ter tudi državne davke, so bile podložnikom izstavljene državno potrjene posestne knjižice (Stiftsbücher), ki so postale za njih izjemno pomembni dokumenti. Nanje so se lahko utemeljeno sklicevali v sporih z zemljiškimi gospodi in davkarijami. Kresije so dobivale z Dunaja neprestana naročila, da morajo nadzorovati zemljiške gospode, da v svojih zahtevah ne bi prekoračevali svojih pravic. Posebej aktualno je bilo, da zemljiška gospostva ne bi prelagala na pleča podložnikov svojih (novih) davkov, ki so jim bili predpisani s terezijansko davčno rektifikacijo.

Patrimonialnim (graščinskim) sodiščem je bila odvzeta pravica razsojati spore med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki glede izvrševanja podložniških dolžnosti ali nepravičnih zahtev fevdalcev. Za spore te vrste je bilo na sedežih dežel leta 1750 ustanovljeno posebno »delegirano sodišče za podložniške zadeve« (*iudicium delegatum in causis subditorum*). To sodišče se je večkrat spreminjalo. Pri njem pa je bil nastavljen poseben »podložniški advokat«, ki je moral podložnike brezplačno zastopati pri tem sodišču, Vse to je podložniški položaj nekoliko izboljšalo, prav dosti pa ne. Drobna upiranja zemljiškim gospodom so se vrstila na vseh koncih in krajih.

Pri deželnih uradih so šteli pritožbe proti urbarialnim dajatvam za kaznivo nadlegovanje uradov. Kot plemiči so deželni uradniki zagovarjali interese svojega stanu. Samo po sebi je bilo po njihovem prepričanju razumljivo, da ni mogoče zmanjšati urbarialnih dolžnosti. Takega mnenja je bila tudi večina graščinskih upravnikov, ki so še dodatno stiskali podložnike. Po tem sta znana zlasti Urbančič, upravitelj brdskega in Rudež, upravnik ribniškega gospostva. Oba sta postala pozneje zemljiška gospoda, prvi v Turnu pod Novim gradom, drugi pa v Ribnici. Da ni mogoče zmanjšati urbarialnih dajatev, so utemeljevali s tem, da so sedanji lastniki gospostva z ustreznimi urbarialnimi dolžnostmi podložnikov vred kupili, nanje so podložniki pristali, ko so od gospodov dobili kmetije, in od teh izračunanih svojih dohodkov so gospostva morala plačevati kontribucijo deželnemu knezu, po sedanjem pojmovanju državi. Ne more se predpostavljati stiskanja, ker je iz izkušenj dovolj znano, da imajo podložniki navado nastopiti sodno pot proti zemljiškemu gospodu, tudi kadar gre le za nekaj krajcarjev. Večina, če ne vsi podložniki, ki se pritožujejo so bili po mnenju uradnikov zapeljani od koristoljubnih in prepovedanih zakotnih pisarjev. Predlagali so vladarici, da bi država morala kaznovati podložnike, ker se neupravičeno pritožujejo. Morali bi jih vkovati v železje in poslati na opravljanje javnih del. Okrožni glavar Franc baron Apfalterer

se je leta 1760 bal, ko je prejel deželnoknežji komisar Rajmund grof Perlas nad 2000 pritožb kranjskih podložnikov, da bi prevelika množica onih, ki bi morali biti kaznovani, izzvala lahko zle posledice. Zato je predlagal, da naj noben urad ne sprejme podložniške pritožbe ali spomenice, ki je ne bi podpisal zanesljiv pravnik. Telesno je treba kaznovati one, ki bi se upali predložiti spomenico brez omenjenega podpisa. Morali bi zadušiti zalego zakotnih pisarjev, ki kradejo podložnikom s praznimi obljubami čas in iz žepa denar. Svetoval je, naj ob prvem primeru pošljejo zakotnega pisarja skupaj s podložnikom nekaj dni na opravljanje javnih del v deželi. Reprezentanca in komora je priporočala, da izterjajo od zakotnih pisarjev na ta način pridobljeni denar, češ da so zahtevali od podložnikov za sestavo spomenice več sedemnajstic ali celo zadnje denariče.

Ker podložniki s svojimi pritožbami glede urbarialnih obveznosti pri deželnih oblasteh praviloma niso uspeli, so se po odposlancih obračali naravnost na dvor, na cesarja. Denarna sredstva za take deputacije so zbirali seveda podložniki, spomenice pa so sestavljali zakotni pisarji. Sicer so osrednji uradi kljub nasprotovanju deželnih uradov, češ da se krši njihov ugled, obravnavali take spomenice, le redko pa so podložniki kaj dosegli. Zato so si skušali pomagati sami.

Nastajali so nemiri, menim pa, da to niso bili pravi krajevni kmečki upori. Kmetje so se upirali in niso hoteli izpolnjevati svojih obveznosti. Že leta 1740 je prišlo do upora na Spodnjem Štajerskem proti škodi, ki jo je na polju povzročala gospostvenim lovcem pridržana divjad, pa tudi proti naboru vojakov. Notranjeavstrijski regiment je dal prijeti voditelje in je upor zatrl z vojaško asistenco. Leta 1745 so kmetje pobili upravnika metliške gosposčine v Beli krajini, pa tudi krvni sodnik, ki je prišel zadevo preiskovat, zaradi puntarjev svoje naloge ni mogel opraviti. Leta 1746 sta bila proti upornikom poslana dva bataljona, ki sta po vsem videzu upor zadušila. Leta 1749 so se uprli podložniki gornjegrajskega gospostva, ki je bilo v lasti ljubljanske škofije, v krajih Gornji Grad, Luče in Tirosek, proti novemu davku na sol in so hoteli napasti urad za sol v Kamniku. Tudi tokrat so napad preprečili vojaki. Leta 1750 so se uprli zagorski kosezi svojemu gospostvu Gamberk pri Izlakah zaradi kršenja njihovih svoboščin. Leta 1753 so ubili kmetje na sejmu pri stiškem samostanu tri uradnike tobačnega urada in tri vojake. Leta 1757 so se uprli podložniki gospostva Smlednik pod Šmarno goro zaradi tlake, v letih 1768-1770 pa proti dajatvi za gozdne pravice. Podložniki naslednjih gospostev so se upirali proti opravljanju dnevne tlake graščine Črni potok blizu Šmartnega pri Litiji leta 1762, graščine Jama iz Zgornje Šiške pri Ljubljani leta 1769, gospostva Kolovec blizu Vrhpolja pri Kamniku let 1778 in gospostva Brdo pri Kranju leta 1781. Upor brdskih podložnikov, ki ga je po dolgotrajnem pravdanju leta 1783 naposled zadušila vojska, je še posebej zanimiv, ker gre za gospostvo barona Žige Zoisa in zelo

izrazito kaže izžemanje podložnikov, naslanjajoč se na fevdalne uredbe. Vendar je značilno za vse kmečke upore na slovenskem ozemlju v terezijanski dobi, da so omejeni le na podložnike posameznih gospostev.

Leta 1769 je cesarica Marija Terezija storila pomemben korak naprej. Številne pritožbe podložnikov glede zemljiškogospostvenih (urbarialnih) dolžnosti in njihov položaj nasploh so bili povod, da je skušala regulirati (urediti) gospostvena razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki ter je s tem posegla v globoko ukoreninjeni fevdalni sistem. Kakor smo že omenili, so zemljiški gospodje vztrajali, da je razmerje med njimi in podložniki zasebnopravnega in ne javnopravnega položaja in država vanj ne sme posegati. V prvega cesarica po tedanjem pravnem redu naj ne bi imela pravice posegati, v drugega pa seveda lahko. Ti posegi seveda niso bili kdo ve kako revolucionarni. Poskušala je med drugim doseči *prevedbo zakupnih kmetij v kupne*; zemljiškim gospodom je toplo priporočala, da to storijo. Ker so seveda le silno redki podložniki imeli dovolj denarja za takojšen odkup, naj bi graščine do kupnine prišle »na dolgi rok«. Podložnik, ki bi mu gospod prepustil kmetijo, bi za svojega življenja ne plačal nič. Po njegovi smrti pa bi dobil gospod iz njegove zapuščine 10 odstotkov prave cenilne vrednosti kot umrlino (Sterbrecht), od novega posestnika, ki bi prevzel kmetijo, pa prav tako 10 odstotkov za kupno pravo. Tako bi zemljiški gospod po petih posestnih spremembah dobil kmetijo plačano v realni vrednosti. Do enakega zneska, ki se je imenoval *lavdemij*, prijelo se ga je slovensko ime desetek, pa bi bil gospod upravičen ob vsaki spremembi posestnika, bodisi zaradi smrti ali izročitve kmetije sinu ali drugemu sorodniku. V kupno pravo so mogli dobiti kmetijo tudi proti odvajanju letnega zneska, bodisi v denarju ali pridelku, vendar bi to bremenilo kmetijo za stalno. Višino te kupnopravne dajatve pa vladarica ni določila, temveč jo je prepustila dogovoru med zemljiškim gospodom in podložnikom, kakor sta nasploh tako Marija Terezija kakor njen sin Jožef II. silila gospode in podložnike v medsebojne dogovore tudi v drugih prevedbenih zadevah, npr. pri robotno-abolicijskem sistemu. S sistematičnim uvajanjem kmetske dedne pravice (kupnega prava) nad kmetijami v prosti saji na Koroškem in nad zakupnimi kmetijami v drugih pokrajinah je bil utrjen lastninski položaj podložnikov. Na Štajerskem so od leta 1769 naprej z individualnim odkupom prevedli skoraj vse zakupne kmetije v kupne. Na Kranjskem je bil uspeh te kampanje precej manjši. Olajšano je bilo tudi breme kmečkih dajatev pri zamenjavi posestnikov (prehod kmetije iz enih rok v druge). S prevedbo kmetij so v tej deželi začeli v večjem obsegu šele po patentu Jožefa II. leta 1782.

Iz opisanih in drugih množičnih pritožb podložnikov proti tlaki in njihovih opozoril na neučinkovitost nadzorovalnega sistema, je cesarica Marija Terezija uvidela, da je treba sprejeti nove predpise, s katerimi bo država določila največje

dovoljene podložniške dolžnosti v obliki tlačanskega dela in storila ustrezne korake za okrepitev posestnih pravic podložnikov na njim dodeljenih kmetijah. Tlaka je bila v slovenskih deželah omejena - kljub upiranju deželnih stanov, ki so branili svoje domnevne »stare pravice«, da smejo klicati podložnike na tlako vsak dan - po posameznih deželah in ne na enak način. Na Goriškem je bilo leta 1772 določeno, da morajo podložniki služiti tlako po tri tedne spomladi ter v zgodnjem in visokem poletju, dva meseca jeseni. V času največjega poljskega dela pa je bila tlaka prepovedana. Na Štajerskem in Koroškem je bila leta 1778 omejena brez razlikovanja velikosti kmetij na tri dni tedensko, in sicer ročne ali vozne tlake, glede na vrsto dotedanje podložniške dolžnosti. Zemljiški gospodje od tistih podložnikov, ki so morali dotlej služiti več dni tlake, teh odtlej naprej niso smeli več zahtevati.

Tudi na Kranjskem je bila tlaka, oz. natančneje dnevna tlaka, najtežje podložniško breme. Tudi v tej deželi je vladarica nameravala izvesti tlaško regulacijo. Leta 1772 je poslala kranjskim stanovom (korporaciji kranjskega deželnega plemstva) svoj patent iz istega leta, ki je urejal tlako v Dolnji Avstriji. Naročila je, da naj ga prilagodijo za Kranjsko ter sestavijo osnutek patenta. Deželni stanovi pa so se obotavljali in so naslednje leto izrazili pomisleke proti njemu. Trdili so, da če bi sprejeli dolnjeavstrijski patent, bi se kranjskim podložnikom položaj poslabšal. V Dolnji Avstriji je namreč moral prihajati kmet na tlako 104 dni na leto s štirimi konji, na Kranjskem pa le z enim. Po njihovem mnenju ne bi bilo pravično znižati tlake, ker so upoštevajoč vrednost tlake številna kameralna (državna) gospostva prodali zasebnikom oziroma so jih bivši deželni uradi na dražbi prodali in je bila obveznost tlake obsežna tudi v kupni ceni, vknjižena v deželni deski (zemljiški knjigi plemiške posesti) in tako tudi rektificirana oz. obdavčena pri terezijanski davčni rektifikaciji. Enako je bilo s prodajo zasebnih gospostev. Znižanja tlake ne bi bilo mogoče izvesti brez kršenja javnega zaupanja, ker so novi posestniki plačevali na račun tlake v državne davke 20 odstotkov. Če bi hoteli ravnati pravično, bi morali bivši lastniki gospostev preveč prejeto kupnino na račun tlake vrniti sedanjim lastnikom ter bi morali odpisati tudi kontribucijo (neke vrste davek) na tlako. Iz tega pa bi nastali številni pravni spori. Kmetijstvo bi po mnenju stanov utrpelo veliko škodo, ker ne bi bilo mogoče številnih graščinskih zemljišč niti dati v zakup niti jih naseliti s podložniki, ker ležijo taka zemljišča pogosto predalet od vasi ali pa imajo podložniki sami dovolj obdelovalne zemlje. Pri zmanjšanju tlake bi propadla gospod in desetinski upravičenec, kajti kolikor poberejo desetine sedaj v enem tednu, bi bilo po zmanjšanju tlake (zaradi pomanjkanja delovnih moči) šele v dveh ali treh tednih. Enako bi moralo po mnenju stanov propasti kranjsko vinogradništvo, ker zahteva določen obdelovalni čas. Zato so priporočili vladarici, naj ne regulira tlake in jo pusti tako, kot je bila doslej običajna. Odgovor stanov

seveda ni bil stvaren. V bistvu predstavlja samo zagovor fevdalnih »pravic«, kakor je bilo tedaj na splošno v navadi.

Leta 1778 je izšel r o b o t n i p a t e n t, ki je urejal tlako na Štajerskem (torej tudi na slovenskem Štajerskem). Na Kranjskem Marija Terezija ni uspela izvesti regulacijo tlake in je ostala do jožefinske dobe še po starem. Obstajali so tudi načrti ureditve drugih zemljiškogospodarskih (urbarialnih) dajatev, vendar se niso uresničili. Dedno podložništvo (Erbuntertänigkeit) je ostalo v veljavi vse do vladavine Jožefa II. Zemljiški gospod je mogel svojega podložnika (rojenjaka), ki je odšel od doma, zahtevati nazaj od kogarkoli. Vendar so kranjski stanovi trdili, da praksa že zdavnaj ni bila taka.

Za Kranjsko je bil tlaški patent (r o b o t n i p a t e n t) izdan šele pod vladavino Jožefa II. leta 1782, odredil pa je velikost tlake po velikosti kmečke zemljiške posesti. Posestnik cele kmetije - celak - je dolgoval - če je prej delal več - največ po dva dni vprežne in dva dni ročne tlake na teden, tj. največ 208 dni na leto, posestnik treh četrtin kmetije po tri dni tedensko in posestnik polovične kmetije po dva dni tedensko. Pri manjših posestvih je tlaška dolžnost sorazmerno nekoliko naraščala - pri četrtini kmetije na 78 dni na leto, osmini na 52 dni na leto, pri šestnajstini na 26, podložnik brez zemlje pa je moral služiti 12 dni tlake. Razen pri enem delu zemljiških gospodstev na Dolenjskem in Štajerskem se sicer s to omejitvijo ni zmanjšalo celotno število tlaških dni, ki so jih podložniki morali dotlej opraviti, vendar pa je bilo odtlej preprečeno kopičenje te dolžnosti v tistem letnem času, ko so kmetje morali obdelovati tudi svoja zemljišča. To pa je bilo v slovenskih klimatskih razmerah sila pomembno.

V terezijanski dobi so skušali kmetijstvo dvigniti na višjo pridelovalno stopnjo z odpravo tripoljnega sistema, ki naj bi ga nadomestilo kolobarjenje z okopavinami in krmnimi rastlinami, pašno živinorejo pa naj bi nadomestila hlevska. Temu na bi pripomogla pridobitev in intenziviranje starih zemljišč. Zaradi tega se je spremenil tudi odnos do srenjskih zemljišč. Po patentu iz leta 1768 bi morali v letu 1769 izmeriti vse ustrezne pašnike in jih razdeliti med podložnike po deležu, ki bi ustrezal njihovim urbarialnim zemljiščem. Odrejeno je bilo, da morajo podložniki pod grožnjo izgube deleža v dveh letih dobljena zemljišča preobraziti v njive in travnike, pri čemer se jim obveznosti na račun izboljšanih zemljišč deset let ne smejo zvišati; na podlagi dvorne uredbe iz leta 1769 pa so bili oproščeni desetine za 30 let. Vendar ta prizadevanja tudi zaradi kmečke konservativnosti niso privedla do uspehov. Razdelitev srenjske zemlje je ostala trajna tema in še v državi Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Jugoslaviji ni bila zaključena. S posebnimi gozdnimi redi in zakoni so poskusili smotrneje urediti izrabo gozdov,

pri čemer so med seboj tekmovali zemljiški gospodje, podložniki in v bližini glažut ali topilnic kovin tedanji tovarnarji.

Cesar Jožef II. (1780-1790) je posegel v podložniški položaj precej močnejše kakor njegova mati Marija Terezija. Poskušal je spremeniti same temelje zemljiškega gospodstva. Omejil je pristojnost graščinskih (patrimonialnih) sodišč glede na vrsto pravnih, ki so jih še imela pravico razsojati, zlasti pa tudi glede na višino denarne kazni, ki so jo smela naložiti obsojencu. Omejena je bila pravica zemljiških gospodov, kdaj so pri zajmih v obliki proste saje ali zakupnih kmetij smeli odstraniti podložnika s kmetije, ki jo je dotlej hasnoval. Z državno zakonodajo je bila leta 1786 urejen način dedovanja na kmetijah, ki je bilo dotlej od države neodvisno; glede tega so bila odpravljena vsa stanovska razlikovanja. Razširili so - zlasti glede sodstva - pristojnost kresijskih uradov. Odpravljene so bile monopolne pravice zemljiških gospodov do prodaje vina v določenih mesecih, prav tako pa tudi podložniške dolžnosti - kjer so se obdržale - da morajo svoje pridelke in proizvode ponuditi naprodaj najprej svojemu zemljiškemu gospodu.

Reforme, ki jih je pospeševala država in naj bi v smislu tedanjega umnega gospodarstva bistveno izboljšale kmetijsko tehniko (npr. uvajanje okopavin in krmnih rastlin ter hlevske živinoreje) ter s tem tudi donosnost kmetij, pa so se uveljavljale mnogo počasneje. V resnici so premagale staro natriletno žitno kolobarjenje s praho šele v prvi polovici 19. stoletja. V 18. stoletju niso te reforme še niti bistveno povečale podložnikove davčne moči, niti niso - spričo povečanih davkov - mogle olajševati prenašanja starih zemljiškokgospodstvenih bremen.

Toda cesar je šel še dlje in je leta 1782 (na podlagi patenta za Češko iz leta 1781) v vseh naših deželah o d p r a v i l o s e b n o o d v i s n o s t p o d l o ž n i k o v, za kar so zelo ponesrečeno skovali izraz nevoljništvo, V bistvu je šlo za uvedbo omiljene podložnosti (Mäßigung der Erbholdschaft), ki se je celoti nanašala na otroke podložnikov, le delno pa tudi na prave podložnike - gospodarje kmetij. Patent o odpravi nevoljništva je zajemal šest točk: 1. podložniki so se po prejšnji prijavi lahko prosto poročali; 2. podložniki so se lahko prosto gibali, menjavali kraje svojega bivanja, vendar so mladeniči morali upoštevati naborne predpise; 3. podložniki so odtlej imeli prosto izbiro poklica in so lahko v svet odhajali brez posebnih oprostilnih pisem (Losbriefe); 4. odpravljene so bile dvorne službe (Hofdienste); 5. sirote brez obeh staršev so morale odtlej odslužiti tri sirotska leta (prej očitno več!) kot povračilo za sicer brezplačno opravljanje varuških dolžnosti, ki so ga izvajala zemljiška gospodstva; 6. ponovno so bile omejene dajatve (ob sklicevanju na urbarje in prejšnje patente), z izrecno prepovedjo, da bi se od podložnikov še kaj izterjevalo iz pravnega naslova nevoljništva. Kranjski in štajerski deželni stanovi nad tem patentom niso bili navdušeni, kakor so se sicer branili vsakih reform. Posebej so

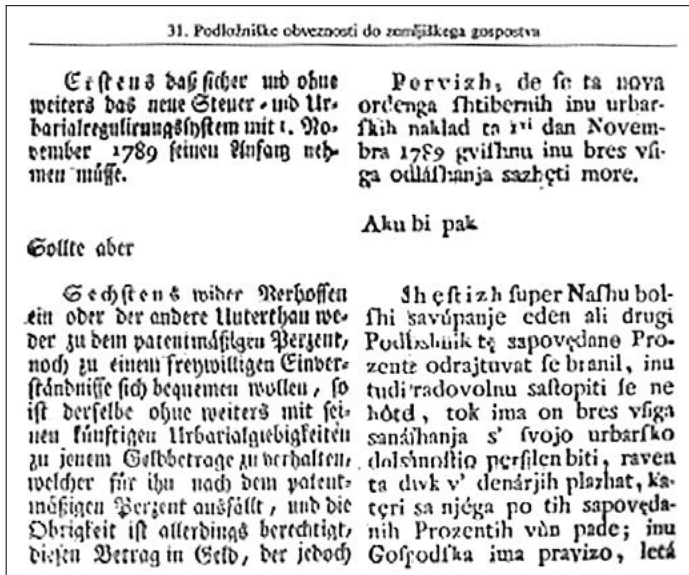
ugovarjali proti prostosti gibanja kmečkih gospodarjev, ker so bili, dokler so bili v posesti kmetij, vendarle še vezani na grudo. Na Kranjskem so nasprotovali prosti izbiri poklica in s tem v zvezi prostosti gibanja. Druge točke patenta so zanikali. Stanovi bi bili očitno rajši videli, da bi ostalo pri običajnem pravu, ne da bi se omejitve izrecno odpravljale oz. razglasile za neobstoječe.

Stvarna podložnost, ki se je nanašala na kmetijo, je seveda ostala še naprej v veljavi. Podložniki so bili tudi poslej dolžni - dokler so živeli na kmetiji - pokorščino zemljiškemu gospodu in opravljanje običajnih dolžnosti (tlake, dajatve itd.). Toda to je veljalo le za posestnika kmetije ali zemljišča. Njegovi otroci so se mogli odtlej svobodno učiti obrti, oditi v šole ali iti za delom v druge kraje. Prej je bilo dovoljenje za tak odhod s kmetije težko dobiti, ker je zemljiški gospod želel, da je pri hiši ostalo dovolj delavcev, da se gospodar ni mogel izgovarjati, da nima delavcev za tlako. Tudi za ženitev podložnikov ni bilo več potrebno dovoljenje zemljiškega gospoda. Prej so zemljiška gospostva zelo zavirala izdajo ženitnih dovoljenj agrarnemu proletariatu, ki bodisi sploh ni imel zemlje ali je imel premalo, da bi zagotavljala vsaj skromno preživljanje novi družini. Iz zakonov teh revnih ljudi je naposled izviralo veliko »občinskih revežev«, za katere so morali v ubožnih hišah ali kako drugače skrbeti krajan in zemljiško gospostvo. Celo posestnik kmetije se je mogel svobodno odseliti, če je našel za prevzem in obdelavo posestva sposobnega naslednika in če je izpolnil vse obveznosti do zemljiškega gospoda. Prav v tem letu so dobili podložniki tudi pravico, da se zadolžijo do dveh tretjin vrednosti kmetije. Ker so v sedemdesetih letih v zvezi z bolj svobodno obrtno in trgovinsko politiko odpadle vse ovire kmečkega trgovanja in obrti, je to precej olajšalo poseganje kmetov v te gospodarske posle. Prav to smer je pospeševal tudi gospodarski razvoj Trsta in naraščanje njegovega prometa. Vse to je zahtevalo znatno okrepitev prevoznitva v širokem zaledju tega mesta.

Vse te reforme - kakor tudi vpeljava dedne pravice podložnikov do njihovega zemljišča - niso imele večjega pomena za ravninski del Goriške. Tam je prevladoval kolonat, ki ga niso urejale. Kolonat so namreč šteli za neke vrste svobodno zakupno pogodbo. Zato je bilo leta 1786 predloženo, naj se kolonat odpravi in zemljišča izročé v posest kmetom proti plačevanju »večnega cenzusa«. Toda stanovi so temu načrtu odločno nasprotovali. Privolili so edino v odkup, če hoče kolon plačati vso vrednost ene tretjine zemljišča, za ostali dve tretjini pa se obveže plačevati dajatve. Ker se je v tem času že pojavil načrt o popolni spremembi podložniških dolžnosti v obliki urbarialne regulacije, ta načrti ni bil izveden. Ker pa tudi urbarialna regulacija ni uspela, je ostal kolonatski sistem v tem predelu Goriške v veljavi tudi še po letu 1848 in v severni Italiji obstaja še zdaj.

Prevedba tlake v denarne dajatve (robotno-abolicijski sistem). Cesar Jožef II. je nameraval odpraviti podložniški sistem sploh, ki je v velikem obsegu temeljil na tlaki, torej popolnoma spremeniti gospodarsko razmerje med podložniki in zemljiškimi gospodi. Februarja 1783 je izdal patent o aboliciji ali reluciji, to je o odpravi ali prevedbi tlake v denarne ali naturalne dajatve, to je tako imenovani robotno-relucijski sistem, ki ga večkrat omenjamo. Ta sistem naj bi najprej uvedli na gospostvih v državni upravi (prejšnjih samostanskih gospostvih), ki jih je upravljala Administracija državnih posestev v Gradcu, na posestvih obstoječih cerkvenih ustanov, na posestvih mest in trgov, skratka na posestvih, kjer je cesar to lahko zapovedal. Ni pa tega mogel odrediti na veleposestvih zemljiških gospodov, ker po deželnih ustavah za to ni imel pravice. To bi namreč bil poseg v zasebno pravo. Vendar pa je cesar upal, da bodo zasebni zemljiški gospodje sami od sebe ukrep, ki se bo izvajal na omenjenih (javnih) posestvih, posnemali, ker naj bi imel tudi gospodarske prednosti. Hkrati z omenjeno odpravo-prevedbo tlake naj bi se razdelila tudi graščinska (dominikalna) posest kmetom, za oblikovanje novih kmetij ali za dopolnilo obstoječim. Hkrati je bila v tem sistemu zajeta tudi prevedba zakupnih hub v kupne, kjer to še ni bilo narejeno.

Zemljiška gospostva so v tem času tičala še globoko v tlaškem sistemu. Imela so sicer nekaj mezdnih delovnih moči (hlapcev in dekel), njihovo zemljo pa so vendarle še večinoma obdelovali podložniki s tlako. Gospostva pa naj bi po cesarjevem namenu začela gospodariti na kapitalistični način z mezdnimi delovnimi močmi. Ker pa bi to pomenilo popoln gospodarski preobrat gospostev, ki bi ga brez odškodnine ne zmogla, naj bi se dotedanja podložniška tlaka prevedla v denarno dajatev - robotnino ali izjemoma tudi v naturalno dajatev. Glede njene višine naj bi se gospostva in podložniki pogajali med seboj, pri čemer bi bili podložniki oz. njihovi zastopniki povsem enakopravni pogajalci s predstavniki gospostev. Robotnina naj bi po cesarjevi volji ne bila pretirana, da bi bila za podložnike sprejemljiva. Upravniki državnih gospostev in gospostev verskega sklada so želeli za pogajanja s podložniki od vlade dobiti vsaj orientacijske cene za tlako. Cesar pa je vztrajal, da se morajo cene izluščiti pri pogajanjih, vendar se je dalo razumeti, da naj zemljiška gospostva pri cenah popuščajo.

Slika 16. Odlomka iz patenta z dne 19. 9. 1789, ki naj bi zagotovil uveljavitev davčne in urbarialne regulacije.

Ta je označena kot »Ordenga štibernih inu urbarskih naklad«.

Uvedba tega sistema je pri podložnikih proti vsem pričakovanjem naletela na veliko nasprotovanje. Podložniki so namreč čutili, da se fevdalni družbeni red nagiba v zaton, in so menili, da bo delnim reformam in omejitvam pravic zemljiških gospostev v kratkem sledila tudi odveza vseh gospostvenih bremen; bili so kar revolucionarno razpoloženi in so pričakovali, da bodo vsaj osovražene tlake rešeni brez vsake odškodnine zemljiškemu gospodu. Tega ta sistem seveda ni predvideval - šlo je le za preoblikovanje, prevedbo ene dajatve v drugo, resda najbolj osovražene v bolj sprejemljivo, vendar vseeno še dajatve oz. storitve. Pravico do enakopravnih pogajanj so podložniki znali zelo dobro izrabiti. Vendar so se pogajanja na vseh gospostvih že v začetku izjalovila. Zastopniki podložnikov so ponudili povsem nerealne zneske, ki so v nekaterih primerih znašali le 10 odstotkov objektivno nizko ocenjene realne vrednosti tlake. Velik kamen spotike pri pogajanjih je bila tako imenovana obvezna dnina, ki so jo želeli zemljiški gospodje obdržati, da bi lahko z njo opravili velika dela v delovnih konicah (npr. pri košnji, žetvi, trgatvi ali pri pobiranju desetine itd.). Ta obvezna dnina bi bila plačana po krajevno običajnih cenah za dnino, ki pa je bila navadno enkrat do trikrat višja kot pri pogajanjih predviden tlaški dan. Podložniki zanj večinoma niso marali niti slišati in so jo še naprej šteli za tlako, kar objektivno seveda ni bila. Nekateri podložniki niso pristajali niti na prevedbo tlake niti na služenje obveznih dnin. Zanimiv je primer podložnika z dvema hubama (torej premožnega kmeta) na jezuitskem gospostvu v Jurkloštru. Ta bi po razumnem predlogu gospostva moral plačati na leto 16 gld in

40 krajcarjev, tj. skupno 1.000 krajcarjev. On pa je bil pripravljen plačati le en krajcar, torej tisočinko nizko ocenjene realne vrednosti - in še to kot darilo za cesarja. Taka njegova izjava je bila zrela za kaznovanje po členu kazenskega zakonika, ki je obravnaval žalitev cesarskega veličanstva. Zgodilo pa se mu ni nič. Podobno kakor pri kmečkih uporih so bili tudi pri teh pogajanjih najostrejši prav premožni kmetje z dvema hubama ali kmetje s celimi hubami - celaki. Podložniki z manjšimi kmetijami so bili prevedbi bolj naklonjeni, ker jim je resnično pomenila olajšanje. Naposled so podložniki pri pogajanjih, ki so s prekinitvami trajala več let, dosegli zelo ugodno robotnino.

Robotno-abolicijski sistem so na izrazito osebno priganjanje cesarja vendarle uvedli na gospostvih, predvidenih za to, vendar v njihovo škodo, ker so morali ceno ročnih in vprežnih tlaških dni znižati pod realno ceno v primerjavi z dninami, ki so jih zaslužili najeti delavci. Za podložnike je bilo izredno pomembno, da so pri pogajanjih na izrecno cesarjevo zahtevo in proti volji vsega uradniškega aparata postali povsem enakopravni pogajalski partnerji z zemljiškimi gospodi, kar dotlej še nikoli niso bili. Ta novi položaj so znali, kakor smo že omenili, tudi zelo dobro izkoristiti. Ta sistem je kljub nejevolji podložnikov pomenil zanje veliko olajšavo, saj so podložniki odtlej prosto razpolagali s svojimi delovnimi močmi in s svojim časom. Žal le podložniki na državnih in od države upravljanih posestvih. Zasebni zemljiški gospodje - in ti so bili seveda v večini - pa so še naprej vztrajali pri opravljanju tlake. Tudi pri razdeljevanju graščinske zemlje za nove kmetije ali za dopolnjevanje obstoječih, se je zatikalo. Enako tudi pri prevedbi zakupnih kmetij v kupne.

Po petih letih samostojne Jožefove vlade (1785) so z velikim zamahom in energijo začeli načrtovati d a v č n o i n u r b a r i a l n o r e g u l a c i j o. Ta ukrep sicer še ne bi pomenil konec podložništva, bi ga pa zelo približal. Z njim naj bi bile odpravljene številne dajatve podložnikov zemljiškim gospodom in spremenjene v skupni davek, odpravljena pa naj bi bila tudi njihova vezava na gospostva. Prav tako zelo neenakomerno in nepravično odmerjenih državnih davkov ne bi pobirala več gospostva, temveč državni organi. Prejšnji način njihovega pobiranja je bil namreč pomemben vir zlorab v škodo podložnikov. Na vsako kmečko posestvo naj bi bil predpisan enoten davek v višini 30 odstotkov kosmatega donosa posestva, ki bi se delili na dva dela. Zemljiško gospostvo bi namesto prejšnjih dajatev in pravic prejelo 17 in 7/9 odstotka, država pa za prejšnji davek 12 in 2/9 odstotka kosmatega donosa s kmetovega posestva. Gospostvu in državi bi torej kmet moral dati 30 odstotkov kosmatega donosa, 70 odstotkov pa bi mu ostalo za nadaljnje gospodarjenje (seme, orodja, živinska krma) in za prehrano družine. Iz tega dela pa bi moral še dati prispevke za cerkev, občinsko upravo in šolo. Omenjenih 30 odstotkov bi morali kmetje plačevati v denarju. S tem je država želela pospešiti vpeljavo denarnega

gospodarstva, namesto dotlejšnjega, še v veliki meri naturalnega. Le izjemoma bi se smela kmet in zemljiško gospostvo pogoditi za nadaljnje odrajtovanje dajatev v naravi. Vendar bi morala o tem skleniti pogodbo, jo obnavljati na tri leta in jo vsakokrat predložiti v vednost okrožnemu uradu (kresiji). Državni davek naj bi bil enak za kmečka in graščinska zemljišča, torej enak za kmete in zemljiške gospode. S to enakostjo naj bi izginili še njihovi zadnji privilegiji. S to reformo bi se položaj zemljiških gospodov v družbi bistveno spremenil - postali bi pravzaprav le še nekaki uživalci denarne rente, pomen podložnikov, ki je bil temelj obstoja zemljiških gospostev, pa bi se bistveno zmanjšal. Dajatev zemljiškim gospodom (17 in 2/9 odstotka) država iz ustavnih in raznih pravnih razlogov ni mogla odpraviti. To bi, kakor smo že omenili, pomenilo gospodarski zlom zemljiških gospostev, ki so bila vendarle še eden od pomembnih temeljev države. Brezplačna odprava dajatev se tudi še šestdeset let pozneje, po marčni revoluciji leta 1848 ni posrečila.

Za natančnejšo določitev tako dajatev gospostvom kakor državnega davka pa so v letih 1785 do 1787 izmerili vsa zemljišča v državi in ocenili donos vsake parcele, kar je bilo storjeno s tako imenovanim *jožefinskim katastrom*. Ta kataster je bil precejšnja izboljšava v primerjavi s terezijansko zemljiščno izmero oz. njeno davčno rektifikacijo pred tridesetimi leti. Zemljišča so sicer že merili, vendar ne z natančnimi geodetskimi aparati, temveč z umerjenimi palicami. Tega seveda še niso delali geometri, ki jih tedaj še ni bilo, temveč nekoliko bolj razgledani vojaki pod vodstvom častnikov. Pri ocenjevanju donosov pa so sodelovali lokalni poznavalci kmetijskih razmer. Jožefinska davčna in urbarialna regulacija, ki jo je proti volji celotnega avstrijskega uradniškega aparata od najvišjih do najnižjih ravni gnal naprej cesar Jožef II. osebno, bi morala stopiti v veljavo v letu 1789, ko je bil cesar že precej bolan. Vendar je bil odpor plemstva proti tej novotariji le premočan, tako da je moral cesar še sam prestaviti začetek njenega izvajanja. Pri tem sklepnem delu davčne in urbarialne regulacije so cesarja zapustili tudi najzvestejši prijatelji, tako da je ostal povsem osamljen. To ga je tako potrla, da si od bolehnosti ni več opomogel in je februarja 1790, v veliko veselje vsega avstrijskega plemstva, umrl. Ker je bil vdovec brez otrok ga je nasledil brat Leopold, ki je bil dotlej veliki vojvoda v Toskani z dvorom v Firencah. Kot cesar si je privzel ime Leopold II. Ker je bilo med plemstvom v državi pravo vrenje proti omenjeni davčni in urbarialni regulaciji, mu ni preostalo drugega, kakor da jo je med prvimi svojimi vladnimi ukrepi preklical. Sicer je bil, kakor brat Jožef, zelo napreden vladar, kar je pokazal v svojem vojvodstvu v Toskani. Stanove, deželne in okrožne urade je opozarjal, naj plemstvo »ravna s svojimi podložniki z vso mogočo obzirnostjo«, sicer bo namreč samo še okrepilo podložniško upiranje. V danih razmerah za podložnike ni mogel storiti kaj dosti. Vladal ni niti dve leti, že leta 1792 je umrl.

Slika 17. Grad Podsreda. Iz slike je razvidna njegova mračna mogočnost.

Odložitev in nato preklic davčne in urbarialne regulacije sta med novembrom 1789 in julijem 1790 sprožila dolgotrajno in dosti široko uporniško gibanje, ki se sicer ni razvilo v pravi široki odpor, zajelo pa je velik del slovenskega ozemlja. Po uveljavitvi te jožefinske reforme, ki naj bi bistveno spremenila davčni sistem, urbarialna bremena pa v stari obliki odpravila in jih zamenjala s povsod po enaki meri določeno denarno dajatvijo, so po 1. novembru 1789 podložniki marsikje odklanjali plačevanje dajatev in davka po starem, pri novem sistemu pa tudi plačevanje urbarialnega davka vnaprej, ter se vsaj ponekod (na gospodstvu Gamberk pri Zagorju in v Podsredi na Kozjanskem) uprli zemljiškim gospodom in tudi vojaški asistenci, ki so si jo ti pridobili za pomoč pri izterjevanju. Ko je bila konec marca 1790 s splošnim dvornim dekretom davčna in urbarialna regulacija preklicana, se je aprila in maja gibanje sprva omejilo na zelo številne pritožbe posameznih davčnih občin. Samo z odločbo 28. maja 1791 so naenkrat zavrnilo vloge 208 občin iz Notranje Avstrije. Razglasitev vnovične veljave prejšnjega urbarialnega sistema na Štajerskem 5. maja, na Koroškem 20. maja in na Kranjskem 10. junija je sprožila prehod podložniškega gibanja do pravega upiranja, na katero naj bi po nekaterih domnevah vplival tudi odmev francoske revolucije. Gibanje je zajelo nekaj gospodstev v okolici Ptuja (vojaški nastop je bil potreben na treh), večje število gospodstev v severni okolici Celja (vojska je morala nastopiti na dveh) in zlasti med Sotlo, Savo in Savinjo (upor je morala vojska dušiti na šestih), na štirih gospodstvih v ljubljanski in treh gospodstvih v postojnski kresiji. Do poskusa večjega upora je prišlo le na meji med Dolenjsko in jugovzhodno Štajersko. Proti tlaki in činžu so

se najprej uprli kmetje na Dolenjskem, ki so brez uspeha napadli grad Šrajbarski turn pri Leskovcu, pri čemer je padlo 13 kmetov s svojim voditeljem Andrejem Domitrovičem. Dne 30. maja so se uprli tudi kmetje v Loki ob Savi (zdaj Loka pri Zidanem Mostu). Obkolili so graščino in prisilili lastnika barona Apfaltrerja, da se je pisno odrekel zahtevam po tlaki, pobiranju činža in desetine ter priznal tozadevne kmečke zahteve za pravične. Upravnik graščine in župnik sta zbežala v Celje. Iz Loke so odporniki odšli v Sevnico, spotoma se jih je nabralo že tri tisoč. Tudi sevniški upravnik gospostva se je moral vdati v zahteve upornikov te razglasiti v trgu, da so odslej odpravljene vse dajatve razen deželnoknežjih (državnih) davkov in bire za kaplana. Dne 1. julija so bili že pred Planino (zdaj Planina pri Sevnici), kjer pa je bila na dobro utrjenem gradu za obrambo zadostna posadka. Ta je upornike z orožjem razgnala. Manjši upor je menda nastal kmalu po Jožefovi smrti tudi v Laškem, kjer kmetje niso verjeli, da je cesar umrl. Upravnik gospostva pa je poklical iz Celja vojake, ki so kmete razgnali s palicami.

Ob svojem obisku Štajerske je cesar Leopold II. v Gradcu celo osvobodil nekaj ujetih odporniških voditeljev. Ker pa je takšno ravnanje sprožilo med podložniki govorice, da je cesar na njihovi strani ter da so zemljiški gospodje zaprli podložnike na lastno roko, je cesar s posebno odredbo septembra 1790 zavrnil govorice ter štajerske stanove na to še posebej opozoril. Ta cesar v danih razmerah v prid podložnikov, čeprav jim je bil naklonjen, zaradi skorajšnje smrti ni mogel storiti kaj dosti.

Deželni stanovi slovenskih dežel, ki so v Jožefovem času izgubili ves pomen, so se po njegovi smrti zopet čutili na konju. V spomenicah, ki so jih izdelali junija in julija 1790, so zahtevali odpravo večine njegovih reform. Poleg obnovitve stanovske uprave so hoteli doseči odpravo večine njegovih reform, ki so omejevale fevdalce v razmerju do njihovih podložnikov, lahko pa bi po njihovem mnenju obveljal patent o odpravi nevoljništva, ki pa za naše razmere ni bil posebno pomemben. Koroški stanovi so bili najostrejši in so zahtevali omejitev podložniških dednih pravic in ponovno uvedbo srednjeveške proste saje, po kateri bi zemljiški gospod mogel podložnika po mili volji vsak čas odsloviti in njegovo dotedanjo kmetijo vključiti v svojo gospostveno (dominikalno) posest. vendar je večina reformnih ukrepov obveljala, seveda razen urbarialne in davčne regulacije, s katero je bila gospostvom vrnjena tudi pravica pobiranja državnih davkov. Tudi sodne reorganizacije niso izvedli. Gospostva so ohranila svoja patrimonialna sodišča, seveda z omejitvami, ki so bile izrečene že prej. Z reformami so poslej povsem prenehali, kajti strah pred francosko revolucijo je pomagal v Avstriji do zmage nazadnjaškemu plemstvu. Splošen je bil namreč strah, da bi mogle nadaljnje reforme privedi do podobnih rezultatov kakor v Franciji.

Reformni ukrepi cesarja Jožefa II. so, po bolj medlih učinkih reform njegove matere, zbudili pri podložnikih delno velika pričakovanja, delno pa dvome. Vendar so bili od začetka njegove vladavine (1780-1790) naprej kmečki upori na lokalni ravni sorazmerno redki. Včasih pa so vendarle izbruhnili, kot pričevanje, da je bil podložnikom ves proces »osvobajanja kmetov« prepočasen, ali pa kot sredstvo, da opozorijo vladarja na posebno krivično postopanje svojega zemljiškega gospoda. V vsem Jožefovem reformnem desetletju so se podložniki po malem upirali. Naj navedemo nekaj primerov. Leta 1781 se je začel upor podložnikov na gospostvu barona Žige Zoisa na Brdu pri Kranju zaradi dolžnosti vsakodnevne tlake, ki je tedaj na Kranjskem še vedno veljala kot tlaka po dežel-nem običaju. Spor je zelo poučen, ker kaže tudi težave, ki so jih imeli podložniki pri svojem boju za boljše razmere celo še za vlade cesarja Jožefa II., ki je bil podložnikom precej naklonjen. Spor je nastal zaradi tega, ker je dogovor glede opravljanja tlake v naravi in njene delne prevedbe v denarno dajatev hotel Zois urediti na podlagi obveznosti vsakodnevne tlake, podložniki pa so nameravali s sodnim procesom doseči sodbo, da takšne tlake niso dolžni opravljati. V Zbiljah so namreč našli prepis starega urbarja za urada Naklo in Primskovo, po katerem naj bi podložniki, ki dotlej večinoma niso opravljali tlake, dolgovali v bodoče od ene hube 4 dni vprežne ter 8 dni ročne tlake, kdor pa ni imel živine pa le 12 dni ročne tlake na leto. Za svoje stališče pa niso dobili podpore niti pri Zoisovem prijatelju grofu Barbo, ki je bil uradnik na gorenjski kresiji, niti ni hotel prevzeti njihove pravde deželni podložniški odvetnik dr. Matej Klinar. Tako so se podložniki obrnili s starim urbarjem neposredno na dunajski dvor in prosili za olajšavo tlake in primščine (ki so jo plačevali pri srednji kmetiji po 112, pri dobri pa 160 goldinarjev - kar je bil tedaj velik denar). Pred deželnim sodiščem (oddelkom za podložniška vprašanja) je obveljala Zoisova zahteva, ki jo je opiral na dejstvo tako imenovanih »pridobljenih pravic«, da je na Brdu uveljavil dolžnost vsakodnevne tlake že njegov posestni predhodnik baron Egg-Hungerspach ter da so podložniki pravdo, ki so jo zaradi tega sprožili leta 1631 in vodili do 1635, izgubili. Podložniki so vložili priziv, tedaj pa je na pomlad 1782 prišla v Ljubljano dvorna naredba, ki se je postavila na stališče starega urbarja in Zoisu odrekla pravico, da bi zahteval višjo tlako, kakor je tam določena. Toda Zois je vložil proti podložnikom novo tožbo. Ta se je toliko zavlekla, da je mogel posebni podložniški oddelek na sodišču novembra 1782 zopet izdati sodbo, da so podložniki dolžni opravljati v deželi običajno tlako v smislu tlaškega (robotnega) patenta za Kranjsko, ki je izšel vmes, 16. avgusta 1782, torej 4 dni na teden ali 208 dni na leto, ne pa po starem urbarju. Pri tem se je sodišče sklicevalo na golo formalnost, da namreč podložniki Zoisove tožbe niso izpodbijali po deželnem

podložniškem odvetniku dr. Klinarju. Podložniki so imeli za to dovolj vzroka, saj je bil odvetnik, ki bi jih moral zastopati po službeni dolžnosti, pristranski. Sam je zagotavljal brdskenu upravniku Urbančiču, da Zois pravde ne more izgubiti. Zato so kmetje le kratko odgovorili, da priznajo dvorno naredbo in stari urbar vse dotlej, dokler zemljiški gospod ne predloži novih dokazil za upravičenost svojega postopanja. Okrožni in deželni uradniki (grof Barbo in Janez pl. Buset) pa so napeli vse sile, da je zadeva prišla po sodni poti v najlepši red ter da od kmetov, ki jih podpihujejo zakotni pisarji, dvoru ni bilo treba več sprejemati novih vlog. Zopet so se pri tem sklicevali na to, da tudi prejšnja prošnja na dvor ni šla po zakonito predpisani poti (zemljiški gospod - kreija - uradni podložniški »agent« na Dunaju, Sedaj je okrožni urad poskrbel Zoisu »vojaško asistenco«. V uporne vasi brdskega gospostva je prišla posadka 67 vojakov. Zaprla je pet voditeljev upornikov, štiri med njimi so izročili sodišču, ostali pa so bili prisiljeni obljubiti, da se bodo ravnali po sodni odločbi. Kmetje iz Naklega, ki so se upirali dati takšno obljubo, so bili pretepeni, najprej so dobili 30 udarcev, vojaki pa so vsakemu dodali še dvajset udarcev povrh. Okrožni urad, ki podložnikom ni dal dovolilnic za potovanje, je preprečil kmečko poslanstvo na dvor. Že omenjeni štirje voditelji, ki so bili postavljeni pred sodišče, so bili obsojeni na pet mesecev prisilnega dela in so izgubili svoje kmetije. Ko so Zoisovi podložniki sklenili, da se bodo gospostvu uprli, je Zois poskrbel pri okrožju za novo vojaško asistenco, ki je kmete prisilila k pokorščini. Oskrbnik brdskega gospostva je želel imeti kar vse leto dva vojaka na gradu, a le takšna, ki ne znata slovensko. Ker so se tudi dvorni uradi po sporočilih okrožnega urada in deželnega glavarstva postavili na stališče sodne odločbe, so se kmetje naposled morali vdati in niso s prošnjami dosegli niti tega, da bi bile kaznovanim voditeljem vrnjene njihove kmetije. Ko so se ti štirje sami pritožili, so bili pred magistratom v Ljubljani celo tepeni. Upravnik Urbančič pa je šel tako daleč, da je nameraval leta 1787 v novih podložniških knjižicah naložiti posestnikom dveh kmetij kar dvojno tlako (416 dni), torej več kakor ima leto dni. Ker je bilo to v nasprotju s tlaškim patentom, je po nasvetu grofa Barba odnehal. Značilno pa je njegovo utemeljevanje: ni svetoval tega zato, ker bi se mu zdelo, da ni v smislu patenta, temveč zato, ker bi predložitev vprašanja pred gubernij (višjo oblast utegnila povzročiti tozadeven splošen odlok v škodo zemljiških gospostev. Torej so fevdalci - tako po gospostvih kakor po uradih - še vedno upali na odpravo reform iz zadnjega časa.

Tudi tolminski upor leta 1787 - ki pa ni izbruhnil predvsem proti dajatvam, temveč proti novim davkom in ker so se kmetje ob izdelavi jožefinskega katastra in preračunavanja donosa bali povečanja zemljiškega davka - ni uspel. Upor podložnikov gospostva Smlednik proti dajatvam v letih 1789-1790 je zadušila že vojska.

Tedaj se je namreč že začel po smrti Jožefa II. pritisk plemstva za odpravo reform pokojnega cesarja.

Kot reakcija proti temu sta junija 1790 izbruhnili nova večja upora na vzhodnem Dolenjskem in jugovzhodnem Štajerskem. Jožefinske reforme glede davkov in zemljiškokogospodstvenih pravic so namreč na hitro odpravili z že omenjenimi posebnimi patenti za vsako deželo posebej. Tako so zemljiški gospodje začeli uveljavljati svoje zahteve po starem.

Reforme v prid podložnikov so po Jožefovi smrti povsem prenehale. Le leta 1798 je izšel novi zakon o p r o s t o v o l j n e m o d k u p u p o d l o ž n i š t v a, ki pa je ta postopek popolnoma prepustil svobodnemu dogovoru med zemljiškim gospodom in podložnikom. O njem je bilo treba kresijo le obvestiti. Ta zakon pa je imel še manj uspeha kakor starejši Jožefovi patenti, ki so priporočali odkup tlake. Vzrok za to ni bil le v nenaklonjenosti zemljiških gospodov do osvobajanja podložnikov, temveč tudi v njihovem upanju, da bo vendarle prišlo do osvoboditev brez odkupa. To upanje je med podložniki tlelo že dolgo, od jožefinske dobe naprej pa se je razmahnilo in ni nikoli več ugasnilo. Kmetje so se seveda upirali naprej.

Avstrija je v napoleonskih vojnah izgubila precej slovenskega ozemlja. Leta 1809 so bile ustanovljene I l i r s k e p r o v i n c e, ki so obsegale Kranjsko, zgornjo Koroško (z beljaško kresijo) in Primorje z glavnim mestom Ljubljano. Francoska oblast je sicer zmanjšala tlako, omejila tudi oblast zemljiških gospodov, podložniškega sistema v celoti pa ni odpravila. Kmetje so se upirali raznim ukrepom Francozov, med njimi seveda tudi podložniškimi dajatvam. Tako ne moremo podrobno razčleniti, kdaj je šlo za upiranje proti francoski oblasti, kdaj pa proti podložniškimi dajatvam. Zato bomo navedli nekaj takih upiranj. Organizirani so bili leta 1809 napadeni Francozi okrog Črnega grabna, v nekaterih krajih na Kočevskem in v Beli krajini (Kočevje, Kostel, Črmošnjice, Poljane) 8. in 9. oktobra 1809), 11. in 12. oktobra je bila napadena graščina Planina pri Rakeku (Haasberg), 17. oktobra sta bili napadeni Bistra in Idrija, 16. oktobra so okoličani iz Žužemberka, Soteske in Trebnjega napadli Novo mesto. V tem letu tudi ni uspela mobilizacija brambovcev na Gorenjskem. Protifrancoski upori so bili na Krasu in v Istri leta 1813.

Upore leta 1809 je podtalno organizirala avstrijska vojska hkrati z domačim plemstvom, pri čemer je ustvaril ugodne razmere seveda ostri okupacijski režim s posebno strogim izterjevanjem izredno velike kontribucije (davka). Pri uporih leta 1813 je šlo za enako akcijo avstrijske vojske na ozemlju, ki je bilo pod francosko vladavino zelo prizadeto zaradi posledic kontinentalne blokade. Podložniki so bili vsekakor razočarani, ker francoski okupatorji v Ilirskih provincah niso izvedli načel francoske revolucije ter niso odpravili zemljiških gospodstev in gospodstvenih dajatev ter tlake. Prav to je najbolj burilo ljudi in povzročalo krajevne nemire. Že

novembra 1809 so se po sporočilu nekega fevdalca kmetje ponekod že postavljali na stališče, da so »Francozi in svobodni« (*Galli sumus, liberi sumus*), ter se upirali opravljanju tlake in odrajtovanju dajatev. Z dekretom z dne 15. aprila 1811 pa so Francozi odpravili osebno tlako (12 dni, ki so jih bili dolžni opravljati tudi podložniki brez zemljiške posesti), vse druge dajatve in obveznosti pa so bile proglašene za odkupljive po sporazumu podložnika z zemljiškim gospodom. Davek, ki je dotlej obremenjeval dohodke zemljiških gospodov od podložnikov (20 odstotkov), so odtlej plačevali podložniki (hkrati z drugimi davki) neposredno uradnim davkarjem (ki so bile na novo ustanovljene), zato so se dajatve zemljiškim gospodom znižale za eno petino. Kmetje pa so hoteli ob tej delni spremembi gospostvenih pravic uveljaviti odpravo svojih dolžnosti do gospodov. Kmet iz Kozarij (pri Ljubljani) je trdil, da ni ničesar dolžan zemljiškemu gospodu, ker natančno plačuje vse tisto, kar je dolžan (francoskemu) cesarju. Ko so v tej vasi zarubili živino na račun gospostvenih dajatev, se je vas uprla in so morali zarubljeno živino pustiti vaščanom. Kmet Sterle iz Iške vasi je ob podobnem sporu izjavil: »Mi smo cesarski in ne dolgujemo nikakršne tlake gospodu. Delam na cesarskih cestah; to dolgujem cesarju, gospodu pa ničesar.« Pri tem se je skliceval na učitelja in kaplana iz Loža, ki sta imela enake misli. Generalni guverner Ilirskih provinc Bertrand je 4. junija 1812 zavrnil mnenje kmetov, da so odpravljene dajatve in tlaške dolžnosti v celoti kot napačno. V svojem odloku je naravnost grozil, da bo kmet, ki ne bi izpolnjeval veljavnih dolžnosti do zemljiškega gospostva, »tirjan inu prisiljen tudi z eksekucijo k svoji dolžnosti in vsaka kresija ima oblast mu vojake v hišo poslati.« Hkrati je oblast seveda nagovarjala zemljiške gospode, naj ne zahtevajo od podložnikov več, kakor jim gre, ter naj pazijo, da njihovi uradniki ne bi zatirali podložnike, ki so tudi ljudje.

Toda nekateri Francozi so sami obsojali vzdrževanje fevdalnih razmerij. Čim bolj je (za Francoze) rasla zunanja nevarnost, tem močnejše je bilo tudi to spoznanje. Generalni intendant Ilirskih provinc Chabrol je v nekem pismu z dne 29. marca 1813 naravnost dejal, da je »vprašanje med nesrečnimi poljedelci in njihovimi gospodi še nerešeno.« Sodil je, da je »fevdalni sistem nezdržljiv z naložitvijo zemljiškega davka in s pravico do dedovanja ter zamenjave posesti«; treba je pridobiti ljudstvo in oslabiti močno plemstvo - in odprava fevdalnih pravic je bila zelo ustrezna pot do tega cilja. Zadnji guverner Ilirskih provinc, Fouché, je osvobodil nekaj kmečkih voditeljev iz višnjegorskega in litijskega kantona, ki so jih bili odgnali v tržaške zapore zaradi upiranja, hkrati pa je vnovič priporočal zemljiškim gospodom pomirljivost. Ko so se avgusta 1813 nekateri podložniki zopet upirali plačevati dajatve ter so glavne kmečke voditelje odpeljali v zapor, je posegel v ta spor tudi tisk, Urednik uradnega časnika »*Télégraphe Officiel*« Charles Nodier je

avgusta 1813 v nekem članku branil kmečko upornost in svaril sodišča pred preostrim nastopanjem proti kmetom. Članek je zbudil med zemljiški gospodi seveda precej jeze, posebno ker je menda izšel tudi v slovenščini. V svojih spominih pa navaja Nodier tudi neki razgovor s Fouchéjem, v katerem sta oba soglašala glede krivičnosti podložniških dajatev zemljiškim gospodom, zaradi katerih so vasi v Ilirskih provincah obložene z »dvojnimi davki«. Ta spoznanja visokih francoskih uradnikov so bila zaradi bližnjega propada Ilirskih provinc sicer že prepozna, da bi povzročila nove reforme; kljub temu pa odmeva njena francoska politika v agrarnem vprašanju še pozneje v kmečkih uporih predmarčne dobe na slovenskih tleh. Tako so se ob kmečkem upiranju v višnjegorskem okraju v zimi 1826/27, na katerega je vplival menda tudi župnik iz Žalne Fr. Lilek, puntarji sklicevali na uredbe iz francoskih časov. Pa tudi leta 1830 so - po drugi francoski revoluciji - kmetje na Kranjskem menda pričakovali vrnitev Francozov. Pri svojih željah po koncu gospodovanja zemljiških gospodov so imeli še dobro v spominu, da jim je »francoski policijski minister Fouché leta 1813 obljubil rešitev iz zemljiško-podložniških obveznosti. Še celo po letu 1909, ko je Slovenska matica zbirala ljudske »spomine na Francoze«, so se ohranili poleg manj ugodnih in takšnih, ki jih je vzpodbujalo novo obdobje avstrijske oblasti, tudi takšni: »Pod Francozom se je kmetu dobro godilo. Napoleon je vso tlako odpravil, češ kaj bo kmet za gospodo trpel, gospoda naj sama dela.« S padcem francoske oblasti so se gospostvene pravice iz prejšnjega avstrijskega obdobja v glavnem znova uveljavile. Oživel je tudi kmečko nezadovoljstvo in se kazalo ob različnih priložnostih s pritožbami, na plan pa je izbruhnilo znova z vso silo v letu marčne revolucije.

PREHOD V NOV DRUŽBENI RED - KAPITALIZEM IN ZEMLJIŠKA ODVEZA

K razkroju fevdalnega reda so veliko pripomogle gospodarske razmere. Zemljiško gospostvo v obdobju napredujoče družbene delitve dela (obrti, rudniki, manufakture), naraščajočega luksuza itd. že davno ni moglo več zadovoljiti gospodovih potreb. Zemljiški gospostve so bili že trdno vključeni v blagovno, denarno gospodarstvo, morali so na svoji zemlji pridelovati kmetijske pridelke in rediti živino za trg. Poskušali so dobiti monopol nad prodajo pridelkov od podložniških kmetij. Pridelava žita za prodajo na zemljiških gospostvih, ki je napredovala zlasti v zadnjih dveh stoletjih, je bila znanilka razpada starega podložniškega sistema. Razkroj gospodarskih podlag zemljiškega gospostva se je seveda moral odraziti tudi v razkroju družbenih razmer. Oboje je začelo potekati v občutnem obsegu od srede 18. stoletja naprej. Že reforme Marije Terezije in Jožefa II. v letih 1747 do 1789 so kljub svojemu kompromisnemu značaju močno omejile pomen zemljiških gospostev na upravni ravni in v sodstvu. Država je sicer še vedno imela izrazit fevdalni razredni značaj, a ustvarila si je osrednje deželne in kresijske urade, s katerimi je lahko vplivala na zemljiške gospose sama, deloma pa tudi nastajajoča delno plemiška, večinsko pa kapitalistična meščanska plast, ki je s svojimi rudniki, manufakturami in trgovino prav v tem obdobju daleč prehitela svoje nekdanje fevdalne tekmece. Prav njene koristi je podpirala večina najpomembnejših reform obeh omenjenih vladarjev, med njimi patent o nevoljništvu, ki je dal kmečkemu prebivalstvu osebno svobodo in mu je pod sorazmerno lahkimi pogoji omogočil odhod z grude in zaposlitev v mestih, rudnikih in manufakturah. Kmetijstvo je postopoma izgubljalo značaj poglobitve gospodarske panoge, začele so jo nadomeščati druge. To je seveda morala upoštevati država.

Terezijanska davčna rektifikacija z enotno obdavčitvijo podložniških in gospostvenih zemljišč, jožefinska davčna in urbarialna regulacija ter bistvena omejitev pristojnosti patrimonialnih sodišč, zlasti tudi glede kazni, ki so jih še smela nalagati, in nadzorstvo nad njihovimi odločbami z ustanovitvijo sodišč pri kresijah (za odločbe patrimonialnih sodišč so bila to prizivna sodišča) so neposredno rušile sistem zemljiškega gospostva in krepile organizacijo in moč centralizirane države. Posredno pa so koristile tudi podložnikom. Domala usodni udarec pravni

zaključenosti zemljiških gospostev je pomenila reforma tlake (določitev na določeno število dni v tednu ali na leto), ki naj bi v resnici olajšala breme podložnikov. Podobno velja tudi za gospodstvene pravice, prehod zakupnih kmetij v kupne. Osnove fevdalnih zemljiških gospostev so razkrajale tudi šolske reforme Marije Terezije, ki so ob večinskem nasprotovanju fevdalcev težile za povečanjem izobrazbe podeželskega prebivalstva, da bi bilo bolj uporabno za podjetja-manufakture, vojaški obvezniki pa za vojaško službo. Tudi gospodarjenje na kmetijah se je ob pomoči kmetijskih družb in raznih strokovnih društev, seveda ob določeni pomoči države, začelo dvigati na bistveno zahtevnejšo stopnjo, tako da je mogoče posebej za prvo polovico 19. stoletja govoriti o pravem agrarno-tehničnem prevratu (prehod s tripoljnega žitnega gospodarjenja na pestrejše kolobarje z okopavinami in krmnimi rastlinami (zlasti deteljo), prehod iz pašne na hlevsko živinorejo, uvedbo gnojenja, uvedbo novih poljščin, intenzivnejšo izrabo njivskih zemljišč ter travnikov ter s tem v zvezi težnja za okrepitvijo zasebne lastnine, izražena v zahtevi po razdelitvi srenjskih zemljišč).

Po vsem tem in še marsičem, kar tu ne moremo navajati, je mogoče reči, da so bile gospodarske in družbene osnove zemljiških gospostev pred marčno revolucijo 1848 že močno izpodkopane. Vendar podložniških stvarnih bremen vse naštete reforme, razen nekaj pri tlaki, niso posebej olajšale. V pregledu podložniških bremen na Kranjskem, napravljenem v zvezi s poznejšo zemljiško odvezo, so naštete še vse vrste podložniških obveznosti od denarnih dajatev prek velike pravde, do malih pravn in lavdemijev (primščin) do ponekod kar občutne desetine in tlake. V ponazoritev naj navedemo podatke za Kranjsko, za druge dežele podatki niso na voljo. Letna vrednost desetine, ki je najbrž prenizko ocenjena, je znašala 286.977 gld. Kranjski podložniki so morali opraviti letno 906.449 dni ročne in 366.174 dni vprežne tlake. V denarju so plačali zemljiškim gospodvom letno 190.510 gld, vrednost primščin je bila ocenjena na letnih 60.172 gld. K temu je treba dodati še urbarialne obveznosti v naturi (za veliko pravdo 10.507 mernikov pšenice, 32.284 mernikov ovsa, 13.800 mernikov prosa itd.; 14.652 veder vina ali mošta; za male pravde 13.500 kokoši, 24.050 piščancev, 164.193 jajc, 30.509 funtov prediva itd., veliko množino lesnih izdelkov, desk, dog za sode, kolja za vinograde itd. Za ilustracijo gornjih zneskov naj bo navedeno še nekaj cen s konca 18. oz. začetka 19. stoletja: mernik pšenice 2 gld, vedro vina 2 gld, dekla je zaslužila na leto (vse plače so se tedaj računale na leto) ob hrani, stanovanju in kakem kosu obleke 15 gld, prvi hlapec ob enakih pogojih 25 gld, drugi hlapec 20 gld, logar ali pisar na gospodstvu 150 gld ter deputat drv za kurjavo, višji uradnik je zaslužil ob kakem deputatu drv od 200 do 250 gld, upravniki gospostev so odvisno od njihove velikosti zaslužili letno od 400 do 800 gld. Zadnji znesek je npr. zaslužil upravnik treh gospostev

ljubljske škofije v Gornji Savinjski dolini (Gornji Grad, Rudenek in Vrbovec), ki so merila 20.000 hektarov. Upravniki gospostev, ki so imela patrimonialna sodišča, so morali biti sodniki, izprašani pri prizivnem sodišču. Večina uradnikov je morala imeti latinske šole. Zelo redki so imeli pravne fakultete. Tako je bil drugi pisar na jurkloštrskem gospostvu celo doktor prava.

Obveznosti niso bile v vseh slovenskih deželah enako težke. Vzhodni deželi Štajerska in Dolenjska sta bili mnogo bolj obremenjeni kakor zahodnejše Gorenjska, Notranjska, Koroška in Primorska. Tako so bili npr. dolenjski kmetje obremenjeni s 70 odstotki vse tlake na Kranjskem, pa tudi z večjim delom denarnih in naturalnih dajatev. Po 15. stoletju ponekod vzpostavljeno pridvorno gospodarstvo zemljiških gospodov je tu svoje podložnike hudo pritiskalo. Zaradi tega je bilo leta 1848 prav na Dolenjskem najmočnejše vrenje med njimi.

V prvih desetletjih vladavine cesarja Franca II. (1792-1835), ki modernim družbenim tokovom in nadaljnjim reformam večinoma ni bil naklonjen, je podložniški položaj zaostriło plačevanje državnega zemljiškega davka, ki je bil določen z Jožefovo urbarialno in davčno regulacijo. Pri tem ni šlo toliko za sam davek kakor za neenakomerno obremenitev posameznih slovenskih dežel. Trpela je predvsem Kranjska, ki je bila veliko huje obremenjena kakor Koroška in Štajerska. Zato se je vendar uveljavilo spoznanje, da je treba davčno obremenitev podložnikov postaviti na realne in pravične temelje. To pa je bilo mogoče le z natančno geodetsko izmero posameznih parcel vsakega podložnika, vsakega gospodstva in vseh drugih prebivalcev, npr. tržanov in meščanov, ter ustanov, npr. Cerkve, v vsej državi. To je bila vzpostavitev tako imenovanega franciscejskega zemljiškega katastra, kar se je zgodilo v slovenskih deželah v obdobju od 1815 do 1828. Poleg geodetske izmere, ki v osnovi velja še zdaj, so bile po kategorijah (njive, travniki, gozdovi, itd.) in kakovosti ocenjene vse parcele. To je bila osnova za predpis davka.

Nova ocenitev na podlagi omenjenega katastra in predpis (popravek) davkov, ki je slonel na njej, zgoraj omenjenega nesorazmerja ne le da nista odpravila, temveč sta kranjski davek celo še povečala in s tem tudi davčno nesorazmerje med deželami. Že tedaj so nastali med podložniki na Kranjskem (predvsem na Dolenjskem, pa tudi na Gorenjskem) nemiri in pritožbe: pritoževali so se proti zemljiškemu davku, ponekod (Brdo pri Kranju, Moravče, ponekod na Dolenjskem) so se podložniki upirali odrajtovati urbarialne dajatve. Od leta 1843, ko je bilo razglašeno, da z letom 1844 stopi v veljavo nova davčna izmera, se je napetost na podeželju zelo povečala. Zlasti na Dolenjskem je morala država dati zemljiškim gospodom pri izterjavi podložniških dajatev vojaško asistenco. V tridesetih letih 19. stoletja je propadel tudi poskus kmetov, da bi se izognili desetini. Hoteli so povečati delež tistih novih poljščin (krompir, koruza), od katerih naj se desetina ne bi zahtevala,

ker ni bila nikjer zapisana. Zemljiška gospodstva so jo seveda vseeno zahtevala. Delno jim je pritrčila tudi država s »postavo za desetino od posemljiz ali krompirja na Kranjskem« leta 1833, ki je desetino pri krompirju znižala na dvajsetino, torej za polovico. Veliko sporov je nastalo tudi zaradi služnostnih (servitutnih) pravic v gozdovih zaradi sekanja lesa. Les je postal v teh desetletjih pomembno tržno blago in zemljiški gospodje so poskušali ovirati sečnjo lesa podložnikom, do katere so bili po starih pravicah upravičeni. Že 40 let so trajali spori glede pravic do svobodnega sekanja lesa v gozdovih škofijskih gospodstev v Gornjem Gradu, Vrbovcu in Rudeneku. V Savinjski dolini se je namreč razvilo splavarstvo, s katerim so izvažali les na Hrvaško, Srbijo in še dlje na vzhod. Zato je seveda les zelo pridobil na ceni. Podložniki gospodstva Ig pri Ljubljani so bili zaradi krompirjeve desetine in gozdnih servitutnih pravic s svojim gospodom v neprestanih sporih.

Dunajska vlada je hotela te stalne spore presekat še s ponovnim posebnim patentom z dne 14. decembra 1846, po katerem naj bi podložniki vse svoje naturalne dajatve prevedli (odkupili) v enotno (odkupno) denarno dajatev. Ta ukrep je cesar priporočil tako zemljiškim gospodom kakor podložnikom. Uspeh tega patenta pa je bil v naših deželah zanemarljiv. Pač pa je ta patent povzročil med podložniki nove nemire. Svojih dajatev so se hoteli rešiti brez vsake odkupnine. Nemiri in odpor proti dajatvam so že jeseni 1847 v vsej habsburški monarhiji zavzeli velik obseg. Vznemirili so tudi dvorno pisarno. Nemiri so bili posebno izraziti na Koroškem, v Dobrli vesi, v Metlovm, Humčah in Kasazah, na Kranjskem pa v Cerkljah in Šenčurju. Slaba letina, že tretja po vrsti, je nemire še pospeševala. Na Koroškem je bil dodaten vzrok v kuhanju žganja iz krompirja, da ga ni bilo dovolj za ljudi, še posebno, ker ga je v teh letih začela okuževati krompirjeva plesen (gniloba). Že v februarju 1848 se je postojnska kresija ponovno pripravljala za uporabo vojakov pri pobiranju podložniških dajatev.

P r i z a d e v a n j e z a d o s e g o z e m l j i š k e o d v e z e. Znamenito leto 1848 se je za zemljiške gospode in Metternichov režim začejalo v zelo grozečih razmerah. Po Evropi se je namreč od leta 1845 povsod širila kmetijska, trgovinska in industrijska kriza. Nanjo se je odzvala tedaj najbolj izrazito Francija s Parizom - svojo revolucionarno prestolnico. Podrobnosti o teh dogajanjih moramo tu pustiti ob strani. Revolucionarno dogajanje je pljusnilo tudi na Madžarsko, Dunaj in v Prago. Na Dunaju so 13. marca združeni napori velemeščanov, malomeščanov, študentov in delavcev po kratkem boju pred parlamentom izsilili padec osvoženega kneza Metternicha - izrazitega nasprotnika kakršnihkoli reform, in njegove vlade. 15. marca je bila obljubljen ustava, od katere so si podložniki obetali odpravo obveznosti do zemljiških gospodstev. Po mestih v slovenskih deželah se je novica o dunajskih dogodkih razširila 16. in 17. marca. Veselje pa je bilo deljeno.

Meščanstvo se je balo kmetov in delavcev, ki so razbijali mitnice (stavbe, kjer so pobirali neke vrste davek) in grozili oblastem. Zato je meščanstvo ustanovilo posebne obrambne oddelke - narodno gardo, ki naj bi ga branila pred nemiri, v bistvu pred kmeti in delavci. Meščanstvo po deželah se torej v svojem prvem nastopu ni združilo z drugimi družbenimi plastmi v podporo marčne revolucije, temveč proti njej in njenim navdušenim privrženecem - zlasti kmetom.

Kmetje podložniki so se na dunajsko marčno revolucijo odzvali zelo živahno, ker so od nje veliko pričakovali. Že jožefinske reforme in vse druge reformne poskuse v naslednjih skoraj šestdesetih letih, ki jih ne kaže ponovno naštevati, so vedno jemali kot znanilce konca obveznosti, ki so jih imeli do zemljiških gospodov. Njihova tedanja nezadovoljnost in zahteva po razvezi razmerja med podložniki in zemljiškimi gospodovi sta si dali duška v revolucionarnem obračunu z zemljiškimi gospodi, v krajevnih nemirih, ki so zajeli vse naše dežele. Posebno znani so nemiri ižanskih kmetov. Podložniki gospodstva Ig so imeli z njim stare obračune, 21. marca pa so grad naskočili, ga oplenili, zažgali vse gruntne knjige, urbarje in hišno opremo. Napasti so mislili tudi ižansko župnišče, ker je bil župnik očitno na strani zemljiškega gospoda, vendar so ga pred napadom zavarovali pravkar došli vojaki. V postojnski kresiji so kmetje brez uspeha napadli senožeško in planinsko gospodstvo, zagrozili pa so še z napadom na nadliško, polhograjsko in vipavsko. Na Vrhniki so požgali mitnico. Vrelo je v Šentvidu pri Vipavi. Svoje zahteve so uveljavljali tudi idrijski kmetje. V novomeški kresiji je tudi vrelo, vendar je do malo hujšega izgreda prišlo le v Vinici, kjer so župniku požgali gospodarsko stavbo. Napadi so bili napovedani tudi za grad Turjak in graščino v Boštanju. Gubernij (deželno glavarstvo) je izdal proglas proti nemiro, v katerem, je zagrozil z naglim (prekim) sodom. Vojaško pomoč so dobili številni gradovi na Kranjskem, med drugimi Polhov Gradec, Nadlišek, Ortnek, Ribnica, Mirna in Mokronog.

Glavar novomeške kresije Laufenstein je označil podložniško razpoloženje v teh dneh takole: kmetje pričakujejo »takojšnje osvoboditve bremen. Premislek in potrpežljivost nista njihova lastnost«. Res se je sicer položaj na podeželju po teh prvih izbruhih nekoliko pomiril, toda le na površju. »Podeželje je v neprestanem vznemirjenju.« Napadov na graščine najbrž zaradi grožnje z naglim sodom in vojaške pomoči ni bilo več, toda zato so se z vsakim dnem množile podložniške grožnje. Kmečke težnje so prišle do izraza poslej bolj v vsakdanjih odnosih z zemljiškim gospodstvom. Podložniki so prenehali odrajtovati dolžne dajatve in opravljati tlako. Posebno so začeli uveljavljati svoje zahteve v gozdovih. Na gospodstvih Planina, Žužemberk, Gradac, Črnomelj in Lanšprež so začeli sekati les ne oziraje se na zemljiškega gospoda in njegove gozdarje. Središče kmečkih nemirov v tem času je bilo nedvomno na Dolenjskem in Notranjskem, vendar tudi na Gorenjskem ni manjkalo odmevov

revolucije na Dunaju. Zelo nemirni so bili kmetje okoli Tržiča, Radovljice, Kranja, Šenčurja, Škofje Loke in Mengša ter Jabelj v Loki pri Trzinu. Iz Primorja so poročali o nemirih v Rihemberku, vendar v tej deželi problem tlake ni bil posebej pereč.

Slika 18. Grad Lanšprež pri Trebnjem, kjer je v 18. stoletju živel razsvetljenec Peter Pavel Glavar.
V ozadju ruševine starega gradu.

Najbolj nemirna dežela je bila Kranjska. Podložnike je miril Janez Bleiweis v »Kmetijskih in rokodelskih novicah« in na prošnjo deželnih oblasti ter notranjega ministra tudi duhovščina, kar pa ni dosti zaleгло. Naposled so se tudi kranjski deželni stanovi, kamor so bili na predlog Kranjske kmetijske družbe pritegnjeni trije »kmečki« zastopniki, na svojem zasedanju 6. aprila zedinili na precej kompromisno in nedoločno prošnjo na cesarja: »Glede podložniških in desetinskih razmerij in tozadevne prošnje se je deželni zbor zedinil k izjavi, da potrebuje dežela čim bolj pospešeno, podložnikom in k desetini obvezanim posestnikom koristno, toda popolno odvezo vseh kmečkih ali urbarialnih - dalje desetinskih dajatev po primerni, podložniku ali desetinskem obvezancu naloženi odškodnini upravičencev (do teh dajatev)«. Podeželje je bilo nemirno. Novomeška kresija je za pomiritev zahtevala takojšnjo odpravo tlake, postojnska kresija pa je zahtevala, da naj prenehajo vse podložniške obveznosti koncem julija 1848. Podložnike niso omeščali nikakršni poduki, obljube ali odloki deželnega glavarstva niti razglasi deželnih stanov. Povsod v deželi so kmetje odrekli podložniške dajatve in tlako, tudi desetino. Posebno hudo kri je pri kranjskih podložnikih zbujalo dejstvo, da cesar zanje ni izstavil patenta na njihovo vlogo, kar je storil s patenti že za druge dežele, ki so omejevali podložniško razmerje v tedanji obliki s koncem leta 1848, za tekoče leto pa so prepustili ureditev teh vprašanj dogovorom med podložniki in zemljiškimi gospodi. Nemiri so se tudi zaradi te zamere nadaljevali. Zaradi tega patenta so kranjski kmetje na

Dunaj poslali posebno deputacijo, ki pa jo je sprejel le notranji minister Pillerstorf. Patent za Kranjsko je bil podpisan 23. maja, odposlan pa šele 6. junija. Potem ko se je provizorični deželni zbor za Kranjsko, voljen po kurijah (med 50 člani je bilo 18 kmetov) 19. junija razbil ob vprašanju odškodnine za zemljiško odvezo, so bile še v juniju volitve v državni zbor. Že v tem času je bilo dokončno jasno, da se režim zemljiških gospodov ne bo mogel obdržati in nasprotstva so se v glavnem osredinila okoli vprašanja, ali naj se (bivšim) zemljiškim gospodom in upravičencem do fevdalnih dajatev prizna odškodnina in kdo naj jo plača.

Hudo je završalo tudi na Koroškem, posebej v slovenskem delu. Koroške deželne stanove je postalo strah, morali so nekaj ukreniti. V svoje vrste so pritegnili sedem kmečkih zastopnikov. Ti so v tem organu dosegli, da so poslali cesarju peticijo »za popolno odpravo podložniške zveze do zemljiških gospodov, ki je ustrezala splošni želji kmečkega stanu«. Prošnjo so podpisali tudi vsi plemiški člani stanov in bi morala biti takoj odposlana cesarju. Ta peticija pa ni nikoli dospela na Dunaj, ker sta jo v Celovcu zadržala dva člana stanov, ki sta ji nasprotovala. Posebna deputacija koroških stanov, ki je odšla na Dunaj, je kljub temu dosegla cesarski patent, ki pa se je v dveh točkah bistveno razlikoval od peticije. Predvsem patent z dne 25. aprila ni v resnici razvezoval podložniške zveze, temveč je določal le, da je treba od 1. januarja 1849 dalje z a m e n j a t i vse urbarialne in desetinske obveznosti v naturi in delu »v zmerno denarno odškodnino«. Da gre pri konceptu, ki ga odraža ta patent (in drugi patenti iz tega časa), le za prisilno prevedbo naturalnih dajatev in služnosti v omiljeno vsakoletno denarno rento, kaže več stvari. Patent sam ne govori o odpravi dajatev ali o zemljiški odvezi in o razmerja med podložniki in zemljiškimi gospodi, temveč le o s p r e m e m b i dajatev. Izraz odškodnina v teh patentih še ne pomeni odkupa obveznosti kakor pozneje. Ko so koroški kmetje izvedeli, da peticija na Dunaj ni bila odposlana in da naj bi bila seja stanov, na kateri je bila sprejeta, povsem zasebnega značaja, so se v protest zbrali v Celovcu pred deželno hišo. Izjavljali so: »Imeti hočemo le enega gospoda, ki mu plačujemo, in to je naš dobri cesar.«

Tudi tokrat je kmečki nastop želel uspeh. Že 8. maja so koroški deželni stanovi sprejeli sklep, da naj se prosi cesarja, da razširi prvotni patent, čemur je cesar 15. maja v resnici ustregel. Razširil je načelo odkupa tudi na »vse druge iz podložniške zveze zemljo in grudo obremenjujoče dajatve in služnosti pod vsakim imenom«, npr. davčno (činžno) žito, primščine in kupni denar, duhovniško bero, naturalne dajatve v zvezi z zaščito, sodiščem itd. Bistvena razlika je tudi v pripravi zakonodajnih ukrepov, pri čemer je prišla do izraza že revolucionarna akcija na Dunaju sredi maja. Ne več deželni, temveč državni zbor naj namreč po tem drugem patentu določi odškodnino. Pri tem tudi najbrž ni šlo več le za prevedbo dajatev v denarno rento. Medtem ko je namreč patent z dne 25. aprila govoril še

o spremembi dajatev v denarno odškodnino (»in eine billige Geldentschädigung umgewandelt«), govori patent z dne 15. maja, da imajo dajatve p r e n e h a t i proti zmerni odškodnini, ki naj se ugotovi na naslednjem zasedanju državnega zbora. (»gegen eine billige auf dem nächsten Reichstage zu ermittelnde Entschädigung aufzuhören«). Brez dvoma je bilo to formulacijo mogoče vsaj razlagati v prid kmetov. Vendar se nemiri na Koroškem še niso polegli.

Tudi na Spodnjem Štajerskem podeželje dunajskih dogodkov v marcu ni sprejelo mirno, čeprav bolj kakor na Kranjskem in Koroškem. Tudi tukaj so podložniki prisilili deželne stanove v Gradcu, da so izdelali podrobnejši načrt o razvezi podložniškega razmerja, tako da je cesar že 11. aprila izdal podoben patent kakor za Koroško, ki pa podložnikov ni zadovoljil in se vrenje med njimi ni pomirilo. Na stran države oz. plemstva se je postavil tudi lavantinski škof Anton Martin Slomšek v svojem znamenitem pastirskem pismu »Svetla resnica v zmešani svet«, kar je toliko bolj nenavadno, ker je bila njegova škofija zelo revna in je imela poleg škofijske stavbe v Šentandražu samo eno manjšo graščino v Labotski dolini ter nekaj pašnikov na Svinji planini ter ne bi bila z zemljiško odvezo skoraj nič prizadeta. Bile bi pa prizadete nekatere bogatejše župnije - nekdanje prafare - v škofiji, npr. fara v Vuzenici. Razumljivo je seveda, da je kot cerkveni dostojanstvenik obsojal revolucionarno vrenje, ki je bilo spremljevalni pojav teh podložniških zahtev.

Državni zbor na Dunaju se je moral zaradi nujnosti takoj začeti ukvarjati z zemljiško odvezo. Ustrezen predlog za splošno odpravo podložnosti in vseh podložniških bremen je dal 26. julija najmlajši član državnega zbora, kmečki sin, sicer pa študent medicine, Hans Kudlich, doma iz avstrijske Šlezije. Po žolčnih razpravah na zasedanjih je postal spremenjeni predlog 6. septembra zakon. Naslednji dan ga je cesar podpisal kot svoj akt. Ker je Kudlich sodeloval pri revolucionarnih dogodkih v oktobru istega leta, ki pa so jih vladne čete zatrle, je moral pobegniti. V odsotnosti ga je avstrijsko sodišče obsodilo na smrt. Pozneje je doštudiral in živel kot zdravnik v Združenih državah Amerike. Načelni sklep o zemljiški odvezi je bil razglašen 31. avgusta, ob čemer pa so v državnem zboru o odškodnini govorili še vedno le na splošno. Le o tem, da se nekatere obveznosti odpravljajo proti odškodnini, druge brez odškodnine. S patentom o zemljiški odvezi je bilo določeno, da podložništvo in razmerja med zemljiškimi gospodi in podložniki z vsemi zadevnimi predpisi prenehajo, prav tako pa so sama zemljišča odvezana vseh dolžnosti, izvirajočih iz fevdalnega razmerja. Razen razmerij, izvirajočih iz zemljiškega gospostva v ožjem pomenu besede, vključno z gorskim gospostvom, so bile odpravljene tudi obveznosti in pravice iz desetinskega, varovalnega, odvetniškega in vaškega gospostva. Patent je določil tudi druga osnovna načela zemljiške odveze. Nadrobna določila je vseboval patent z dne 4. marca 1849, z istim

dnem, ko je bil razpuščen državni zbor. Predpisi za izvedbo obeh patentov so bili izdani posebej za vsako deželo, za Koroško, Kranjsko in Štajersko 12. septembra, za Primorsko 17. septembra 1849. Kolonata, ki je bil razširjen na Primorskem, ta določila niso zajela. Upoštevali so namreč, da ima kolonat večinoma elemente civilnopravne pogodbe, ne pa podložniškega razmerja.

Temeljna načela za materialna določila predpisov o zemljiški odvezi so izhajala iz tedaj veljavnih pojmovanj o tem, kaj je razumeti kot zemljiško gospostvo, podložništvo in podložno zemljišče. V precejšnjem obsegu je odločala oblika bremen. Odpraviti so hoteli predvsem trajne dajatve ali storitve od zemlje. S tem je zajela odveza tudi nekatera bremena, ki pravzaprav niso bila v povezavi z zemljiškim gospostvom, a so v teku časa dobila značaj fevdalnih bremen, kakor so bile desetine in bire.

Stranke, udeležene pri zemljiški odvezi, so razločevali na upravičence (večinoma zemljiška gospostva) in obvezance (večinoma podložniki). Upravičenci so zdaj dobili pravico do odškodnine ali odkupnine. Za obvezance (podložnike) pa je nastala obveza za delno plačilo odškodnine ali odkupnine. Brez odškodnine so odpravili zlasti tista bremena, za katera so šteli, da izvirajo iz osebnega razmerja, odvetništva, ali »varovalnega« razmerja, nadalje iz sodne pristojnosti (jurisdikcije) in vaškega gospostva in lovske pravice na zemljišču drugega. Bremena, ki so nastala na odplačni način, so bila dvojne vrste. Nekatera izmed njih so obvezno prenehala proti odškodnini (gegen billige Entschädigung), pri drugih pa je bila obvezancem samo dana možnost, da se jih reši, če to žele, z odkupom (Ablösung).

Med obvezne in proti odškodnini odpravljene so šteli običajne podložniške dajatve zemljiškemu gospodu (urbarialne dajatve v ožjem pomenu), desetine in podobna bremena. Podlaga za izračun oškodnine za ta bremena so bili katastrski ceniki. Med bremena, od katerih so se obvezanci po lastni odločitvi odkupili, so šteli predvsem naturalne obveznosti do Cerkve (far, podružnic), šol ter sosesk. Cene za ta odkup so v konkretnem primeru določili na podlagi krajevno običajnih cen. Z zemljiško odvezo so prenehale tudi morebitne obveze zemljiškega gospostva do podložnikov. npr. za posojanje semen v primeru slabih letin, za darovanje živeža v primeru lakote, ali kake socialne ali zdravstvene funkcije. Niso pa gospostva bila s tem rešena običajne karitativne dejavnosti, ki je bila tedaj zaradi množice ostarelih hlapcev in dekel ter beračev nujna in dokaj razširjena.

Višino odškodnine oziroma odkupnine so določili na podlagi večletnega povprečja bremen, kakršna so bila fiksno določena za eno leto. Povprečja so izračunali glede na razpoložljive podatke iz večjega ali manjšega števila let. Primščine (lavdemiji), ki so se dajale le od časa do časa (ob prehodu kmetije iz enih rok v druge) so npr. na podlagi plačil v zadnjih 30 letih preračunali na eno leto. Za primščine

je prevzela plačilo odškodnine v celoti država. Od ocenjene letne vrednosti drugih odpravljenih bremen so odbili eno tretjino. Šteli so, da ta tretjina vsebuje 20-odstotni davek (kar je veljalo za dežele zunaj nekdanjih Ilirskih provinc), ki ga je ponekod dotlej morale gospostvo plačevati državi, in še razne druge obveznosti gospostev, ki so tem zdaj odpadle. Preostali dve tretjini so kapitalizirali, s tem da so jih pomnožili z 20 (ker se je štelo, da so normalne obresti 5 odstotne). Plačilo tako določene odškodnine so naložili polovico obvezancem, polovico pa deželam. Pozneje se je za to drugo polovico uveljavilo mnenje, da jo je prevzela država. Pri odpravljenih bremenih je bil torej praktični učinek ta, da je odškodnino za primščine plačala država, za tretjino preostalih bremen zemljiško gospostvo ni dobilo odškodnine, za drugo tretjino je plačala odškodnino dežela, za tretjo tretjino pa obvezanec (dotedanji podložnik). Odkup bremen so morali v celoti plačati obvezanci.

Letni dvetretjinski znesek odpravljenih bremen oziroma celotni letni znesek odkupljenih bremen in lavdemiji so veljali kot zemljiškoodvezna renta (dohodek prejšnjih fevdalnih zemljiških gospodov), njihova kapitalizirana vrednost pa kot zemljiškoodvezni kapital. Za kapital so upravičenci prejeli obveznice, ki so se obrestovale s 5 odstotki in so jih začeli izdajati leta 1856, amortizirane pa bi morale biti v 40 letih, torej do leta 1896. Vsako leto so nekaj obveznic izžrebali in jih takoj izplačali. Zemljiško gospostvo je bila zavarovano tudi s hipoteko na podložnikovem zemljišču v višini kapitalizirane vrednosti ustreznega dela rente. Podložniki so svoj delež, če je presegel 10 gld letno, lahko odplačevali 20 let, dežela pa je morala svoj delež plačati v 40 letih.

Že gornji kratki opis zemljiške odveze je precej zapleten, komaj pa si moremo predstavljati, kako ogromno administrativno delo je moralo biti opravljeno, da so se naposled ugotovile konkretne pravice do odškodnine in odkupnine pri prejšnjih zemljiških gospodih v denarnih zneskih in nasprotno konkretne zemljiškoodvezne denarne dajatve pri 376.000 posameznih slovenskih kmetih. Za to je morala država oblikovati posebne organe na ravni dežel. To so bile deželne komisije za zemljiško odvezo, ki jim je predsedoval pooblaščenec ministrstva za notranje zadeve. V komisijo so bili poleg uradnikov tudi voljeni zastopniki upravičencev in zavezancev. Deželni komisiji so bile podrejene okrajne (distriktne) komisije, od katerih je bila vsaka sestavljena iz treh uradnikov - komisarjev. Okrajne komisije so opravile svoje delo do leta 1852, največ do leta 1853, deželna komisija pa je delovala do leta 1854.

Postopek je bil v glavnem urejen tako, da je deželna komisija za zemljiško odvezo na deželni deski (zemljiški knjigi plemiške posesti) ugotovila upravičence (zemljiške gospose), od katerih si je oskrbela seznam njihovih pravic, ki so se

odpravljale proti odškodnini. Te podatke so preverjale okrajne komisije z zasliševanjem zavezancev (podložnikov-kmetov) in po potrebi z drugimi dokazili, nakar so izračunale zemljiškoodvezno rento in zemljiškoodvezni kapital. Nadaljnji postopek je opravila deželna komisija, ki je bila tudi pritožbena instanca proti odločbam okrajnih komisij o obstoju bremen.

Likcidacijo odškodninskih zahtevkov je za Kranjsko sprva prevzela Blagajna za zemljiško odvezo v Ljubljani, spremenjena leta 1851 v Direkcijo fonda za zemljiško odvezo (Grundentlastungsfondsdirektion), ki je imela položaj kreditnega zavoda in je nastopala kot upnik proti obvezancem (kmetom), deželi in državi, kot dolжник pa proti upravičencem (prejšnjim zemljiškim gospodom). Ta direkcija je delovala do 1. septembra 1861.

Kakšno pa je bilo številčno stanje upravičencev in obvezancev po slovenskih deželah? Kmalu po končanem delu komisij so po uradni poti zbirali statistične podatke o upravičencih, obvezancih, odpravljenih bremenih, o zemljiškoodveznih rentah in zemljiškoodveznih enotah in zemljiškoodveznem kapitalu. Število upravičencev in obvezancev po deželah je bilo naslednje:

Dežela	Upravičencev	Obvezancev
Štajerska	1156	137.395
Koroška	1364	38.824
Kranjska	1168	104.069
Goriško-Gradiška	683	42.050
Trst	100	3.379
Istra	419	50.300

Ti podatki pa ne kažejo prave podobe o zemljiški odvezi na Slovenskem. Upravičenci (npr. neznatni desetinski gospodje) in zavezanci raznih drobnih dajatev (npr. nekaj dni tlake ali nekaj snopov desetine) so izkazani v enaki meri kakor prava zemljiška gospodstva in pravi podložniki. Že število upravičencev na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, ki so bile po obsegu največje slovenske dežele, priča o tem, da so v teh deželah med upravičence šteli uživalce raznih drobcev gospodstvenih pravic. Bolj realistični so statistični podatki, ki omogočajo vpogled v izmero in strukturo nekaterih bremen in njihovo sorazmerno porazdelitev, ki smo jih že prikazali.

Prikazati moramo tudi, kako je potekala zemljiška odveza na Ogrskem. Premurje je do konca avstro-ogrske monarhije spadalo pod Ogrsko kraljevino, ki je bila samostojna država, povezana z Avstrijo le s cesarjevo osebo. Vladar je bil v Avstriji cesar, na Ogrskem pa kralj. Zaradi druge države je tam tekkel postopek

zemljiške odveze nekoliko drugače kakor v drugih slovenskih deželah. Ogrski državni zbor in hrvaški sabor sta že leta 1847 razpravljala o odpravi ali odkupu nekaterih podložniških obveznosti. Revolucionarni dogodki pa so pospešili ta postopek v ogrskem državnem zboru, ki je 18. marca 1848 sprejel znameniti IX. zakonski člen o odpravi pravih podložniških razmerij in nadaljnje, s tem povezane člene. Osnutek znanega zmernega ogrskega liberalnega politika Franca Deaka, ki naj bi delno zajel tudi zemljo, ki je bila pravno svobodna, v lasti zemljiških gospodov, obdelovali pa so jo podložniki, je zaradi kontrarevolucije propadel. Ko so s posebnim zakonskim členom odpravili davčne privilegije plemstva, je omenjeni IX. člen načeloma določal odpravo podložnosti, toda proti polni odškodnini zemljiškim gospodom. Po dokaj nejasnem besedilu so bili odpravljeni »urbar ali namesto njega po urbarskih pogodbah doslej običajna tlaka, dajatve v delu pridelkov in denarne dajatve.« Ocenio in odškodninski postopek je načelno urejal poseben zakonski člen, po katerem je odškodnina (povprečen letni čisti donos kapitaliziran s faktorjem 20, kakor je veljal tudi v avstrijski polovici države) postala državni dolg. Javne funkcije gospodov so prenesli na županijske organe. Županije so bile na Ogrskem približno taki državni organi kakor pri nas kresije. Odpravljena je bila tudi cerkvena desetina, praviloma brez odškodnine, izjemoma proti odškodnini. Posebej so uredili vprašanje komasacij zemljišč, segregacije zemljišč (kjer so jih po nekih ključih razdelili med upravičence) in uživanje gozdov.

S tem da je omenjeni IX. zakonski člen v glavnem razbremenil le podložniško (rustikalno) zemljo, je bil odpravljen le del kmečkih bremen. Podložniške kmetije naj bi na Ogrskem obsegale le 28 odstotkov vseh zemljišč, druga (dominikalna) zemlja pa je bila v lasti zemljiških gospodov oz. fevdalnih ustanov, ki so imele ogromne, lastne pristave, velik del njihove posesti pa je bil v obdelavi kmetov. Na Ogrskem so obstajala gospostva, ki pa so bila v bistvu že na kapitalistični način vodena veleposestva. Ogrski magnati, npr. knezi Esterhazy, grofje Bathiany, so imeli po več deset tisoč hektarov zemljišč. Do svoje podložniške zemlje so torej te kmetije imele po revolucionarni zakonodaji neke pravice, do gospostvene zemlje, ki so jo le obdelovale, pa nobene. Po kraljevem urbarialnem patentu iz leta 1853, ki je dopolnjeval IX. zakonski člen - in pravzaprav šele podrobneje urejal postopek in višino odškodnine - so kmetom priznali lastnino tudi na gospostveni zemlji, ki so jo ob času odveze ali prej obdelovali, morali pa so zanje sami plačati odškodnino. Zato so zemljiški gospodje v dvomljivih primerih zemljo raje razglašali za dominikalno kakor za podložniško. Odškodnino so od kmetov še dosti pozneje sodno izterjevali. Krčevine in laze so z istim patentom proti odškodnini priznavali kmetom.

S XV. zakonskim členom iz leta 1848 je bil odpravljen tudi *ius aviticum* (v bistvu rodbinska lastnina fevdalcev na zemljiščih). Ostala pa je še nekaj časa v veljavi krajeva oz. kronska vrhovna lastnina na zemljiščih, iz katere se je izvajala fevdalčeva lastnina do nekdanje prežete zemlje, zato pa tudi zapadlost te pravice, če je rodbina izumrla po moški strani. To razmerje je bilo odpravljeno z vladarjevim patentom leta 1852.

Posebej za Prekmurje so zemljiška odveza in njeni rezultati najbolj obdelani na primeru 21 vasi gospostva Beltinci. Za izvedbo odkupa zemljiških bremen (kar je hkrati pomenilo ločitev skupne zemlje na gospostveno in kmečko) je za županijo Zala delovala na prvi stopnji komisija v Zalaegerszegu, na drugi stopnji pa komisija v Sopronu in na zadnji stopnji komisija v Budimpešti. Delo se je začelo leta 1856 in se je za nekatere vasi končalo šele leta 1871. V postopku so najprej ugotavljali pripadnost zemljišč raznim kategorijam, pri čemer je prišlo do mnogih sporov med podložniki in gospostvom, saj je to skušalo kolikor mogoče veliko zemlje pridržati zase. Tudi ko je bilo delo komisij na terenu končano, so kmetje vlagali ugovore. V takih primerih se je postopek nadaljeval pred sodiščem. V županiji Zala jih je od 116 postopkov prišlo pred sodišče 46, od teh pa je odpadlo skoraj polovica (21 vasi) na beltinsko gospostvo.

Kako je bilo z ostanki zemljiških gospostev po zemljiški odvezi? Zaradi posebnih razmer v Avstriji, zlasti ker je bilo meščanstvo razmeroma malo razvito in ker se je habsburška dinastija obdržala in se povezala s plemstvom, marčna revolucija ni dosegla izpolnitve radikalnejših socialnih zahtev. To se izrazito kaže v tem, da zemljiška odveza ni bila izvedena brez odškodnine zemljiškim gospodom. Na večini slovenskega ozemlja so lastnikom nekdanjih zemljiških gospostev preostali še dominikalna zemljišča, ki niso bila razdeljena med kmete, posebno pa mnogi obsežni gozdni zemljiški kompleksi, ki so se ohranili kot kapitalistični veliki obrati. Za ponazoritev naj navedemo da so po zemljiški odvezi oz. konec 19. stoletja imela gozdna veleposestva na Pohorju tale sestav Fala (lastnik Zabeo) 4739 ha, Mislinja (Lohingerjevi nasledniki) 3083 ha, Oplotnica (knez Windischgraetz) 2486 ha, Slovenska Bistrica (grof Attems) 2178 ha, Rakovica (grof Thurn) 621 ha. V začetku 20. stoletja je šest največjih veleposestev imelo na Južnem Pohorju 13.000 ha ali 23 odstotkov vseh pohorskih gozdov. Na nekaterih gozdnih in pašnih zemljiščih so razmejili pravice prejšnjih zemljiških gospodov šele s servitutno regulacijo - regulacijo služnostnih pravic - nekaj desetletij po zemljiški odvezi.

Posebnost Prekmurja je bila v tem, da je bila tu pred odpravo fevdalnih razmerij posebno močna posest zemljiških gospodov, ki je tudi po tem ostala last veleposestnikov. To jim je omogočalo, da so se v zvezi z razvojem živilske industrije in

z uporabo mezdnega dela preusmerili v kapitalistične oblike izrabe orne zemlje in živinoreje, česar je bilo v ostalem delu Slovenije sorazmerno malo. Veleposestva je načela - a ne odpravila - šele agrarna reforma po prvi svetovni vojni.

Zemljiška odveza je pustila nedotaknjenih tudi nekaj okamnin iz fevdalne dobe. Ena takih so bili fevdi, ki pa so na slovenskem ozemlju ob zemljiški odvezi bili skoraj brez pomena in jih zato ne kaže obravnavati. Druga okamnina te vrste, ki pa se je lažje krila za civilnopravnimi pojmi, kakršne je priznavala tudi kapitalistična doba, je bil fidejkomis. To je bila pravna oblika, s katero je lastnik gospodstva to z državnim dovoljenjem, za vse čase proglasil za nedeljivo. Celotno posest je dedoval en sam dedič, navadno najstarejši sin, bratom in sestram pa je moral zagotoviti le šolanje in preživetje. Posestnik fidejkomisa je bil tudi pri gospodarjenju omejen, prodati ni smel npr. nikakršnega kosa zemlje, če ni bilo zagotovila, da bo za isti denar kupil drugo zemljišče. Čeprav je bil fidejkomis v bistvu ustanova civilnega, posebej dednega prava, se je na Slovenskem uveljavil izključno v okviru zemljiških gospodstev in je torej še vedno služil ohranitvi njihovih naslednikov - plemiških veleposestev. Ker je država nasprotovala fidejkomisom, jih je bilo po letu 1868 mogoče ustanoviti le s posebnim zakonom. S to omejitvijo so ostali fidejkomisi načelno dopustni še do razpada avstro-ogrske monarhije. Pri nas so jih odpravili na podlagi vidovdanske ustave leta 1921. Nadzor nad fidejkomisi so izvajala sodišča, zavarovali pa so fidejkomisne nepremičnine z vknjižbo v javnih zemljiških knjigah (konkretno v deželni deski).

Preostanek zemljiških gospodstev je bil tudi verski sklad, ki je sicer imel vse bolj samo obliko naloženega in obvezujočega se denarnega kapitala, a je vendarle imel tudi agrarno veleposest. Po zemljiški odvezi sta Kranjskemu verskemu skladu pripadali gospodstvu prejšnjih cistercijanskih samostanov Kostanjevica in Stična. Slednjo je sklad leta 1898 prodal mehrerauskim cistercijanom, ki so tu odprli nov (sedanji) samostan. Gospodstvo Kostanjevica pa je od razpusta opatije do ukinitve verskega sklada bilo v njegovi upravi. Leta 1895 je Kranjski verski sklad od Kranjske industrijske družbe kupil gozdove pri Bohinju in Jesenicah, zlasti pa Jelovico, skupno 28.301 ha. Ti gorenjski gozdovi še zdaj v zvezi z nacionalizacijo razburjajo slovensko javnost. Njihova zgodba pa je bila tale: Pri prejšnjih fužinarskih postopkih se je rabilo ogromno lesa za žganje oglja, ki je bilo nujno za pridobivanje kovin. Z novimi postopki oglje ni bilo več potrebno v takem obsegu, gozdovi torej niso bili več potrebni in jih je zato omenjena družba želela prodati. Eden resnih interesentov je bil Kranjski verski sklad, ki je imel svoj denar še od prodaje gospodstev ukinjenih samostanov naložen v raznih skladih. Da bi bil zavržen kakršenkoli sum neželenih lokalnih vplivanj ali sum korupcije, če bi večletna kupoprodajna pogajanja vodili funkcionarji s Kranjskega, jih je država naložila Kmetijskemu

ministrstvu na Dunaju, pod katerega so tedaj spadali tudi rudniki in zlasti gozdovi. Nakup omenjenih gozdov za Kranjski verski sklad je torej opravilo kmetijsko ministrstvo, pa ne z državnim denarjem, kot se marsikje piše in govori, temveč z denarjem omenjenega sklada. Omenjeni sklad je seveda imel svoje dohodke in obveznosti, ki so bile zakonsko predpisane. Kranjski verski sklad je s temi gozdovi vred prišel v državo SHS (Srbov, Hrvatov in Slovencev) in pozneje v Jugoslavijo. Jugoslavija pa je za Slovenijo in Dalmacijo za nekaj let prevzela avstrijski pravni red, ker svojega ni mogla oblikovati tako na hitro. Tu pa se je zapletlo. Nova država je seveda v svoj proračun sprejemala skladove dohodke, morala pa bi izpolnjevati tudi skladove obveznosti, ki jih je avstrijska država predpisala v obdobju od 1782 do 1918. Tega pa nova država ni delala. Zato so jo upravičenci do prejemkov iz sklada (dopolnila plač duhovnikov na revnih župnijah, ki jih je ustanovil cesar Jožef II. ter zlasti za vzdrževanje cerkvenih stavb, kjer je bil verski sklad patron) tožili pred rednimi jugoslovanskimi sodišči, kjer so seveda vse pravde dobili. Ker pa država SHS oz. poznejša Jugoslavija ni bila pravna država, sodbe lastnih sodišč ni upoštevala. To je privedlo do zelo napetih odnosov med državo in Cerkvijo.

Jugoslavija pa je želela zaradi večje reputacije v mednarodnem prostoru s Svetim sedežem (Vatikanom) skleniti konkordat, za katerega so se v največji tajnosti pogajali dvanajst let. Željo po konkordatu je gojil posebej kralj Aleksander. V osnutku konkordata je Jugoslavija soglašala z ukinitvijo verskega sklada, s tem da se njegovo premoženje dodeli tisti škofiji, na katere ozemlju premoženje leži in da državi odpadejo ustrezne obveznosti. Konkordat je bil v jugoslovanski skupščini sprejet, nakar je pravoslavna cerkev organizirala v Beogradu take demonstracije, da je prišlo do spopada s policijo. Ker je želel tedanji ministrski predsednik dr. Milan Stojadinović konkordat nujno spraviti skozi parlamentarno proceduro, je notranji minister nasproti demonstrantom nastopil zelo ostro, s streljanjem. Ubit ni bil nihče, nekaj demonstrantov pa je bilo ranjenih, zato Srbi ta spopad imenujejo »krvava litija«, torej krvava procesija. Rezultat teh demonstracij pa je bil, da vlada ni več upala poslati napol sprejeti konkordat v potrditev v senat (drugi dom) Tako je ostal konkordat neratificiran. Da bi pa vlada vendar rešila zanjo skrajno neugodno zadevo z verskim skladom, se je odločila, da vsaj to točko konkordata izpolni. To je storila leta 1939, s posebno ministrsko uredbo (ki je imela zakonsko veljavo), s katero so zloglasni gorenjski gozdovi bili zemljiškooknjižno prepisani iz verskega sklada na ljubljansko škofijo. Na Kranjskem je verski sklad imel 4,28, na (vsem) Koroškem 2,94 in na (vsem) Štajerskem 2,44 odstotkov vseh gozdov v deželi.

B i r o, kolikor je še obstajala, je urejal zakon z dne 7. maja 1874, že prej in pozneje pa je deželna zakonodaja pospeševala odkup bremen, ki so še preostala. Nadaljnji preostanek iz dobe zemljiških gospostev je bila deželna deska,

zemljiška knjiga plemiške posesti, v kateri so se deloma še v stari Jugoslaviji vodili zemljiški razvidi za nekdanja gospodstva. Deželna deska je bila odpravljena šele na podlagi zemljiškknjižne zakonodaje iz leta 1930.

Plemiški naslovi, ki so bili nekoč vsaj rahlo povezani z zemljiškimi gospodstvi, so ostali v veljavi do prenehanja avstro-ogrske oblasti nad večino slovenskega ozemlja. V novi avstrijski republiki so bili vsi plemiški naslovi dokončno odpravljeni takoj po njenem nastanku, kar velja še zdaj. V Jugoslaviji stari plemiški naslovi niso bili odpravljeni. Nekdanje javnopravne pravice zemljiških gospodstev so zapustile sledove v ustavni ureditvi avstrijskih dežel zlasti v veleposestniški kuriji deželnih zborov in v virilistih (večinoma škofih in prelatih), ki so bili osebni člani deželnega zbora. V gosposki zbornici (prvem domu) avstrijskega državnega zbora so bili od 1861 do 1918 dedni člani poleg vseh nadvojvod cesarske hiše še sami največji avstrijski veleposestniki - prej zemljiški gospodje. Pa tudi med člani, ki jih je cesar imenoval dosmrtno, je bila v veliki večini pravkar omenjena skupina. Zaradi zanimivosti naj omenim, da je bil v gosposko zbornico v njenem obstoju v letih 1861 do 1918 kot edini Slovenec leta 1907 imenovan lastnik Ajmanovega gradu blizu Škofje Loke, dolgoletni poslanec v Kranjskem deželnem zboru in nekaj let tudi kranjski deželni glavar Oton pl. Detela (1838-1917). Pred njim je bil sicer za dosmrtnega člana imenovan že veliki slavist Fran Miklošič, ki pa ga očitno še niso šteli za Slovenca. Med ostanke zemljiških gospodstev uvrščamo navadno tudi viničarstvo in kolonat, ki pa ju tukaj ne moremo obravnavati.

PO ZEMLJIŠKI ODVEZI

Kakšni so bili učinki zemljiške odveze? S to odvezo je prenehal fevdalni sistem in z njim je prenehala njegova glavna pravno organizacijska oblika - zemljiško gospodstvo. Ekonomska struktura kapitalistične družbe je izšla iz ekonomske strukture fevdalne družbe. Razkroj te je sprostil elemente one. Proste delovne moči so nastale z odpravo prejšnjih bremen in vezi, pa tudi z odpravo jamstev za obstanek, ki so jih dotlej dajale fevdalne ustanove. V slovenskih razmerah sicer na splošno ni prišlo po klasičnem vzorcu do popolnega razlaščenja kmetov (razen na neki način gozdov ponekod v gozdnih območjih blizu rudnikov), pač pa so gospodarske težave po zemljiški odvezi oslabile kmečko lastnino in privedle do njene drobitve, ki je delu kmetov spodrezala možnost za samostojen obstanek.

V meščanski družbi je namesto pravno prisilne delovne sile (tlačanov) nastopila gospodarska prisila formalno svobodnih delovnih moči. Družbena razslojitev med prebivalstvom, ki je bilo neposredno udeleženo v kmetijski proizvodnji, je slonela

odslej naprej predvsem ns premoženju in se je glede zasebne lastnine najbolj izražala v velikostni strukturi kmetijskih obratov, ki so se razvrščali od najmanjših drobcev zemljišč do veleposestev. Glede mesta posameznika v proizvodnji se je kmečko prebivalstvo razvrščalo od kmetijskih delavcev mimo raznih vrst kmetov, ki so praviloma s svojo družino obdelovali svojo zemljo ali pri tem uporabljali tudi tuje delovne moči (hlapce in deklet), do veleposestnikov, ki pri sami obdelavi niso sodelovali, kvečjemu pri upravljanju svojih veleposestev. Ti so praviloma izvirali iz lastnikov nekdanjih večjih zemljiških gospostev, a so se v novih razmerah spremenili v kapitalistične podjetnike. Nižje plemstvo je v slovenskih deželah večinoma izgubilo svojo gmotno podlago.

Najpomembnejši učinek zemljiške odveze je bil, da je na podeželju nastala prosta zemljiška lastnina agrarnih proizvajalcev. Po besedilu patenta o zemljiški odvezi iz leta 1848 so »odpadli vsi razločki med gosposkimi in kmečkimi zemljišči.« V zemljiško odvezo so vključili tako zakupne kakor kupne kmetije, ki so jih sicer pri odmeri odškodnin obravnavali različno, kar pa moramo tukaj pustiti ob strani. Z zemljiško odvezo za posamezna zemljišča ali zemljišča kmetij pa še niso prenehala iz fevdalne dobe izvirajoča razmerja na neobdelanem svetu, posebej na pašnikih in gozdovih. Ta razmerja (regulacijo služnostnih pravic, segregacijo kmečkih in gospostvenih gozdov) so odpravljali v desetletjih po zemljiški odvezi po posebnih postopkih. Kot smo že omenili, pa zemljiška odveza ni zajela kolonata in viničarskih razmerij. Prvega so šteli za navadne civilnopravne pogodbe, drugega pa za neko obliko delovnih pogodb. Taka razmerja so bila značilna oblika kapitalističnega družbenega izkoriščanja v kmetijstvu.

Z odpravo fevdalne družbene ureditve so se agrarna premoženjska razmerja pravno izenačila z drugimi premoženjskimi razmerji. Po kapitalističnih pravnih pogledih so jih obravnavali enako kakor kakršnokoli civilnopravno razmerje, tj. kakor da bi šlo za čisto lastnino ali pa za razmerje med dvema enakopravnima strankama. S stališča civilnega prava je bajtar na svojem kosu zemljišča prav tako svoboden lastnik kakor prejšnji zemljiški gospod, zdaj veleposestnik, na svojem veleposestvu in na svojih gozdnih kompleksih. Pravne kategorije torej zdaj manj kot prej odsevajo socialno strukturo. Ta je skoraj izključno odvisna le od velikosti posestev in gospodarske moči njihovih lastnikov.

Sprostitev agrarnih razmerij je v dveh desetletjih po zemljiški odvezi pokazala skoraj na vsem slovenskem ozemlju izrazite slabosti. Kmetje so sicer postali povsem samostojni, tudi zemljiškooknjižni gospodarji na svojih posestvih, niso pa poznali načinov gospodarjenja v kapitalističnem svetu, v katerem so se znašli. Ti so pač bili veliko bolj ostrji kakor prej v fevdalnem redu. V prejšnjem redu, zlasti v zadnjih dveh stoletjih, ko je fevdalni red že pešal in se je začelo osvobajanje

kmetov, ti skorajda niso mogli izgubiti kmetije. Zemljiški gospodje niso bili več tako močni, da bi jih mogli iz upravičenih ali neupravičenih razlogov s kmetije odseliti, na kmetijo pa se je bilo mogoče zadolžiti le do določenega zneska, ki pa ni bil tolikšen, da ga ne bi bilo mogoče odplačati. V novih razmerah so bili kmetje izpostavljeni ostrim razmeram na blagovnem in denarnem trgu, kjer včasih svojih pridelkov sploh niso mogli prodati ali svojih zapadlih dolgov niso mogli poplačati. Davke je bilo treba sproti plačevati, enako tudi obroke zemljiškoodveznega dolga, zato so se morali številni kmetje zadolžiti. Pogoji pri najemanju posojil so bili mnogo ostrejši kakor prej, predvsem pa je bilo njihovo, sicer pogodbeno dogovorjeno izterjevanje neusmiljeno. Posojilodajalci so bili večinoma oderuhi, ki so hoteli na hitro s svojim denarjem veliko zaslužiti, saj zadružnih hranilnic in posojilnic tedaj še ni bilo.

Zakonodaja o zemljiški odvezi je zajela le kmetijska zemljišča v okviru kmetij. Poleg teh zemljišč pa je obstajal še obsežen s k u p n i s v e t, ki je bil tesno povezan z vasmi in posameznimi kmetijami. Ta skupni svet je zajemal dve skupini zemljišč: gmajnske pašnike in gmajnske gozdove. Te gozdove pa moramo strogo razlikovati od gozdov zemljiških gospostev, v katerih so imeli kmetje, prejšnji podložniki, služnostne pravice. Vsaj v 18. stoletju je bila lastninska pravica zemljiškega gospoda nad tema skupinama zemljišč že tako zabrisana, da ta zemljišča pogosto niso več veljala kot služnostna, temveč kot občinsko premoženje. Krajevne občine so obstajale že dolgo, tedaj pa so ponovno oživele. Kot občinsko premoženje (Gemeindegut) jih je štel tudi obči državljanski zakonik iz leta 1811. Ta premoženjska skupina, h kateri so spadala tudi vaška pota, napajališča ipd. se je z delitvijo gmajn, kar so poskušali že od Marije Terezije naprej, intenzivno pa prav v 80. letih 19. stoletja, na eni strani krčila, na drugi strani pa so ji v zvezi z odpravo in regulacijo služnosti nekatera zemljišča pripadla na novo. Občinska zakonodaja iz petega in šestega desetletja 19. stoletja je poleg že prej obstoječih krajevnih občin ustvarila še upravne občine, ki so bile navadno nekoliko večje. S tem je nastalo vprašanje, kdo je pravi nosilec zasebnopravnih pravic na skupnem svetu, ki kljub prizadevanjem v prejšnji dobi še zdaleč ni bil razdeljen.

Kljub vsem prizadevanjem upravnih oblasti in velikemu interesu kmetov za razdelitev skupnega sveta se je še dolgo po zemljiški odvezi na njem v številnih krajih gospodarilo skupno. To gospodarjenje je bilo brez reda, vsakdo je hotel kos zemljišča, ki ga je pač obdeloval, čim bolj izčrpati. Skupni pašniki pa so bili tudi legla raznih živinskih bolezni, ki so nato povzročale velike gospodarske škode. Za delitev preostalega skupnega sveta so se začeli zavzemati tudi deželni zbori. Med temi zbori je v slovenskih deželah prednjačil kranjski, ki je na pobudo Kranjske kmetijske družbe sprejel več zakonskih predlogov za delitev tega skupnega sveta.

Leta 1883 je bil objavljen okvirni državni zakon, ki je predvideval delitev ali regulacijo vseh skupnih zemljišč. Na podlagi tega zakona so nato dežele osnovale deželne in krajevne komisije, ki naj bi opravile delitvene postopke. Do leta 1901 je bilo na Kranjskem začeti 370 postopkov, ki so zajemali 43.710 ha zemljišč in so zadevali 11.611 oseb. V istem letu so bili končani 104 postopki, ki so zajemali 17.546 ha zemljišč in 3.428 oseb.

Delitev doslej skupnih gozdov je bila sila težavna. Gozdovi so bili zaradi skupnega izčrpavanja bolj ali manj opustošeni, pa tudi po naravi v različnih legah zelo različni. Zato so posamezne komplekse, tudi po želji upravičencev, drobili tako, da so posamezniki dobili svoje deleže na najrazličnejših mestih, včasih v obliki zelo dolgih in ozkih prog, kar je vsebinsko oteževalo tehnično izrabo in skoraj onemogočalo pametno gospodarjenje. Na ozemlju davčne občine Podkraj so 534 ha gozda razdelili na 53 upravičencev, vsakemu po 10 parcel, ki so bile povsem raztresene. Marsikje so parcele merile le četrto hektara. Pogosto so bili razdeljeni gozdovi še naprej obremenjeni s skupno pašo.

Mnogim zanemarjenim, z grmovjem zaraslim, peščenim ali močvirnim, dotlej pašniškim zemljiščem je z manjšimi melioracijami, ki so jih opravili interesenti, z delitvami zelo narastla gospodarska vrednost. Na obsežnih kompleksih so osnovali njive, ki niso zaostajale za najboljšimi polji v okolici. Na drugih prej malovrednih zemljiščih so začeli zidati. Zato jim je cena nesorazmerno narasla. Pri delitvah teh zemljišč so bili upoštevani predvsem stari upravičenci, tisti, ki so ta zemljišča že dolgo koristili. Kot podlago za delitev so jemali velikost njihovih kmetij ali pa višino davkov, ki so jih plačevali. Tudi če so bajtarji že prej pasli npr. na skupnem pašniku kako kravo, kar so drugi koristniki dopuščali, so jih zdaj pri delitvi izločali, ker njihove pravice pač niso bile nikjer zapisane, ker morebiti sploh še niso dolgo trajale. Če je hotel lastnik neznatnega zemljišča, npr. kak bajtar, ki si je na novo postavil kajžico, pridobiti pravico do uporabe skupnega sveta, je moral pristopiti k skupnosti, tj. plačati neki znesek za sprejem. Pa še tedaj stari koristniki niso bili zadovoljni. Delitev skupnega sveta je pospešila razvoj kapitalističnih oblik, s čimer se je še povečala socialna diferenciacija na vasi. Delitve skupnega sveta so bile do nadaljnjega dopustne le z dovoljenjem deželnega odbora ali glavarstva. To so bili sila zapleteni in dolgotrajni postopki, ki še do leta 1941 niso bili končani.

Ob zemljiški odvezi je ostalo odprto vprašanje ureditve služnostnih pravic na gozdovih in pašnikih v lasti dotedanjih zemljiških gozdov. Dotlej je namreč veljalo pojmovanje, da je neobdelani svet, kar so bili v bistvu gozdovi in pašniki, lastnina zemljiških gospodstev, na njih pa so imeli posamezni podložniki, naselbinske ali podobne skupnosti le služnostne pravice. Te pravice so bile, čeprav pravno neregulirane, bistveni sestavni del kmetije. Bile so za uživalce zelo pomembne,

saj je bilo z njimi opredeljeno, koliko glav živine bo smel posamezni podložnik pasti na gospostvenih pašnikih in koliko lesa za svoje potrebe bo smel sekati v gospostvenih gozdovih. Zlasti oskrba z lesom v obliki služnostnih pravic je bila za marsikatero kmetijo ključna, ker v svojem sestavu sploh ni imela gozdov ali jih je imela premalo. Zaradi omenjenih služnostnih pravic je bilo že pred zemljiško odvezo posebej pa še po njej čedalje več nasprotij. Sredi 19. stoletja naj bi bilo na Kranjskem le malo omenjenih gozdov in pašnikov, o katerih ne bi bilo spora. Patent o zemljiški odvezi z dne 7. septembra 1848 je načeloma določal odpravo takih služnosti, toda patent z dne 4. marca 1849 ni vseboval določil za izvedbo tega predpisa. Tudi gozdni zakon z dne 5. decembra 1852 je zadeval le izvajanje gozdnih služnosti, ne pa njihove odprave.

Odkup (Ablösung) oz. ureditev (Regulierung) služnosti je urejal šele zakon z dne 5. julija 1853, ki mu je sledila v naslednjih letih še vrsta uredb. Pri regulaciji so morali natančno ugotoviti in urediti obseg pravic služnostnih upravičencev, kar je bilo sila težavno. Zemljiški gospodje so seveda skušali ta obseg zmanjševati, kmetje pa so nasprotno skušali uveljavljati dotedanje pravice, gotovo pa so jih skušali še malo raztegniti. Pri odkupu je prejšnji lastnik obremenjenega sveta (npr. gozdni veleposestnik) za to, da je služnost prenehala, lahko izplačal dotedanjim upravičencem neki znesek, čemur so ti večinoma nasprotovali. Lahko pa jim je odstopil del zemljišča v last ali solastnino in s tem razbremenil svoj preostali del. Zdi se, da je ta način močno prevladoval, saj so tako kmetje dobili v last vendarle precej gozdov, kar se kaže tudi v tem, da ima v Sloveniji še zdaj skoraj vsaka kmetija vsaj nekaj gozdov. Zato je pri nas še vedno veliko (čeprav majhnih) gozdnih posestnikov, precej več kakor v primerljivih alpskih deželah.

Zakon iz leta 1853, ki je izšel že v času, ko je revolucionarno vrenje že zdavnaj ponehalo, je seveda dajal izrazito prednost prejšnjim zemljiškim gospodom, tedanjim lastnikom služečih zemljišč. Tako so za primer odkupa služnosti odmerili odškodnino upravičencem (kmetom) po povprečni vrednosti v desetletju 1836-1845, ki je bila daleč nižja kakor ob času odkupa. Za izvedbo postopkov na terenu so postavili lokalne komisije, odločale pa so deželne komisije. V posameznih deželah so to tematiko urejali še deželni zakoni (za Koroško 17. februarja 1866, za Istro 14. januarja 1873, za Goriško/Gradiško 13. aprila 1874, za Kranjsko 3. januarja 1881).

Spremembe, ki so jih povzročile servitutne regulacije v lastninskih razmerjih, so koristile predvsem veleposestnikom in so pomagale poglobljati diferenciacijo prebivalstva na podeželju. S servitutnimi operacijami so veleposestniki v velikem obsegu krili izgubo, ki so jo utrpeli z zemljiško odvezo. Že sama razbremenitev obsežnih gozdnih kompleksov od služnostnih pravic je pomenila za veleposestnike veliko pridobitev. Njim v prid je bil pogosto tudi sam postopek. Ker so

veleposestnikom naklonjeni izvedenci preračunavali ekvivalent služnostnih pravic po prenizkih cenah, je bila vrednost odkupljenih ali tudi reguliranih zemljišč pogosto zelo problematična. Bile so pritožbe, da upravičenci niso dobili z regulacijami niti polovice, ponekod celo niti petine vrednosti tistega, kar so prej uživali. V številnih primerih so dobili gozdne parcele, ki so bile močno oddaljene od prometnih poti, ali pa so jim bile dodeljene take parcele, kjer so bile zaradi ugodne prometne lege lesne zaloge povsem izčrpane, kar pomeni, da je bilo kakovostno drevje izsekano. Pašni svet so veleposestniki npr. začeli pogozdovati, s čimer so kmetom po gozdnih predpisih lahko za desetletja odtrgali pašne pravice. Okoli leta 1890 je deželna zakonodaja zgoraj opisane komisije odpravila. Večinoma so bili tedaj postopki že končani, kar pa še zdaleč ne pomeni, da so bile povsod vse služnosti odpravljene. Kjer se obvezanec in upravičenci niso mogli zediniti za dokončno odpravo, so jih le regulirali (uredili). Servitutne regulacije so bile sila zapletene. Še desetletja po njihovem začetku se je država morala ukvarjati z njimi. Novi deželni zakoni o ureditvi in odkupu služnostnih pravic so izšli za Koroško v letih 1908, za Štajersko 1909, za Kranjsko 1911. Prejšnji zemljiški gospodje - novi veleposestniki - v Sloveniji razen v Prekmurju niso imeli veliko lastnih (domnikalnih) zemljišč. Ker je bilo po zemljiški odvezi treba gospodariti z mezdno delovno silo, so številne graščine zaradi nerentabilnosti propadle in so prehajale v roke raznih premožnih ljudi, ki so jih kupovali zaradi izboljšanja svojega družbenega statusa. Drugače pa je bilo pri tistih veleposestnikih, ki so imeli velike gozdne komplekse. Ker je les v čedalje večjem obsegu postajal cenjeno tržno blago, so ta gozdna veleposestva dobro uspevala. V nekaterih krajih so veleposestniki pokupili kmetije, torej so segli po kmetijskih zemljiščih, ki so jih spremenili v gozdna. Ta proces je bil zelo močan na območju kozjaškega in pohorskega Podravja, na Koroškem (v Pliberku, Železni Kapli, v Bistrici v Rožu) in drugod. Ponekod so kmetje na svojih bivših kmetijah še nekaj časa ostali najemniki, drugod so bile kmetije opuščene, da so se njihova zemljišča sčasoma zarasla v gozd.

V novih kapitalističnih gospodarskih razmerah se je pokazala razlika med dobrimi in slabimi gospodarji. V narodnogospodarskem smislu pa osvobojeni, v slovenskih razmerah večinoma manjši kmečki posestniki niso bili dovolj močni, da bi vzdržali konkurenco na liberaliziranem trgu kmetijskih pridelkov. Zaradi novozgrajenega železniškega omrežja so ceneni kmetijski pridelki iz avstro-ogrskih ravninskih dežel, kakor so bile Galicija (zdaj del Poljske), Češka, Madžarska in Romunija, preplavili vso državo. Dodatno pa je Avstro-Ogrska kot rezultat liberalistične politike odpravila agrarni protekcionizem, ki je dotlej ščitil (višje) cene domačih kmetijskih pridelkov. Po načelih proste trgovine je namreč dovolila uvoz zlasti žita iz izrazitih žitnih držav, npr. Rusije ali Kanade, ki je bilo seveda cenejše

kakor tisto, ki je bilo pridelano doma v manj ugodnih razmerah. Kot je še zdaj običajno, pa so cene žit potegnile za seboj vse cene drugih kmetijskih pridelkov. Iz tega se je razvila agrarna kriza z dejanskim in še grozečim propadanjem male kmečke posesti. Propad kmečkih posestnikov bi pomenil tudi propad kmečkega (podeželskega) prebivalstva, ki je tedaj še močno prevladovalo, kar bi bila nevarnost za tedanjo družbeno ureditev sploh. Zato so po začetnem omahovanju od 70. let 19. stoletja naprej začeli s poskusi zajezi to propadanje. V neki meri so omejili liberalizacijo gospodarskega življenja na podeželju. Pri tem pa je šlo v bistvu za omejitev prostosti pri pravnem prometu in za normiranje nekaterih vrst pogodb. Zemljiška odveza je na slovensko podeželje prinesla tudi precej izrazito socialno razslojevanje, ki pa večinoma ni prišlo do stopnje, da bi kmetije v večjem obsegu prešle iz kmečkih rok v roke nekmetov (trgovcev, meščanov, odvetnikov), kakor se je v istem času zgodilo v nekaterih drugih deželah. Če je posestvo kakega kmeta, ki ni zmožgal plačati svojih dolgov, prišlo na dražbo, ga je navadno kupil bližnji ali daljnji sosed, ki je bil boljši gospodar in je dokupljeno posestvo pripojil k svojemu ali pa ga je prej ali slej izročil kakemu svojemu otroku. Še bolj pogosto pa je zadolženi kmet odprodajal posamezne parcele, ki so jih v glavnem pokupili sosede. Iz spodobne kmetije je nastala srednja ali majhna kmetija in v skrajnih primerih celo le še bajta.

Kot posebnost vsaj za celinski del Slovenije velja omeniti, da je bila zemlja, ki so jo obdelovali kmetje, skoraj vsa v njihovi lasti, v zakupu so je imeli le en odstotek.

Iz popolne lastnine nad kmečkim posestvom, pridobljenem z zemljiško odvezo, in liberalistične ekonomske doktrine, ki je tedaj prevladovala, bi izhajalo, da lastnik posestva z njim povsem prosto razpolaga, da lahko od njega odprodaja posamezne kose, ga torej, po strokovnem izražanju, drobi. Zato je bilo v fevdalnem redu razumljivo potrebno dovoljenje zemljiškega gospoda, ki ga pa večinoma ni bilo lahko dobiti, ker so se gospodje bali, da bodo od drobne zemljiške posesti še težje izterjevali svoje dajatve. Drobitev posesti je bila rakova rana slovenskega kmetijstva, zlasti v ravninskem svetu in na nižjih hribih. V višjih legah pa so se obdržale kar velike sklenjene kmetije. Tega se je zavedala država in zato je pravosodno ministrstvo že 17. julija 1850 razglasilo, da obstajajo predpisi, ki po posameznih deželah urejajo kmečko dedno nasledstvo in drobitev posesti, v veljavi do izdaje novega zakona. Delitev in odcepitev parcel med živimi je bila prosta na Kranjskem, v okrožju Beljak na Koroškem, v Dalmaciji, na Goriškem, v Istri in Trstu, drugod pa je bila še naprej vezana na pristanek upravne oblasti. V resnici pa je v precejšnji meri ostajalo pri običajih, ki so nastali v prejšnjih dobah.

V fevdalnem redu je pri vseh oblikah zajmov, razen pri kmetijah po kupnem pravu, pogosto prihajalo do zapletov pri dedovanju po smrti imetnika kmetije,

ker je ta do nje imel pravico uživanja pač le do smrti. Zemljiški gospod jo je lahko po svoji presoji dodelil svojcem umrlega ali komu drugemu. Po letu 1848, ko so kmetje postali popolni lastniki svojih kmetij, so z njimi razpolagali za življenja in smrti (*inter vivos et mortis causa*). Na slovenskem ozemlju je bil najpogostejši prehod kmetije iz enih rok v druge z izročilno pogodbo. Ta tip pogodbe je bil na Primorskem bolj redek, drugod pa najbolj pogost. Pri tem tipu je kmetijo prevzel praviloma le en otrok. To se je zgodilo na tri načine: a) izročitelj je prepustil s takojšnjo veljavnostjo lastnino in gospodarjenje, sam pa si je izgovoril preužitek. Ponekod so imeli na kmetiji majhno hišico, kamor sta se preužitkarja umaknila, če je ni bilo, pa sta preužitkarja dobila svoj prostor (kot) v kamri. Preužitek je lahko bil dogovorjen s skupno hrano ali pa sta preužitkarja kuhala ločeno; b) izročitelj je prepustil lastnino, a si je pridržal gospodarjenje na celem posestvu ali na dogovorjenem delu do smrti; c) izročitelj je prepustil lastnino in gospodarjenje za primer smrti, torej posmrtno. Pogodbe so sklepali pred notarji. Ker o pogodbah ni bilo nobenih okvirnih predpisov, je bila njihova ureditev odvisna od dogovorov med strankami. Iz tega so se izcimile številne pravde. Izročilna pogodba, v kateri so bile določene obojestranske obveze, je omogočala, da je prevzemnik kmetije - ki je na njej pred izročiteljevo smrtjo sam ali pa tudi z družino delal - imel zagotovljen prevzem (*successio anticipata*). Izročilno pogodbo je treba razlikovati od dedne pogodbe, ki je bila dovoljena le med zakonci in do treh četrtin vrednosti premoženja. Tretji način določitve prevzemnika posestva je bila oporoka. Za prevzemnika je imela to slabo lastnost, da jo je oporočnik lahko kadar koli preklcal. Prevzemnik ni imel nikake gotovosti, da bo kmetijo tudi zares dobil.

Celo pri zakonitem dedovanju se je v praksi s pomočjo sodišča obvarovala celotnost kmetije. Če ni bilo ne izročilne pogodbe in ne oporoke, je sodišče formalno prisodilo zapuščino vsem enako upravičenim dedičem, vendar je bil običaj, da so ti med seboj sklenili dogovor, po katerem bo prevzel kmetijo le eden od njih, druge pa bo izplačal. Tako se je v praksi še naprej razvijal sistem odpravščin, ki so bile določene v izročilnih pogodbah, ki jih je določil oporočnik ali pa so se o njih dogovorili ob delitvi zapuščine. Odpravščin sicer niso določili v deležih resnične vrednosti zapuščine, temveč od nižje cenilne vrednosti. Deležev resnične vrednosti kmetije prevzemnik v večini primerov ne bi mogel odplačati. Če bi to hotel storiti, bi moral odprodati posamezne kose zemljišč. S tem bi pa njegova gruntna substanca propadla in prejšnjega posestva pravzaprav ne bi bilo več. V neizplačevanju odpravščin ali odplačevanju zelo podcenjenih odpravščin je bil razlog, da so se kmetije lahko skozi dolgo obdobje ohranile v enem rodu, še zlasti ker so tako ravnali tudi s kupnimi kmetijami v fevdalni dobi. Prevzemnik je mogel na kmetiji obdržati odpravljenega dediča (strica ali teto - malo boljšega hlapca ali

deklo) za delo in oskrbo in mu v takem primeru ni dal odpravščine. Prevzemnika so navadno varovala tudi pogodbeno določila, po katerih so odpravščine zapadle v plačilo šele ob polnoletnosti ali poroki upravičenca. Tudi so bile odpravščine včasih za določeno število let brezobrestne. Toda vseeno so bile odpravščine veliko stalno breme kmetij, ki so neredko prispevale k njihovemu prezadolževanju in drobljenju. Če kmet ni imel bližnjih sorodnikov, je kmetijo na starost bodisi prodal ali jo je izročil kakemu daljnemu sorodniku ali tudi tujcu ali sosedu in si s takojšnjo izročitvijo ali kako drugače izgovoril preužitek. Sklepanje izročilnih pogodb je bilo v precejšnji meri odvisno od sklenjenih ženitnih pogodb, s katerimi so že pred poroko urejali razmerja med zakonci. Na Štajerskem je bil običaj, da je zakonski partner, ki je prišel v hišo, ne glede na svojo doto dobil priznano polovico posestva, kar se je vknjižilo tudi v zemljiški knjigi. Na Gorenjskem pa je bil lastnik posestva - gospodar navadno en sam. Zato pa je imel novodošli zakonski partner pravico, da je svojo doto hipotekarno vknjižil na posestvo. Ob prehodu posestva na otroka je omenjeni partner seveda moral poskrbeti, da se je ta hipoteka izbrisala.

Ves sistem izročilnih pogodb s preužitkom, odpravščinami in ženitnimi pogodbami ni v 19. in v prvi polovici 20. stoletja vplival le na posestno strukturo in na obremenjenost kmetij (s preužitki in odpravščinami), temveč še posebej na gibanje prebivalstva, na porast delovne sile za industrijo in druge dejavnosti, na število družin in nezakonskih rojstev, na beg v mesto in izseljevanje v zahodnoevropska rudarska središča in v Ameriko. Število kmečkega prebivalstva je v tej dobi naraščalo. V okviru kmetij je mogel najti svoj kos kruha le njegov manjši del. Ker se industrija v slovenskih deželah ni razvijala posebej hitro, ni mogla posrkati vseh delovno spodobnih ljudi. Zato se je proti koncu 19. stoletja veliko ljudi izseljevalo v francoska in nemška rudarsko-industrijska središča, veliko pa jih je odšlo tudi čez lužo v Združene države Amerike.

Ko je država po agrarni krizi v sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja morala opustiti liberalno agrarno politiko, ki je grozila upropastiti ves kmečki stan, so začeli s posebnimi državnimi organi urejati še zgoraj omenjena nerešena agrarna premoženjska razmerja in urejati agrarno strukturo (arondacije, komasacije) s tako imenovanimi *a g r a r n i m i o p e r a c i j a m i*. V njihovo pristojnost so spadali tudi planinski zakoni, s katerimi so urejali razmere na planinskih pašnikih oz. planšarstvo. Agrarne operacije so bile sila razvejena dejavnost, ki se je nadaljevala tudi še v obdobju jugoslovanske države in sploh ni bila izpeljana do konca. Toda te posebne problematike v tej knjigi ne moremo obravnavati.

Slabost slovenskega kmetijstva so drobne kmetije. Že ves novi vek so se hube - kmetije zaradi naraščanja števila prebivalstva delile. Zemljiška gospostva, ki so morala k delitvi dati soglasje, temu večinoma niso bila naklonjena. To velja zlasti

za velika cerkvena gospostva, ki jih je bilo več na Koroškem, pri nas pa na Kranjskem briksenska škofija in na Štajerskem ljubljanska škofija s tremi gospostvi v Gornji Savinjski in Zadrebški dolini. Manjši zemljiški gospostve so naposled dajali soglasja, ker so si obetali, da bodo imeli od razdeljenih kmetij več naravnih in denarnih dajatev, ker novih posestnikov navadno niso obremenjevali z deležem, ki bi ustrezal dodeljeni zemlji, temveč večjim. Pa tudi če so gospostva nasprotovala delitvi kmetij, so jih podložniki vseeno izvršili. Oče je razdelil posestvo dvema otrokoma, ki sta začela gospodariti ločeno; sčasoma si je tisti, ki je dobil le zemljo, postavil potrebne stavbe. Uradno so še nekaj časa odrajtovali dajatve skupno, sčasoma pa jih je bilo treba razdeliti. Gospostvo je bilo postavljeno pred »izvršeno dejstvo«, podobno kot v sodobnosti država pred črne gradnje. Kot posledica težav po zemljiški odvezi in agrarni krizi so številne kmetije delno ali povsem propadle in bile prodane na dražbi. S tem je rasla drobna posest. Zemljiška odveza je v veliki meri sprostita promet z zemljišči, kar je pospeševal še zakon iz leta 1868, ki je dovoljeval prosto delitev kmetij. Država je sicer skušala ta trend ustaviti, toda brez večjega uspeha.

Kmetije so se drobile po vsem slovenskem ozemlju, še najmanj na Koroškem, v višjih legah na Gorenjskem, v Gornji Savinjski dolini in na Pohorju. Ta pojav je bil posebno izrazit v Prekmurju, kjer je zaradi močne veleposesti in zaradi pomanjkanja drugih možnosti bil edini vir zaposlitve kmetijsko delo. Izredno se je čutilo pomanjkanje zemlje. Zato je bila splošno razširjena realna delitev dediščine. Tod se je izredno namnožil agrarni proletariat, ki se je skušal držati nad vodo s sezonskim delom na veleposestvih madžarskih magnatov, pa tudi na veleposestvih v Vojvodini, Banatu in drugod. Tudi na Spodnjem Štajerskem je bilo izrazito drobljenje kmetij. Tu je bilo le v enajstih letih od 1869 do 1880 postavljenih več kot 14.000 hiš (bajtic) z neznatnim kosom zemljišča. Ta pojav je bil tudi zelo razširjen na Dolenjskem, Notranjskem, v Primorju in v Istri.

Drobljenje kmetij je bilo pospešeno v okolici mest, v bližini rudarskih in nastajajočih industrijskih obratov in na območjih, ki jih je zajelo železniško omrežje. Marsikje je bila kmečka zemlja potrebna za industrijske obrate, ali so jih rudniki odkupili, ker so potrebovali obratovalna zemljišča ali zaradi pogrezanja. Na manjših odprodanih parcelah pa so nastale drobne kmetijice. Ponekod so bili temelji starih kmetij tako izvotljeni, da so naposled izginile. Na trboveljskem območju so npr. zaradi tamkajšnjega rudnika povsem izginila naselja Lakenca, Dobrna in Limbarje, popolnoma preobražene so bile Vode, načete Retje, Plesko in Loke ter južni del Trbovelj in Klek. Vzporedno s propadanjem starih kmetij so nastala drobno rudarsko-kmečka posestveca, ki pa jim seveda zemlja ni mogla biti glavni vir za preživljanje. S težkim gospodarskim stanjem malih in srednjih kmetov so se

okoriščali podeželski trgovci, gostilničarji, lesni trgovci ter oderuhi, ki so posojali ljudem v stiski denar za visoke obresti, ki so jih tudi neusmiljeno izterjevali. Temu so se zoperstavile Krekove zadružne hranilnice in posojilnice, ki so mogle težke razmere sicer ublažiti, ne pa odpraviti. Proti koncu 19. stoletja se je začelo stanje kmetijstva bistveno popravljati. Kot rezultat zemljiške odveze, ki je sprostila svobodno gospodarjenje, so si vendar kmetije, ki niso propadle zaradi agrarne krize, kar zelo opomogle. V vseh kmetijskih panogah so se pridelki povečevali, posebej izrazito je bilo to v sadjarstvu. Tudi v živinoreji se je postopoma povečevala prireja. Ker se je zaradi povečanega števila industrijskega in mestnega prebivalstva odpiral trg v Avstriji, na Češkem in v Trstu, so dobili slovenski kmetje možnost prodaje zlasti sadja in živine, posebej rejenih volov v Gradcu, na Dunaju, Pragi in Trstu, kar so tudi dobro izkoristili. Poldrugo desetletje pred prvo svetovno vojno lahko štejemo kot najboljše obdobje v zgodovini slovenskih kmetov. Seveda velja to za kmečki stan kot celoto. Znotraj njega pa je seveda še naprej obstajala socialna diferenciacija zaradi katere so zlasti mali kmetje in bajtarji težko živeli. Pomembno za to zadnje obdobje v avstrijski državi je pa vendar bilo, da so kmetje svoje pridelke sorazmerno lahko prodajali.

Prva svetovna vojna je pomenila seveda veliko cezuro v gospodarjenju kmetij, ker so postopoma vpoklicali vse za vojake sposobne moške, tako da so na kmetijah ostali le še starci, prav mladi fantje in ženske. Pomanjkanje sposobnih delovnih moči je seveda vplivalo na gospodarjenje, tako da so se pridelki v tem času manjšali, kar bi se še preneslo, če ne bi bilo zloglasnih rekvizicij, ki so se posebno stopnjevale proti koncu vojne. V začetku so za vojaške potrebe rekvirirali predvsem živino in žito, pozneje vse po vrsti od slame naprej. V skrajnih primerih so odgnali tudi zadnji rep iz hleva, tako da obdelava zemlje domala ni bila več mogoča. Človeške tragedije zaradi padlih in ranjenih moramo seveda tu pustiti ob strani.

V STARI JUGOSLAVIJI

Nastanek nove kratkotrajne države Slovencev, Srbov in Hrvatov, nato deset le trajajoče države Srbov, Hrvatov in Slovencev, po šestojanuarski diktaturi pa Kraljevine Jugoslavije, je pomenil za slovenski narod, kljub vsem slabostim, ki so se pozneje pokazale, vendarle veliko pridobitev. Za slovensko kmetijstvo in s tem seveda tudi za slovenski kmečki stan pa je nova država pomenila velik udarec. Slovenija je bila v zadnjem avstrijskem obdobju še vedno pretežno agrarna dežela, vendar je v kmetijskem smislu že precej napredovala, imela pa je seveda že tudi nekaj industrije. Kar pa je za kmetijstvo najpomembnejše, imela je v avstrijski polovici

države zagotovljen trg za svoje pridelke. V novi državi je zaradi zaostalih vzhodnih in južnih pokrajin, kjer je bilo kmetijstvo skoraj edina gospodarska panoga, Slovenija postala tako rekoč industrijska dežela, izpostavljena izredno močni konkurenci cenениh kmetijskih pridelkov iz omenjenih pokrajin, kjer so za kmetijsko pridelavo večinoma bistveno bolj ugodne razmere kakor v Sloveniji. Neposredno po svetovni vojni se to še ni tako zelo poznalo, ker je živeža povsod primanjkovalo, cene kmetijskih pridelkov so še kar ustrezale, čez nekaj let, ko se je trg z živežem nasitil, pa so se razmere zelo zaostriale. Država je zelo pospeševala pridelavo žit, zlasti pšenice (seveda v vzhodnih in južnih ravninskih predelih), druge kmetijske panoge pa je zanemarjala. Cene žit so se zaradi obilja na trgu zniževale. Ker pa v kmetijstvu, cene pšenice indirektno opredeljujejo cene vseh drugih kmetijskih pridelkov, so se tudi njihove cene zniževale, kar je vodilo do izrazitega poslabšanja razmer v kmetijstvu v primerjavi z obdobjem pred prvo svetovno vojno.

Ne samo v Sloveniji, tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah je bila diferenciacija na vasi zelo izrazita. Bilo je veliko drobnih kmečkih posestev in veliko agrarnega proletariata. Takoj po koncu prve svetovne vojne je bilo deloma pod vplivom ruske oktobrske revolucije, še bolj pa zaradi izredno težkih razmer, na podeželju kar precejšnje revolucionarno vrenje. Na udaru so bila veleposestva. kmetje so zahtevali od njih zemljo. Da bi jih država pomirila, je že Narodno veče s poslanico z dne 14. novembra 1918 obljubilo, da bo država rešila agrarno -kmečko - vprašanje. Regent Aleksander je 6. januarja 1919 obljubil zemljo tistemu, ki jo obdeluje, za veleposestnike, ki bi jim zemljo odvzeli, pa je predvidel odškodnino. Nato so izšli še številni predpisi, ki jih ne kaže navajati. Za Slovenijo je bilo določeno, da smejo veleposestva obdržati 75 ha obdelovalne zemlje ali skupno 200 ha. Za jugoslovanski del slovenskega ozemlja določen maksimum je prizadel 208 veleposestev s skupno površino 203.347 ha. Od tega je odpadlo na obdelovalni svet 30.671 ha, toliko kakor na dve ali tri veleposestva v Vojvodini. Za veleposestva v Sloveniji je bilo že od nekdanj značilno, da so imela malo obdelovalne zemlje in za naše razmere praviloma veliko gozdov, skupno 172.676 ha. Število agrarnih interesentov je bilo 20.368, razdeljeno jim je bilo 12.946 ha obdelovalne zemlje in 3.348 ha neobdelovalne zemlje. Zgolj statistično je na posameznega interesenta odpadlo 0,80 ha, kar je komaj kaj pripomoglo k rešitvi agrarnega vprašanja. Agrarna reforma je bila v času takoj po prvi svetovni vojni izredno žgoče vprašanje. S pojemanjem revolucionarnega vrenja pa se je država čedalje bolj umikala na stran veleposestnikov in je izigravala lastne predpise. Naposled je 19. junija 1931 izšel Zakon o likvidaciji agrarne reforme na veleposestvih. ta zakon je zajemal le še 77 veleposestnikov. Po teh zadnjih podatkih se je število agrarnih interesentov povečalo na 22.000, med njimi je bilo 141 dobrovoljcev (prostovoljcev), ki so se borili na srbski strani. Ti so

dobili nadpovprečne deleže, skupno 615 ha, ter 248 kolonistov, med katere je bilo razdeljenih nadaljnjih 1.087 ha. Tako je na vse druge interesente odpadlo 13.358 ha, oz. na posameznega interesenta 0,6 ha, torej še manj kakor je bilo predvideno v prvih letih. Agrarna reforma je bila bolj politično kakor vsebinsko vprašanje. Tudi če bi razdelili vso veleposestniško obdelovalno zemljo, bi bilo agrarno vprašanje le nekoliko manj žgoče. Agrarne operacije, med katere spadajo tudi precej skromno zastavljene komasacije in arondacije pa tudi nekoliko bolj uspešne delitve skupnih zemljišč, so se nadaljevale. S temi operacijami so skušali še nadalje poživiti in izboljšati gospodarjenje na planinah. Na splošno je bilo načelo teh operacij ločitev pašnih zemljišč od gozdnih. Glede deljivosti kmečkih zemljišč v zakonodaji ni bilo sprememb. Na večini slovenskega ozemlja je še naprej veljala praksa izročilnih pogodb z odpravščinami. V Dravski banovini je bilo leta 1931 v lasti kmetov 95,3 % skupnih obdelovalnih zemljišč, nekaj manj kakor 2 % pa jih je bilo v zakupu.

V obdobju stare Jugoslavije so bili slovenski kmetje zelo zadolženi. Zadolžili so se zaradi raznih razlogov, npr. plačevanja davkov, najemanja posojil za izboljšavo posestev, za plačilo odpravščin ipd. Zaradi poslabšanja gospodarskih razmer, dolgov niso mogli plačati. Ker bi strogo izvrševanje plačilnih obveznosti pomenilo propad velikega števila kmetij, s čimer bi nastali veliki socialni problemi, je morala država s posebnim zakonom o kmetijskih kreditih iz leta 1923 odrediti odlog plačil za posojila. Vprašanje kmečkega prezadolževanja je postalo posebno občutno v zvezi s svetovno gospodarsko krizo od leta 1929 naprej, ko so se cene kmetijskih pridelkov izredno znižale, nekaterih pridelkov pa sploh ni bilo mogoče prodati. Na robu zloma pa je bil tudi denarni trg. Veliko število kmetov je zabredlo v nezmoглиjive dolgove. Dviganje hranilnih vlog več let ni bilo mogoče. Denarja preprosto ni bilo. Če bi šle tedaj kmetije na boben, jih bodisi ne bi bilo mogoče prodati, ali pa za ceno, ki ne bi bila v nikakršnem sorazmerju z njihovo vrednostjo. To bi pa številne podeželane pahnilo v nepredstavljivo revščino, ki tudi v kapitalističnem redu družbeno ni bila sprejemljiva. Zakon o zaščiti kmetov iz leta 1932 je uvedel tako imenovano kmečko zaščito, najprej tako, da je s podaljšanjem rokov za odplačilo dolgov uvedel moratorij. Nato sta še dve uredbi uredili likvidacijo kmečkih dolgov. Polovica dolga, a največ 12.500 din, je bila črtana. Preostanek naj bi kmet plačal v dvanajstih letnih anuitetah z zakonitimi obrestmi. Če ni plačeval anuitet ali obresti, je zaščito izgubil. Likvidacijo kmečkih dolgov je financirala država prek Privilegirane agrarne banke. Po letu 1935 so posledice svetovne gospodarske krize pojenjavale. Slovenskemu kmetijstvu je prišlo prav, da se je Nemčija začela pripravljati na drugo svetovno vojno in je potrebovala veliko živeža, ki ga je morala uvažati. S tem je bila odprta možnost izvoza kmetijskih pridelkov po kar ustreznih cenah, kar so slovenski kmetje dobro izrabili. Ta izvoz je imel pozitivne učinke še

na druge gospodarske panoge in tako se je stanje na podeželju pred drugo svetovno vojno popravilo. To je imelo negativne politične učinke posebej na podeželju, zlasti na Slovenskem Štajerskem. Simpatije do Nemcev so naraščale, občutek pripadnosti jugoslovanski državi pa se je zmanjševal. Propad Jugoslavije ni bil sprejet z žalostjo. Ko pa je takoj po okupaciji Hitlerjev režim pokazal svoj pravi obraz, se je naklonjenost po nekaj tednih spremenila v odpor.

V delu Slovenije, ki je prišel pod Italijo, so ostala pravna razmerja glede kmečke posesti enaka kakor prej. Zelo pa se je spremenilo stališče do rabe skupne gmajnske zemlje. Leta 1924 so z odlokom odpravili služnostne pravice upravičencev do paše in drvarjenja na gmajnah in so jih prenesli na občine, ki so jih tedaj ali malo pozneje upravljali fašistični podestati. Agrarna politika je bila predvsem usmerjena v razne oblike odvzema kmečke zemlje Slovencem, na katero so želeli naseliti Italijane, kar je bila tako imenovana etnična bonifikacija. Dolgovi, najeti za obnovo hiš po razdejanju v prvi svetovni vojni, davki in vsiljevanje posojil so prej ali slej privedli do dražbe kmetijskih nepremičnin, kar je doseglo vrhunec v svetovni gospodarski krizi po letu 1930. V letu 1931 so ustanovili poseben zavod z namenom, da pokupi v Julijski krajini posestva in nanja naseljuje Italijane. V večjem obsegu je začel delovati po letu 1935. Vendar italijanska kolonizacija ni napredovala v pričakovanem obsegu. V času vstopa Italije kot nemške zaveznice v drugo svetovno vojno je omenjeni zavod dobil pravico razlaščenja, ki je zajela pašnike slovenskih kmetov z one strani koroške meje. Vse to pa socialne in narodnostne sestave kmečkega prebivalstva ni moglo spremeniti v večjem obsegu.

Na Primorskem je slej ko prej obstajal kolonat. Leta 1931 je štel po statistiki na Goriškem po dejavnosti družinskega poglavarja med mezzadre in kolone 1,7 % prebivalstva. Te družine so bile po številu članov (6,2) v povprečju najbolj številne. Na področju kolonata niso bili v obravnavanem času sprejeti nobeni pomembnejši predpisi.

DELAVCI V AGRARNEM GOSPODARSTVU

To poglavje je povzeto po Sergiju Vilfanu: Delavci v agrarnem gospodarstvu. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek Družbena razmerja in gtibanja. Ljubljana, 1980, 355-402.

1. POJEM IN VRSTE

1. Pojem. Kot delavce v agrarnem gospodarstvu razumemo tiste delavce, ki so v delovnem razmerju neposredno zaposleni pri poljedelskih, živinorejskih in gozdarskih opravilih. zaradi krajšega izražanja in pogostega prepletanja raznovrstnih opravil so v nadaljnjem besedilu vsi delavci v agrarnem gospodarstvu označeni z izrazom poljedelski delavci.

Kot *agrarna dela* oz. delo v agrarni produkciji štejemo v tej zvezi zlasti naslednja nekvalificirana dela, to je dela, za katera ni potreben formalni dokaz usposobljenosti: obdelavo polja, košnjo, varovanje živine na paši in drugo skrb za živino, sekanje, tesanje in spravlanje lesa do žag oz. prometnih potov, dela v drevesnicah, okopavanje vinogradov ipd., pa tudi nekatera bolj kvalificirana dela, kakor samostojno oskrbovanje vinogradov ali strojno obdelavo zemlje, ne pa - za tukaj obravnavano dobo - taka kvalificirana dela, ki so bolj upravno-nadzorstvena kot produktivna (lovski čuvaj, gozdar, agronom).

V *pravnem pomenu* so poljedelski delavci osebe, ki sklepajo odplačno delovno ali izjemno delovno ali delovršno pogodbo, s katero se obvežejo, da bodo delodajalcu opravljali agrarna dela, delodajalec pa se obveže, da jim bo za to dajal ali dal dogovorjeno plačilo (mezdo v širšem pomenu besede, tj. denarno, naturalno ali deputat). Skupni element za vse poljedelske delavce je delo na tuji zemlji in na tuj račun na temelju obligacijske pogodbe, če ni tako razmerje obseženo v fevdalnem, s stvarno ali osebno podložnostjo vezanem razmerju razmerju (npr. doživljenski zakup).

Poljedelski delavci v *ožjem pomenu besede* (agrarni proletariat) so osebe, ki nimajo lastnih produkcijskih sredstev in ki preživljajo sebe in družino s prodajanjem svoje delovne sile (ali tudi delovne sile družinskih članov) za opravljanje del v agrarni proizvodnji. V *širšem* in običajnem pomenu besede štejemo med

poljedelske delavce tudi osebe, ki sicer imajo nekaj lastne zemlje ali se deloma ukvarjajo s kako malo obrtjo, ker jim ta samostojna proizvodnja ne zadošča za preživljanje, se deloma zaposle kot delovna sila v agrarni proizvodnji (agrarni polproletariat!). Razloček med agrarnim proletariatom in polproletariatom je toliko bolj pomemben, kolikor večji je pri polproletariatu delež samostojne dejavnosti. Pri tem daje samostojna dejavnost polproletariatu delno gospodarsko neodvisnost, ovira ga pa - vsaj če ima lastne nepremičnine - v prosti gibljivosti in v izbiri zaposlitve. Skupno znamenje obeh plasti - prodaja delovne sile - omogoča, da ju obravnavamo v historičnem pregledu v skupnem okviru, čeprav se med njima pojavljajo razločki v drugih pogledih.

Temeljni razloček med tema plastema na eni strani in industrijskim delavstvom na drugi strani je v gospodarski panogi zaposlitve: pri prvih v agrarnem gospodarstvu, pri drugem v neagrarni proizvodnji. Iz načina zaposlitve izhajajo nekatere specifičnosti v delovnem razmerju poljedelskih delavcev, v prvi vrsti odvisnost zaposlitve od letnega časa, vremena itd. Ta odvisnost je bila vedno ena izmed ovir za zakonsko normiranje delovnih pogojev na način, kakršen je bil v rabi za industrijske delavce.

Vrste delavcev. Opredeliti jih je moč po različnih kriterijih in pri tem se pokaže velika različnost. Po *kraju* prebivanja in *virih preživljanja* razločujemo "družinčeta" ali "posle" (hlapce in dekle), ki žive kot nekaki začasni člani družine, v kateri delajo, od drugih poljedelskih delavcev, ki po bivališču in prehrani niso stalneje vezani na enega gospodarja ali imajo celo lastno družino. Posebna zvrst poljedelskih delavcev so po tem kriteriju "strici" in "tete", gospodarjevi sorodniki, po navadi bratje in sestre gospodarja, ki kot družinski člani za stanovanje in prehrano opravljajo najrazličnejša dela.

Po *agrarnih panogah*, v katerih so zaposleni, razločujemo poljske delavce, vinogradniške delavce, gozdne delavce, pastirje itd. Po *vrstah dela* gre v zvezi s tem lahko za opravljanje raznih del ali pa za opravljanje določene vrste dela (svinjska ali kravja dekla, konjski hlapec, kosec, mlatič). Z napredovanjem agrarne tehnike in specializacije obratov delitev dela napreduje (traktorist, strojnik). Po *načinu plačila* so poljedelski delavci lahko oskrbovani posli, pravi mezdni delavci oz. dninarji za mezdo po času ali akordu, deputatni delavci ipd.

Po *trajanju zaposlitve* so poljedelski delavci lahko relativno stalni (npr. zaposleni za eno leto) ali in sezonski ali priložnostni. Po *delodajalcu* razločujemo: kmečke posle, graščinske posle, delavce na državnih posestvih, soseskine pastirje itd. Po *socialnem izvoru* gre pri poljedelskih delavcih največ za otroke kajzarjev, včasih za otroke srednjih in malih kmetov. Z velikih kmetij so izvirali praviloma le posli - sorodniki. Po *premoženju* so lahko poljedelski delavci imeli same bajte ali kajze

z zemljo, lahko pa so tudi bili brez nepremičnega premoženja. Zvrst poljedelskih delavcev so bili v novejši dobi koloni. Ker se njihovo delovno razmerje povezuje z zakupom, je obravnavano na drugem mestu.

Viri. Za vsa obdobja vse do konca 19. stoletja so viri o poljedelskih delavcih zelo skromni. Ker niso imeli ali skoraj niso imeli samostojne vloge v gospodarskem življenju, ker so bili po zaposlitvi razcepljeni na mnoga, večinoma kmečka gospodarstva, in ker so bili po vrstah močno diferencirani, jih pri sestavljanju uradnih spisov in gospodarskih popisov skoraj niso upoštevali.

Nekaj zvmemo o njih iz nekaterih predpisov (npr. policijskih redov, 16. stoletje) iz ohranjenih računskih knjig, od 16. stoletja naprej, nekaj tudi iz popisov prebivalstva, sestavljenih v 16. stol. v davčne namene. Popisi prebivalstva od 18. do prve polovice 20. stol. pri svojih razvrstitvah prebivalstva po poklicnih skupinah niso mogli zajeti vseh vrst poljedelskih delavcev. Predvsem statistike ne morejo realno zajeti števila dninarjev z lastno zemljo in raznih drugih, le priložnostno zaposlenih poljedelskih delavcev. Podobno zajemajo statistike socialnih zavarovancev samo del poljedelskih delavcev.

Zato pa v drugi polovici 19. stol. pridobiva kot vir večji pomen, kot ga je imela prej - *zakonodaja*, predvsem poselska in viničarska. Med pripovednimi opisnimi viri ima precejšen pomen opis položaja raznih vrst poljedelskih delavcev v slovenskem *leposlovju*, posebno v delih avtorjev, ki prikazujejo ali tudi kritizirajo socialne razmere, npr. I. Cankarja (Hlapec Jernej), F. Finžgarja (Dekla Ančka, Strici), F. Bevka (nekaj mladinskih spisov). J. Jalna (Ovčar Marko). Prežihovega Voranca (Samorastniki) in A. Ingoliča (Lukarji). Podoben -predvsem ilustrativen pomen imajo kot vir lahko posamezni socialni programi, kolikor upoštevajo tudi poljedelske delavce.

Predvsem v *dobi med obema vojnama* so zagovorniki socialnih izboljšav in še bolj predstavniki revolucionarnih teženj z zbiranjem dokumentarnega gradiva začeli opozarjati na socialne probleme nekaterih vrst poljedelskih delavcev. Tako je nastalo večje število študij, ki z gledišča takrat aktualne socialne problematike obravnavajo položaj poljedelskih delavcev posebno za dobo stare Jugoslavije, torej z gledišča kritike sočasne družbene ureditve, ne toliko z namenom historične obravnave. Za spoznavanje načinov sklepanja pogodb in običajnopравnih pravil o njihovi vsebini prihaja v poštev tudi na terenu ugotovljeno gradivo o ljudskem pravnem izročilu, ki pa je za Slovenijo postalo predmet raziskav šele v zadnjih letih.

Literatura. Zgodovinske literature, ki bi obravnavala poljedelske delavce v celoti in za daljša obdobja, za Slovenijo primanjkuje. Vzrok je deloma v tem, da stanje virov zelo otežuje raziskavo te plasti prebivalstva. Družbeni in posebej pravni

položaj posameznih vrst poljedelskih delavcev je zato obdelan večidel fragmentarno. Posebno za zadnje stoletje po pomenu daleč prevladujejo tista zgodovinska dela, ki obravnavajo poljedelske delavce z gledišča strukture in gibanja prebivalstva (Zwitter, Pleterski). *Geografska* literatura, zlasti obravnava posameznih regij in njihovih delov, zadeva zlasti krajevno značilne vrste poljedelskih delavcev in pogoje za njihov nastanek, pri tem pa sega tudi v starejša obdobja. Način življenja kmečkih poslov je deloma obravnavan v krajevnih *etnografskih* študijah, predvsem za Koroško, izčrpno pa je prikazan za gozdarske delavce na južnem Pohorju v monografiji A. Baša, ki kljub ozemeljski omejitvi vsebuje tudi podatke o zgodovini gozdnih delavcev sploh.

ZGODOVINSKI RAZVOJ

MEZDNO DELO IN TLAKA V AGRARNEM GOSPODARSTVU

Delovno razmerje poljedelskih delavcev je po svoji zgodovinski funkciji pravno svobodno delovno razmerje, ki se v fevdalni dobi pojavlja poleg ali namesto dela odvisnih oseb. S sociološkega gledišča je zato delovno razmerje poljedelskih delavcev razvojno višja oblika zaposlitve tuje delovne sile v agrarni proizvodnji, kot je suženjsko ali tlačansko delo. Dejanski pojavi mezdnega ali podobnega najetega dela v agrarnem gospodarstvu pa so odvisni od mnogih konkretnih okoliščin in tako nastopa to delo že v družbah, za katere so sicer značilne različne oblike osebno odvisnih obdelovalcev zemlje.

Eden izmed bistvenih faktorjev, ki so vplivali na pogostnost najetega dela v agrarnem gospodarstvu, je *produktivnost tega dela* v primeri s produktivnostjo nesvobodnega dela. V splošnem se je najeto delo izkazalo za bolj produktivno kot delo na tlaki. Tega so se že zdavnaj zavedali. Tako navaja socerbski zastavni imetnik v 16. stoletju, da voz sena, naložen na tlaki, velja komaj za dve tretjini voza prave mere. Ugotovitve in pritožbe o slabi storilnosti tlačanskega dela so postale posebno številne od srede 18. stol. naprej. Rektifikacijska komisija na Kranjskem je 1748 cenila, da storilnost enega poljskega delavca, najetega za mezdo, ustreza storilnosti treh podložnikov. Isto je trdil lastnik imenja Golo in podobno se je pritoževal stiški samostan. Več gospostev je v tem času zatrjevalo, da prihajajo na tlako namesto odraslih otroci, v nekem primeru pa sta gospostvi navajali, da delo šestih otrok ne ustreza storilnosti enega odraslega delavca. Na *slabo storilnost dela na tlaki* so zlasti v prvi polovici 19. stol. opozarjali mnogi pisci o agrarnem gospodarstvu, pri tem pa so se največ sklicevali na izkušnje s Češkega, kjer je bila tlaka

še zelo razširjena. Cenitve vrednosti dela na tlaki se zelo razhajajo, enotne pa so si v tem, da je storilnost manjša kot pri mezdnem delu. Po neki cenitvi je opravil tlačan v enem dnevu komaj četrtno tega, kar je opravil najeti delavec, po drugi cenitvi pa polovico. Slabo so ocenjevali tudi vprežno tlako, na kateri je po nekih cenitvah dosegel tlačan le 5/12 učinka, ki ga je v istem času dosegel najeti delavec, po drugih cenitvah v najboljšem primeru četrtno, po nadaljnih cenitvah 2/5, po neki ogrski cenitvi pa tretjino. F. X. Hlubek je menil, da se na tlaki preorje na dan namesto 3/4 orala le četrť ali največ pol orala (torej 33 do 66 % storilnost), pri tem pa je polje na tlaki tudi slabše obdelano. Da take ocene veljajo tudi za slovenske dežele, dokazuje primerjava povprečnih dnevnihi mezd z denarnimi zneski, za katere so gospostva dovoljevala odkup od tlake (reluicijo) za posamezni dan. Na Štajerskem je 1830 do 1847 znašalo letno povprečje najnižje dnevne mezde 19,4 kr, reluicijo pa so gospostva dovoljevala za 2 ½ (1843-1846) do 3 1/8 (1833) kr. Na Koroškem in Kranjskem (številke veljajo za obe deželi skupaj) je letno povprečje najnižje dnevne mezde v letih 1830-47 znašalo 24,3 kr., ročno tlako pa so na Kranjskem odkupovali za 2-8 kr, vprežno za 10-18 kr. Čeprav je podložnik opravljaj vprežno tlako z lastno živino in plugom ali vozom, je bil njegov delovni dan vreden manj kot delovni dan dninarja samega. - Kot vzrok slabe učinkovitosti tlačanskega dela navajajo zlasti, da je pot na tlako -, ki je bila v nekaterih primerih posebno z volovsko vprego, zelo dolgotrajna - praviloma štela v delovni dan; ne glede na to pa je bilo odločilno, da je podložnik opravljaj tlako brez prizadevanja in z odporom.

Vzroki za slabo storilnost dela na tlaki so bili dani v vseh dobah. Koliko pa je *najeto delo kot bolj produktivno* moglo v posameznih obdobjih izpodriniti tlako, je bilo odvisno še od mnogih drugih okoliščin, posebno od tega, ali je splošna struktura prebivalstva omogočala opuščanje tlake in njeno nadomeščanje z najetim delom. Na to, da bi v splošnem sprostila delovno silo, gospostva niso mislila, ker jim je bilo predvsem do zagotovljene delovne sile, sproščena delovna sila pa ne bi nujno ostala na svojem dotedanjem gospostvu. Le če bi gospostva brez tega imele neomejene možnosti za najemanje dninarjev ob največjih delih, bi tlako brez pomislekov že zgodaj opustila. Ker pa takih možnosti ni bilo, so gospostva tlako vzdrževala in jo včasih tudi obnavljala ali skušala povečevati, saj jim je zagotavljala - čeprav slabo - delovno silo.

Najeta delovna sila pa v zgodovini ni nujno nadomeščala tlačanske le v gospodovem gospodarskem interesu. Tudi sam podložnik je utegnil včasih imeti koristi od tega, da pošlje na tlako dninarja, namesto da bi šel sam ali nekdo iz njegove družine. Tako se je lahko v sami tlaki uveljavljaj dninarstvo, še bolj seveda zaposlovanje kmečkih hlapcev in dekel.

Sploh pri nastanku meznega dela v kmetijstvu ni šlo samo za to, da je nadomeščalo tlako. Saj so že v prvih navedbah poljedelskih delavcev v 16. stoletju, kmetje sami bili kot delodajalci poslov bolj številni kot graščine in so bili tudi pri *kmetih zaposleni delavci* bolj številni od graščinskih.

Vmesna oblika med meznim delom in tlako je bila *obvezna dnina* (*Zwangstaggelohn*). Obveznost dela ji je bila skupna s tlako, mezda za opravljeno dnino ji je bila skupna s svobodno dnino. Včasih je bila mezda pri obvezni dnini nižja od običajne; tedaj se je pojem obvezne dnine še bolj približeval pojmu tlake. Za Slovenijo take vmesne oblike še niso podrobneje proučene. Čeprav gre za vmesno obliko, gotovo ne gre za vmesno razvojno stopnjo med tlako in dnino. Podobno velja za pravico zemljiškega gospoda, da najame delovno silo prej kot kmetje in da sme kmet najeti dinarja šele, ko je gospostvo krilo svoje potrebe. Ta pravica je izkazana 1391 za admontski urad Obdach v nemškem delu Štajerske, verjetno pa so jo gospostva ponekod uveljavljala tudi na Slovenskem. Obvezna služba podložniških sirot je obravnavana na drugem mestu.

Za veliko večino delovnih razmerij v agrarnem gospodarstvu je v vseh doбах značilno, da so dajala delavcu le *zelo nizke dohodke*, tako da se je življenjska raven poljedelskih delavcev večinoma gibala blizu eksistenčnega minimuma, včasih ga je komaj dosegla. Obravnava mezd pa je mogoča le v primeri z drugimi mezdami in s cenami. Predvidena je zunaj agrarnih panog. V naslednjem pregledu so mezde tu in tam upoštewane le toliko, kolikor je moč iz njih izvajati neposredno sklepe o samem položaju poljedelskih delavcev.

PREGLED

DOBA DO 15. STOL.

V tej dobi se predvsem postavlja vprašanje, kdaj in kako je nastalo mezdno delo v agrarni proizvodnji. A. Dopsch je že za srednji vek menil, da najeto delo v Zahodni Evropi ni bilo tako zelo redko, kot so dotlej mislili. Za nesvobodno osebje na bavarskih dvorih ugotavlja Ph. Dollinger, da se v 13. stol. že pojavljajo znamenja tega, da je začelo dobivati mezdo, namesto da bi ga gospod sam imel na hrani. Toda to še ni bilo prosto delovno razmerje. V pravnih virih 14. stol. se na Bavarskem pojavljajo sluge in služabnice, vendar gre najbrž bolj za delo pri gospostvih.

Splošna osebna odvisnost agrarnega prebivalstva od zemljiških gospodov sama po sebi ne bi bila dopuščala nastajanje prostih delovnih razmerij, ker ne bi omogočala dovolj ponudbe proste delovne sile, na strani gospodov pa spočetka tudi ne

bi ustvarjala prave potrebe po najemanju delavcev. Vendar je bila splošna osebna odvisnost načelo, od katerega so bile tudi znatne izjeme. Vsaj za pozni srednji vek je tudi za Slovenijo gotovo, da pravna omejitev svobode ni vedno tudi dejansko onemogočala, da ne bi odvisna oseba proti plačilu opravljala posameznih dninarskih opravil za kogar koli ali da bi se proti plačilu ne udinjala v službo. Posebno tisti, katerih odvisnost se je kazala le v plačilu naglavne pravde, so bili pri izbiri zaposlitve že zgodaj pravno precej prosti. *Najeto delo* v agrarni proizvodnji *je bilo torej mogoče* in to še zlasti od 13. stoletja naprej, odkar so preseljitve med agrarnim prebivalstvom spremenile socialno strukturo (prenehanje nesvobodnjakov, nato prvi pojavi kajzarjev in pozneje gostačev) in odkar so gotovo tudi meščani že začeli uporabljati najeto delovno silo za obdelavo tistih zemljišč, ki so jih okrog mesta ali v vinogradniških okoliših imeli v lastni režiiji. Deloma se more intenzivnost najete-ga dela presojati po tem, koliko je naraščala plast kajzarjev. Dejstvo, da so dninarji in posli v začetku 16. stol. splošen in običajen pojav, kaže, da so se delovna razmerja v agrarnem gospodarstvu začela pojavljati že mnogo prej. Predpisi za Štajersko, Koroško in Kranjsko o glavarini iz 1470 in o tedenskem denariču iz 1475 navajajo posle nasploh in posebej hlapce in dekle, pa tudi dninarje obeh spolov, pri tem pa skoraj gotovo nimajo v mislih le mestnega prebivalstva. *Neposrednih dokazov* o nastajanju posebne plasti prostih poljedelskih delavcev *pred drugo polovico 15. stol. pa zaenkrat ne poznamo.*

OD 15. DO SREDE 19. STOL.

a) P o j a v z v r s t i. Uporaba najete delovne sile pri agrarnih opravilih je bila v prvih stoletjih novega veka splošno razširjena, čeprav število delavcev zdaleč ne dosega števila podložnikov in njihovih družinskih članov.

Popisa odraslega prebivalstva, ki sta bila sestavljena za gosposvo Gradac v Beli krajini, navajata 1523 vsega 14 hlapcev in dekel, 1527 pa 16 hlapcev in dekel, popis iz 1523 poleg poslov še podružnika - vaškega pastirja v Vranovičih. Osebe v delovnem razmerju so 1523 z graščinsko služinčadjo vred predstavljale 5 % popisane-ga prebivalstva, 1527 pa celo brez graščinske služinčadi kar 8,2 %. Pri tem je število kmečkih družinčet med obema popisoma poraslo, čeprav je število popisanih gos-podarstev bilo zaradi turških navalov pri drugem popisu manjše. - Prvi popis na-vaja za grajsko služinčad tudi prejemke. Precej številni podružniki okrog graščine so se verjetno deloma preživljali z dnino.

Tako najstarejša ohranjena popisa dokazujeta že precej številne poljedelske delavce v začetku 16. stol. Ker gre pri tem za razmeroma manj bogate in turškim napadom posebno izpostavljene predele, je gotovo bilo v drugih slovenskih pokrajinah poslov še več. Da je bilo *udinjanje poslov že v teh časih splošen pojav*,

dokazujejo podobni podatki po popisu iz 1527 za nemški del Štajerske, kjer je npr. v fari Neuberg imela *vsaka tretja* kmetija kakega posla. Če bi držale nekdanje predstave o splošni osebni odvisnosti na podeželju in njenih posledicah, bi bile take številke izredno visoke, če ne sploh nerazumljive. "Nova policija in red rokodelcev in služinčadi v nižjeavstrijskih deželah iz leta 1527" je predvsem skušal preprečevati, da bi posli predčasno zapuščali gospodarje. Nekatera določila o poslih in dninarjih je vseboval tudi policijski red za nižjeavstrijske dežele iz 1542. Podatki iz prve polovice 16. stol., ki zadevajo zaposlitev podložniških otrok dokazujejo, da je bila izbira zaposlitve dejansko precej prosta v tem pomenu, da zemljiški gospodarje poljedelskih delavcev, izvirajočih z njihovih posesti, niso mogli uspešno držati samo v svoji odvisnosti. To zlasti izhaja iz poročila in predlogov kranjskih deželnih stanov (okr. 1570) k osnutku policijskega reda za Kranjsko: Kmečki otroci nočejo služiti, temveč se kot podružniki ali gostači ukvarjajo z dnino ali drugimi opravki. Stanovi so skušali uvesti pravilo, da se morajo podložniški sinovi, ki niso potrebni na kmetiji, v prvi vrsti ponuditi v službo očetovemu zemljiškemu gospodu.

Ker so v 16. stol. izkazani tudi gozdni delavci in seveda ponovno dninarji, pa tudi vsaj po imenu viničarji, so bile tedaj *znane že skoraj vse glavne vrste poljedelskih delavcev*. Če k navedenim virom pritegnemo še zapise mestnega izvira, imamo za 16. stol. dokumentirane tudi vse glavne vrste *delodajalcev* - graščake oziroma sploh lastnike pristav, meščane in kmete.

b) **Š t e v i l č n i s e s t a v**. Za to, ali in koliko je kmet uporabil tujo delovno silo, sta bila odločilna velikost kmetije in številnost na njej zaposlene ožje rodbine. Številna odrasla sorodniška družina je mnogim srednjim kmetom omogočala gospodarjenje brez najete delovne sile, medtem ko je bilo najemanje delovne sile celo na manjših kmetijah vdov z nedoraslimi otroci precej pogosto in večkrat nezogibno. Če izvzamemo take individualne okoliščine, pa je bila vendarle najbolj pomembna *velikost kmetije*, ta pa je bila posebno v prvih stoletjih novega veka odvisna od pravil, ki so urejala delitev kmetij. Kjer je - kot posebno v hribovskih predelih - prevladovala nedeljivost, so bile na eni strani potrebe po tuji delovni sili večje, na drugi strani pa *nedeljivost*, so bile na eni strani potrebe po tuji delovni sili večje, na drugi strani pa je bila večja tudi ponudba proste delovne sile, ker so bile možnosti za utemeljitev samostojnega gospodarstva bolj omejene kot v krajih, kjer so se kmetije lažje cepile. Zato je bilo na Primorskem malo družinčet, pač pa precej razvito delo na dnini, ki so ga opravljali tudi sami kmetje. Tako je imela *velikostna struktura kmetij vpliv na vrste in obseg najetega dela* v agrarni proizvodnji in so se posamezni predeli Slovenije glede tega začeli razločevati.

Na število poslov na posameznih kmetijah in še bolj na potrebo po dninarjih so lahko vplivale tudi spremembe v izbiri kulturnih rastlin in spremembe tehnologije,

do katerih je zato prišlo. Tako je npr. pridelovanje koruze utegnilo privedi do večje potrebe po najeti delovni sili. V 18. stol. je utegnil vplivati na najemanje moških poslov tudi naborni sistem: najeli so lahko posla, da bi ga ob naboru postavili na mesto domačega sina.

Čeprav je v podrobnostih težko slediti številčnemu razvoju posameznih zvrsti poljedelskih delavcev, je v splošnem kazno, da je njihovo *število* v vseh zvrsteh *naraščalo*, posebno pa, da je naraščalo število dninarjev iz kajžarskih in gostaških vrst. Na to kažejo zlasti ohranjeni podatki, zbrani ob štetju prebivalstva v ljubljanski škofiji 1754. Iz njih je npr. razvidno precej visoko število kajžarjev in gostačev v posameznih farah, razvidna pa je tudi zaposlitev nekaterih izmed njih s poljedelskim dninarstvom. Tako je bilo v fari Križe med 85 kajžarji, 25 dninarjev, v preddvorski fari pa je bilo 89 gostačev dninarjev. Podatki za druge fare sicer niso tako jasni, vendar to ne more ovirati, da ne bi tudi drugod manjšega dela kajžarjev in večjega dela gostačev šteli med poljedelske dninarje. Posli - vendar ne nujno samo poljedelski - so izkazani posebej. Odstotki poslov od celotnega prebivalstva fare ali vikariata so se držali med 2 (Gorje) oz. 3 (Kamna gorica, Kropa, ki pa je prednjačila zato po gostačih!) in Rovte, Lipa) oz. celo 27 (Razbor). Najvišji je bil odstotek na območjih samotnih kmetij. Približno tri četrtine vseh poslov so bile zaposlene pri kmetih (v spodnještajerskih farah celo blizu 82 %), nekaj poslov so imeli kajžarji (mednje štejejo namreč tudi marsikateri tržani!) in celo ta ali oni gostač je imel posla. Pri drugih delodajalcih - med katerimi so tudi graščine - je bilo blizu 13 % vseh poslov, v koroških farah pa 18,4 %. Izmed popisanih kmetij jih je ponekod več kot 75 % imelo kakega posla, praviloma celo po dva posla ali še več. Povprečen grunt na Sorškem polju je imel enega hlapca, dve dekli in enega pastirja, na Gostečem trije grunti celo po dva pastirja. Pri obravnavi popisa opaža Valenčič še tole: *“Kmečki posli so v popisih največkrat označeni kot hlapci in dekile, posebej se omenjajo zlasti pastirji in pastirice ter pestunje*

Pastirji in pastirice so bili povečini otroci v starosti okrog 10 let, med njimi je bilo tudi nekaj starejših moških poslov, ki verjetno za težja dela niso bili več sposobni. Pastirji so bili v nekaterih župnijah zelo številni; v okoliših s samotnimi kmetijami so posamezni kmetje imeli tudi po dva pastirja. V župniji Luče jih je bilo največ označenih kot ovčji pastirji... Srenjska pastirja se omenjata le v seznamu župnij Št. Vid nad Ljubljano, dasi so bili skoraj gotovo tudi v drugih okoliših.....Glavni pomen poslov v otroški dobi verjetno ni bil v njihovem delu kot pastir ali pestunja, temveč v zagotovitvi delovne sile za čas, ko bodo odrasli. Med pastirji in pestunjami so bile tudi sirote kajžarjev in gostačev ali pa otroci, za katere starši zaradi svoje revščine niso mogli skrbeti. Institucija otroških poslov je reševala v veliki meri vprašanje skrbstva za

sirote in otroke ubožnih staršev.” Podatki s Sorškega polja kažejo, da so bili nekateri hlapci in dekle stari 10-11 let.

Ugotovitve o poslih po popisih za ljubljansko škofijo se v nekaterih bistvenih točkah ujemajo z zbirnimi ugotovitvami, sestavljenimi za vso Štajersko na podlagi podatkov iz večjega števila cerkvenih okolišev. Tudi tam je bilo število poslov v (nemških) *hribovskih predelih* - kjer se je nedeljivost gruntov najbolj držala - razmeroma veliko večje kot v nižinskih. Razen tega se v hribovskih predelih posebno razločno kaže posledica nedeljivosti kmetij in težavnosti drugačne zaposlitve, namreč izredno visok odstotek neporočenih (stricev, tet, poslov), kar že tedaj nedvomno velja tudi za slovenske hribovske predele. Prav v zvezi s tem je tudi dejstvo, da je bilo v koroških farah ljubljanske škofije 1754 število poljedelskih delavcev (poslov in gostačev z družinskimi člani) že skoraj enako številu članov kmečkih družin, medtem ko se je gibalo v štajerskih in kranjskih farah okrog polovice.

Podatki, ki so jih v prvi polovici 19. stol. zbirali o poslih in dninarjih, pa tudi o storilnosti tlake, kažejo za nekatere dežele, zlasti za Doljno Avstrijo, precejšnje pomanjkanje delovne sile na kmetih, ki ga je le deloma izravnalo sezonsko delo. Najbolj nazorno podobo daje o tem primerjava najnižjih mezd med deželami, pri kateri se *slovenske dežele* večidel uvrščajo med tiste, v katerih so *mezde višje*. To kaže, da je bila ponudba proste poljedelske delovne sile razmeroma majhna, vsaj v primeri s povpraševanjem manjša kot ponekod drugod. Leta 1845 je oskrbnik nekega koroškega gospostva iskal vzrok temu pojavu v premajhnem porastu prebivalstva v zadnjih 50 letih, kar je glede na sicer znane posledice vojaških naborov in vojn povsem verjetno. Ta ocena je upravičena toliko, kolikor so gospodarske omejitve poročne svobode v zvezi z omejeno deljivostjo gruntov kljub nezakonskim rojstvom tudi v tej dobi omejevale porast prebivalstva. Vsaj za Kranjsko pa je treba pomisliti tudi na možnosti drugačnih zaposlitev, ki jih je dajala mdr. bližina Trsta (prevoznitvo, prodaja raznih pridelkov in ulova). Na večjih kmetijah okrog Idrije so okr. 1830 imeli večkrat po dva hlapca, dve dekli in dva pastirja.

c) **Z a k o n o d a j a.** Tudi od 16. stol. do zemljiške odveze je zakonodaja le redko urejala položaj posameznih vrst poljedelskih delavcev, in če, potem predvsem v interesu delodajalcev. Med izjemna - in to v glavnem običajnopravna - pravila, ki so veljala v prid delojemalcev, šteje prednost, ki so jo imele terjatve iz delovnega razmerja v zapuščinskem in stečajnem postopku pred terjatvami, nastalimi iz drugih poslovnih pogodb.

OD LETA 1848 DO 1941

a) Kvantitativni premiki. Pod vplivom razmer, nastalih po zemljiški odvezi, in posebej kapitalističnih razmerij na vasi, zlasti diferenciacije in padca povprečne velikosti agrarne posesti, se je agrarni proletariat in še bolj polproletariat množil in je pritiskal na delovni trg. Čeprav so presežke delovne sile nekoliko absorbirala mesta, industrija in izseljevanje, je *ponudba delovne sile na podeželju naraščala*. Res je nekoliko naraščalo tudi povpraševanje po delovni sili. Čedalje bolj odprto tržišče stavbnega lesa v Podonavju. dosegljivo po vodni poti (splavarstvo), še bolj pa izboljšanje prometnih zvez za tovorni promet z železnico sta omogočala večjo izrabo gozdov in s tem povečala potrebo po gozdnih delavcih. Prodiranje meščanov med lastnike vinogradov je tudi v vinogradništvu povečalo potrebo po najeti delovni sili. Toda tudi ljudi kmečkega rodu, ki so iz kakršnega koli razloga morali iskati delo na podeželju, je bilo več, kot pa je bilo možnosti za zaposlitev. Le deloma je temu odpomoglo sezonsko delo - bodisi v sami Sloveniji (npr. v hmeljarstvu), bodisi zunaj nje. Razslojevanje agrarnega prebivalstva, potencirano po zemljiški odvezi in naraščanje ponudbe delovne sile v agrarni proizvodnji označujemo kot proletarizacijo kmečkega ljudstva, ki je najbolj napredovala med 1870-1905 in pozneje med 1929-1941.

Kako daleč je ta razvoj vplival na sestav agrarnega prebivalstva, kaže delež stalnih poljedelskih delavcev in dninarjev v skupnem številu pridobitnega kmečkega prebivalstva po *statistiki poklicev*. Ta pa je uporabna le z velikimi pridržki, zlasti ker omahuje glede obravnave najmanjših zemljiških lastnikov, pri katerih se meša značaj kmeta in dninarja oz. sezonskega delavca. Poljedelski delavci so po tej statistiki v stalnem, dninarji v priložnostnem delovnem razmerju.

Delež poljedelskih delavcev v strukturi agrarnega prebivalstva prikazuje poklicna statistika, preračunana za Slovenijo v obsegu *Dravske banovine* (to je brez Primorske in avstrijskega dela Slovenske Koroške) za dobo 1890-1931 takole:

	Od skupnega števila pridobitnega kmečkega prebivalstva	je odpadlo na stalne delavce in dninarje	v %
1890	500.381	110.000	22,2
1900	496.378	106.062	21,4
1910	461.349	103.184	22,3
1931	372.943	83.283	22,3

Za Goriško navaja E. Massi tele podatke:

	Število zemljiških lastnikov	Število poljedelskih delavcev na 100 lastnikov
1857	17.799	119
1869	18.210	330
1880	20.957	320
1900	47.396	260

V tem primeru so med poljedelske delavce šteti tudi koloni. Sicer so med poljedelske delavce pri popisih šteli med stalne delavce največ posle in viničarje.

Pomladi 1892 so na *Štajerskem* ugotavljali poljedelske posle in poljedelske dni-narske mezde, da bi dobili podlago za presojo načrta za zavarovanje poljedelskih poslov. Pri tem niso upoštevali mest Gradec, Maribor, Celje, Ptuj in tudi ne drugih 18 neagrarnih občin. Na Spodnjem Štajerskem so našli 13.119 obratov, ki so imeli posle. Od teh jih je več ko polovica imela le po enega posla (7.171) 359 pa jih je imelo po šest in več poslov.

Posebej so poljedelske delavce šteli tudi ob popisu agrarnih obratov 1902. Tudi tedaj so se pokazali precejšnji razločki med deželami glede na sestav delovne sile. Značilnost Koroške, vendar vključno z nemškimi predeli (in v veliki meri prav zaradi njih) je bila precejšnja uporaba tuje delovne sile. Iz istega popisa (1902) povzema F. Uratnik, da je bilo tedaj na Koroškem in na Spodnjem Štajerskem okr. 144.000 (natančneje 144.689) poljedelskih obratov, od teh pa jih je 34.993 zaposlovalo posle, dninarje ali potujoče delavce, tj. nesorodniško delovno silo. Od teh obratov je delalo

s posli	20.779
z dninarji	2.555
s potujočimi delavci	6.861
s posli in dninarji	1.531
s posli in potujočimi delavci	2.742
s posli, dninarji in potujočimi delavci	183
z dninarji in potujočimi delavci	342
SKUPAJ	34.993

Vseh na poljedelskih obratih zaposlenih poslov so našli 48.340, dninarjev pa le 12.802. Očitno niso bili zajeti viničarji, od dninarjev pa le tisti brez lastne zemlje. Po isti statistiki

je 21.333 obratov navedlo poljsko dnino kot svoj postranski poklic. Na podlagi statistike iz 1919 povzema Uratnik (Struktura), da je bilo tedaj na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem 40.000 kmečkih poslov, 10.000 viničarjev (nadaljnji bi utegnili biti šteti med posli), dninarjev pa 25.000 (z 9.000 družinami), s tem da so nekatere dninarje gotovo šteli med malimi posestniki. Najetih delavcev je bilo na Štajerskem več kakor na Kranjskem. Natančnejši podatki za 1900 in 1910 po deželah so na drugem mestu.

Za čas neposredno pred okupacijo ceni Uratnik število raznih vrst poljedelskih delavcev v Dravski banovini takole

Kmečkih poslov	50.000
Dninarjev v vinogradništvu	14.000
Delavcev v velikih gozdovih	7.000
Dninarjev v poljedelskih in mešanih obratih	50-60.000
SKUPAJ	121-131.000

To se sklada s cenitvijo, da sta dve tretjini slovenskega poljedelskega prebivalstva delali na lastni zemlji, cela tretjina pa na tuji.

Razmerje med številom gospodarstev in številom poljedelskih delavcev, poslov in delavcev se je razločevalo tudi po *okrajih*. Po statistiki iz 1910 so za slovensko ozemlje, ki je med obema vojnama spadalo k Jugoslaviji, ugotovljena npr. tale razmerja: na 100 samostojnih gospodarjev je prišlo poslov in poljedelskih delavcev najmanj v Beli krajini (16, s tem se je delež, ugotovljen po vzorcu iz leta 1523, do 1939 komaj podvojil) ter na Dolenjskem (okraji Novo mesto 17, Kočevje 17, Krško 23, Litija 27). Nato so sledili Notranjsko (32) Bizeljsko (33), Gorenjsko, ljubljanska okolica in Savinjska dolina (okr. 40), medtem ko je prišlo sicer na Slovenskem Štajerskem 68 do 114 poljedelskih delavcev na 100 gospodarjev.

Razločki so se prav tako kazali glede števila poljedelskih delavcev na posmežno *kmetijo*, kar pa je bolj razločno prijemljivo glede poslov kot glede dninarjev. Izjemno velik kmet v Črni na Koroškem (Topla) je npr. okr. 1900 zaposloval 13 poslov, kmalu je to število padlo na pet. Na srednjih kmetijah je bil tudi še v začetku 20. stoletja pogost sestav poslov: hlapec, dekla, pastirček in po potrebi dninarji.

Na Primorsko in Koroško nam to sliko do neke mere razširjajo podatki o aktivnih osebah v poljedelskih obratih po statistiki teh obratov iz 1902. Čeprav bi morali številke po tej statistiki glede na delež malih lastnikov pri dninarstvu precej popraviti, je nedvomno, da je bil odstotek poljedelskih delavcev brez lastnega gospodinjstva na Koroškem daleč najvišji. To se ujema tudi z dejstvom, da je bil na *Koroškem* odstotek malih kmetij v primeri z obema drugima deželama najmanjši, delež velikih kmetij (20 do 100 ha) pa daleč največji. Vendar so pri relativno visokem odstotku poljedelskih delavcev na Koroškem odločali predvsem nemški predeli, "Večina slovenskega ozemlja na Koroškem (Velikovški okraj in območje Apneniških Alp - ima kot skupno značilnost nadpovprečno velik odstotek zaposlenih lastnikov z družinskim člani (67 oz. 76, 19 %) in podpovprečni odstotek zaposlenih hlapcev in dninarjev (32,5, oz. 22,8 %)'' (J. Pleterski). Posledica visokega odstotka poljedelskih delavcev brez lastnega gospodinjstva in rodbine je bil izredno visok odstotek nezakonskih rojstev v mnogih predelih, kjer so prevladovali veliki grunti s številnimi najetimi delavci, torej predvsem v goratih predelih. Medtem ko so se gostači in kajžarji kot jedro dninarjev lahko poročili, so se porokam hlapcev in dekel postavljale velike, praviloma nepremostljive ovire. Le izjemoma

so do srede 18. stol. ponekod na Slovenskem dovoljevali poroke poslov, praviloma če je šlo za pozakonitev že rojenih otrok, vendar zakonca nista nujno živela pod isto streho.

V odvisnosti od velikosti gruntov in od uporabe tuje delovne sile se med nekaterimi deželami in njihovimi predeli kažejo zelo značilni razločki glede odstotka *nezakonsko rojenih* (od celotnega števila rojenih). Po vseh popisih od 1850 do 1910 je med vsemi avstrijskimi deželami daleč prednjačila Koroška (vsaj 34 %, tudi do 47 %, pa večidel nad 40 %), pri čemer pa je baje soodločala tudi skrb gruntarjev za zagotovitev moškega potomstva. S 23 -30 % je sledila Štajerska, v kateri pa se odstotki niso bistveno razločevali od tistih v Avstriji pod Anižo in na Salzburškem. V Avstriji nad Anižo se je odstotek gibal okrog 20, v deželah češke krone največkrat med 10 in 16, v Galiciji in Bukovini med 7 in 15, na Kranjskem in na Primorskem največ med 6 in 10, najnižje odstotke pa sta na splošno imeli Tirolska s Vorarlberško in Dalmacija. Primera Avstrije nad Anižo in Tirolske kažeta, da velike hribovske kmetije niso bile edini odločilni faktor pri številnosti nezakonskih rojstev.

Pač pa so razločki med pretežno hribovskimi in nižinskimi predeli zelo nazorno vidni znotraj same Štajerske, kjer tudi odstotki nezakonskih rojstev v letih 1881-1890 kažejo na močno odvisnost od prevlade velikih gruntov z najetimi posli na eni in od bolj razdrobljene strukture z večjim številom samostojnih gospodinjstev na drugi strani. Odstotki nezakonskih rojstev so porazdeljeni takole: judenburško okrožje 46,90 %, bruško okrožje 41,79 %, graško okrožje 21,99 %, mariborsko okrožje (brez mesta Maribora) 17,02 %, celjsko okrožje (brez mesta Celje) 16,35 %. V slovenskem delu Štajerske je bil najvišji odstotek v političnem okraju Ptuj: 22, 87 %.

Neki razločki med slovenskimi pokrajinami so bili vsaj v novejši dobi opazni tudi glede življenjske ravni poljedelskih delavcev. Na Slovenskem v mejah stare Jugoslavije je bila po mnenju tedanjih opazovalcev najvišja na Gorenjskem, najnižja pa na vzhodnem Štajerskem.

Značilnost agrarnega dela sploh je bilo *zaposlovanje otrok*. Glede tega pa se otroci poljedelskih delavcev niso bistveno razlikovali od kmečkih. Po neuradni anketi iz 1939 je izmed otrok, ki jih je anketa zajela, opravljalo težka dela 49 % otrok iz družin poljedelskih delavcev, v družinah srednjih in malih kmetov pa jih je bilo pri takih delih zaposlenih celo še nekaj več odstotkov, le v družinah velikih kmetov je bil odstotek manjši (J. Zupan).

b) **S k u p n a z a k o n o d a j a**. Socialnega problema, ki je zvezi s kritičnim položajem poljedelskih delavcev postajal vse bolj občuten, se je morala lotevati tudi zakonodaja, ki je v prejšnji dobi v glavnem varovala delodajalčeve interese. Tudi v prvi dobi gospodarskega liberalizma se je v glavnem omejevala na formalnosti v

zvezi s sklepanjem pogodb skoraj izključno v neposrednem interesu delodajalcev. Šele potem, ko je začela država zopet kot regulator nekoliko bolj posegati v gospodarstvo in ko so začeli socialni problemi čedalje bolj ogrožati stabilnost obstoječih ureditev, je zakonodaja o poljedelskih delavcih začela do neke mere dobivati tudi vlogo varstva najbolj zapostavljenih plasti poljedelskih delavcev, seveda ne da bi se dotaknila bistva razmerij in ne da bi skušala sanirati položaj v koreninah. Prišlo pa je tudi kmalu do ponovne prevlade tendenc v korist gospodarjev, zlasti ob koncu 19. stol.

V splošnem je zakonodaja obravnavala *posamezne zvrsti* poljedelskih delavcev v *ločenih predpisih*, npr. v poselskih redih ali viničarskih redih. (Predpisi splošnega značaja o obligacijskopравnih pogodbah v občem državljskem zakoniku (1811) in njegovi III. noveli iz 1916 so dajali delovnim razmerjem poljedelskih delavcev le zelo ohlapne okvire. Od uporabe podrobnejših določil delovnega prava po avstrijskem obrtnem redu pa so bili poljedelski delavci sploh izvzeti. (Pač pa je bilo 1914 z zakonom posebej urejeno razmerje nameščencev na višjih položajih v poljedelskih in gozdarskih obratih. Ta zakon je veljal do 1931; deloma so predpisi za udeležence v agrarnih obratih izhajali tudi med obema vojnama). Zakon o zaščiti delavcev (28. 2. 1922) je veljal le za poljedelska in gozdna gospodarstva obrtnega ali industrijskega značaja. Izmed *konvencij* mednarodne organizacije dela je predaprilska Jugoslavija 27. 12. 1929 ratificirala glede poljedelskih delavcev samo konvencijo o združevanju in koalicijski pravici poljedelskih delavcev iz 1921, ni pa ratificirala ne konvencije o bolniškem zavarovanju (1927) ne konvencije o obveznem starostnem in invalidskem zavarovanju ter zavarovanju za primer smrti (1933) za to vrsto delavcev.

Formalno bistveno novost v okvirni ureditvi delovnih razmerij poljedelskih delavcev je prinesel novi *obrtni zakon* z dne 5. 11. 1931, katerega delovnopравna določila o pomožnem osebju naj bi veljala tudi za osebe, zaposlene v kmetijstvu in gozdarstvu (§ 433 v zvezi s § 1). Toda ne glede na to, da je kljub temu določilo praksa še omahovala glede presoje veljavnosti poselskih redov (o katerih je teorija menila, da so z obrtnim redom razveljavljeni), je praktična uporabnost obrtnega zakona za specifična in silno neenotna delovna razmerja poljedelskih delavcev ostala problematična. Tako je že uredba o minimalnih mezdah, kolektivnih pogodbah, posredovanju in arbitraži (12. 2. 1937) krenila zopet po drugi poti. Veljala je sicer za gozdna podjetja, glede poljedelskih delavcev pa je pridržala rešitev zadevnih vprašanj posebni naredbi, ki naj bi jo *po potrebi* izdal resorni minister, dotlej pa je pustila v veljavi viničarski red. Pač pa je uredba z zakonsko močjo v legitimacijah (poslovnih knjižicah) delavcev in nameščencev (24. 3. 1938), k njej pravilnik 14. 7. 1938) uredila to snov enotno za vse delavce in nameščence, tudi

za poljedelske delavce. Na avstrijskem Koroškem so minimalne mezde, gotovinske mezde v razmerju do naturalnih in delovni čas za poljedelske delavce začeli urejati s predpisi po *anšlusu*, in to do 1939.

c) Vprašanje socialnega zavarovanja. Ena največjih slabosti v delovnem razmerju oziroma položaju poljedelskih delavcev je bilo še do najnovejše dobe pomanjkanje preskrbe za primer obolenja ali starosti in preskrbe njihovih družin v primeru smrti. To vprašanje je ostalo v glavnem do konca tukaj obravnavanih dob nerešeno. Še najbolj splošno je bilo od nekdanj v veljavi običajnopravno in pozneje tudi uzakonjeno pravilo, da mora gospodar obolelega posla nekaj časa, npr. štiri tedne, oskrbovati in mu v tem času tudi omogočiti zdravljenje v bolnišnici. Pri tem se je gospodarjeva dolžnost povečevala ali zmanjševala glede na morebitno krivdo na eni ali na drugi strani.

Ker pa socialnega zavarovanja ni bilo in poljedelski delavci tudi niso imeli siceršnjih možnosti za preživljanje v primeru daljše bolezni ali starosti, so bili za delo nesposobni bivši posli in dninarji z družinami vred stoletja odvisni le od dobre volje prejšnjih delodajalcev, sosedov ali vaške skupnosti oziroma od občinskega skrbstva in tako bili eden izmed glavnih virov nekdanj tako pogostega *beraštva* na podeželju. Jožef II. je za oskrbo vseh vrst revežev predpisal ustanovitev farnih ubožnih inštitutov, ki so ponekod delovali še po zemljiški odvezi, nakar je občinska zakonodaja (1861 in nasl.) prenesla težišče skrbi na občine. Občinsko skrbstvo novjših dob je bilo v glavnem v tem, da so "*vaškega reveža*" po možnosti nastanili v kaki napol podrti bajti, na hrano pa je hodil vsak dan po zaporedju v drugo hišo "*po numarah*" (hišnih številkah). Včasih so tudi stanovanje, tj. ležišče na senu ali v hlevu, imeli "*po numarah*".

Od konca 19. stol. je sicer za poljedelske delavce obstajala možnost prostovoljnega bolezenskega zavarovanja, ki pa je bila glede na izredno nizke prejemke teh delavcev in glede na njihovo delovno mesto v agrarnih, predvsem v kmečkih obratih, le iluzorna. Pri ljubljanski "*starostni hranilnici*" je bilo baje (H. Morgenstern) zavarovanih med 1890 in 1894 tudi precej poslov, vendar ni znano, ali je bilo med njimi kaj kmečkih poslov. Na Koroškem je od 1867 delovalo poselsko podporno društvo.

Prvi so bili (vsaj načeloma) pritegnjeni v *obvezno socialno zavarovanje* poljedelski delavci, zaposleni pri strojnih napravah (nezgodno zavarovanje 1887, 1894). Slovenski kraji so bili vključeni v dva zavoda za nezgodno zavarovanje. Trst (mdr. za Goriško, Istro in Kranjsko) ter Gradec (za Štajersko in Koroško). Statistični podatki za 1901 izkazujejo značilne razločke med obema zavodoma. Poljedelskih obratov je bilo v Gradcu zavarovanih 3.648 (s 179.385 delovnimi dnevi), v Trstu

pa le 61 (s 6.219 delovnimi dnevi). V primeri s temi obrati je bilo obrtnih obratov zavarovanih neprimerno več: 11.465 v Gradcu in v Trstu 3.240.

Zakon o zavarovanju delavcev z dne 14. 5. 1922 "za sedaj" ni uvedel zavarovanja poljedelskih delavcev. Predpisal je zopet le zavarovanje poljedelskih delavcev, zaposlenih pri strojnih napravah, sicer pa je predvideval izdajo statuta o zavarovanju drugih poljedelskih delavcev, ki bi moral iziti v enem letu, a dejansko ni nikoli zagledal belega dne. Tako je bilo po statistiki z dne 30. 8. 1927 pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani zavarovanih v poljedelstvu le 728 moških in 158 žensk, kar je bil le malenkosten del zaposlenih v tej panogi. Tega ne spremeni možnost, da je bil del gozdnih delavcev štet v skupini lesne industrije. Dolžnost zavarovanja gozdnih delavcev je veljala le za zaposlene v pravi lesni industriji v smislu gozdnih veleposestev, ne pa za delavce na navadnih kmečkih posestvih. Prispevke za redno starostno in onemoglostno zavarovanje od zavarovanja obvezanih gozdnih delavcev so začeli pobirati šele 1937. Toda niti vsa veleposestva svojih gozdnih delavcev niso zavarovala, temveč so nekatera prijavljala te svoje delavce za 8 dni nazaj, ko so se že ponesrečili. Za viničarje naj bi socialno zavarovanje nadomeščal za silo viničarski sklad, za katerega pa je pravilnik izšel šele tik pred okupacijo in ki tudi po načinu zbiranja prispevkov ne bi bil mogel nadomestiti zavarovanja. Tako je do konca tukaj obravnavane dobe glede položaja mase poljedelskih delavcev ostala eden glavnih problemov njihova nezaščitenost v primeru bolezni, smrti, starosti in onemoglosti (V. Vodopivec)

V poluradnem Spominskem zborniku Slovenije 1939 je avtor članka o delavstvu ugotovil o poljedelskih delavcih, da je bilo doslej storjenega "za to zaščito tako potrebno delavstvo zelo malo".

V republiki Avstriji je bilo bolezensko zavarovanje poljedelskih delavcev in kmetovih družinskih članov uvedeno kmalu po prvi svetovni vojni s 7. novelo (1921) zakona o bolniškem zavarovanju, vendar ob precejšnjem odporu kmečkih gospodarjev, ki je povzročil poznejše različice po deželah. Nezgodno zavarovanje se je v poljedelstvu in gozdarstvu omejevalo še naprej na delavce, ki so bili izpostavljeni nevarnosti pri strojih, le da je 14. novela (1924) zakona o nezgodnem zavarovanju pritegnila tudi gozdne delavce. Zakon o zavarovanju poljedelskih delavcev iz 1928 je prinesel nekaj izboljšav nezgodnega in starostnega zavarovanja, omogočil pa je kmečkim gospodarjem, da pod določenimi pogoji iz socialnega zavarovanja izvzamejo nekatere pri njih zaposlene sorodnike.

d) Vprašanje organizacije. V delavskem gibanju poljedelski delavci niso sestavljali močnejše, organizirane skupine. Poljedelski delavec je veljal za najbolj zaostali in nezavedni del proletariata (J. Marentič); po načinu proizvodnje in po svoji miselnosti je tudi kot proletarec ostal kmet, konservativen, neborben in

razredno nezaveden (V. Vodopivec) Ker mezdno delo v poljedelstvu v Sloveniji ni ustvarjalo večjih delovnih skupin in se je v veliki meri držalo patriarhalnega grun-tarskega okolja in dotlej dokaj konservativnih načinov agrarne produkcije, do več-jega organizacijskega gibanja in nastopanja poljedelskih delavcev samih ni prišlo. Tudi sicer je vprašanje poljedelskih delavcev zlasti pred prvo svetovno vojno v splošnem ostalo v senci širše, kmečke socialne problematike. (Krekov program se je npr. glede njih glasil samo. "uvede naj se primerem red za posle in poljedelske delavce, ki bo njim in samostojnim poljedelcem v korist.")

Poljedelski delavci med obema vojnama niso bili zastopani ne v kmetijskih zbornicah (uredba 21. 1. 1937) ne v delavskih zbornicah. Kolektivne pogodbe so bile po ratifikaciji zadevne konvencije sicer pravno urejene in mogoče, zaradi po-manjkanja strokovnih organizacij pa do takih pogodb za poljedelske delavce ni prišlo.

Organizatorji delavskega gibanja so ponovno obravnavali položaj poljedelskih delavcev in svoje razmerje do njih, pogosteje v povezavi s kmečkim prebivalstvom nasploh, redkeje glede poljedelskih delavcev samih. V dobi med obema vojnama je bilo postavljeno programsko načelo, da delavsko gibanje skuša uvrstiti v svoje vrste kmečki proletariat in pridobiti za zaveznika malega in srednjega kmeta (T. Zupan).

RAZVOJ POSAMEZNIH VRST POLJEDELSKIH DELAVCEV

POLJEDELSKI POSLI

a) P o j e m . Posli (*družinčeta, družina* v posebnem pomenu, *hlapci in dekletke*) pri kmetih so bili za določeno dobo - praviloma za eno leto - najeti poljedelski delavci, ki so skupaj z gospodarjem in njegovo družino in izključno gospodarju opravljali pretežno agrarna in po času neodmerjena dela (na polju, v gozdu, v hlevu ali pa poleg tega tudi hišna in gospodinjska opravila ter so bili sprejeti v gospodarjevo družinsko skupnost, tako da so imeli pri njem bivališče in hrano. Beseda *družina* pomeni gospodarjeve rodbinske člane, ki žive z njim v skupnem gospodinjstvu, in vse posle; ponekod pomeni beseda sploh le posle. Kljub udeležbi poslov v družinski skupnosti pa njihov socialni položaj že po nestalnosti te udeležbe in po manjšem družbenem ugledu ni bil izenačen s položajem družinskih članov, ki so bili gospodarjevi sorodniki. Pri nekmetih (zlasti bogatejših meščanih z agrarnim zemljiščem, graščakih) pa poljedelsko posli niso bili sprejeti v družin-sko skupnost in gospodar ni delal skupaj z njimi. (Od poljedelskih poslov je treba

ločiti *gospodinjske posle*, ki so bili pretežno zaposleni pri nekmečkih gospodinjskih delih.) *Družinčeta* so se ločila tudi po vrsti opravil in po višjem ali nižjem položaju v večjega in malega hlapca, večjo in malo dekle, pastirje raznih vrst itd.

b) Delovno razmerje po običajnem pravu. Odkar poznamo delovna razmerja poljedelskih poslov in gotovo že od njihovega nastanka, ki ga postavljamo pred konec srednjega veka, so ta razmerja doživela le prav malo sprememb, med njimi nikakih bistvenih. Že iz podatkov, ki jih imamo iz 1523 za Belo Krajino (čeprav za graščinske posle) izhajajo nekatere značilnosti delovnega razmerja poslov, ki jih opazamo tudi v naslednji dobi. V glavnem so bile *značilnosti* tele: Posel je bil na stanovanju pri delodajalcu, dobival je pri njem hrano in nekaj obleke, hlapec povrhu tega tudi nekaj denarja, dekla pa v starejših časih denarja ni dobivala.

Naslednji *splošni prikaz delovne pogodbe in položaja* poljedelskih delavcev sloni sicer na novejših podatkih, a bo v glavnem držal tudi za starejšo dobo. Delovno pogodbo so sklepali praviloma ustno in brez posebnih formalnosti, razen kolikor so ob sklepanju pogodbe izročali aro ali pili likof. Sklepanje pogodbe se praviloma imenuje *udinjanje*. Delovno pogodbo so sklepali večinoma proti koncu leta, delo pa je posel nastopil ob novem letu. Delovna doba se je v tem primeru iztekla na Štefanovo (26. 12.; tako ljudska pesem) ali na Šentjanževo (27. 12), vendar so bili ti roki v nekaterih krajih tudi drugačni. Okrog Idrije so se posli selili na dan sv. Neže (21. 1.) oziroma Boštjana (20. 1.). Na Krasu, na Notranjskem in v Beli Krajini pa spomladi na Jurjevo (24. 4.), ko so začeli s pašo. Na Koroškem sta - ne glede na slovensko-nemško etnično mejo - prevladovala Silvestrovo in novoletni dan; redkeje je ugotovljena svečnica in le v enem primeru v slovenskem predelu dežele Jurjevo. Avstrijski narodopisni atlas izkazuje največjo pogostost Jurjevega v panonskem obrobju. Za jugoslovansko Slovenijo še ni kartografskega pregleda. Na nastanek teh terminov so le deloma vplivali poselski redi, s katerimi so skušali termine večkrat poenotiti. Pogodbe so sklepali večinoma na delodajalčevem domu, ponekod pa na posebnih sejmih; ob sklenitvi je gospodar dal poslu aro. Delovno pogodbo za mladoletnike so sklepali njihovi starši oz. varuhi, ko pa bil mladoletnik že nekaj časa v službi, jo je mladoletnik sklepal kar sam. Ponekod so se nekateri ljudje priložnostno ukvarjali s posredovanjem, zlasti ob prvi zaposlitvi.

O *delovnem času* ni bilo nikakih pravil. Ob času glavnih poljskih opravil se je delo pričenjalo že pred zoro in trajalo do mraka, sicer pa se je delovni čas ravnal po potrebi. Glavna *obveznost* delojemalca je bilo opravljanje vseh naloženih del ali pa del tiste vrste, za katera se je domenil ob vstopu v delovno razmerje. Pri tem je bil dolžan svojemu delodajalcu popolno pokorščino. Glavna dolžnost delodajalca je bilo plačilo po dogovoru v delovni pogodbi. Pri stalnem delovnem razmerju je bilo

tudi plačilo predvsem v hrani, nekaterih izgovorjenih oblačilih, ki so se izročala praviloma ob koncu delovne dobe, navadno pa tudi nekaj denarja (le da so denar redkokdaj obljubili otrokom - pastirjem). V 18. stol. so po podatkih davčnih napovedi posli vseh vrst praviloma dobivali nekaj mezde v denarju. Podobno velja tudi za ves poznejši čas, s tem da se je denarni znesek razločeval po vrsti poslov; tako je npr. večji hlapec prejemal znatno več kot mala dekla. Po običaju je delojemalec ob izteku delovne dobe dobil tudi nekaj priboljškov v hrani za pot. Na spodnjem Koroškem se je to darilo imenovalo *pravda* in se je dajalo v pšeničnem in rženem kruhu ter v klobasah. Tolmačili so ga menda kot nekako odškodnino za surovosti, ki jih je pretrpel posel pri svojem delodajalcu (G. Graber). Tudi sicer so posli med letom dobivali kake manjše priboljške.

Po posameznih vesteh iz 17. stol. so bili posli *nastanjeni* zelo preprosto (skupni prostori za dekleta in hlapce). Še do polpretekle dobe je hlapec normalno prenočeval na seniku ali v hlevu; res pa je, da to velja tudi za same gospodarjeve sinove. Delovna *disciplina* je bila stroga in zlasti pri mlajših delojemalcih je bila telesna kazen sama po sebi umevna. Čeprav je bil posel v kmečkih gospodarstvih član družine in je jedel z njo pri isti mizi, so ga od rodbinskih članov strogo razločevali ter preperečevali ženitve poslov v gospodarjevo rodbino. Sicer pa kmetje (razen v goratih predelih Koroške) poročenih poslov niso sprejemali, in ker se posli tudi iz eksistenčnih razlogov niso mogli ženiti, so ostajali praviloma neporočeni. Zato pogosta nezakonska rojstva v vrstah poslov. V večini slovenskih krajev pa je dekla, ki je imela nezakonskega otroka, prišla ob ugled v družbi in je bil njen obstanek še bolj otežen. Ob začasnih boleznih je posel sicer imel skromno oskrbo, zato pa ob trajni bolezni in onemoglosti delodajalec ni imel do posla nikakih obveznosti, le kadar je bil kak posel že desetletja pri hiši, je tam včasih doživel tudi skromna stara leta.

Za določeno dobo (eno leto) sklenjene delovne pogodbe poslov so se - če ni bilo odpovedi - podaljšale za nadaljnje leto. Predčasno je delovno razmerje pred iztekom dogovorjenega oz. običajnega termina seveda prenehalo ob smrti delojemalca, medtem ko smrt delodajalca ni nujno imela te posledice. Nadaljnji razlogi za *predčasno prenehanje* so bili poleg obojestranskega sporazuma, npr. še nepokorščina posla in tatvina. Značilno pa je, da surovega postopanja gospodarja s poslom po kmečkem pregovoru niso imeli za razlog izstopa iz službe, češ da je "*treba leto izslužiti, tudi če bi drva sekali na človeku*". Kadar je posel predčasno zapustil gospodarja, so mu to šteli v sramoto in ni dobil izgovorjene obleke (nedosluženo leto je "*suknja brez rokavov*").

Za poljedelske posle pri graščakih in meščanih, ki niso bili družinski člani, so veljali v glavnem podobni običaji glede sklepanja pogodbe in delojemalčevih obveznosti.

c) *P o s e b n a z a k o n o d a j a z a p o s l e*. Zakonodaja ni vedno razločevala poljedelskih poslov od poslov sploh; večina določil o poslih zadeva tudi ali celo predvsem gospodinjске posle. V splošnem je zakonodaja računala z zgoraj podanimi običajnopравnimi okviri poselskega razmerja in je urejala le nekatere posameznosti. *Prve preureditve poselskih razmerij (policijski red 1527*, so uvajale posle v interesu delodajalcev odpovedni rok (2 meseca) in pismene izkaze (*passbrief, abschiedszedl*), vendar so veljale v prvi vrsti za služabnike in (oborožene) hlapce graščakov Malo verjetno je, da bi se ti predpisi uporabljali tedaj splošno za poljedelske posle, katerih položaj se je ravnal predvsem po običajih. Poznejši policijski redi 16. stol. se v samo delovno razmerje poslov niso spuščali, čeprav so vsebovali v drugih zvezah o njih nekatera določila.

Konstitucije Goriške grofije (1560, 1604) so določale, da gre poslu v primeru predčasnega prenehanja delovnega razmerja del mezde, sorazmeren času službovanja. Svoje terjatve iz delovnega razmerja je smel posel uveljavljati najpozneje v enem letu po prenehanju razmerja. Če v tem času ni uveljavil terjatve, so po zakonu domnevali, da je bil pravilno izplačan. Čeprav so Habsburžani za nekatere svoje dežele že v 16. stol. izdajali tudi posebne predpise o službovanju poslov, takih določil - razen že omenjenih, ki so bila del širših predpisov - za slovenske dežele ne poznamo. Za *predterezijansko dobo* je med drugim značilno, da je bil pojem poslov širši od poznejšega in da je obsegal tudi nekatere vrste nameščencev v intelektualnih poklicih in v trgovini. - Generalni mandat za notranjeavstrijske dežele z Reko in Trstom z dne 6. 9. 1715 je določil stroge pogoje za izstop iz delovnega razmerja pred potekom enoletne dobe. Zbiranje moških poslov v gostilnah je bilo prepovedano pod kaznijo zavora in - ob ponovitvi - galeje, itd. Že ta red je obravnaval posle v celoti kot skupino ljudi z zavržnimi lastnostmi. Podobna miselnost se vseskozi kaže v še strožjem podrobnejšem patentu za Štajersko z dne 26. 1. 1734, ko govori o "*svojevoljnem in pregrešnem življenju, nepokorščini in nezvestobi*", ki da se razširjajo med "*hudobno in pregrešno služinčadjo*". Vzrok išče predvsem v tem, da kajžarji in gostači dajejo potuho poslom, ki so zapustili službo. Nekaj za *primer izbranih določil*: poselsko leto naj traja od svečnice do svečnice (namesto dotlej običajnega Jurjevega); posla je smel gospodar udinjati le, če je ta predložil spričevalo; prepovedano je bilo prigovarjanje poslu, naj zapusti službo; za ljudi, ki bi bili več kot štiri tedne nezaposleni, je bil zagrožen zapor in nazadnje izgon; če gospodar poslu ni dal odhodnice, je do nasprotnega dokaza veljala domneva, da je bil k temu upravičen; poslu je bila zagrožena težka kazen, če bi sprejel nadavek (likof), nato pa bi ušel; prepovedane so bile nadpovprečne mezde; livriranim slugam je bilo prepovedano združevanje, za kršitev prepovedi pa sta bila zagrožena zapor in telesna kazen, ob ponovitvi galeja; posel je smel delovno razmerje odpovedati le 14

dni pred iztekom leta, gospodar pa kadar koli itd. Vsa ta določila so bila prikrojena interesom gosposkih delodajalcev.

Iz dobe Marije Terezije je za Štajersko ohranjen *poselski red za podeželje* (14. 5. 1756), ki v uvodu tarna nad nepokorščino in nemoralo kmečkih poslov. Tudi v določilih zadeva predvsem to dvojje: Začetek in konec poselskega leta naj bi bil 31.12. ali 1. 5. Red uvaja obrazec za poselska spričevala, Spola naj bosta pri prebivanju ločena; hlapci, ki bi vasovali, morajo v vojsko; dekle naj se ne oblačijo razkošno. Gospodar naj skrbi za posla, ko je bolan. Iz te dobe je še nekaj drobnejših posebnih določil, kakor na primer ponovne prepovedi skupnih ležišč za hlapce in dekle (1765, 1766), navodila za ravnanje z nosečimi deklami (1768) in določila o veljavnosti zadolžnic, ki bi jih izdali posli v gospodarjevem imenu (1774).

Nadaljnja obsežnejša uzakonitev poselskega prava je iz dobe Jožefa II. Gre za patent, izdan za notranjeavstrijske dežele dne 29. 9. 1787, znan pod imenom *red za podeželske posle* (*Ordnung für das Landgesinde*). Ta patent predpisuje npr. prijavo delovnega razmerja konskripcijskemu komisarju, vodstvo poselskih vpisnikov in ukrepe za pospeševanje udinjanja. Skuša zagotoviti stalnost poslov za dogovorjeno dobo, določa pogoje za prenehanje delovnega razmerja itd. (Za posle v mestih je izšel poseben patent za nižjeavstrijske dežele 1. 12. 1787). Izmed *specialnih predpisov* je gubernialna odredba z dne 22. 6. 1788 omejevala pobeg poslov na Ogrsko-Hrvaško, zlasti ob času mlačve. Red za Trst in pristanišče iz 1783 je pač zadeval predvsem neagrarne zaposlitve.

Potem ko občni državljanski zakonik za posle ni pomenil bistvene spremembe, je gubernialna naredba za Štajersko (14. 10. 1823) uredila gospodarjevo dolžnost, da ima posla ob boleznih v hišni oskrbi. Dvorni dekret z dne 18. 4. 1828 o postopku v poselskih zadevah je določil pristojnost upravnega oblastva v času, ko je trajalo poselsko razmerje in v primeru, da je bil spor predložen v roku od 30 dni po prenehanju razmerja. Dekret dvorne pisarne z dne 16. 4. 1839 je urejal zastaranje zahtevkov poslov za mezde.

V letih pred marčno revolucijo so pospeševalci poljedelstva razpravljali o vzrokih za *pomanjkanje poslov* in o sredstvih za povečanje njihovega števila. Korošec Volarič (Volleritsch) je 1840 opozarjal na to, da vojska pobere močnejše kmečke fante. Trdili so, da gospodar, ki bi se hotel držati poselskega reda, ne bi dobil poslov (ker so bili maloštevilni in so si lahko izbirali delodajalca). Po marčni revoluciji so na Štajerskem izdelali reformni načrt, ki je predvideval uvedbo poselskih knjižic in novega poselskega reda in po katerem naj bi več kot pet let zaposleni posli dobivali nagrade. Po mnenju predlagateljev tega načrta naj bi bili vzroki za pomanjkanje poslov beg z dežele, pijančevanje in privlačnost beraštva. Približno ob tem času je nastal tudi načrt, po katerem naj bi zapuščene mestne otroke dajali v poljedelsko

šolo in jih pošiljali na podeželje. Mislili so celo na obvezno zaposlitev vseh ljudi, ki niso imeli lastnega premoženja ali stalnega poklica. Razen tega, da so 1853 na Štajerskem ustanovili nagradni fond za dobo šestih let, taki načrti niso bili izvedeni.

Potem ko so 1850 postala za poselske zadeve pristojna sodišča, so 1856 obnovili pristojnost upravnih oblastev po dekretu iz 1828; leta 1860 je bil ta predpis razširjen na pomožne delavce in dninarje v poljedelstvu in gozdarstvu. Z občinsko zakonodajo iz 1862 in naslednjih let je bila ta pristojnost prenesena na občine.

Ponovno in podrobneje so delovno razmerje poslov uredili v drugi polovici 19. stol. s t. i. "*provizoričnimi poselskimi redi*", ki so za razne avstrijske dežele v precej podobnih oblikah izšli v letih 1854-1859. V njih so bili poljedelski posli v glavnem pravno izenačeni z domačimi posli v nekmečkih gospodinjstvih. Deloma so nastali po vzorcu dunajskega poselskega reda (1810) in s tem posredno pod vplivom zakonodaje Jožefa II. Medtem ko so poselski redi deželnih glavnih mest zadevali največ nekmečke posle (provizorični poselski red za Celovec z dne 18. 4. 1856, novela 6. 12. 1902; za Ljubljano 25. 11. 1859), so deželni poselski redi veljali za druga mesta, trge in podeželje in torej prihajali praktično v poštev v prvi vrsti za poljedelske posle. Nekateri provizorični poselski redi so dočakali razpad avstrijske monarhije, nekatere so medtem nadomestili z drugimi. Tako so veljali provizorični poselski red za Primorje z dne 10. 7. 1857, dejansko uveljavljen v neznatno okrnjenem obsegu tudi v Trstu namesto formalnega še veljavnega reda iz 1783; provizorični poselski red za Štajersko (razen Gradca) iz 1857, ki je m. d. še dovoljeval "domače kaznovanje", pa tudi tepež v upravnem postopku do desetih udarcev po poprejšnjem zdravniškem pregledu; dalje provizorični poselski red za Kranjsko z dne 18. 3. 1858; poselski red za Koroško z dne 19. 3. 1874 (ob delni ohranitvi veljave zakona z dne 2. 4. 1863 glede plačila bolniških stroškov) z novelami z dne 10. 1. 1895 (likof), 29. 4. 1898 (termin za plačilo mezde), 6. 12. 1902 (nado-mešča določila iz 1863) in 14. 5. 1904. Zadnji je bil v celoti na novo izdan poselski red za Štajersko z dne 27. 6. 1895 (z "razlagama" štajerskega deželnega odbora 6. 9. 1895 in 30. 9. 1895), ki je prav tako kakor koroška novela iz tega časa nastal v dobi okrepljene tendence zakonodaje v prilog gospodarjem. Namestniška naredba za Štajersko z dne 20. 10. 1897 je uredila še posebej uradno izdajo poselskih knjižic in kartic o likofu. Ob vseh teh predpisih je še naprej veljal omenjeni dekret iz 1839.

Med posameznimi poselskimi redi kakih bistvenih razlik ni bilo. V splošnem so vsebovali določila o sklepanju delovne pogodbe (*ara, likof*; ta je bil na Koroškem in Štajerskem obvezen), o obveznosti nastopa službe, o trajanju razmerja (poljedelski posli 1 leto), o dolžnostih posla (m. dr. obvezno spravljanje osebnega premoženja na gospodarjevem domu, pravica gospodarja, da pregleduje poslove zaboje oz. kovčke vpričo posla in ene priče), v manjši meri o pravicah posla, o

prenehanju delovnega razmerja, o poselskih knjižicah, o pristojnosti za delovne spore in o kaznovanju (do 1867 je za poselske spore pristojna oblast, nazadnje torej občinska, lahko kaznovala posle tudi z udarci). Medtem ko je aro dajal praviloma gospodar poslu, je kranjski red dopuščal tudi nasprotno krajevne običaje. Isti red je tudi poznal dobo službovanja od božiča do božiča. Na Koroškem je novela 1894 posebej urejala udinjanje poljedelskih poslov, novela 1898 pa višino izplačljive meзде ob predčasnem prenehanju delovnega razmerja, kar je bil Štajerski poselski red že nekoliko prej uvedel. Splošna značilnost teh poselskih redov je, da ostajajo pri opredelitvah pravic in dolžnosti poslov v glavnem pri zelo splošnih in nepreciznih, bolj deklaratornih opredelitvah, na drugi strani pa do skrajnosti podrobno urejajo razne dokaj zunanje formalnosti. Po mnenju Schullern-Schrattenhofena je bila vsebina poselskih redov takšna, da bi bil posel le še karikatura svobodnega državljana, če ne bi samega poselskega razmerja v praksi nekoliko omejevala njegova patriarhalnost.

Na Štajerskem so s sklepi deželnega zbora uvedli premije, ki naj bi jih posli dobivali za daljše službovanje na enem mestu. Naredba deželne vlade za Slovenijo o službenih razmerjih hišnih in gospodinjstkih poslov (18. 6. 1921) je izrecno izvzela iz svoje veljavnosti posle zaposlene v poljedelskih obratih. Zanje so ostali v veljavi stari poselski redi, kar je postalo že 1923 in posebej še po izidu obrtnega zakona iz 1931 sporno.

SOSESKINI IN PLANINSKI PASTIRJI

Drugače kot posel je soseskin pastir sklepal pogodbo s *kolektivnim delodajalcem*. Pogodba je pri soseskinih (*gmajnskih*) pastirjih veljala za vse leto ali za večji del leta, pri planinskih pastirjih in drugih najetih delavcih na planini pa za pašno sezono. Svoje delo so pastirji začenjali praviloma vsako leto na Jurjevo. Gmajnski pastirji so bili na hrani in stanovanju pri gospodarjih po turnusu, ki se je npr. na Primorskem imenoval pogonilo in se je ločil v nekaterih vaseh v veliko in malo. Trajanje oskrbe pri enem kmetu in v enem obhodu (*turnusu*) se je odmerjalo po številu glav, ki jih je ta kmet dal v vaško čredo. Pri velikem pogonilu je imela pastirja v oskrbi 24 ur za vsako kravo. Delovno pogodbo z gmajnskimi pastirji je v Istri sklepala srenja oz. v njenem imenu vaški župan in njegova dva požupa. Za preživljanje pozimi je dobil na vsako glavo živine določeno količino živeža (npr. koruze). Če pa je gmajnski pastir ostal na hrani in stanovanju pri vaščanih tudi v času, ko ni bilo paše, so bili njegovi siceršnji prejemki ustrezno manjši.

Ker *pašne skupnosti* v planinah in začasne skupnosti, ki so jih sklepali posamezniki za pašo drobnice v drugih krajih, praviloma niso obsegale vseh gospodarstev ene vasi in so bile sploh mešanega sestava, so take skupnosti najemale pastirje

same. V takih primerih je imel pastir med drugim izgovorjen del plačila v denarju in del v pridelku (siru).

Pastirjeve pomočnike (*pogonjiče*) so ponavadi v turnusu dajala posamezna gospodarstva in niso bili v delovem razmerju ne z vaško in ne s kako drugo skupnostjo.

V podrobnostih je razvoju teh delovnih razmerij težko slediti. Pojavljala so se nedvomno že v srednjem veku; soseskinega pastirja v Vranovičih srečujemo med prebivalstvom Bele Krajine že 1523. Pozneje so bili gmajnski in planinski pastirji posebno številni v pašnih okoliših na Primorskem in Gorenjskem. Z opuščanjem skupne paše, posebno v drugi polovici 19. stol. je njihovo število nazadovalo. Delovni pogoji so se verjetno stoletja približno držali pravkar začrtanih splošnih okvirov. Zakonodaja se s to vrsto poljedelskih delavcev ni posebej ukvarjala.

DNINARJI

Dninarji (*tabrharji*, *žrnadarji*) so bili poljedelski delavci, ki so živeli praviloma v lastnem gospodinjstvu in ki so stopali v priložnostna delovna razmerja, pri čemer so dobivali mezdo od opravljenega delovnega dneva v denarju ali tudi v naturalijah. (Dnina brez hrane se imenuje v Slovenskih goricah *dera*). Če je dninar s svojim delom moral odslužiti v obdelavo in užitek prejeta zemljo ali stanovanje, gre bolj za deputatno razmerje. Delno je bila zaposlitev dninarjev vezana s kratkotrajno migracijo (mlačev, obiranje hmelja), kar je vmesna oblika k sezonskemu delu. Po izvoru so bili dninarji večinoma kajžarji ali gostači, redkeje mali kmetje, zlasti v starejši dobi pa tudi revnejši prebivalci mest ali predmestij. Pojavljali so se po vsej Sloveniji tako v kmetijstvu kot gozdarstvu, pričenski vsaj proti koncu srednjega veka, in so gotovo med najstarejšimi vrstami poljedelskih delavcev.

Dninarji na odsluž so bili tisti dninarji, ki so opravljali večjemu kmetu ali graščini poljedelska dela proti temu, da jim je delodajalec opravil kako drugo delo, za katero so bila potrebna boljša proizvodna sredstva (oranje) ali pa jim je dobavil listje, drva in pod.

Podobno kot posele je tudi dninarje v historičnem pregledu težko razločevati na agrarne in neagrarne, posebno ker jih tudi predpisi niso vedno jasno ločili. Prav tako je pri dninarjih težavno razločevanje na take, ki so se preživljali izključno z dnino in na take, ki so se deloma preživljali na lastni zemlji, z obrtjo in pod. Stanje virov daje v take podrobnosti premalo vpogleda.

Dninarji so se - nedvomno že od srednjega veka dalje - razločevali med drugimi *po vrstah zaposlitve*. Ljubljanski magistratni sklep z dne 3. 3. 1565, s katerim je bilo med drugim delodajalcem prepovedano točenje vina dninarjem, je navajal te vrste dninarjev, zaposlenih pri mestnih prebivalcih: voznike, gradbenike, mlatiče, kosce, žanjice in plevce. Poleg dninarjev, ki so pomagali v soseščini pri kakršnem

koli delu, so se pojavljali npr. tudi dninarji v vinogradih, ki so sogornikom opravljali glavna vinogradniška dela. Bili so večinoma naseljeni v sami gorici, deloma kot sogorniki deloma kot najemniki - gostači. To dninarstvo je ponekod prednik viničarstva, Podobno se je iz dnine razvila posebna plast gozdnih delavcev.

Zakonodaja se je dolgo omejevala predvsem na to, da v interesu delodajalcev maksimira višino dnine, npr. Ptujski statut iz 1376, štajerske Gorske bukve iz 1543, ljubljanski magistratni sklep o policiji iz 1678 za Ljubljano. Mezda, ki jo določajo Gorske bukve za dninarje v vinogradih južno od Cmureka (3 kr), je bila tudi če vštujemo vrednost hrane pri delodajalcu, nižja od mezde nekvalificiranega gradbenega delavca tega časa v Ljubljani (7 kr). Kot sploh za poljedelske delavce velja posebej tudi za dninarje, da se njihova mezda giblje v neposredni bližini vsakokratnega eksistenčnega minimuma vsake dobe.

Maksimiranje mezd je imelo namen, preprečevati konkurenco med delodajalci in jim s tem zagoviti ceneno delovno silo, posebno tedaj, kadar je je primanjkovalo.

Mezde, ki so jih dejansko izplačevali, posredno kažejo na to, v katerih deželah je bilo več in v katerih je bilo manj delovne sile. Pri primerjavi najnižjih dnevnih mezd poljedelskih delavcev, preračunanih za dobo 1830-1847, se dežele habsburške monarhije razvrščajo takole:

I. Najvišje mezde: Dalmacija, Primorje, Tirolska.

II. Relativno visoke mezde: Dolnja Avstrija, Dunaj, *Koroška in Kranjska skupaj*

III. Nižje mezde: Gornja Avstrija, Ogrska, Štajerska

IV. Najnižje mezde: Češka. Moravska in Šlezija, Galicija.

(V posamezni skupini so dežele razvrščene po abecedi, ker se je njihovo zaporedje znotraj skupine menjavalo: njihova grupacija pa se ni spreminjala.)

V Primorju so bile sicer kmetije drobne, vendar so bile možnosti zaposlitve v mestih, v njihovi okolici in v pomorstvu precejšnje. Na Koroškem in Kranjskem (ki po povprečjih za 1840-47 stojita celo pred Dunajem in Doljnjo Avstrijo!) je bila ponudba delovne sile razmeroma majhna, deloma zaradi nedeljivosti oz. težje deljivosti gruntov (Koroška) deloma zaradi bližine Trsta (Kranjska). Na visoko povprečje je verjetno vplival zlasti nemški del Koroške, tako da bi Kranjska sama morda ne stala tako visoko na lestvici. Na Štajerskem je med drugim viničarstvo že dajalo nekaj odvečne delovne sile.

Efekt najetega dela v Avstriji ustreza po Blumovi ocenitvi v tem času približno efektu poljedelskega dela v Združenih državah.

Šele splošna zakonodaja o poljedelskih delavcih iz dobe *med obema vojnoma* je delno vsaj načeloma zadevala tiste dninarje, ki so bili v nekoliko stalnejšem delovnem razmerju. Ker se je posebno dninarstvo pri kmetih izognilo vsaki kontroli

in statistični obravnavi, ker so bile dneve v veliki meri naturalne in ker je bilo dni-narstvo priložnosten zaslužek pri različnih delodajalcih, je tudi za novejšo dobo težko - če sploh mogoče - rekonstruirati kakršno koli posplošeno podobo. Le nekaj več je ugotovljenega o posebni zvrsti delavcev, zaposlenih v agrarni proizvodnji - o gozdnih delavcih, ki jih vsaj deloma tudi štejemo med dninarje.

GOZDNI DELAVCI

V to skupino (ki so jo označevali tudi z nazivom *drvarji*, *holcarji*) štejemo dninarje, sezonske delavce ali stalne delavce, ki so bili zaposleni pri gozdnih opravilih. Med temi deli sta prevladovala sekanje oz. podiranje (s kleščanjem, lupljenjem in žaganjem, pri drvih tudi s klanjem in cepljenjem, pri stavbnem lesu redkeje s tesanjem) in spravilo lesa, manj obsežna ali manj težavna dela pa so bila zlasti pogozdovanje, čiščenje kultur, popraviljanje gozdnih poti in cest itd., zlasti v starejših časih tudi oglarstvo. V zadnjem stoletju je namesto oglarstva pridobilo neprimer-no večji pomen žagarstvo, pri katerem so bili zaposleni posebni delavci žagarji. Pri žagarstvu pa gre že za predelavo lesa in žagarji ne štejejo med prave gozdne delavce. Razpoložljivi podatki, zlasti statistični, pa praviloma združujejo gozdne in žagarske delavce v eno skupino, kar otežuje posebno obravnavo gozdnih delavcev tudi v historičnem pregledu.

V literaturi prevladuje ocenitev, da je bil gozdni delavec, tudi če je bil precej redno zaposlen pri gozdnem delu, pri samem sekanju oziroma podiranju dreves z žago v enem letu zaposlen kake 3 - 4 mesece, sicer pa - zlasti pozimi - bolj pri spravilu lesa. Vsa taka dela pa so se opravljala na prostem, večkrat v znatni oddaljenosti od naselij. Tako so bila bolj ali manj sezonskega značaja, pa tudi v sezoni zelo odvisna od vremena in so za gozdne delavce redoma veljala drugačna pravila kot za žagarske delavce, sploh pa drugačna kot za delavce v pravih industrijskih obratih.

Za delavce, ki so od časa do časa opravljali za kmete priložnostne opravke v gozdu, veljajo ugotovitve o dninarjih nasploh, včasih pa so tudi kmečki hlapci delali za kmeta v gozdu. Kot *posebna poklicna skupina* so se gozdni delavci najprej oblikovali v zvezi z rudniki in fužinami (oglarji!), o čemer so podatki že iz 16. stoletja. Že tedaj je pri plačilu tega dela prevladoval akordni sistem, čeprav so skušale tedaj oblasti dajati prednost mezdi po delovnem času. V 16. stol. so se pojavljali razmeroma stalni gozdni delavci tudi pri ljubljanskih mestnih *opekarnah*. Medtem ko v 17. stol. niso opazne bistvene spremembe, so v 18. stol. in prvi polovici 19. stol. precejšnje množine drv porabile poleg plavžev tudi *steklarne*, ki so zaposlovalle precejšnje število gozdnih delavcev. Tedaj so bili med gozdnimi delavci v težko dostopnih gozdnih območjih baje tudi domačini,, ki so se umaknili naborom.

Do večjih sprememb je prišlo v drugi polovici 19. stol. Neposredni vzroki so bili deloma v spremembi strukture gozdne posesti, deloma pa v uveljavitvi novih tehničnih pridobitev. *Zemljiška odveza* je nekdanjim fevdalcem pustila v lasti predvsem velike gozdne komplekse, lastniki teh pa so se s tem spremenili iz zemljiških gospodov v veleposestnike, ki so začeli gozdove eksploatirati na kapitalističen način. Kot posledica zemljiške odveze pa je servitutna regulacija sicer prepustila del gozdnih površin v last in neposredno izrabo kmetom, zato pa na preostalih kompleksih omogočila veleposestnikom prosto razpolaganje, to pa je omogočilo večjo zaposlitev najete delovne sile. *Nove tehnike* v železarstvu in steklarstvu so sicer v drugi polovici 19. stol. bistveno znižale potrebe po oglju, zato pa so se odpirale gozdarstvu nove možnosti za prodajo lesa. Železnice so še bolj kot splavarstvo odpirale lesu iz slovenskih gozdov dostop na širši trg, pri tem pa so tudi same nastopale kot kupci železniških pragov. Rudniki premoga, ki so v prejšnji dobi šele začeli prihajati do veljave, so povpraševali po jamskem lesu, industrija in mesta na območju slovenskega lesnega trga pa po vseh vrstah stavbnega lesa in drv. Les pa je industrija pozneje potrebovala tudi kot surovino (celulozni les).

S tem da je porasel pomen lesa kot *tržnega blaga*, pa se je pojavila nadaljnja stalna značilnost zaposlitve v gozdarstvu v dobi kapitalizma - velika odvisnost te zaposlitve od konjunktura na lesnem trgu. Prvi vrhunec povpraševanja po lesu je opazen vsaj na Južnem Pohorju okr. 70 ih let prejšnjega stoletja, drugi v vsej Sloveniji v desetletju po prvi svetovni vojni. Zato pa je tudi svetovna kriza v začetku 30 ih let 20. stol. v veliki meri zadela prav gozdne delavce.

V tretji četrtini prejšnjega stoletja so nekmečki lastniki v Avstriji poleg tedaj še redkejših domačih delavcev zaposlovali skupine (*kompanije*) sezonskih gozdnih delavcev iz drugih krajev. Take skupine so štete normalno po 6 do 12 delavcev, redkeje po 30 do 200 delavcev. Skupine so imele svoje vodje. Mezde so se odmerjale po delovnih dnevih, deloma v naravi Posamezne take skupine so delale tudi na Slovenskem. Po 1880 so se gozdna gospodarstva na Južnem Pohorju držala stalnejših domačih delavcev. Tam je npr. gozdni kompleks Rakovec od 1781 do 1874 oskrboval z lesom steklarno, ob kateri se je razvilo steklarsko naselje. Ko je kompleks 1885 kupil grof Thurn, je bilo v naselju še nekaj prebivalcev, ki jih je novi lastnik zaposlil v svojem gozdnem gospodarstvu. V začetku 20. stol. je bilo na treh veleposestvih na Južnem Pohorju (vštevši Thurnov Rakovec) 40 družin gozdnih in žagarskih delavcev nastanjenih v stavbah delodajalcev, nadaljnjih 30 družin pa v najemu drugod.

Pri zaposlitvi gozdnih delavcev na Južnem Pohorju - in gotovo tudi drugod po Sloveniji - prevladovalo *akordno delo*. Poleg akordne mezde so delavci imeli tudi

nekaj deputatov, zlasti zemlje za obdelavo (npr. tudi setev žita na požganih fratah). Glavna ročna delovna orodja so si delavci kupovali sami.

Že v dobi pred prvo svetovno vojno velja pozneje bolje izpričano pravilo, da je akordno delo trajalo od zore do mraka. Delo pri popravljanju gozdnih cest in potov ni bilo akordno, temveč plačano od ure; delovni dan je pri tem znašal 12 ur.

Delovna razmerja na zasebnih gozdnih veleposestvih so se v času pred prvo svetovno vojno sklepala v glavnem ob pogojih, ki jih je določal običaj. Izjemoma je državno gozdno posestvo Idrija, ki je bilo v državnih rokah in ki je služilo potrebam rudnika živega srebra, imelo mezdni statut (npr. 1891) in delovni red vsaj od 1909 naprej.

Med obema vojnama agrarna reforma gozdne veleposesti ni bistveno prizadela in s tem tudi ni odpravila povpraševanja po delu gozdnih delavcev. Ti so bili v *večjih skupinah* zaposleni v verskoskladnih gozdovih Jelovica - Pokljuka in v drugih gozdovih v predelu Tržič - Jezersko in v podaljšku proti Kamniku, v notranjskem predelu Vrhnika - Cerknica do Prezida, v območju Ribnice in Kočevja do Kolpe, v Zgornji Savinjski dolini, v Mislinjski in Dravski dolini (L. Žumer).

V tej dobi se tudi *delovni pogoji* niso bistveno spremenili. Še naprej je bilo v navadi največ akordno delo. Mezdo so odmerjali na 1 kubični meter lesa, odvisna pa je bila od tega, ali je bilo treba les samo posekati, oklestiti in olupiti ali pa tudi spraviti do poti in kako daleč je to bilo. Akord in posebne okoliščine gozdnega dela sta vzroka, da je tudi delovni čas ostal neomejen in se je praktično ravnal po dnevnih svetlobi, ker ga tudi zakon o zaščiti delavcev za gozdne delavce ni omejeval. Po kmetijski anketi (1939) je bil delovni čas poleti 13 ur, pozimi 8 - 9 ur, povprečno 11 ur dnevno. Po nadaljnjih navedbah je akordno delo trajalo poleti 12 - 16 delovnih ur z opoldanskim počitkom 1 - 2 ur, pozimi 8 - 10 ur. Delo, ki so ga plačevali po delovnih dnevih, je trajalo 8 - 11 ur, največ od 6 - 18 ure z eno uro opoldanskega počitka. Po običajnem pravu so urejali vprašanje poti do dela in prekinitve dela zaradi slabega vremena. Če je bila mezda dogovorjena po delovnem času, je bila enota delovni dan, ne ura (L. Žumer). Ob sobotah akordno delo ni trajalo do mraka. (A. Baš).

Leta 1931 so bile za Dravsko banovino tudi za gozdna dela predpisane minimalne urne mezde. Kjer so - kakor na Južnem Pohorju - natančneje ugotovljene dejanske mezde in njihova kupna moč, je razvidno, da so se mezde gibale precej nad predpisanim minimumom. V dobi najhujše krize 1930-1936 so mezde gozdnih delavcev v vsej Sloveniji padle, nato pa spet narasle. Leta 1938 je gozdni delavec pri akordnem delu od zore do mraka zaslužil v enem dnevu na Gorenjskem 45 - 60 dinarjev, v Savinjski dolini in Pohorju 40 do 50 dinarjev, na Dolenjskem pa 30 do 40 dinarjev (L. Žumer). Ocenitve za Južno Pohorje kažejo, da je povprečna

mesečna mezda gozdnih delavcev imela za tiste čase relativno visoko kupno moč, posebno če se upoštevajo še morebitni deputati. Na Rakovcu so bili prejemki gozdnih delavcev v 30 ih letih višji od učiteljevih. Manj kot taki podatki pa povedo "zavarovane mezde", torej mezde po prijavi v obvezno zavarovanje, ki so bile gotovo nižje od resničnih (v letih 1926 do 1937: 24,78 - 29,40 dinarjev; A. Seliškar).

Gozdno delo je bilo za delavce nadpovprečno *nevarno*. Čeprav razpoložljivi statistični podatki o nezgodah pri delu navajajo celotno lesno stroko, torej tudi predelavo lesa, gre prcejšnje število nesreč na račun gozdnih delavcev. Večine gozdnih delavcev pa inspekcija dela sploh ni imela v pregledu.

Kakor za prejšnjo dobo, tako tudi za dobo med obema vojnama ni mogoče ugotoviti kolikor toliko natančnega števila gozdnih delavcev. Po stanju zavarovancev delavskega zavarovanja z dne 30. 6. 1927 je bilo tedaj v lesni industriji (!) zaposlenih 11.734 moških in 693 žensk. V dobi krize je število gozdnih in žagarskih delavcev padlo za kakih 5.000, celotna masa izplačanih mezd pa za kaki dve tretjini. Za leto 1937 se navajajo po številu zavarovancev (!) tele številke zaposlenih v Dravski banovini; v gozdovih 3788, na žagah 3024, v kombiniranih obratih 1699- 8511 delavcev.

Septembra 1937 je bilo v podjetjih z več kot 5 delavci v gozdovih 3587, na žagah 3024, v kombiniranih obratih 1479 - 8090 delavcev. Za leto 1938 se navaja na istem območju 6463 lesnih delavcev. V tem letu je govora o 8561 delavcih, zaposlenih v 83 večjih lesnoindustrijskih podjetjih in štirih delniških družbah (A. Seliškar). Po Uratnikovih cenitvah ob gozdni anketi je bila okr. 1940 bolezenskih in starostno zavarovanih komaj tretjina pri gozdnih delih zaposlenih oseb, okrog 100.000 pa naj bi jih bilo nezavarovanih. Med te je šteti zlasti kmete, zaposlene priložnostno pri spravilu lesa, kmete in njihove hlapce, zaposlene v kmečkih gozdovih in vrsto drugih zaposlenih, ki jih ni bilo treba socialno zavarovati ali ki jih delodajalci enostavno niso zavarovali. Take cenitve se ujemajo tudi z velikostno strukturo gozdne posesti. 63 % površine vseh gozdov v Dravski banovini je imelo tako velikost, da je mogel biti v njih zaposlen le kmet z družino (tudi hlapci), za 7 % površine se računa, da bi lahko na njej opravljal gozdna dela kmet ali najet delavec, 30 % površine pa so imela veleposestva, na katerih je prihajal za gozdna dela v poštev le gozdni delavec (L. Žumer).

SEZONSKI DELAVCI.

Skoraj vsa dela v agrarni dejavnosti so sezonska in posebno delo dninarjev je vezano na sezone in se po njih razločuje. O sezonskih delavcih pa govorimo le tedaj, če je zaposlitev združena tudi z *občasno migracijo*, tj. s prebivanjem v drugem kraju. Sezonski delavci so vstopali v delovno razmerje in včasih tudi v delodajalčevo

oskrbo za del leta, ko je bila pri določenih opravilih v poljedelstvu ali gozdarstvu največja potreba po delovni sili ali ko so se kmetje ali njihovi družinski člani mogli zaposliti zunaj domačega kraja.

Ali in kdaj se je pred 16. stol. pojavljalo sezonsko delo, doslej še ni ugotovljeno. Rezijanski izseljenci, o katerih je iz 16. stoletja precej podatkov, niso odhajali na poljedelska dela, temveč so v zimskem času kupčevali. Leta 1569 je bilo na Štajerskem odhajanje na sezonsko delo v Dolnjo Avstrijo dovoljeno le, če so pristali delavčevi starši in gospostvo. Leta 1643 so v isti deželi prepovedali kmečkim poslom in otrokom, da bi spomladi ali poleti hodili na delo, zlasti pa na žetev, pozimi pa se prehranjevali doma. Otrokom so zagrozili z razdedinjenjem. Ta prepoved navaja, da so iz Gornje Štajerske hodili na delo predvsem v obe Avstriji. Iz četrti Vorau na Ogrsko, iz celjske četrti pa v sosedne hrvaške kraje in Furlanijo. Ko so v Ljubljani 1618 skušali maksimirati dninarske mezde, so obenem skušali zaježiti sezonsko odtekanje delovne sile iz mesta na podeželje.

Sezonsko delo na *Ogrskem in posebej v Slavoniji*, ki se je torej med Slovenci začelo pred sredo 17. stol. in ki ga tudi prepoved iz 1643 gotovo ni bistveno omejila, se prav tako omenja tudi v 18. stol. Gubernialna naredba iz 1788 dokazuje, da so ogrsko-hrvaški kraji tudi tedaj ob času mlačve pritegovali delovno silo tudi iz sosednih dežel. Kot delodajalci prihajajo v poštev poleg veleposestev tudi večji kmetje. Morda so slovenske dežele s svojimi manjšimi grunti imele na voljo več proste delovne sile kot večji grunti na Hrvaškem. Vendar kot sezonski delavci niso nastopali sami kmetje ali njihovi otroci, temveč gotovo predvsem kajžarji-dninarji. Globlje vzroke za sezonsko zaposlovanje na Ogrskem je treba morda iskati v razločkih v strukturi kmečke posesti na Ogrskem in slovenskih deželah, v zvezi s tem pa v razločkih v sestavi prebivalstva in v načinih zaposlitve. Privlačnost sezonskega dela na Ogrskem je treba deloma pripisovati načinu plačila sezonskih del. V prvi polovici 19. stol. so veleposestva zaradi pomanjkanja delovne sile ob največjih delih (žetev, mlačev) dajala mezde v naravi, s tem da so delavcem odstopala del pridelka. Okr. 1850 so na ogrskih veleposestvih dajali žanjcem osmino žetve, mlatiči so dobivali na Češkem 1/14, na Koroškem 1/10, na Spodnjem Štajerskem 1/13 namlačenega zrnja. Kjer je primanjkovalo žita, je torej žetev na Ogrskem obetala razmeroma dobro nadomestilo.

Za dobo pred prvo svetovno vojno omenjajo tudi dejstvo, da so bili viničarji ob mlačvi malo zaposleni v vinogradih in so zato hodili drugam za mlatiče, to pa je prenehalo, ko so na večjih posestvih uvedli strojne mlatilnice (I. Vesenjāk, J. Marentič). Zaposlitev viničarjev pri mlačvi utegne imeti precej starejše začetke.

Že iz navedenih podatkov je razvidno, da so slovenski kraji sezonsko delovno silo *bolj izvažali kot uvažali*. V 19. stol. je glavna izjema sezonsko delo v gozdovih,

na katerega so nekako do 80 ih let preteklega stoletja prihajali tuji delavci v Slovenijo. Pozneje so v Sloveniji zaposlovali sezonske delavce predvsem pri obiranju hmelja, vendar so bili med temi delavci v večini sami Slovenci. Če izvzamemo take primere je sezonsko delo v poljedelstvu in gozdarstvu za slovensko agrarno gospodarstvo pomenilo predvsem dodatno možnost zaslužka zunaj dežele za tiste, ki jih domača zemljiška posest ni polno zaposlovala.

Eden izmed večjih rezervoarjev sezonske delovne sile je bilo *Prekmurje*. V 18. stol. je tu že sam sistem fevdalnih veleposestev vedel do tega, da se je poleg tlake pojavljalo mezдно delo. S tem je nastal sloj delavcev, ki se je pozneje usmeril tudi navzven (B. Grafenauer). Zlasti od konca 19. stol. se kot vzrok za posebni razmah sezonskega dela v tej pokrajini navajajo zlasti tile: kmetije so bile zaradi posebnega zemljiško-gospodstvenega režima majhne in zelo številne. Ščasoma so se že tako majhne kmetije ob dedovanjih po ogrskem dednem pravu še bolj razdrobile, število prebivalstva pa je naraščalo, najbolj med 1869 do 1890 in 1921 do 1931. Od 1860 do 1900 je npr. prebivalstvo naraslo za 35,7 %. Tako je - glede dane možnosti za preživljanje - nastopila *preobljudenost*. Kot že pred zemljiško odvezo tlaka tako tudi pozneje dnina na veleposestvih ni absorbirala vse delovne sile, ki je živela na kmetijah, a se od teh samih ni mogla preživljati. Industrije skoraj ni bilo. Vendar je kmetija še imela tolikšen pomen, da so delavci pri zaposlitvi drugod izbiral najrajši poljska dela, ki so imela tudi to prednost, da so dopuščala vsaj čez zimo povratek domov.

Kdaj se je v Prekmurju začelo pojavljati sezonsko delo, ni pojasnjeno. Če držje spredaj navedeni vzroki, je treba njegov široki razmah postaviti šele v 19. stol., posebno od srede tega stoletja naprej. (Kar zadeva povpraševanje po sezonskih delavcih na Ogrskem dokazujejo štajerski viri iz 17. stoletja, da je nastopilo že dosti prej.) Pojavilo se je po dosedanjih ugotovitvah najprej v severovzhodnem delu Goriškega, kjer je bila pozneje ugotovljena najvišja poljedelska gostota (čez 200 prebivalcev na 1 ha obdelovalne površine). Po zemljiški odvezi 1848, ko je bila odpravljena tlaka in so morali kmetje prevzeti plačilo odškodnine in plačevanje davka, Prekmurje sicer ni bilo toliko prenaseljeno kot pozneje okr. 1900, a potreba po dodatnem zaslužku je že postala občutna. Med mlačvijo so se trije do štirje možje zbrali v skupine in šli za 3 - 4 tedne mlatit k večjim madžarskim kmetom. Za delo so dobili desetino zrnja, zato se je ta oblika zaposlitve imenovala *mertiük* (merica). V naslednjih desetletjih so začeli najemati sezonske delavce tudi veleposestniki, in ker se je delo raztegnilo tudi na žetev, je trajalo 2-3 mesece. Delo pri žetvi je bilo plačano v denarju, pri mlačvi pa še naprej v zrnju. Okr. 1880, ko je bilo Prekmurje že prenaseljeno, so začeli Prekmurci odhajati tudi v Avstrijo na gradbena dela. Tedaj se je kot nov način zaposlitve na madžarskih veleposestvih

pojaviła "repa", ki je v ožjem pomenu besede pomenila delo pri gojenju sladkorne pese, naziv pa se je razširil tudi na vsa sezonska poljska dela. Sezonsko delo se je s tem raztegnilo tudi na šest mesecev v letu. Pred prvo svetovno vojno je odhajala na taka dela že tretjina prebivalstva, posebno ker so na taka dela sprejemali mladino od 12 leta starosti naprej. Povedano velja predvsem za Goričko. Prebivalstvo iz ravnine - če je hodilo na sezonsko delo - je šlo predvsem v Slavonijo, medtem ko je prebivalce zahodnega dela Prekmurja pritegovala Avstrija. - Pri najemanju delavcev se je najpozneje ok. 1900 uveljavil *polirski sistem* (podoben notranjskemu *kasatorstvu*). Med delodajalcem in delojemalcem je stal preddelavec, ki je sklepal pogodbe z obema stranema in pri izvedbi pogodbe imel svoj dobiček.

Od 1920 naprej so pri organiziranju sezonskega dela sodelovale borze dela, predvsem borza dela v Murski Soboti. Toda ok. 1925 je prenehalo sezonsko delo na Madžarskem in je bilo treba iskati nove možnosti zaposlitve. Po prvih neuspešnih poskusih (1920 z Nemčijo, 1926 s Francijo) in potem ko se je sezonsko delo Prekmurcev nekaj časa omejevalo na druge pokrajine v Jugoslaviji, je delo v Franciji steklo 1927, v Nemčiji pa 1929. Kmalu pa ga je v letih 1932 do 1936 močno omejila svetovna gospodarska kriza. Gl. gtabelo, ki pa ne zajema sezonskih delavcev, ki so se nekontrolirano zaposlili:

Število prekmurskih sezonskih delavcev 1929 - 1939 po ozemlju zaposlitve			
Leto	Nemčija	Francija	Jugoslavija (Predvsem Vojvodina in Slavonija)
1929	899	1.114	4.264
1930	1.861	2.624	3.010
1931	999	2.637	2.613
1932	472	1.368	3.504
1933	...	1.546	2.964
1934	...	1.530	2.130
1935	...	1.967	2.367
1936	...	2.868	2.688
1937	2.015	3.221	1.839
1938	4.389	1.768	2.333
1939	6.308

Leta 1938 je tako s posredovanjem borze dela v Murski Soboti odšla desetina prekmurskega prebivalstva na sezonsko delo. Delo v tujini je bilo privlačno, ker so bili pri njem prejemki tri do štirikrat večji, kot bi bili doma. V Jugoslaviji sta zaposlovali največ sezonskih delavcev Vojvodina in Slavonija, najbolj stalno pa državno posestvo Belje v Baranji, kjer je bil - drugače kot pri večini drugih delodajalcev - delovni čas omejen na 10 - 12 ur dnevno.

Med izseljenci so imele ženske precejšen delež (1929 35 %, 1930 - 36 %, 1931 - 41 %).

Druga območja, s katerih so odhajali na delo sezonski delavci, so bili nekateri *pasivni zahodnoslovenski kraji*, zlasti nekatere alpske doline na Goriškem. Kdaj se je to sezonsko delo začelo pojavljati, koliko je bilo namenjeno poljedelstvu in druge okoliščine sezonskega dela so še razmeroma malo raziskane.

Tretje območje, s katerega so izvirali sezonski delavci, je bila zlasti na prehodu iz 19. v 20. stoletje *Notranjska*. Odtod so odhajali v oddaljene kraje zlasti gozdni delavci. Kdaj se je pojavil v teh krajih običaj, da so kmetje pozimi hodili na sezonsko delo, ni dognano. Mogoče je, da so neke vzročne zveze z dejstvom, da je sredi 19. stol. odpadel prejšnji stranski zaslužek s tovarništvom in prevozništvom. Vsekakor pa je sezonsko delo v povprečju pokrivalo izpad prejšnjih možnosti za zaslužek na precej revnih notranjskih kmetijah.

Kot *dežele*, v katerih so *zaposlovali slovenske sezonske gozdne delavce*, se navajajo Bosna, Romunija, Italija, Galicija, Alžirija in Mala Azija (F. Goršič) oziroma po drugih navedbah Bosna, Slavonija, Romunija in Centralne Alpe (L. Žumer). Podjetnik, ki je potreboval delavce ("gospodar"), je za njihovo najemanje najel proti plačilu kakega uglednega domačina iz okolice, od koder naj bi delavci prišli ("škrivana"). Ta si je včasih tudi pogodbeno zagotovil pravico do preskrbovanja delavcev v gozdu, pi čemer je imel določen dobiček. Škrivan je poiskal vodje bodočih delovnih skupin "kasatorje", ti pa so se obvezali, nabrati vsak svojo delovno skupino (kompanijo) z določenim številom ljudi (6 do 14) - podobno kot so nekdanj sestavljali drugod kompanije za delo v Sloveniji. Škrivan je posredoval pri podpisu pogodbe - "*kasatorske pogodbe*" - med gospodarjem in kasatorji in je vsakemu izmed njih izročil aro ("*kaparo*") zanj in za delavce njegove kompanije. Ker so se za taka dela prijavljali predvsem kmetje, so odhajali na delo, ko so končali poljska opravila, tj. konec oktobra, potovali skupinsko, začeli z delom v prvi polovici novembra, vrnil pa so se najpozneje v drugi polovici aprila. Med sezonskim delom so prebivali v kolibi blizu odkazanega gozda, delali pa so v skupinskem akordu. - Pri kasatorskih pogodbah so se stranke razvrščale v štiri stopnje: gospodar, škrivan, kasator in delavec. V morebitnih sporih se je udeleženec ene stopnje držal praviloma le udeleženca sosedne stopnje in je ni preskočil. - Glavno območje, na katerem so za čas pred prvo svetovno vojno zbrani podatki o kasatorskih pogodbah, je zahodna Notranjska okrog Ilirske Bistrice. Kako je bilo v teh krajih s kasatorstvom pod Italijo, bi bilo treba še ugotoviti. V okolici Loškega potoka so v stari Jugoslaviji najemali delavce za delo v hrvaških gozdovih. Pogodbe so sklepali agentje in je šlo v bistvu za pogodbe, podobne kasatorskim.

Nadaljnje območje s katerega so odhajali na delo sezonski delavci, je bila Dolenjska. Na Dobrem polju so nastajale "kompanije", od katerih so večje šteje celo po 30 do 50 mož. Njihovim članom so pravili "Hrvatariji", ker so hodili od oktobra do aprila ali celo do maja na delo v hrvaške in slavonske gozdove. Podobnost z notranjskim kasatorstvom je očitna. Sezonsko izseljevanje kostanjarjev in krošnjarjev ni bilo namenjeno delom v agrarni dejavnosti.

Pogodba, ki je bila 22. 2. 1928 sklenjena med Jugoslavijo in Nemčijo in ki jo je Jugoslavija ratificirala 5. 8. 1929, je urejala zaposlovanje Jugoslovanov pri sezonskih delih in je v Sloveniji praktično zadevala največ Prekmurce. Pogodba s Francijo z dne 29. 7. 1932 ni bila ratificirana.

POLJEDELSKI DELAVCI V DEPUTATNIH RAZMERJIH.

Značilna lastnost teh razmerij je bil deputat - stanovanje, zemlja za obdelavo, živina za oskrbovanje in hasek, ki jih sprejme delavec od delodajalca. Deputat je bil namenjen za preživljanje delavca in njegove družine, odslužiti pa ga je moral z določenimi storitvami na tisti zemlji, od katere si je gospodar obdržal donose. Poleg tega so morali prejemniki deputatov opravljati dninarska dela za mezdo v prvi vrsti tistemu, od katerega so prejeli deputat, šele nato komu drugemu. Sploh je imelo delo na zemlji, ki si jo je gospod pridržal, prednost pred vsemi drugimi deli, tudi pred obdelavo deputatne zemlje. Deputat je imel - za razloček od navadnega gostaštva ali dninarstva - predvsem namen zagotoviti delodajalcu stalno delovno silo. Tako je bilo delovno razmerje praviloma trajnejše, čeprav obojestransko odpovedljivo.

Prevzem nekih virov dohodka (manjšega posestva) in odsluženje z delom spominjata na tlačanska razmerja in pogosto se zato deputatna razmerja štejejo za fevdalna ali njim podobna razmerja. Od teh pa se *deputatna razmerja* pravno razločujejo po tem, da gre za civilnopravno, po prosti odpovedljivosti in pravno popolni prostosti delojemalca (prisiljevanje je le ekonomsko) in slednjič tudi po tem, da so bili delodajalci v večini meščani ali večji kmetje, ne pa fevdalci. Tudi ni bilo mogoče ugotoviti neposrednih zgodovinskih zvez med nastankom podložništva in nastankom deputatnih razmer. Tako je kazno, da so deputatna razmerja kljub nedvomnim starejšim koreninam v fevdalni dobi dosti bolj povezana z uveljavljanjem meščanskih elementov v agrarnem gospodarstvu kot pa z režimom zemljiških gospostev. Vsekakor pa so imela zemljiška gospostva pri nastanku deputatnih razmerij le posreden pomen.

Med deputatna razmerja šteje *viničarstvo*, čeprav vsebuje tudi neke lastnosti navadnega dninarstva in zakupa. Glavna značilnost je bila vendarle tudi zanj deputat. Izraz viničar za delavce v deputatnem razmerju se je uveljavil šele v zadnjih

desetletjih 19. stol. (Cigaletov slovar iz 1860 ga še ne navaja.) Nadomestil je vsaj v knjižni rabi starejše, iz nemščine (Weinzerl, Weinzedel, Winzer) prevzete izraze kot vajncerle, bancerle, vincar, vancar. Viničarji so bili poljedelski delavci, ki so živeli v lastnem gospodinjstvu in ki so obdelovali delodajalčev ("vinogradnikov") vinograd in včasih tudi drugo zemljo, delodajalec pa jim je kot deputat dajal na voljo manjšo stanovanjsko hišo in k njej spadajoča poslopja z nekaj zemlje in ži-vine, poleg tega jim je za nekatera dela plačeval mezdo v denarju, naturalijah ali obojem. Pojemovno ne prav bistveno, socialno zgodovinsko pa vendarle do neke mere pomembno je razločevanje viničarjev na gosposke, zaposlene na vinogradih nekmetov in na kmečke.

Kot *močno razširjena* oblika zaposlitve poljedelskih delavcev je bilo viničarstvo v 19. stol. in v prvih desetletjih 20. stol. posebnost vinorodnih predelov Južne, predvsem Slovenske Štajerske, redkejše je bilo okrog Konjic in Šmarja ter na Bizeljskem. Ponekod je segalo v Prekmurje in na Hrvaško.

Začetki viničarstva niso pojasnjeni. Tako imenovane *viničarske kmetije*, ki so jih v svojem sestavu imela posamezna zemljiška gospostva okoli 13. stol. nimajo nikake zveze z viničarstvom kot deputatnim razmerjem. Uživanci viničarskih hub so bili namreč odvisni kmetje-tlačani, ki so imeli podložno kmetijo, da so opravljali tlako na dominikalnem vinogradu svojega gospostva. Če izvzamemo razloček v družbenozgodovinski podlagi razmerja, pa so bile med fevdalnimi "viničarji" in deputatnimi viničarji neke podobnosti, zaradi katerih je stari naziv prav lahko prešel tudi na novi pojem. - Vinogradi nadaljnje vrste, tisti v sestavu hub, so ležali v sklopu kmetove obdelovalne zemlje in v primerno dosegljivi razdalji od njegovega bivališča. Zato pri njih ni bilo potrebe po najemanju stalne mezdne delovne sile, ki bi se naselila na samem vinogradu.

Tako so mogle nastati zgodovinske podlage viničarstva predvsem na vinogradih posebne vrste, na *gorskopravnih vinogradih*. Te so izkrčili večidel v precejšnji oddaljenosti od starih naselij in že spočetka niso bili nujno v lasti samo članov ene same naselbinske enote. Že zgodaj nastopajo kot uživanci takih vinogradov meščani. Tem, pa tudi drugim uživalcem, posebno če so prebivali v bolj oddaljenih krajih, je prišlo prav, če so v bližini vinograda dobili najeto delovno silo. Kakor hitro je uživalec vinograda - sogornik nekoga nastanil v svojem hramu ali zidnici z dogovorom, da bo predvsem njemu opravljal dnino, je nastalo viničarsko ali viničarskemu podobno razmerje z močnimi elementi gostaštva in dninarstva. - Ptujski statut (1376) pozna v 170. členu pri meščanih zaposlene - vsaj po imenu - viničarje (weinzurl). Že tu je bil ta naziv zaradi podobnosti zaposlitev prevzet od uživancev viničarskih hub, čeprav se pojma nista popolnoma ujemala. Nekaj fevdalnih elementov pa je to meščansko viničarstvo še imelo, saj so si ptujski meščani

v statutu lastili nad viničarji neko, čeprav omejeno, sodno oblast. (V 172. členu je bila tudi zapisana pravica meščanov, da s pristankom ptujskega gospoda določajo, tj. maksimirajo dnino za delo v vinogradih, kar kaže, da so se dela v veliki meri opravljala z dninarji).

Gorsko pravo že pred uzakonitvijo Gorskih bukev (1543) ni bilo naklonjeno *naseljevanju v vinogradih*. Ponovne prepovedi in sankcije za njihovo kršenje - npr. izselitev pa so bile izrecno naperjene predvsem zoper sogornike, ki so se sami naselili na svojem vinogradu, redkeje (npr 1529) sploh zoper vse naseljence. Prepoved vsakega naseljevanja je načeloma veljala tudi po Gorskih bukvah. Pod nekimi pogoji pa je bila naselitev vendarle dovoljena in tudi sicer so prepovedi iz te dobe predvsem dokaz, da so bile močne tendence po naseljevanju, manj pa je upravičeno iz njih sklepati, da so prepovedi res vedno izvajali. Obe vrsti naseljencev - gostači in sogorniki - se kot vira viničarstva razločujeta. Viničarstvo kot pojem se je lahko razvilo le v zvezi z naseljevanjem gostačev, ki so prevzeli delovne obveze do vinogradnika. Sogorniki, ki so se naselili na lastnem vinogradu, pa so bili uživalni lastniki in so sedeli na svojem. Čeprav so vsaj nekateri izmed njih gotovo delali na dnini drugim sogornikom, nimajo pojmovno ničesar skupnega z viničarji, temveč so bili vinogradniški kajzarji - želarji. Pač pa so sogorniki - naseljenci mogli biti pomembni kot skupina prebivalstva, iz katere so nastajali viničarji, bodisi da so njihovi otroci postali gostači pri drugih sogornikih, bodisi da so sogorniki - naseljenci sami prodali svoj vinograd in na njem ostali kot gostači - viničarji. Poslednje se je utegnilo pogostoma zgoditi posebno v 19. stoletju. Ni sicer izključeno, da bi do viničarstva med razvojem in po zgledu gorskopravnih vinogradov prišlo tudi na nekaterih, nekdanj dominikalnih vinogradih in delu propadlih hub, jedro razvoja pa je treba vendarle iskati na gorskopravnih vinogradih: pojmovno se je viničarstvo razvilo iz gostaštva na gorica (vrhé), kot plast prebivalstva pa je vsaj v precejšnjem delu izviralo iz sogornikov, naseljenih na lastnem vinogradu. V podrobnostih pa ta dogajanja, na katera sklepamo predvsem po posredni poti, niso raziskana.

Prve izrecne omembe viničarjev, ki bi utegnili pojmovno biti podobni tistim iz 19. stol., so znane iz 16. stol. V imenjski cenitvi za leto 1542 se v gospostvu Vurberk navaja 37 hlapcev, dekel, gostačev in viničarjev. Domnevno je bilo tedaj vsaj med nekaterimi "svobodini" (*fraylait*, smiselno *osebenjki*) v borlskem gospostvu v Vzhodnih halozah, predvsem v uradu Zavrč, nekaj viničarjev. Da bi v tem primeru moglo iti kvečjemu le za izjemo, pa sledi iz dejstva, da so bili skoraj vsi osebenjki sogorniki. Res pa pa se na tem območju 1754 omenja 26 "weinerlov". V danes avstrijskem delu Štajerske se je ohranila najstarejša viničarija iz 1562, vprašanje pa je, ali je bila že prvotno zgrajena za viničarijo. Podobno nedoločne so posamezne

navedbe o viničarjih iz 17. stol. za Vurberk, Ptuj in druge kraje. Sam izraz “*weinzedel*” tudi v tej dobi še ni zanesljiv dokaz za viničarstvo, saj so sekovski “*weinzedli*” na Štajerskem v začetku 18. stol. imeli celo svoje pečate, da gre gotovo pri njih za uglednejše gosposke oskrbnike. Manj ugleden je bil položaj viničarja v Pekrah, ki ni mogel postati župan po turnusu.

Pravo viničarstvo v smislu deputatnega razmerja je verjetno začelo kvantitativno pomembneje *naraščati* v 18. stol., zlasti sredi stoletja, ko so baje meščani kupovali od haloških vinogradnikov zemljo v Halozah, prodajalce pa obdržali kot viničarje. Zaporedne slabe letine so tudi okr. srede 19. stol. oteževale obstanek malih lastnikov vinogradov, ki so zato zemljo prodajali meščanom in deloma hranilnicam. Po ustnem izročilu je neki ptujski meščan med 1850 in 1875 pokupil več ko sto vinogradov.

Nato je male lastnike ob koncu stoletja prizadela trtna uš; ker niso zmogli stroškov za obnovo je zemlja zopet menjavala lastnika. Možnost zaposlitve pri obnovi vinogradov pa je po drugi strani v Halozah povzročila, da je bilo ob koncu 19. stol. manj izseljevanja v Ameriko kot drugod. Ob začetku 20. stol. je samo Štajerska hranilnica imela v Halozah in severno od Maribora, pri Ormožu in pri Slovenski Bistrici 12 posestev z 269 ha, med njimi 53,5 ha vinogradov, na novo nasajenih po 1892.

Zemljiška lastnina nedomačinov v vinogradniških območjih, predvsem na vinogradih je imela pomembno vlogo pri nastanku viničarstva. Struktura te lastnine je opisana na drugem mestu. Tam navedeni podatki so v naslednjem odbrani in dopolnjeni glede na vprašanje, koliko je lastnina nedomačinov ustvarjala pogoje za razmah viničarskih razmerij. Meščanske sogornike navajajo številni podatki že od srednjega veka naprej, obseg vinogradniške posesti nedomačinov pa je mogoče natančneje slediti od konca prve četrtine 19. stol., tj. od uvedbe franciscejskega katastra. Avtorji, ki na podlagi katastrskih virov navajajo podatke, razločujejo praviloma med lastniki zemlje: tiste, ki prebivajo v isti katastrski občini, v kateri leži vinograd, ki prebivajo vsaj v istem območju, nadalje kmete, naseljene v sosednih praviloma v ravninskih območjih, meščane s slovenskega ozemlja in lastnike z neslovenskih ozemelj. Glede na pojave viničarstva je bilo odločilno razločevanje med *domačini* in *nedomačini* oz. tujci. Čeprav pojem domačina ni vedno dovolj določen (razloček med prebivalcem iste katastrske občine in prebivalcem neposredne sosesčine včasih ni pomemben), so podatki v glavnem primerljivi.

V *Halozah* so 1824 imeli nehaložani 31,3 % vseh vinogradov, med njimi meščani 16,9 % površin. Leta 1935 so imeli nehaložani 48,5 % in od tega meščani 35,4 % vinogradov. Kot primer ozemlja z močno razvito nekmečko lastnino se navaja katastrska občina Goričak, kjer je bil posebno opazen razloček med viničarjami

in gosposkimi "hrami". Manj nehaloške in zlasti manj meščanske lastnine je bilo v odročnejših predelih. Tako je bila na Belskem vrhu 1542 večina sogornikov (60 %) s Ptujskega polja. Leta 1824 je imelo na tej gorci vsega pet meščanov le 7 % vinogradov, 1934 pa 10 meščanov 23 % vinogradov. (Za stanovanje uporabne zgradbe so se tu do 1869 zelo pomnožile, večinoma pa so bile namenjene le za občasno bivanje kmečkih posestnikov iz okolice.) V k. o. Paradiž so slejkoprej prevladovali domači lastniki. Za k. o. Gorco in Dežno kot značilna predstavnika dveh struktur kaže grafikon, ki pa v tej knjig ni objavljen,

V *Slovenskih goricah* se je prav tako v najugodnejših vinogradniških leg razvila obsežna lastnina nedomačinov. Že 1824 je bilo v Ljutomersko-Ormoških goricah največ tuje posesti v njihovem vzhodnem delu - v Jeruzalemskih goricah. Tu so vinograde in tudi gozdove v velikem delu imeli v lasti nedomačini z ozemlja današnje Avstrije, z Murskega in Središkega polja, iz Ljutomera, Ormoža itd. Nedomačini so tedaj imeli v Jeruzalemskih goricah 53,7 % zemlje oz. 81,6 % vinogradov. (Kot domačini so šteti tisti, ki so živeli v isti k. o., v kateri so imeli zemljo. Sredi 30 ih let 20. stol. so imeli lastniki iz drugih krajev okrog 44 % celotne produktivne zemlje v Jeruzalemskih Goricah in blizu 70 % vseh vinogradov oziroma po drugem ključu nekmetje 57,36 % vinogradov, okoliški kmetje 19,62 %, domačini iz Jeruzalemskih Goric pa 23,03 %. Med 1824 in 1936 je torej delež lastnikov iz drugih krajev celo nekoliko nazadoval, obenem je padel tudi delež v Avstriji živečih lastnikov. Kako je ta struktura vplivala na viničarstvo je razvidno iz dejstva, da so v 850 hišah, tj. polovici vseh hiš, prebivale viničarske družine. V k. o. Gresovščak v tistem delu Jeruzalemskih Goric, ki ga geografsko štejejo za Vzhodne Ljutomerske Gorice, je med drugim izkazana že iz srednjega veka izvirajoča posest admontskega samostana.

V tej k. o. je bilo 1824 v rokah nedomačinov 95,1 % vse površine in od 93 ha vinogradov celo 97,3 %. Lastniki z ozemlja današnje Avstrije so imeli 46,5 % vseh vinogradov, ki so bili v lasti nedomačinov. V sosednji k. o. Plešivica kot drugem značilnem predstavniku vzhodnih Ljutomerskih t.j. severnih Jeruzalemskih Goric, so prav tako nedomačini že 1824 imeli 71 ha ali 99,4 % vinogradov, od tega polovico lastniki z ozemlja današnje Avstrije. Sogorniki z območja samih Jeruzalemskih Goric so imeli v tej k. o. le 5 % vinogradov. Podobno so v Nunski grabi 1824 imeli nedomačini, predvsem fevdalci, 96 % vseh vinogradov. V k. o. Krog kot predstavniku južnih Jeruzalemskih (ivanjkovsko-koških Goric so domačini imeli nekoliko večji delež), toda še vedno le četrtnino vinogradov. V letu 1936 so trije predeli Jeruzalemskih Goric imeli tole podobo:

	Delež domačinov pri zemlji	Delež domačinov pri vinogradih
Severni del (Vzhodne in Ljutomerske Gorice)	20%	7%
Jugovzhodni del (Miklavško-koške Gorice)	60%	24%
Južnovzhodni del (Vzhodne Ivanjske Gorice)	55%	28%

Drugačno podobo dajejo Slovenske Gorice na območju nekdanjega upravnega okraja Ptuj, če izvzamemo Jeruzalemske Gorice. V 20 katastrskih občinah je bila zemlja izključno v lasti domačinov, v drugi skupini so nastopali poleg domačinov le lastniki prebivajoči na Ptujem in Murskem polju. V nadaljnjih katastrskih občinah pa so poleg prej navedenih kategorij lastnikov nastopali tudi meščani slovenskih mest in tujerodci. V vseh teh predelih pa vino ni bilo glavni pridelek, viničarjev skoraj ni bilo ali pa so bili le na večjih vinogradih in njihov položaj je bil vsaj večidel boljši od položaja malega kmeta na tem ozemlju. V zahodnih Ljutomersko-ormoških goricah, kjer je bilo vinogradov manj in so bili slabši, je bila zemlja v rokah kmetov, namesto viničarstva pa se je ponekod pojavljalo vinogradniško kajzarstvo.

Slovenske Gorice v bližini Maribora pa so že zgodaj občutile vdiranje nekmečkih lastnikov, Tako so imeli 1825 kmetje iz k. o. Košaki pri Mariboru v tej k. o. le 9,8 % vse zemlje, večino 75 % pa sploh nekmetje. V Radgonskih Goricah so imeli meščani pred okupacijo 42,3 % vinogradov. V vsem tedanjem gornjeradgorskem okraju je bilo 563 posestev, ki so imela vinogradniško površino nad 50 a, tako da je za viničarje na teh posestvih veljal viničarski red. Od teh posestev jih je bilo 196 v lastnini Avstrijcev, 290 pa kmečkih. Viničarskih družin pa je bilo več, kot bi kazale te številke, ker je bilo na večjih posestvih tudi po več takih družin.

Primerjava podatkov o deležu, ki so ga na vinogradih imeli nedomači lastniki okr. 1825 in okr. 1935, kaže, da je do odločilnega sunka nedomačinov v vinogradniška območja prišlo že pred zemljiško odvezo in da je poznejše prodiranje nedomačinov potekalo bolj v Halozah kot v že prej zelo nasičenih Jeruzalemskih Goricah, ponekod pa ga sploh ni bilo.

Število prebivalstva je v vinogradniških občinah Slovenskih Goric 1869 do 1910 nazadovalo, medtem ko je v poljedelskih občinah napredovalo. Ta pojav si razlagamo s tem, da so prejšnji lastniki vinogradov po prodaji le deloma prešli med viničarje, drugi pa so se odselili. Ker pa vse bolj kaže, da v Jeruzalemskih goricah prodaj od naseljenih vinogradnikov ni moglo biti toliko, kot bi sklepali po raznih splošnih besednih opisih, ta sklep še ne more biti dokončen. Tem bolj, ker na drugi strani za Haloze trdijo, da je bilo iz njih prav zaradi viničarstva izseljevanje manjše. Isti vzrok je mogel imeti različne posledice - tu izseljevanje, tam stalnost. - Le, če so bile vmes še druge okoliščine, ki jih je še treba ugotoviti.

V *publicistiki* so problem viničarjev najprej opazili z *ekonomske* plati, češ da slabo skrbe za gospodarjev vinograd (J. Burger, 1829), in so jih pač imeli - z gledišča gospodarja - za potrebno zlo (L. F. Prieger, 1839) in komisija Štajerske kmetijske družbe, 1848. Da viničarstvo ni v prid smotrnemu razvoju vinogradništva, je ugotavljal tudi F. X. Hlubek (1840), ki ob tem tudi opisuje značilno viničarsko razmerje takole: Lastnik vinograda prepušča viničarju (Weinzierl) prosto stanovanje, pol oralna zemlje, 1 - 2 kravi in odpadni material iz vinograda, razen tega pa mu letno plačuje 20 do 30 gld. Za to je viničar dolžan opraviti prvo in drugo kop, za rez in vez pa dobiva zmerno plačilo v akordu. Pred 1830 je v Mariboru obstajala ustanova, iz katere so prizadevnim viničarjem dajali denarno nagrado in okrašeno palico, pozneje polsten klobuk. Tudi njen namen je bil le ekonomski.

Za pravno ureditev položaja viničarjev je nastal na Štajerskem prvi osnutek *viničarskega reda* 1839. O mezdah je spisal 1846 spomenico F. X. Hlubek. Nov zaseben osnutek viničarskega reda, nastal 1851, ni bil uveljavljen.

Ker viničar ni bil podložnik in ker so ob zemljiški odvezi imeli viničarstvo za navadno delovno razmerje, ga niso odpravili, temveč so nadaljevali s prizadevanji za njegovo pravno ureditev.

Prvič je bilo viničarsko razmerje normativno urejeno z *viničarskim redom* (po tedanjem slovenskem prevodu *Vincarski red*) z dne 1. 4. 1863, sprejetim po štajerskem deželnem zboru. *Definicija viničarja* se je glasila: "Osebe, ki se za plačilo v denarjih ali čem drugem ali v obedvojem skupej posebno za to, da vinograd obdelujejo, v službo jemljejo, in da se hišujejo, se imenujejo vincarji ali vinogradniki." Ta definicija iz katere deputat sploh ni razviden, bi lahko veljala za katerega koli vinogradniškega gostača - dninarja. Delodajalca je red označeval kot gospodarja. (Šele v zadnjih viničarskih redih so zanj uvedli izraz vinogradnik, ki je nekdaj označeval viničarja!). Določila viničarskega reda so - kar zadeva vsebino razmerja - veljala le tedaj, če v pogodbi ni bilo drugačnega dogovora. V glavnem je ta red sprejel dotlej veljavna običajnopravna pravila. Delovno razmerje se je ustanovljalo z *viničarsko pogodbo* (v praksi ustno) in se je sklepalo praviloma za eno leto (viničarsko leto), ki je trajalo od 1. 11. do 31. 10. Odpoved je bilo treba sporočiti med 1. in 26. 7., selitev pa je bilo treba v primeru odpovedi opraviti med 1. in 11. 11. Ne glede na ta odpovedni termin je lahko gospodar kadar koli odpovedal viničarju s 14-dnevnim odpovednim rokom, npr. če se je ta teže pregrešil ali če so on ali njegovi družinski člani odšli brez gospodarjevega dovoljenja na delo h komu drugemu, ko bi jih potreboval gospodar sam. Podobno je lahko viničar v nekaterih primerih odpovedal pogodbo zunaj rednega termina. Če je viničar samovoljno zapustil službo, ga je gospodar lahko dal s silo privedi nazaj in je viničar moral plačati škodo. Denarna kazen in odškodninska odgovornost je zadela tudi vinogradnika, ki je vzel v službo

viničarja, ki je samovoljno zapustil delovno mesto. - Uvedena je bila *viničarska knjižica*, ki je vsebovala podatke o nastopih in prenehanjih službe. Za slovenske kraje so bile predpisane dvojezične knjižice. Knjižico je v času, ko je trajalo razmerje, hranil vsakokratni gospodar. Ženska je mogla biti viničar le, če je do konca viničarskega leta vstopila v pogodbo namesto umrlega moža. Spore je bilo treba med trajanjem razmerja ali v 14 dneh po njem predložiti županu. Za odškodninske zahteve je veljalo načelo razsodništva: po enega člana razsodišča sta imenovali stranki, predsednika pa sta si izbrala oba člana, če se nista sporazumela, ga je imenoval župan. Proti izreku razsodišča ni bilo pritožbe. Druge spore je reševala pristojna oblast.

Nov viničarski red je bil uzakonjen 2. 5. 1886. Iz definicije viničarjev še vedno ni bilo jasno razvidno, da gre za deputatno razmerje. Tudi po tem redu viničarska pogodba ni bila nujno pismena, temveč se je sklepala pismeno le, če je viničar to zahteval. Bistveno spremembo v primeri s prejšnjim redom je doživelo viničarsko leto, ki se je po tem redu začinjalo na svečnico (2. 2.). Temu ustrezno so bili spremenjeni tudi odpovedni termini (Martinovo 11. 11. do konca novembra). Za selitev je bil določen čas od 15. 1. do 2.2. Če v določenih dneh ena od strank ni odpovedala pogodbe, je bilo delovno razmerje molče podaljšano za eno leto. V viničarskih knjižicah je moral biti ponatisnjen viničarski red. Za veljavnost pogodbe je bilo potrebno, da vinogradnik izroči viničarju nadavek (likof, ki se je vračunal v mezdo, če ni bilo drugečnega dogovora), viničar pa je vinogradniku izročil viničarsko knjižico. Podrobno so bili določeni pogoji pod katerimi je mogla ena izmed strank (tudi viničar!) odpovedati zunaj rednih terminov, zelo podrobno pa način selitve in vprašanje, kaj sme tedaj viničar vzeti s seboj. Vse spore je bilo treba najprej priglasiti županu občine, v kateri je ležal vinograd. Če vrednost spornega predmeta ni presegala 10 gld in če je bil spor prijavljen med trajanjem razmerja ali v 14 dneh po njegovem prenehanju, je lahko odločal župan, sicer je bilo pristojno sodišče. Ta red je bil delno spremenjen 1. 6. 1898 zlasti s tem, da je bil za začetek viničarskega leta ponovno določen 1. 11., za redni odpovedni rok pa je bil določen termin 1. - 15. 8.

V zakonodaji 19. stol. so viničarstvo obravnavali predvsem kot pravno vprašanje, ki ga je bilo treba urejati v interesu stalnosti in jasnosti delovnega razmerja. *Socialno varstvo* viničarjev je prihajalo do veljave kvečjemu v neznatni meri.

Zahteve po socialnem varstvu so postajale vse glasnejše v dobi med obema vojnama. Izredno težki socialni položaj viničarjev so priznavali tudi posamezni pisci iz meščansko usmerjenih krogov. Kot *organizaciji*, ki sta ali ki naj bi zastopali interese viničarjev, se 1921 omenjata Kmečko-delavska zveza in Zveza viničarjev. V prvi vrsti je bilo treba zagotoviti sploh življenjski minimum. Viničarske krajevne

komisije so imele nalogo, skrbeti za izboljšanje socialnega položaja viničarjev, njihovo delo je vodila osrednja paritetna komisija za ureditev viničarskega vprašanja v Mariboru. Vsa ta dejavnost še ni podrobneje preučena. Podobno se v literaturi samo na splošno omenjajo zahteve viničarjev po spremembi viničarskega reda, ki so jih uveljavljali po Jugoslovanski strokovni zvezi, pri kmetijskih podružnicah in pri Kmetijski zvezi. Prav tako manjka obravnava posebnih strokovnih organizacij viničarstva. K osnutkom novega viničarskega reda se je 1927 že oglasil ugovor, češ da ne predvidevajo za viničarje socialnega zavarovanja.

Na predlog osrednje paritetne komisije je oblastna skupščina mariborske oblasti 20. 7. 1926 sprejela *uredbo o viničarskem redu*. V primerjavi s prejšnjimi redi je bila bistvena novost zlasti v tem, da je bil sam pojem viničarskega razmerja vezan na minimalno površino vinograda, ki ga je viničar prevzel v obdelavo, in sicer na 56 arov (= 1 oral). Zahtevala se je viničarska strokovna usposobljenost; pogodbi, sklenjeni po starem načinu, naj bi obvezno sledila še pismena pogodba po predpisanem obrazcu. Spori iz viničarskega razmerja so prišli v pristojnost posebnih viničarskih komisij. Uredba je dala viničarjem pravico do združevanja v lastnih strokovnih društvih, da bi varovali svoje ekonomske, kulturne in socialne interese. Uredba je imela med drugim za posledico, da se je poglobil razloček med viničarji večjih in na manjših vinogradih. Če namreč kmečki viničar ni imel v obdelavi toliko vinograda, kolikor je bilo potrebno za priznanje viničarskega položaja, novi red zanj ni veljal.

Težki socialni položaj viničarjev je medtem - tudi po zaslugi nekaterih objavljenih študij - vzbudil pritisk javnega mnenja. Na podlagi pooblastila, ki ga je dobil po finančnem zakonu za leto 1939/40 za spremembo in dopolnitev uredbe iz 1928, je ban izdal *Uredbo o službenem razmerju med vinogradnikom in viničarjem (Viničarski red)* z dne 13. 7. 1939. (Glede na pooblastilo finančnega zakona, ki se je glasilo le na spremembo in dopolnitev prejšnjega reda, je uredba veljala le za območje nekdanje mariborske oblasti.) Pojem viničarstva je bil po tej uredbi le nekoliko spremenjen s tem, da je viničarski red veljal za viničarja, ki je prejel v obdelavo vsaj 50 arov (namesto 56 arov, kot je veljalo dotlej). Če so k vinogradu spadale tudi druge kulture, je vinogradnik lahko najel viničarja tudi za njihovo obdelovanje. Od deputatov, ki so jih po običaju dajali viničarjem, je postalo bistveno za opredelitev viničarskega razmerja le stanovanje v vinogradnikovi zgradbi, v kateri je viničar živel v lastnem gospodinjstvu. Pač pa je bilo v določilih o prejemkih med drugim določeno, da mora prejeti viničar na vsakih 50 arov obdelovalnega vinograda 1/8 ha deputatne zemlje ali določene pridelke. Določena so bila tudi nekatera pavšalna plačila, poleg njih pa je viničar imel pravico do dnine, določene v minimalnih zneskih. Delovni čas je bil maksimiran in za nadure določeno zvišano

plačilo. Strokovno usposobljenost je moral viničar pridobiti na vinarski šoli ali na devetmesečnem vinarskem tečaju ali pa jo je moral izkazati z izpitom. Predpisana je bila sklenitev pogodbe v pisni obliki po obrazcu. Namesto viničarskega leta je stopilo sklepanje pogodbe za dobo treh let (pričenši še vedno s 1. 11.); vendar je prvo leto veljalo za poskusno dobo in je bilo mogoče med 1. in 15. 8. pogodbo odpovedati za konec prvega leta. Nato je bila odpoved mogoča šele v tretjem letu, sicer se je veljavnost pogodbe podaljšala za nadaljnja tri leta, v katerih ni bilo več poskusne dobe. V posebej navedenih primerih stranki nista bili omejeni na odpoved v prvi polovici avgusta, temveč sta lahko uveljavljali odpust ali izstop od dela. Za spore je bila pristojna viničarska komisija, ki ji je predsedoval župan, po enega člana pa je imenovala vsaka izmed spornih strank. Tako je bil združen princip razsodništva po prvotnem redu s pristojnostjo župana po poznejših redih. Glede na značaj spora je bila proti razsodbi komisije mogoča ali upravna pot ali pa je nezadovoljna stranka lahko vložila tožbo na sodišču. Za podpore viničarjem in njihovim svojcem v primerih dolgotrajne bolezni, onemoglosti ali smrti je bil pri banski upravi ustanovljen viničarski sklad, v katerega naj bi se stekali prispevki in kazni po tej uredbi. (Pravilnik o tem skladu je bil izdan 20. 8. 1940). Za dvomljiva vprašanja v zvezi z izvajanjem viničarske pogodbe so veljala določila občega državljankega zakonika, v drugi vrsti pa krajevni običaji. Tu gre za enega izmed redkih primerov priznavanja običajnega prava, ki - še bolj kot dokaj nadrobna določila same uredbe - dokazuje zapletenost samega razmerja, ki je lahko bilo od primera do primera zelo različno. Tako je bilo treba uredbo kmalu dvakrat dopolnjevati in spreminjati, in to 10. 8. 1940 in 11. 2. 1941 (m. dr. zvišanje minimalnih mezd, toda tudi nova, podrobnejša določila o samem razmerju; uvedena je bila *Komisija za pregledovanje viničarskih pogodb*, sestavljena iz upravnih uradnikov). Za bodoče spremembe minimalnih mezd je bilo določeno, da jih bo ban izdajal po zaslišanju Vinarskega društva v Mariboru in Strokovne zveze viničarjev v Ljutomeru. Kljub obstoju te zveze, viničarji dejansko niso bili organizirani, njihova stanovska zavest pa je bila dokaj razvita (B. Tušek).

Šele v zadnjem viničarskem redu so prihajala do veljave skromna prizadevanja po izboljšanju socialnega položaja viničarjev in njihovih družin, vendar še vedno ni bilo uzakonjeno socialno zavarovanje, sploh pa so se izognili kakršnemu koli radikalnemu posegu, ki bi mogel položaj sanirati v koreninah.

V zadnjih letih pred okupacijo so bili objavljeni *opisi socialnega položaja* in poraznih razmer, v katerih so tedaj živeli viničarji. Revščina in zlasti pomanjkanje prave prehrane sta pospeševala alkoholizem. Izredno nizki življenjski standard je pokazal svoje posledice pri otrocih. V nekem viničarskem kraju je bilo npr. med šolskimi otroki ugotovljeno, da jih je bilo 76 % okuženih s tuberkulozo. Tako so

viničarji veljali kot najšibkejša slovenska plast ob meji z Nemci (V. Kraigher), kot “ona izrazita plast slovenskega kmečkenga ljudstva, čigar družbeni položaj je enak položaju proletarca v dvorazredni kapitalistični družbi” (I. Kerencič). Čeprav so podrobnejši opisi socialnih razmer iz novejšega časa, v starejših obdobjih ni moglo biti dosti bolje, saj tudi prej niso mogli imeti ne dosti večjih deputatov ne bistveno boljnih mezd.

Na Dolenjskem so pred zemljiško odvezo in posebej po njej med naseljenci na goricah zdaleč prevladovali mali sogorniki oziroma mali lastniki vinogradov kot vinogradniški kajžarji. Pravo viničarstvo se ni razvilo. Vina so bila manj kvalitetna in zato je bil pritisk meščanov v vinograde manjši. Poleg tega so bili tudi gorskopravni vinogradniški delci večinoma tako majhni, da niso nudili prave podlage za viničarstvo z deputatom. Pač pa je tu postopno opuščanje precejšnjega dela vinogradov povzročilo, da je v vinogradniških predelih nastajalo vedno več zelo revnih vendar pravno samostojnih kajžarij in malih kmetij, na katerih življenjska raven ni bila boljša, kot je bila raven povprečnega štajerskega viničarja. Tudi na Dolenjskem so se sicer pod nazivom *bancerla* pojavljali neki oskrbniki meščanskih vinogradov, toda njihov položaj je bil le delno podoben položaju štajerskih viničarjev. Veljali so celo za uglednejše od raznih vrst osebenkov, to je kajžarjev in gostačev v vinogradih in na vasi.

Na Primorskem so bili vinogradi ali v sestavu kmetij ali pa so bili deli večjih posestev. Zato se tudi tu niso razvila deputatna razmerja, v katerih bi mezda ime-la poleg deputata kak večji vpliv. Lastnik večjega posestva je vinograde ali drugo zemljo dajal v obdelavo kolonom, ki jim je ostajal del pridelka, Kljub podobnostim z deputatnim razmerjem gre za zakupe.

Pač pa so bili v deputatnem razmerju zunaj vinogradniških terenov *majerji* in *hubarji*. Dobivali so od gospodarja na voljo stanovanje, zemljo in živino, odslužili pa so deputat z delom v gozdu, npr. s tem, da so morali spraviti na žago določeno množino lesa. Ta deputatna razmerja so bila najbolj razširjena v gozdnih posestvih na Pohorju in Kozjaku. Kdaj so se začela pojavljati v tej obliki še ni ugotovljeno. Naziva majer in hubar sta že srednjeveška, vendar sta pri teh razmerjih preskočila na popolnoma drugačen pojem. V zvezi z deputatnimi razmerji se pojavljata šele v polpretekli dobi. Vse kaže, da je treba pojav majerjev in hubarjev povezati s propadanjem gorskih kmetij v slovenskem Zahodnem Podonavju, kjer so po zemljiški odvezi lastniki rudnikov, fužin in gozdnih veleposestev, deloma tudi lesni trgovci in večji kmetje, izrabili stisko številnih gorskih kmetov in pridobili njihove kmetije. Na takih kmetijah so novi lastniki - deloma v deputatnih razmerjih - nastanili gozdne delavce, dokler niso poslopja polagoma propadla.

Nekaj elementov deputatnega razmerja se pojavlja tudi v položaju *ofrov* (od *hofer*). Ofri so bili na Slovenskem Štajerskem poljedelski delavci, ki so najeto stanovanje (npr. v bajti, imenovani oferija) odslužili z delom in ki so ponavadi tudi sicer bili dolžni delati na dnini predvsem tistemu kmetu, ki jim je dajal stanovanje. Sicer pa je ofer s svojo delovno silo prosto razpolagal in se preživljal kot dninar, stalni gozdni delavec, mali obrtnik ali na podobne načine. Deputat je imel pri njih razmeroma manjši pomen kot pri viničarjih. V hribovskih krajih so mnogi večji gorski kmetje imeli svoje oferije, ki so stale navadno v nižjih legah. Prvotno so nastale verjetno kot bivališče kakega gospodarjevega sorodnika, ki si je ustvaril lastno družino.

V podobnem položaju kot ofri so bili na Cerkljanskem *košani*. Njihovo ime se izvaja iz besede koš, na katerega so menda po obliki spominjale prvotne zgradbe košanov. Položaju ofrov so bila podobna tudi nekatera druga gostaška razmerja na Kranjskem. Dokaj podrobno jih je zajel popis, ki ga je 1893 izvedlo poljedelsko ministrstvo. Tako je bilo npr. treba v Tuhinju odslužiti stanovanje in nekaj zemlje s 60 dnevi ob nizki mezdi. Okrog Vrhnike je po teh podatkih vsaj včasih deputatna zemlja zadoščala za preživljanje družine. Opažamo pa precejšnje razločke med sodnimi okraji.

RAZLAGA MANJ ZNANIH IZRAZOV

Davčna in urbarialna regulacija = bil predvideni velik agrarnoreformni ukrep, ki so ga v letih 1783-1789 oz. 1790 pripravljali pod osebnim vodstvom cesarja Jožefa II. Za tega cesarja so v tedanjem času govorili, da je »revolucionar na prestolu«. V sodobni govorici bi lahko rekli, da je bil omenjeni ukrep njegov osebni projekt. Z njim naj bi se izvršil prehod iz fevdalnega v kapitalistični družbeni red. Ta ukrep bi zajel enako obdavčitev zemljišč, dotlej so bila namreč podložniška zemljišča veliko bolj obdavčena kakor gospostvena. Z namenom da bi bilo to mogoče doseči, je bila izvedena jožefinska katastrska izmera. Podložniki bi morali odslej za davke državi in dajatve svojemu zemljiškemu gospodu dati 30 odstotkov zemljiških donosov, pri čemer bi na gospostvo odpadlo $17 \frac{7}{9}$, na državo $12 \frac{2}{9}$ odstotka. Državne predpisane dajatve gospostvom bi se zanje znatno zmanjšale. Podložniki bi davke plačevali neposredno državnim davčnim uradom in ne kot dotlej prek svojega zemljiškega gospostva, pri čemer so bili podložniki neredko močno oškodovani. Davke naj bi plačevali seveda v denarju, enako pa praviloma tudi dajatve gospostvom, razen če bi se izjemoma drugače dogovorili. S preostanimi 70 odstotki donosa bi se podložniki morali prehranjevati, oblačiti, ohraniti seme za drugo letino in dajati tudi razne prispevke za lokalne zadeve, za šolo, biro za duhovnike ipd. Z drugimi predpisi, ki jih tukaj ne kaže naštevati, bi gospostva izgubila večino pristojnosti nad svojimi podložniki in njihovimi kmetijami. Podložniki bi se približali statusu, ki so ga dosegli 60 let pozneje z zemljiško odvezo. Deželni stanovi, kot korporacija zemljiških gospodov, so temu ukrepu silovito nasprotovali, pri tem so posebej prednjačili kranjski in štajerski stanovi. Ko so se cesarju zaradi silovite gonje zemljiških gospodov izneverili tudi njegovi najožji in najzvestejši sodelavci, je, že močno bolan, moral začeti izvajanje te regulacije še sam odložiti. Ko je februarja 1790 umrl, je njegov naslednik, brat Leopold II. davčno in urbarialno regulacijo, razen nekaterih njenih sestavin, odpravil. Nato so zemljiške reforme mirovale do zemljiške odveze.

Deželni knez - je bil vladar v posamezni deželi. Svojo oblast pa je v začetku dežel lahko uveljavljal le toliko, kolikor jo je mogel le s svojim vplivom in z dohodki iz svojih lastnih posestev, ker do konca srednjega veka deželnih davkov še ni bilo. Ko je dosegel uvedbo omenjenih davkov, je seveda bil v stalnih navzkrižjih z deželnimi stanovi, ki so si pridržali pravico odobravanja predlaganih davkov. Deželni knezi so na Koroškem, Kranjskem, Primorskem in Štajerskem svojo vladarsko moč uspešno uveljavili šele v absolutističnem obdobju v 18. stoletju. Po

svojih močeh so pospeševali tudi osvoboditev kmetov, čemur so deželni stanovi ostro nasprotovali, češ da je razmerje med podložniki in zemljiškimi gospodvi po deželnih ustavah zasebnopravno in ne javnopravno in zato deželni knez vanj ne sme posegati. V avstrijskih dednih deželah so bile zadeve posebej zapletene, ker so bili v njih deželni knezi hkrati avstrijski vladarji.

Deželni stanovi - so bili stanovska korporacija zemljiških gospodov, ki je predstavljala samoupravo v posamezni deželi. V njej so bile tri skupine, gospodje (knezi in grofje), vitezi in virilisti - cerkveni dostojanstveniki (škofje in prelati). Večina prebivalstva - podložniki - v njih (razen na Goriškem) niso bili neposredno zastopani. Posredno so jih zastopali njihovi zemljiški gospodje, ki pa so seveda stalno uveljavljali le svoje interese ter so bili zato ostri nasprotniki gibanja za osvoboditev kmetov v 18. stoletju. Bili so bolj ali manj v stalnih sporih z deželnim knezom, ki je želel uveljaviti svojo vladarsko oblast, vsaj deloma tudi v prid podložnikov.

Huba (od lat. *Hoba*) - starejši izraz za kmetijo. Prvotno je bilo interesentom deljeno toliko zemljišča, da je od njega lahko živela normalna podložnikova družina. Hube so bile raznih vrst, suženjske ali hlapčevske (*hoba servilis*), kraljevske (*hoba regalis*) - ki pa so bile le obračunske enote, lovske, biriške, ribiške, čebelarke in druge, pač po tisti poglavitni dejavnosti, ki so jo morali opravljati za gospodstvo. Z naraščanjem prebivalstva in pomanjkanjem kmetijskih zemljišč so se hube začele drobiti v tričetrtinske, polovične ali četrtinske, s tem da naj bi obveznosti novo nastalih hub bile ustrezne njihovemu obsegu, navadno pa so bile večje.

Kupna kmetija (Kaufrechtsgrund) - kmetija, ki jo je podložnik s soglasjem zemljiškega gospoda kupil, navadno z dolgoročnim odplačevanjem. S kupno kmetijo je imetnik lahko prosto razpolagal, se nanjo zadolžil, jo zastavil, izročil ali prodal. Zemljiško gospodstvo je nad takimi kmetijami do zemljiške odveze imelo le vrhovno lastnino (*dominium directum*), ki pa vsebinsko ni bila pomembna. Gospodar take kmetije pa je imel *dominium utile* - pravico koriščenja.

Mitenski grunt - zakupna kmetija.

Osvoboditev kmetov (Bauernbefreiung) - državno gibanje za odpravo fevdalnih vezi, ki so oklepale podložnike. V okviru tega gibanja je bila podložnikom odobrena osebna in ženitna svoboda, prostost gibanja, prosto iskanje delovnega mesta ali šolanja, začeli so izboljševati posestne pravice podložnikov s prevajanjem zakupnih kmetij v kupne in omejevati tlaške obveznosti z izdajanjem robotnih patentov. V to gibanje spada sila pomembna davčna in urbarialna regulacija, ki je opisana zgoraj.

Primščina (*Laudemium*, Anleit) - je bila dajatev za pravico uživanja hube, nadalje pa dajatev ob vsaki spremembi posestnika hube. Večinoma je znašala od 10 do 15 odstotkov (navadno nizko ocenjene) vrednosti hube. Po zemljiški odvezi se

je te dajatve, ki jo je bilo treba plačati državi, na Spodnjem Štajerskem prijelo ime desetek.

Podložnik (Untertan) - je bil uživalec hube, ki jo je prejel od zemljiškega gospostva in je bil zaradi nje temu gospostvu podložen, kar pomeni, da je bil priklenjen na grudo (*glebae adscriptio*), da hube brez soglasja zemljiškega gospoda, do novega veka tudi njegovi otroci, niso smeli zapustiti, da je moral opravljati tlako in odrajtovati naturalne dajatve in da se je moral ravnati po vseh predpisih, ki jih je izdajalo zemljiško gospostvo kot upravna in politična oblast.

Povratni pripad (retrakt) - pravica zemljiškega gospostva, da mu je podložniku v bolj ali manj prosto razpolaganje podeljena huba pripadla nazaj; pri prosti saji po smrti tretjega gospodarja, pri zakupnih hubah teoretično po preteku pogodbe, praktično pa, če umrli gospodar ni zapustil krvnih ali drugih upravičenih dedičev, pri kupni hubi pa le v skrajnih primerih, če npr. kljub opominom skozi tri leta niso bile plačane ustrezne obveznosti ali je hubo gospodarsko popolnoma zanemaril. Povratni pripad so si zemljiška gospostva pogodbeno zagotovila tudi v primeru odprodaje kakih svojih zemljišč, če jih je kupec želel prodati naprej.

Prosta saja (Freistift) - najstarejša oblika podelitve kmetije pri kateri prejemnik ni imel nikakršnih pravic. Zemljiški gospod ga je v prvih časih lahko odslovil, kadar je hotel, pozneje je podelitev veljala za življenje enega, nato dveh in naposled treh gospodarjev. Nato je pripadla gospodu nazaj in jo je lahko po svoji presoji podelil sorodnikom tretjega gospodarja ali pa povsem novim naseljencem.

Robota (od stare slovanske besede rabota) - v bistvu tlaka, ki pa je s tem izrazom pomenila delo pri skupnih napravah, kakor so ceste (cestna rabota), mostovi, brvi ipd.

Robotni patenti - tlaški patenti ali tlaški zakoni, s katerimi je država posebej v 18. stoletju predpisovala največjo dopustno obremenitev podložnikov s to storitvijo v prid zemljiškega gospostva. Izdani so bili posebej za Koroško, Kranjsko in Štajersko, medtem ko na Primorskem tlaka ni bila posebej razširjena in zato patent za to deželo ni bil posebej izdan.

Tlaka (v vsem avstrijskem obdobju naše zgodovine so jo po nemško imenovali Robot) - redkeje Fron, obvezna delovna storitev za dodeljeno hubo. Od uvedbe fevdalnega reda naprej je bila tlaka tudi znamenje osebne nesvobode. Tlaka je bila ročna, vprežna, lovska, ribiška itd. Po obsegu je bila lahko šestdnevna (od vse hube je morala hoditi na tlako odrasla oseba vsak dan), štiridnevna, tridnevna, dvodnevna, ponekod pa je bilo treba služiti tlako tudi le nekaj dni na leto. Tlaka je bila najbolj osovražena fevdalna storitev. Bila je pomemben sovzrok za številne kmečke upore.

Zakupna kmetija (Miethube, Mietgrund) - izboljšana oblika proste saje, prejemnik je ob rednem izpolnjevanju sprejetih obveznosti na hubi lahko dokaj prosto gospodaril, ni pa imel zagotovila da bo kmetija ostala v rokah njegovih naslednikov, čeprav se je uveljavila praksa, da je sin dedoval kmetijo po očetu.

Zemljiška odveza (Grundentlastung) - bila je rezultat revolucionarnega vrenja predvsem na Dunaju in drugod po državi v letu 1848. V tedaj sklicanem parlamentu so sklenili, da se vse fevdalne vezi kmetov (ne več podložnikov!) odpravijo. vendar se v tem prvem zamahu niso odločili, ali se bodo pravice zemljiških gospodov odpravile brezplačno ali proti odškodnini. Ko je revolucionarno vrenje uplahnilo in so zemljiški gospodje zopet lahko uveljavili svoj vpliv, je bil sprejet sklep, da se brezplačno odpravijo samo neke malo pomembne osebne pravice gospodov do podložnikov. Pomembne pravice, kakor so bile tedaj naturalne dajatve in tlaka pa se odpravijo proti odškodnini. ker pa kmetje celotne odškodnine nikakor ne bi mogli plačati, je bilo odločeno, da se ena tretjina odškodnine odpiše v škodo gospodov (da so torej ta dobila le dve tretjini uradno izračunane odškodnine) eno tretjino je gospodstvom po nalogu države plačala dežela v obliki obveznic s 5 % obrestovanjem in plačilnim rokom najdlje 40 let, zadnjo tretjino pa so morali plačati kmetje z letnimi obroki v 20 letih. Z zemljiško odvezo so postali prejšnji podložniki oz. osvobojeni kmetje popolnoma svobodni državljani. Ker pa svobodnega gospodarjenja nekateri niso bili navajeni, so se zadolžili in dolgovi niso mogli pravočasno poravnati. V skladu z novo liberalno ekonomsko doktrino so njihova posestva pogosto prišla na boben.

Zemljiško gospostvo (Grundherrschaft) - nastalo je v začetku uvajanja fevdalnega reda, ko je frankovski cesar podelil svojim zaupnikom pridobljeno posest v naših krajih. Ti so pri nas uvedli frankovsko upravo in organizirali naseljevanje ljudi v tedaj zelo redko obljudenih predelih. Interesenti za podelitev zemljišč so morali pristati na obvezno delo (tlako) in na razne naturalne dajatve. Sčasoma so zemljiška gospostva postala upravna, sodna, policijska in naborna oblast, tako da so postali od gospostva povsem odvisni tako gospodarsko kakor tudi družbeno in politično. Gospostva so postala tako rekoč popolna oblast na zemlji, kar je trajalo skoraj do začetka 19. stoletja.

LITERATURA

- Blaznik, Pavle:** Enote individualne posesti. V Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek. Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, 161-184.
- Cvirn, Janez, Grdina Igor, Ivanič Martin, Prunk Janko, Štih Peter:** Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 11, Ljubljana, 1997, 165-258.
- Dollinger Philippe:** Der bayrische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert. München, 1982, 495 strani.
- Grafenauer, Bogo:** Kmečki upori na Slovenskem. Ljubljana, 1962, 484 strani.
- Grafenauer, Bogo:** Razredni boji agrarnega prebivalstva. V Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog. II. zvezek. Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana, 1980, 481-538.
- Holz, Eva:** Uradništvo v Linhartovi dobi. Izdali: Slovenski gledališki muzej. Muzeji Radovljiske občine. Ljubljana, december 2005, 409-439.
- Janša - Zorn, Olga:** Gospodarska in socialna zgodovina v delih Petra Pavla Radiča (Radicsa) - prispevek k zgodovini zgodovinopisja. Gestrinov zbornik, Založba ZRC, Ljubljana, 1999, 305 strani.
- Koropec, Jože:** Šentpavelski Remšnik do 15. stoletja. V Gestrinov zbornik. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, 125-146.
- Kosi, Miha:** K problemu mitnine v srednjem veku. V Gestrinov zbornik. Ljubljana: Založba ZRC, 1999, 247-261.
- Maček, Jože:** Ustanovitev uprave državnih posestev na Kranjskem pod Leopoldom II. Kronika 23, 1, 1975, 21-23.
- Maček, Jože:** Der Vorschlag Kajetan von Auerspergs zur allgemeinen (zwangsweisen) Einführung des Robotabolitionsystems auf allen Privatherrschaften in Österreich aus dem Jahre 1786. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 28, 1976, 181-193.
- Maček, Jože:** Upiranje podložnikov gosposčine Jurklošter proti prevedbi tlake v druge dajatve v letih 1783-1795. Časopis za zgodovino in narodopisje 47(12), 2, 1976, 344-357.
- Maček, Jože:** Prilog poznavanju agrarne strukture Slovenije. *Acta historico oeconomica Iugoslaviae Acta historico oeconomica Iugoslaviae* IV, Zagreb, 1977, 23-58.

- Maček, Jože:** Dopolnilne navedbe o upiranju podložnikov gospoščine Jurklošter proti prevedbi tlake v druge dajatve v letih 1783-1795. ČZN 56(21). 2, 1085, 195-201.
- Maček, Jože:** Schwizenova instrukcija za upravnike državnih posestev iz leta 1788. Supplement Zbornika Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, 17, Ljubljana 1992, 147 strani.
- Maček, Jože:** Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo. Id, supplement 20, Ljubljana 1994. 363 strani.
- Maček, Jože:** Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848-1941. Id. supplement 21, Ljubljana 1995, 231 strani.
- Maček, Jože:** Prizadevanja nekdanjih podložnikov gospostva Snežnik za pridobitev prave lastnine nad lazi in ogradami v osemdesetih letih 19. stoletja. Kronika 53, 2005, 29-38.
- Maček, Jože:** Na zemlji domači. Kratka zgodovina slovenskega kmečkega stanu. Celjska Mohorjeva družba, Celje 2007, 301 stran.
- Orožen, Ignaz:** Das Benediktiner-Stift Oberburg. Marburg 1876, 219 strani.
- Vodopivec, Peter:** A. T. Linhart - uradnik: poslušni upornik. Izdali: Slovenski gledališki muzej, Muzeji Radovljiške občine. Ljubljana, december 2005, 441-467.
- Vilfan, Sergij:** Pravna zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1961, 568 strani.
- Vilfan, Sergij:** Soseske in druge podeželske skupnosti (str. 9-74), Zemljiška gospostva (str. 75-239), Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju (str. 278-353), Delavci v agrarnem gospodarstvu (str. 355-402), Agrarna premoženjsa razmerja (str. 403-479). V Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II. zvezek: Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana, 1980.
- Žontar, Jože:** Posebno sodišče za kmetske podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacije podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem. Zgodovinski časopis IX, 1-4, 1955. 87-106.

Sollte aber

Sechsten & wider Verhoffen
ein oder der andere Mutterhan we-
der zu dem parentinnsilgen Perzent,
noch zu einem freywilligen Einber-
ständnisse sich bequemen wollen, so